

OUD BATAVIA

Inzake nadruk, bewerking en vertaling staat dit werk onder de bescherming der Wet.

Behalve de gewone uitgave is eene luxe-uitgave met tien illustraties gedrukt op groot formaat papier in honderd genummerde exemplaren, alle geëekend door den Schrijver.

Het werk wordt geëempleerd met een Platenalbum met begeleidenden tekst.

OUDE BATAVIA

GEDENKBOEK

uitgegeven door het Bataviaasch
Genootschap van Kunsten en Weten-
schappen naar aanleiding van het
driehonderdjarig bestaan der stad
in 1919

TWEEDE DEEL

G. KOLFF & Co. — BATAVIA — 1922.

I N H O U D.

Hoofdstuk XIII	Europeesche burgerij	blz.	1
„ XIV	Huizen	„	38
„ XV	Meubelen	„	83
„ XVI	Leefwijze	„	119
„ XVII	Huwelijk en begrafenis	„	150
„ XVIII	Omgang	„	168
„ XIX	Vermaken	„	198
„ XX	Kerk, school, wetenschap, druk- pers	„	229
„ XXI	Stedelijke zaken	„	296
„ XXII	Sanitaire toestand, statistiek	„	325
„ XXIII	Batavia als handelsstad. Besluit...	„	355
Aanteekeningen		„	403
De Gouverneurs-Generaal van 1610 tot 1870		„	405
De kaart van Van der Parra		„	407

Los bijgevoegd is de kaart van Batavia, geteekend onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal van der Parra, herdrukt op de Topographische Inrichting alhier.

HOOFDSTUK XIII.

§ 1000. **M**ET de hedendaagsche burgerij van Batavia heeft die van den Compagniestijd niet veel anders gemeen dan de geringschatting, welke zij van de zijde der Overheid ondervindt, die het tot onlangs bij plechtige gelegenheden oorbaar achtte, haar als „dertiende groep” of *centuria proletariorum* toe te voegen aan een dozijn andere en hoogere groepen, samengesteld uit van staatswege bezoldigde ingezetenen.

Het mag jammer heeten dat die groepeerings, welke oorsprong wij elders uiteenzetten (§ 1319), ooit is gewijzigd. Immers zij droeg in het steeds fluctueerend Indische leven een niet minder historisch karakter dan de „bar” in het Engelsche Upper House, tot welke „bar” de Commons worden toegelaten, zonder ooit door te dringen in het heiligdom, dat voor de vertegenwoordigers eener hoogere orde bestemd is. Zoo doende is die sluitboom het sprekendst symbool geworden van den algeheelen ommekeer, welchen de geminachte poorters, de „dertiende groep” der Middeleeuwen, in het Engelsch staatsleven hebben bewerkt. Om niet van oneerbiedigheid te worden verdacht, zullen wij de vergelijking liever niet vervolgen.

§ 1001. De vooruitgang, vergeleken met vroeger, is echter te Batavia wellicht nog grooter dan bij de groepeerings van het Engelsche Parlement.

In onzen Compagniestijd immers was de ambtenarij zoowel de draagster der macht als van het intellect, de eigenares van het kapitaal en het groot grondbezit, terwijl de burgerklasse, gering in aantal, zonder leiding, vertegenwoordiging, invloed, kennis, geld en aanzien, zich enkel deemoedig had te richten naar hetgeen van overheidswege werd beschikt en vriendelijk elken schop in ontvangst te nemen, welchen de Regeering goedvond haar toe te dienen.

Hoe schamper Coen over zijne Bataviasche burgers oordeelde, hoe laag Van der Lijn hen aansloeg, bleek ons reeds (§ 98; 99; 199). Latere getuigenissen zijn in denzelfden toon. Maetsuijker's vrome wensch, dat de Bataviasche burgers „haer wat beter wisten te gouverneren" wordt verklaard door Van Imhoff's verzekering, dat zij „doorgaans maar van de gemeenste conditie" zijn, zoodat zij „als in veragting" leven; Mossel's uitspraak dat het „ruwe en ongecivileerde gasten" zijn, wordt nog overtroefd door Van der Parra's verzekering, dat zij lijden aan „een ingekankerde grootsheid, overgegeve luijgheid en niet zelden schandelijke verslaving aan debauches".

§ 1002. Wat echter geen dezer autoriteiten de moeite nam te doen, het *waarom* te zoeken van het misselijk karakter der Bataviasche burgerij, verdient toch wel eenige aandacht. Men mag echter betwijfelen, of dit *waarom* voor een Van Imhoff zichtbaar zou geworden zijn, ook al was hij er op geweest, zoozeer lag het in het gansche samenstel der maatschappij van het ancien régime, waarop wij, als buitenstaanders, allicht een juister kijk hebben dan wie daarin van kind aan had verkeerd.

De verklaring van het ongunstig karakter der burgerij ligt dan, naar onze opvatting, allereerst in hare volkomen onvrijheid, hare jammerlijke onderwerping aan de willekeur der Regeering en de onmogelijkheid om recht te krijgen, hetzij in Indië of het Vaderland, tegen machtsmisbruik. Wanneer, zooals Coen erkende, geen fatsoenlijk man naar Indië behoefde te varen om eene broodwinning te zoeken, dan zou ongetwijfeld geen man van fatsoen een dag langer in de Oost blijven dan volstrekt noodig was, wanneer hem daar elke vrijheid van beweging werd benomen.

§ 1003. Wij hebben hier natuurlijk vooral het oog op het totok-element. Wie te Batavia was geboren en opgegroeid, vond het misschien niet meer dan natuurlijk, dat hij tegenover de Regeering even weinig rechten bezat als zijne slaven tegenover hemzelf. Mogelijk beschouwde hij zich als den man van het juste-milieu. Maar voor de totok's, die in dienst der Compagnie naar Indië waren gegaan en hun „verband" van vijf

jaar hadden uitgediend (de reis heen en terug telde niet mee), bracht al dadelijk de „verlossing” ¹⁾, die hen tot „vrijman” maakte, eene ontnuchtering, want zelfs dan kregen zij hun volle tegoed niet uitbetaald (zie § 351). Zij moesten zes maanden gage nog twee jaar bij de Compagnieskas laten staan ²⁾. Voor de hoogere rangen was die bepaling nog scherper. Misschien kwamen er na het ontslag fraudes aan het licht en dan had de Compagnie al vast dit tegoed in handen; bovendien kon het bij eventueel wangedrag als boete worden ingepalmd ³⁾. Was de nieuwbakken „vrijman” gehuwd, dan kwam het in de 17e eeuw wel voor, dat het verband zijner vrouw nog niet afgeloopen was; want destijds liet de Compagnie ook de uitkomende dames een verband teekenen in het belang der kolonisatie (zie § 226; 986). Van repatriëeren kon dus voorloopig niet komen.

1). Dit woord „verlossing” voor: ontslag heeft geene sarcastische beteekenis. „Verlossen” beduidt in het Oud-Hollandsch eenvoudig: aflösen, vervangen. Even zonderling doet ons het woord „verschansing” aan, voor: overplaatsing of plaatsing bij een anderen tak van dienst; dit hangt samen met: changeeren.

2). Pensioenen waren in den ouden Compagniestijd niet bekend. Later werd er wel eens eene „rustgage” toegekend, maar enkel als liefdadigheid en tot een gering bedrag; vergelijk ook § 978. Alleen gewezen Raden van Indië en Predikanten genoten na ontslag bij voortdurende hun salaris, wanneer zij te Batavia bleven; bij repatriëering verviel dit. In 1743 werd eene soort militair pensioenfonds ingesteld voor officieren, hunne weduwen en kinderen. In 1808 werden de militaire pensioenen geregeld, maar onder het Engelsch bestuur gold een pensioen nog steeds als „public charity”. Tijdens Van der Capellen werd het bedrag van het pensioen nog geheel willekeurig en voor ieder afzonderlijk geval vastgesteld. Het Civiel Weduwen- en Weezenfonds is van 1817. In den Compagniestijd kregen weduwen enkel half rantsoen tot aan het vertrek der eerstvolgende retourschepen of totdat zij hertrouwden. Alleen de predikantsweduwen genoten eene toelage, die echter nooit hooger is geweest dan 150 Rds. per jaar (§ 1376). Andere werden of gesteund door de Diaconie (§ 580) of uit de privé-beurs van den Gouverneur-Generaal.

3). De „burgereed,” dien Compagniesdienaren in het laatste kwartaal der 18e eeuw in handen van Schepenen aflegden, wanneer zij burger werden, schijnt in oudere tijden niet noodig geacht te zijn.

§ 1004. De repatriëering had in het algemeen veel voeten in de aarde.

In de eerste tijden bespeurt men dat de burgers, allen gewezen Compagniesdienaren, als zoodanig recht hadden op vrijen overtocht naar het Vaderland. Dit werd daarna echter anders, zoodanig dat de onkosten der retourreis reeds in 1649 een der voornaamste grieven van de burgerij vormden, ofschoon deze toenmaals vrij wat lager berekend werden dan later. Men betaalde eene som voor passage en een daggeld voor voeding. Een echtpaar zonder kinderen zal, etend in de kajuit, dat is reizend eerste klas, in den regel een duizend gulden hebben betaald, behalve de vracht van extra baggage, de kosten van meegenomen extra provisiën en dranken en het verblijf aan de Kaap, dat nogal hoog kon loopen, want men logeerde daar bij de burgers (zie § 965 noot) en het heet er terecht de „kaap”, pruttelde Valentijn.

§ 1005. Het bezwaar van den overtocht lag echter nog minder in de onkosten ¹⁾, dan aan de verdere bepalingen. Sedert 1649 was het verboden om halfbloeds naar Nederland over te voeren of zelfs manspersonen, die met eene Mixtiesche getrouwd waren (§ 985). Het lag dus geheel in de handen der Regeering, of deze bepaling zou worden toegepast of niet. Maar ook de Europeesche vrouw was voor haar terugkeer naar het Vaderland ten zeerste van de Regeering afhankelijk. Recht op vrije retourreis had alleen de Compagniesdienaar en het gezin dat hem vergezelde. Door den dienst vaarwel te zeggen verloor men dit recht. Eene weduwe had evenmin recht op vrijen overtocht als de vrouw of de kinderen welke nog bij het leven van man en vader naar Holland werden gezonden. In zulke gevallen hing men al weer af van het goedvinden der Regeering. Wie passage besprak op een vreemd schip, hetzij ambtenaar of burger, werd, als men hem te pakken kreeg, geboeid naar Batavia opgebracht en als overlooper gestraft. Andere

1). Wie niet betalen kon, liet zich wel aanmonsteren als matroos. Hij kon het dan met den schipper op een accoordje gooiën: de schipper streek zijne gage op, de matroos was vrij van scheepswerk.

Nederlandsche schepen buiten die der Compagnie voeren niet op de Oost en pas in 1810 zeilde het eerste burgervaartruig van hier naar Holland.

§ 1006. Verder gold tot 1744 de bepaling, dat men bij repatriëering al zijne bezittingen te gelde moest maken en het bedrag storten bij de kas der Compagnie, welke daarvoor wissels gaf op de Kamers in Holland. Dit diende om te beletten dat personen in het Vaderland eigendommen zouden bezitten in de Oost, hetgeen den particulieren handel zou bevorderen, omdat het groote bezwaar van dien handel, namelijk het veilig overmaken van geld, daardoor zou vervallen. Kapitaalvorming in de Oost was in het algemeen de Compagnie niet welgevallig. Maar aangezien de private belangen der ambtenaren niet met zulke opvattingen overeenkwamen, had ook hier de willekeur der Regeering een ruim veld en velerlei gelegenheid om een vriend te helpen en een vijand te benadeelen.

§ 1007. Elders deelen wij iets mee omtrent de massa naar Europa meegenomen sluikgoed (§ 1323 e.v.). Niet minder belangrijk waren de kapitalen, welke uit Indië hetzij regelmatig hetzij heimelijk werden overgemaakt. Met het verval der Compagnie schenen die kapitalen eer toe dan af te nemen. Onze vaderlandsche Regenten zonden immers familieleden, die in het achterschip waren geraakt, naar de Oost om buit en met zekeren trots schrijft de Bataviasche dominé J. Hooijman: „Hoe veele aanzienlijke geslagten, door het wisselvallig geluk beroofd van hun vermoogen, herstellen binnen onze muuren hunne gevaarlijke behoefteigheid?” Men zou een belangwekkend maar misschien wat aanstootelijk werk kunnen schrijven over patricische familiën in het Vaderland, die met behulp van Indisch geld zich staande gehouden hebben. Zoo was Sichterman, wiens porcelein nog heden te Groningen welbekend is, iemand van goede geboorte, die als Directeur van Bengalen zijne „gevaarlijke behoefteigheid” in het geruststellende tegen-

§ 1008. deel wist om te tooveren. Dergelijke voorbeelden zijn in de 18e eeuw talrijker dan die van personen als Siberg, wiens zoon eene authentieke Gravin huwde, hoewel hij zelf tot de

mindere klasse van Rotterdam behoorde en als konstabelsmaat voor de Oost had geteekend, of Nicolaas Hartingh, die zijne loopbaan begon als scheepsjongen en wiens zoon Marten, Heer van Champnent, aan den Scheveningschen weg de huize Buitenrust bouwde, bekend om hare prachtige Japansche muurversiering, die een tiental jaren geleden aan de gemeente 's Gravenhage kwam. Deze Marten Hartingh moet een levensloop van jolijt hebben gevolgd, die aan Hogarth's „The Rake's Progress" herinnert, waarna hij als matroos zwierig naar zijn Indisch geboorteland is teruggezeild. Siberg en Hartingh père deden echter wijs met in Indië te blijven, waar zij nu eenmaal wortel hadden geschoten, liever dan hun vrij miserabel maar veilig bestaan te verwisselen met eene twijfelachtige positie in het Vaderland.

- § 1009. Ook was de retourreis op zich zelve lang niet zonder gevaar en ontbering. Aan de Kaap trof men veelal storm en kou, onder den evenaar smoorhitte en windstilte, die nogmaals voor felle kou kon plaatsmaken, wanneer de vloot achter Ier- en Schotland en benoorden de Shetlandeilanden omvoer, hetgeen de aangewezen route was in oorlogstijd of bij kans op oorlog. Hoe lang eene reis zou duren, was niet te berekenen. De allersnelste, welke wij kennen, is de uitreis anno 1639 van de Nieuw Amsterdam, in slechts 3 maanden en 23 dagen, dus heel wat korter dan schipper Barent Fokkes, wiens beeld op het eiland Kuiper stond ter herinnering aan zijne voorspoedige overvaart tijdens Van Goens' bestuur. Bij tegenspoed echter kon de reis het gemiddelde van zeven maanden ver overschrijden. Men moest zich dan maar, zooals Gerrit Vermeulen, te binnen brengen dat de tocht der kinderen Israëls wel veertig jaar had geduurd en dat men dus waarlijk niet te
- § 1010. klagen had, als die naar Holland een jaar nam. De sterfte was op deze laatste meestal niet zoo erg als op de uitreis, want men had nu de baren niet aan boord, die met eene of andere kwaal onder de leden door de zielverkoopers afgeleverd werden. Soms moest men de bloedvlag hijschen (een arm met kromzwaard in een rood veld), wanneer men trots den

— 7 —

Turkschen pas door een Barbarijschen kaper werd aangerand. Eindelijk — de gewone gevaren der zee waren toenmaals veel dreigender dan heden tengevolge van de gebrekkige kaarten en instrumenten en de afwezigheid van bebakening en kustverlichting.

§ 1011. Doch wij dwalen af. Om tot ons onderwerp terug te komen: hoe men ook mocht verlangen te repatriëren, de vervulling van dien wensch hing aan het goedvinden der Regeering. Zelfs een simpel zeereisje was niet wel mogelijk buiten dezen albeschik om. Veel onaangenamer was echter diens bemoeienis met iemands particulier leven. Zoo was het zeer lastig te trouwen (§ 1248) tegen den zin van den Gouverneur-Generaal. Dezelfde autoriteit beschikte over iemands „rang”. Een burger die niet in zijne gratie stond, werd zelfs geen schutter-sergeant en moest dan in kleeding en uiterlijk fatsoen zich zien oversnuiven door meer begunstigden. De uitoefening van een beroep, het beheer eener zaak, het drijven eener industrie was niet minder van den goeden wil der Regeering afhankelijk. Vaardigde deze geen rechtstreeksch verbod uit, zij kon bijv. door willekeurige bepaling van eene maximumproductie of maximumprijs, door opeisching van alle product, door verbod van uitvoer en dergelijke elken zakenman tot den bedelstaf brengen. Daarbij hoefde geen boos opzet in het spel te zijn. De Compagnie stond nu eenmaal met hare belangen onaanvechtbaar boven alles. Had zij bijv. baksteen nodig, dan kregen de steenbakkers eenvoudig order om uitsluitend aan haar te leveren totdat in hare behoefte was voorzien, en niemand kon haar dwingen een stuiver meer daarvoor te betalen dan zij verkoos.

§ 1012. Niet dat het den Raad van Justitie altijd aan moed heeft ontbroken om tegen de Regeering partij te kiezen. Het College was zeer nauwlettend op zijn gezag en lag niet zelden danig met haar overhoop. Het kon zich dit veroorloven, omdat Heeren Zeventien er op gesteld waren dat het fatsoen van den Raad werd gerespecteerd. Maar tegen het Opperbestuur vermocht de Raad niets.

De fout lag feitelijk bij de zwakheid van het centrale gezag in onze Republiek. De Heeren Staten waren Souverein in naam, de stadsbesturen inderdaad. Het bestuur der Compagnie kwam voort uit de stadsbesturen en stond tegenover den nominalen Souverein zeer sterk. Toen Steven van der Haghen in naam der Staten Ambon veroverde en later bij Bewindhebberen om eene belooning aanklopte, werd hem beduid dat hij zich dáárvoor nu ook maar tot de Heeren Staten moest wenden. Slechts enkele jaren derhalve na de verleening van het Octrooi prikkelde het Bewindhebberen reeds, om aan de souvereiniteit der Staten te worden herinnerd ¹⁾. Gestadig waren zij doende om zich aan de contrôle van den Souverein te onttrekken. Zij slaagden daarin zoo goed, dat de nieuwe instructie voor G.-G. en Raden van 1650 niet weer, zooals de vorige, aan de goedkeuring der Staten-Generaal werd onderworpen, en dat sedert 1661 de tevoren verboden Indische muntslag, eene aanranding van het souvereine recht der Staten, door de Zeventien kon worden toegestaan (§ 1596).

§ 1013. Het is dus te begrijpen, dat de Bataviasche burgerij geene baat vond, toen zij zich in 1649 en 1650 tot de Staten-Generaal richtte om redres van grieven ²⁾, na dit tevergeefs bij de Indische Regeering te hebben beproefd (§ 201; 203). Hare ernstigste grief was wel deze, dat sedert 1646 aan de Bataviasche notarissen verboden was hunne hulp te verleenen bij het opstellen van getuigenissen ten bezware der Heeren van de Regeering (§ 1292). Deze getuigenissen werden overgelegd bij een proces; het ontbreken daarvan maakte dikwijls

1). Wanneer Coen den bode van Schepenen bij de oprichting van dit college uitrustte met een op de borst te dragen schild, waarop het wapen der Staten-Generaal (§ 95), dan was dit symbool gericht tegen de Engelschen (§ 1463). De Statuten van 1642 bepalen, dat de bode van Schepenen het wapen „van de stad” zal dragen. Toenmaals had men de autoriteit van den Souverein niet meer noodig tegen de vreemde indringers en negeerde men haar liever.

2). Volgens art. 35 van het Octrooi van 1602 hadden afgezette Indische ambtenaren het recht om te dolen bij de Staten-Generaal. Aan eene burgerij viel toenmaals nog niet te denken.

een geding onmogelijk, zoodat het verbod van 1646 niet zelden gelijkstond met rechtsweigering in zaken ten nadeele van Regeeringspersonen. Bovendien was door dat verbod de weg afgesneden tot klachten bij het Opperbestuur over handelingen der Indische Regeering, omdat authentieke bewijsstukken nooit zouden kunnen worden overgelegd. De Staten-Generaal echter trokken zich van de klagende Bataviasche burgerij (zie onze photo J 9) niets aan, het Opperbestuur machtigde de Indische Regeering om recalcitrante ingezetenen op te zenden als „perturbateurs van de gemeene ruste,” en sedert gaf de Bataviasche burgerij in corpore geen teeken van leven meer.

§ 1014. Mocht er soms later een of ander persoon, Compagniesdienaar of vrijman, aanstoot geven, dan maakte de Regeering gebruik van het ook in Nederland niet onbekende recht van uitzetting. Wie haar hinderde, werd naar patria opgezonden en vond daar niemand, die zich zijner aantrok. Het Opperbestuur wenschte natuurlijk het prestige der Indische Regeering hoog te houden, de Staten hielden zich van den domme, de Nederlandsche burgerij leefde voor zichzelf en had geen invloed. In één woord, nergens ter wereld was recht te krijgen tegen willekeurige daden en machtsmisbruik der Indische Regeering. Nog pijnlijker dan opzending was de „verschan-sing” tot matroos of soldaat, dit laatste meestal met de aanwijzing van eene extra ongezonde garnizoensplaats. Men had nu eenmaal geene strafgevangenis (zie § 526) en wanneer de Regeering een weerbarstig of hinderlijk sujet niet in de lijnbaan op Edam touw wilde laten draaien maar liever ver van honk hield, dan ging hij als soldaat naar Ternate, Perzië of de Westkust.

§ 1015. Een bewijs van de almacht der Indische Regeering geeft bijvb. de zaak van Jurriaan Beek, den elders in dit werk meermalen genoemden rijken burger van Batavia. Aangeklaagd wegens smokkelhandel maar in 1701 door den Raad van Justitie vrijgesproken, zond de Regeering hem niettemin naar patria op, en de invloed der Zeventien in de Staten van Holland bleek machtig genoeg om alle pogingen te verijdelen

teneinde bij de souvereine Staten-Generaal redres te bekomen. Nu ziet men weliswaar, bijvb. uit Hamilton's reisbeschrijving, dat Engelsche ambtenaren in Voor-Indië zich tegen hunne ondergeschikten dezelfde willekeurigheden veroorloofden als onze Compagniesmensen, misschien zelfs ergere. Maar met dit groote onderscheid (en ook dit blijkt uit Hamilton's werk), dat men in Engeland niet schroomde man en paard te noemen, dat de pers zich daar met zulke aangelegenheden bemoeide, dat het publiek er oor voor had; in ernstige gevallen maakte het Parlement er werk van. Het gevoel van volslagen hulpeloosheid en onmacht kan nooit den Engelschman in Indië zoozeer tot den slaaf der Regeering hebben gemaakt, als den zoogenaamd vrijgevochten Hollander.

§ 1016. Op zichzelf had zij hierin zeker gelijk. Ook hare Engelsche Compagnie een ander standpunt in. Zij erkende tijdig dat hare ambtenaren niet bestaan konden bij hare salarissen. Daarom veroorloofde zij hun den handel binnen de Indische wateren. In Hamilton's dagen, omstreeks 1710, overtrof deze particuliere negotie der Engelsche ambtenaren en burgers den handel hunner Compagnie in deze zeeën, en de ongeveerinsde verontwaardiging, waarmee deze auteur over ambtelijke pogingen spreekt om die particuliere negotie te belemmeren, is des te merkwaardiger, omdat onze Nederlandsche Compagnie als haar eenig doel was blijven beschouwen „omme de proffytten van den handel voor de participanten alleen te mogen gauderen”.

§ 1017. Op zichzelf had zij hierin zeker gelijk. Ook hare Engelsche mededingster zou de „proffytten” natuurlijk liefst alleen hebben „gegaudeerd”. Het middel echter om dat doel te bereiken, namelijk voldoende salarieering van haar personeel en aanwijzing van bestaansmiddelen voor de burgerij, buiten den handel, lag niet in beider vermogen. Daarom zag de Engelsche Compagnie van een uitsluitend monopolie in de Indische wateren af. De onze echter, in plaats van dit voorbeeld te volgen, hield nominaal aan het onuitvoerbare monopoliebeginsel vast. Inderdaad echter nam zij genoegen met den schijn

- der opvolging van dat beginsel, zocht zij heul bij onbestaanbare voorschriften, onmogelijke strafbepalingen, onhoudbare eeden, onbetrouwbare rapporten en wat dies meer zij. Geen oogenblik kan ooit het Opperbestuur of de Indische Regeering de dupe zijn geweest van den valschen toestand, die aldus werd geschapen. Daarvoor waren de Heeren man voor man en
- § 1018. hoofd voor hoofd veel te goochem. Het verwonderlijkste van de heele situatie is voor ons, hoe zij deze monopoliekomedie al maar door konden blijven spelen, niet tegenover het publiek maar tegenover elkander. Met welke gezichten keken zij mal-kaar toch wel aan, wanneer in hunne vergaderingen besluiten werden genomen, die zij wisten dat onuitvoerbaar waren, rapporten goedgekeurd, die zij wisten dat niet deugden, eeden voorgeschreven, die zij wisten dat niet gehouden konden of zouden worden, en vooral, wanneer het noodig scheen hunne verontwaardiging te betuigen over dingen, waaraan zij alle-maal meededen, waaruit de kleeren werden bekostigd, die zij aan het lijf en de ringen die zij aan de handen droegen? Dat zij uit hunne rol van strenge monopolisten vielen, kwam zelden voor. Zoo schrijft het Opperbestuur in 1632, dat men het pas ontworpen plakkaat tegen den verboden handel der burgerij maar niet te nauwgezet moet naleven, want dat de burgerij toch óók bestaan moet. De naïveteit dier uitlating, als van een kind dat zijn taartje tegelijk wil opeten en bewaren, wordt bijna opgewogen door de order van twee jaar later, dat geen Compagniesdienaar in de Oost meer contanten in bezit mag hebben dan zijn jongst ontvangen salaris. Dit klinkt wat brusk, maar het is niets dan de uitdrukking van het vroom ver-langen, om „de proffytten van den handel alleen te gauderen” en daartoe, als het kon, de hand te leggen op alle kapitalen. Natuurlijk begreep men wel dat het niet gaan zou, maar men zat nu eenmaal aan de bestuurstafel en wist momenteel niets beters te bedenken om nader tot het doel te komen.
- § 1019. Uit zulk een gezichtspunt zal onze lezer de stapels bepalin-gen ter handhaving van 's Compagnies monopolie moeten be-schouwen. Dat begon al in 1603 met Wijbrand van Warwijk's

merkwaardige voorschriften voor het personeel te Bantam, bijv. dat niemand naar Holland eenige aanteekening mocht meenemen van wat hij in de Oost had gezien. Ongetwijfeld begreep Wijbrand wel, dat hij niet kon beletten dat een of ander onderzoekende geest een notitieboekje volschreef. Maar als hij zulk een boekje in bezit vond van een suspect persoon, dan zou hij het confiskeeren. Wie goed aangeschreven stond, wie zijne wereld kende, ondervond weinig last van de bepalingen en wie protectie had, stond er boven. Niemand minder dan Coen zien wij aan een ambtenaar met protectie een wenk geven betreffende de profijtelijkste particuliere retourvracht naar Europa ¹⁾. Maar aangezien er nu eenmaal stijve en strenge monopoliebepalingen bestonden, kreeg de handel van ambtenaren en burgers, hoe algemeen bekend, getolereerd of begunstigd hij ook mocht zijn, het karakter van smokkelarij.

- § 1020. Officieel bestond er wel een min of meer vrije en gewettigde burgerhandel. Zelfs zijn er Landvoogden geweest (§ 109), die zich wezenlijk gedroegen alsof zij den burgerhandel wilden bevorderen en vrijmaken. Zoo zal Van Imhoff zich waarschijnlijk als een stout hervormer hebben beschouwd wegens zijn plan van „een vrijen gepermitteerden en geprotegeerden handel”. Gelukkig kende onze Bataviasche gemeente dien autocraat veel te goed, om iets anders dan een zeer verklaarbaar „mistrouwen” te betoonen tegenover 's mans protectie. En al had men onbepaald geloof geslagen aan zijne bekeering tot het beginsel van vrijheid, hoe zou zijn opvolger daartegen-
- § 1021. over staan? Die opvolger, Jacob Mossel, kwam er met verblijdende eerlijkheid voor uit, dat hij aan de burgerij enkel „den afval” van 's Compagnies bedrijf wilde overlaten, een gulden woord, dat den korten inhoud vormt van alle bepalingen, vrijzinnig of anders, die in den Compagniestijd zijn

1). Even karakteristiek is de omstandigheid, dat dit schrijven van Coen in zijn officieel brievenboek werd opgenomen, waarvan de copie naar Europa ging. Blijkbaar vond hij er niets in, wat Heeren Zeven-tien niet mochten weten.

opgesteld betreffende den burgerhandel. Het loont daarom hoe- genaamd de moeite niet, om verder van die bepalingen kennis te nemen. Wij noteeren enkel de onvrijheid der „eenigste pro- ducten, welke Batavia voor den particulieren handel oplee- verd”, zooals Andries Teisseire het uitdrukt, namelijk suiker en arak. Mossel maakte van de suiker zelfs een Compagnies- monopolie. Later is de uitvoer van beide artikelen geheel afhankelijk van den Shahbandar en den Equipagemeester (§ 778 en 787). De rijsthandel was in handen der Regeering (§ 679).

- § 1022. Een ander gulden woord van Mossel, namelijk dat de achter- uitgang van Batavia samenhangt met de opontbieding, tijdens den G.-G. Durven, van een aantal bekende smokkelaars, geeft ons de eenige juiste verklaring van Batavia's toenemenden bloei in de jaren welke aan deze catastrofe voorafgingen. Dat die bloei niet afhing van de bepalingen omtrent den wettigen burgerhandel, ziet men uit het volgende. Omstreeks of in 1662 begint in Nederland eene periode van begunstiging van den Bataviaschen burgerhandel, die in Indië wordt ge- steund door den G.-G. Maetsuijker en zijne medestanders, waaronder Pieter van Hoorn. Men ziet zelfs burgerscheepjes varen op de Malediven, op Arabië, op China; er is zoowaar kwestie van om het heele kantoor Palembang aan eene bur- gerkongsi over te doen. Mettertijd had langs dezen weg de burgerij op een hooger standpunt kunnen geraken. Maar dat Batavia nu bizonder bloeide tijdens die periode van vrijeren
- § 1023. burgerhandel, is niet te bespeuren. In 1676 draaide de wind in Holland. Dat was het fatale: de wind kon altoos draaien. Er komen nu uiterst strenge monopoliebepalingen. „Als een van beiden moet klagen”, zoo luidt de zonderlinge praemisse der Heeren in Holland, „soo is 't veel beter dat sij [*de burgers*] dat doen als de gansche Compagnie.” Voor alle zekerheid worden nu zelfs de burgerscheepjes opgekocht. Het Opper- bestuur geniet de voldoening, aldus een aantal burgers te ruïneeren. Maar enkele jaren later blijkt de smokkelhandel der ambtenaren in vollen fleur te staan, en niet het verval van

Batavia is een gevolg van de strenge monopoliebepalingen van 1676, integendeel, dank zij den smokkelhandel en den verboden handel met vreemdelingen begint eene bloeiperiode die, zooals gezegd, pas haar eind nam, toen een aantal smokkelaars, met den Gouverneur-Generaal en den Directeur-Generaal aan de spits, bij den kop werd gevat. Natuurlijk herstelde zich de smokkelhandel eerlang van dezen schok, maar tegelijk begon de gezondheidstoestand van Batavia ontstellend achteruit te gaan, en de Chineezenmoord van 1740 deed het overige om de stad te fnuiken. De winsten der smokkelaars mochten groot blijven, de stad trok er weinig nut meer van. Het waren de landhuizen, die nu daaruit werden gebouwd en veel ging naar Holland.

§ 1024. Ofschoon wij het nu over de burgerij hebben, is op het stuk van den handel een onderscheid tusschen haar en de Compagniesdienaren niet mogelijk. Iedereen dreef handel, de Gouverneur-Generaal en de Heeren Raden, de officier en de predikant, de chirurgijn en de kosten, de klerk en de handwerksman. Wie er zich beroepshalve voor mocht geneeren, liet het door zijne vrouw doen, zoo niet in het voorhuis, dan in de achtergalerij, zoo niet over dag, dan bij donker. In den regel stond de burger hierin achter bij den ambtenaar. De ambtenaar had de beste vrienden, de gunstigste gelegenheid, de meeste handelskennis, het ruimste kapitaal. Rijke burgers zijn in Oud-Batavia steeds zeldzaam geweest en hun rijkdom hield niet stand. Bij overlijden ging het vermogen veelal naar Europa. Hadden zij kinderen, dan waren dezen door hunne gebrekkige opvoeding meest onbekwaam om het erfdeel te beheeren en bijeen te houden.

§ 1025. Gelijk gezegd, de handel te Batavia was, zooals Van Imhoff het flinkweg uitdrukt „meestendeels een sluijkhandel”. De sluikerij bestond daarin, dat men het volk en de scheepsruimte der Compagnie gebruikte, dat men monopolieartikelen in- en verkocht, dat men voer op plaatsen, welke de Compagnie voor zich wilde houden. Natuurlijk kon dit alles samengaan. Men kon, in overleg met een schipper der Compagnie, nagelen met

haar eigen schip bijna vrachtvrij naar Perzië zenden of lijnwarden naar Europa. Ook is duidelijk, dat een hooggeplaatst ambtenaar dit beter kon dan iemand anders, omdat hij met den schipper niet zoo behoefde te marchandeeren en in de haven van aankomst allicht kosteloos beschikte over lichters, pakhuisruimte en personeel. En tegen hem, die dit alles vrij had, kon de Compagnie, welke de kosten en voor hem en voor zich zelve betaalde, natuurlijk niet concurreeren. Hij kon meer geld besteden bij den inkoop en een lageren prijs vragen bij den afzet. De Compagnie werd dus letterlijk leeggezogen door deze parasieten.

§ 1026. Ondanks alles is het moeielijk, zich over dezen sluikhandel te verbazen of te belgen. De Compagnie kreeg niets dan het verdiende loon voor haar cynisch en oliedom egoïsme. Weliswaar, er was een landsbelang van hooge beteekenis gemoeid bij haar welvaren. Maar wanneer de Souverein nooit de geringste blijken gaf van belangstelling in het welvaren der Compagniesdienaren of harer burgerij, waarom zouden dezen hun persoonlijk voordeel dan ondergeschikt hebben gemaakt aan dat der heeren monopolisten, wier willekeur de eenige wet in het Oosten was? Vandaar de algemeene sympathie met den sluikhandel en de schaamteloosheid waarmee die werd gedreven. Soms heeft hij iets heerlijk pittoresks. Wat dunkt U bijvb. van het sluikkostuum van het Japansch Opperhoofd? Het Opperhoofd te Decima was bij aankomst in Japan persoonlijk vrij van visitatie. Van deze kieschheid werd op kiesche wijze gebruik gemaakt. Men vervaardigde voor hem een keurig ambtsgewaad, dat bij de loge berustte en aan boord werd aangetrokken. Misschien is het zoo iets geweest als een scaphander of hantsop. Tenminste, wanneer de man het aanhad, moest hij aan weerskanten door een pootig matroos stijf worden vastgehouden om den valreep af te kunnen komen. Het heele pak zat volgepropt met smokkelwaar, die langs den neus der buigende Japansche douane naar binnen waggelde.

§ 1027. Niet onaardig is ook, dat de Advocaat-Fiscaal te Batavia, de zuil van Recht en Wet, in 1666 zoodanig door smokkelgeest

bleek aangetast, dat een Waterfiscaal werd ingesteld om de bestrijding van den sluikhandel over te nemen (§ 462). De Waterfiscaal trok later een jaargeld van den boompachter, die dit bedrag natuurlijk wel wist terug te verdienen.

Menigeen smokkelde misschien tegen wil en dank, omdat de bepalingen hem er toe noodzaakten. Wie bijvb. dingen uit Amsterdam verlangde, welke te Batavia niet te krijgen waren, moest niet enkel een handig agent in Holland hebben om voor de overzending te zorgen, maar had bovendien groote moeite met het overmaken der betaling. Volgens de bepalingen kon dat alleen door een wissel bij de Compagnie, derhalve slechts een paar maal per jaar; een Engelsche wissel bijvb. was verboden. Het kwam evenwel beter uit, om een bedrag aan sol-
§ 1028. dijrekeningen op te koopen (zie § 1326). Men kon echter de zaak ook verrekenen met gesloten beurs, door zelf te Batavia op te treden als agent van den expediteur te Amsterdam en hem Indische waren toe te zenden, waarvoor dan weer laadruimte moest worden besproken bij de opvarenden der retour-schepen (zie § 1327). Men moest daarbij dan scherp opletten, teneinde geene schade te lijden, wanneer de schepeling onderweg overleed of iemand in Holland zijne kist in beslag wilde nemen. Op deze wijze raakte onze Bataviasche ingezetene vertrouwd met allerlei min of meer geheime knepen en kunsten bij zijne eenvoudigste relaties met Nederland.

§ 1029. Eene zeer geliefde wijze van geldverdienen werd mogelijk gemaakt door het koerverschil van zilver in Europa vergeleken met Azië. Feitelijk was zilver het eenige artikel dat Azië van Europa verlangde. De Compagnie zond daarvan lang niet genoeg, zoodat reeds omstreeks 1648 particulieren er een bedrijf van maakten. Wanneer nu tegelijk in Indië toevallig eene verkeerde officieele berekening van den ducaton in het spel kwam, kon het in natura overgezonden zilver per wissel met voordeel naar Holland worden teruggezonden. In een gunstig geval won men dan binnen achttien maanden 40% op zulk eene zilverzending. Vermoedelijk is het aan dit bedrijf te danken geweest, dat de rentevoet te Batavia, die

in den aanvang wel 5% per maand bedroeg, in 1651 was gedaald tot $\frac{3}{4}$ %. Dit geeft dan een denkbeeld van de overgezonden kapitalen. Het spreekt wel vanzelf, dat de kopstukken der Compagnie hierbij in het zeiltje bliezen en dat de officieele verontwaardiging over de ontdekking van deze snoode gedoentens niets was dan een aangenomen galm en grimas.

§ 1030. Een ander gewild bedrijf bestond in het uitleenen van geld. Openbare pandhuizen waren er niet; zelfs de Bank van Leening heeft nooit een privilege van dien aard bezeten. Vandaar dat vooral dames gaarne geld uitzetten op onderpand van kostbaarheden. Overal waar in de Oost Europeanen zaten, werd op deze wijze gewoekerd. Dan kon men ook geld uitzetten op hypotheek en bodemerij; dit laatste werd in de 17e eeuw veel gedaan. Verder leende men het uit voor industrieele doeleinden, in de eerste plaats de suikerindustrie (zie § 779). Hoe ondernemend men daarbij te werk ging en welke vertakkingen dit bedrijf had, blijkt daaruit, dat de Bataviasche burgerij een zwaren financieelen klap kreeg, toen Coxinga in 1661 Formosa veroverde en de op dat eiland onder de Chineesche suikerplanters uitstaande gelden moesten worden afgeschreven. Een honderd jaar later bespeuren wij, dat onze Batavianen te Canton gemachtigden hebben, die daar geld voor hen uitzetten.

§ 1031. Daarentegen is het streven van het Opperbestuur, om de Bataviasche burgerij een bestaan te doen zoeken in den landbouw, teneinde haar aldus van den handel af te leiden, nooit met succes bekroond geworden. Eigenlijken landbouw heeft zij niet gedreven, behalve dan op het landje Tandjoeng West (zie § 845). Er is, vooral door ambtenaren, wel voor en na geld gestoken in landerijen, maar de baten kwamen uit houtkap, veeteelt, suikerindustrie en vooral pasarhuur; van Europeesche landbouwondernemingen was geen sprake.

§ 1032. Een bedrijf, waaromtrent wij nogal slecht zijn ingelicht, is de winkelnering in het oude Batavia. In 1674 bespeuren wij de aanwezigheid van zes Europeesche burgerwinkeliers en

het kan zijn dat de uithangborden, welke soms in oude papieren worden vermeld, zooals de „Gelaersde Haen”, de „Bonte Waterhondt”, de „Blauwe Bijl” ¹⁾, bij dergelijke winkels behoorden en niet bij herbergen. Maar de burgerwinkelier had zware concurrenten. Eerstens was sjacheren eene geliefde damesbezigheid. Onder de roos dreven de dames commissiezaken of zij deden in gedragen kleeren, bijouterieën en dergelijke (vergelijk § 846 en 1214 noot). Verder had de burger een concurrent in den ambtenaar. Zoo vinden wij in de Bataviasche Nouvelles van 1745 de advertentie van een Assistent, dus een Compagniesklerk of Commies, die te zijnen huize op de Spinhuisgracht o.a. Japansche saki, matten, „nagtspiegels” enz. verkoopt. Den zwaarsten concurrent echter had de burger aan den

„Listigen Chinees, die alles heeft bijeen”, zooals Jan de Marre hem betitelt. Van ouds stonden de Chineesche winkels op de beste punten der stad (§ 914) en Heydt schrijft omstreeks 1735 dat in hunne toko's aan de Kali Besar „alles was man nur verlangt” te krijgen was.

§ 1033. Wanneer een vreemd schip (de vreemde schepen deden te Batavia de Compagnie hoe langer hoe meer concurrentie aan) was aangekomen en zijne vrachtlĳst bij den Shahbandar had afgegeven, nam de Compagnie datgene van de lading over wat haar aanstond en gaf daarna verlof om het overige aan de gemeente te verkoopen. Dit kon op verschillende wijze. De Kapitein plakte in het Heerenlogement eene kennisgeving aan en verkocht daar of in een gehuurd huis zijne goederen bij partijen. Hij kon dit ook laten doen door Vendumeesteren. Aangezien zijn schip niet kon blijven wachten, veel min de lading terugbrengen, moest alles spoedig van de hand. Ook kon hij de lading in haar geheel aan een speculant of eene kongsi van speculanten overdoen of in commissie geven die haar vervolgens of in eene toko brachten of door het Vendu-

1). Men ziet een uithangbord op onze photo naar Heydt's plaat van de Utrechtsche straat (K 19). De winkel is daar een gewoon toehuis, alleen door zijn uithangbord kenbaar.

kantoor lieten verkoopen ¹⁾. Zoo was tegen het laatst der 18e eeuw de heele invoerhandel te Batavia buiten dien der Compagnie in handen eener kleine kongsi, die elken outsider § 1034. het koopen onmogelijk maakte. De prijzen varieerden zeer, naar gelang van de toevallige behoefte. Omtrent den Compagniestijd bezitten wij zeer weinig gegevens in zake dezen invoerhandel. Later bespeuren wij het ontstaan van allerlei importfirma's, die gewoonlijk een zeer kortstondig leven hadden en niet zelden eindigden met een failliet. Van de tegenwoordige huizen is het oudste de in 1825 alhier gevestigde firma Pitcairn Syme en Co. ²⁾. Een paar Bataviasche huizen, zooals Th. Azon. Jacometti, P. Landberg, zijn opgericht door gewezen koopvaardijkapiteins, die door lang varen op Batavia zich de noodige handelskennis en relaties hadden verzekerd. § 1035. Na zich bij dergelijke importeurs of op de Compagnies venduties te hebben voorzien, opende de Chineesche toko-houder zijne zaak, waar letterlijk van alles in de dolste wanorde door elkaar in toonkasten lag of aan den zolder hing. Ten gerieve zijner bezoekers stonden dranken beschikbaar; thee en confituren werden gratis verstrekt en 's middags een bordje rijst met iets er bij. De avondverlichting was met papieren lantarens. In deze toko's varieerden de prijzen met den stand van den Spaanschen mat. Tegen het vertrek der jonken, als baba Spaansche matten *moest* hebben (§ 1603), werd alles veel goedkooper. Met schrik zal menigeen echter

1). Pas in 1824 vestigde zich de eerste makelaar te Batavia. In 1831 treedt eene particuliere firma, Bédier et fils, op voor het houden van verkoopingën.

2). De advertentie der vestiging van dit huis staat in de Bat. Courant van 26 Nov. 1825.

Ouder dan Pitcairn Syme en Co. zou MacLaine Watson en Co. zijn, wanneer dit huis inderdaad de voortzetting was der associatie in 1813 van John Deans en Robert Scott.

De waarheid is echter, dat deze associatie al had opgehouden en dat Deans weder alleen stond, toen hij zich in 1828 associeerde met MacLaine Watson, zoodat deze nieuwe firma nooit eenige betrekking heeft gehad tot de oudere doch ontbonden firma Deans, Scott en Co.

Valentijn's opmerking vernemen: „Men weet in Indiën van geen borgen”. Batavia zonder bonnetjes! Het is haast ondenkbaar. Pas anno 1830 echter vinden wij daaromtrent uitsluitel in de advertentie van een verbolgen echtgenoot, die „ieder waarschuwt geen bonne te ontvangen en niets af te geven aan zijne vrouw”. Maar de talrijke desolate boedels uit dien tijd doen bespeuren dat zelfs de hoogste ambtenaren hunne beren niet betaalden. En wie borgt liever dan de Chinees?

§ 1036. Wat baba niet deed, was adverteeren ¹⁾, zoodat onze oude Bataviasche kranten zijne rol nagenoeg doodzwijgen, terwijl al het licht valt op en rondom den Europeeschen winkelier, die 's avonds om 4 of 5 zijne zaak al sloot. Eene advertentie als de volgende van 1812 spreekt voor zichzelf. De lezer denke zich al dit fraais door elkaar in de kasten en vitrines, op den vloer, op planken en aan den zolder.

„In het Negotie huys ²⁾ van J. B. Zimer op de groote Revier, is te bekomen jongst met het Schip Elphenstone aangebragt; als Hamme, Kaassen, gezouten Vleesch en Spek, Vruchten op Brandewyn; en ingelegde vruchten, Keuke zuur, Amandelen Rosynen, Bier, Genever, Brandewyn, extra Maderawyn, Chitsen fyne Lackens, Fluweel, extra fyne Catoene Kousen, Glas werken, Laersen Schoenen, groot, klein en mediaan Papier, Zadels met dies toebehooren, muur en hang Stolpen, Verff stoffen, Paarde tuigen, schryf gereedschappen, Penne messen, Schaaren, Touwwerken, Ankers, Dreggen, Theer, Pik, differente Zoorten van Yzer, Staal etc. etc. etc.”

§ 1037. 's Mans taaltje is even verdienstelijk als zijn genie voor zaken. De volgende advertentie van 1819 streeft hooger.

1). De eerste advertenties van Chineesche handelaren zijn te vinden in de kranten van 1836 en 1837. Zij bleven echter nog lang uiterst zeldzaam.

2). We zijn hier in den Engelschen tijd en bij een Engelschen drukker, dus de *ij* met stipjes behoort niet tot de letterkast (zie § 1451).

„De weduwe *Winkelaar* informeert het publiek, om niet van hare nering verstoken te zijn ¹⁾, dat zij thans woonachtig is op de Voorrei even buiten de voormalige poort Rotterdam, en aldaar gelijk te voren met het slagten van kalven en ossen, om te leveren aan de schepelingen met de verdere benoodigdheden, nevens allerlei confituren, allerlei ingelegde provisien in het zuur en in het zout, waarvan de lijst en prijs-courant bij haar te zien is; teffens ook, voor wien te beurt gevallen is, om naar het eeuwige verblijf te moeten verhuizen, laatste woningen te bezorgen.

De prijzen zijn van f 25 tot f 300 in tien kaliebers bestaande”.

Aardig van de weduwe *Winkelaar*, om zomaar de prijzen harer „laatste woningen” in de krant te zetten, want dat deed men niet. Bijna nooit adverteerde een Bataviaasch winkelier hoeveel zijne artikelen kostten, teneinde niet „onze concurrenten noch ons zelve te benadeelen”, zooals er een in 1822 zegt. Waaruit volgt, dat er eigenlijk geene prijzen bestonden, dat men zooveel vroeg als de stand van zaken toeliet. Zoo zal het in den Compagniestijd ook wel zijn gegaan.

§ 1038. Van ouds betaalden alle winkels behalve de „ambachts-winkels” (bijvb. die van bakkers en kleermakers) eene bedrijfsbelasting van 2 realen per maand. Sedert 1658 werd deze belasting verpacht onder den naam der pacht van de groentekramen en winkels; hieronder vielen dus ook de waronghouders of „boutiquero's”. Eigenaardig is de neiging om de straatventers te concentreeren in pasar's, zoodanig dat eerst sedert 1739 met vruchten, kippen en dergelijke langs de straat mocht worden geleurd. Daar was dan weer een briefje voor noodig van den pachter der groentekramen. Zulk een briefje

1). Blijkbaar had de weduwe *Winkelaar* een zwaren strijd gestreden, eer zij kon besluiten om eene advertentie te plaatsen. Het water stond haar thans aan de lippen. In hare zenuwachtigheid verliest zij den draad van haar betoog.

kostte een dubbeltje per dag; vandaar dat de pacht der groentekramen de pak sawang (§ 1601) heette. Wie bijvb. een briefje had voor den verkoop van mangga's, terwijl hij doerian's rondventte, liep kans om aangehouden te worden. Bovendien knoeide het personeel, door bijvb. valsche of verkeerde briefjes uit te reiken, teneinde den houder te kunnen oppakken om hem geld af te dwingen.

§ 1039. Zooals wij zeiden, waren de „ambachtswinkels” vrij van bedrijfsbelasting. Dat heeft geduurd tot 1801, maar wij bespeuren dat Baljuw en Landdrost uit een rechtmatig misnoegen over zulke liberteiten deze winkels al vroeger ten eigen bate plachten te belasten. In het Ambachtskwartier, de pépinière der Bataviasche ambachten (zie § 668), waren in 1801 nog wel enkele Europeesche werklieden te vinden, maar omstreeks 1820 wist men te Batavia alleen bij overlevering, dat hier vroeger inderdaad Europeanen zich hadden geneerd met handenarbeid. Men leefde destijds in de vaste overtuiging, dat dit onmogelijk was, dat men doodging als men zijne handen gebruikte. De Chineesche werkmán had, zooals iemand het in de krant uitdrukt, „alles naar zich gesleept”.

§ 1040. Eene curieuse opsomming, anno 1674, van de onderscheiden bezigheden der 340 mannelijke poorters van Batavia, doet een ander licht opgaan. Natuurlijk staan de tappers en wijnkoopers aan het hoofd dezer lijst met een contingent van 53 man, dus één op de zes of zeven burgers. Dan volgen er 40 die een stedelijk baantje hebben, 16 handelaren, 6 winkeliers enz. Daarna evenwel begint het bataillon van den arbeid met 25 timmerlieden, 19 kleermakers, 18 schoenmakers, 12 bakkers, 11 goud- of zilversmeden, 10 smids, 6 diamantslijpers en dergelijke vaardige lieden meer. Met elkander krijgen wij een 240 personen, die handenarbeid verrichten. Vergeleken met later, is dit zeer veel. Maar als men overweegt, dat destijds, in de laatste jaren van Maetsuijker's bestuur, de Compagnie het systeem volgde om het handwerk zooveel mogelijk uit te besteden (zie § 665), dan rijst de vraag of niet een belangrijk deel van deze burgerbedrijven feitelijk

leefde van Compagnieswerk en te gronde moest gaan, toen in 1682 dit systeem werd verlaten.

- § 1041. Eene andere vraag is, in hoever deze Europeesche ambachtslieden met hunne eigen knuisten werkten en in welke mate zij zich door slaven lieten bijstaan of vervangen, zooals Tavernier zei (§ 845). Nu blijkt uit notarieele contracten onomstootelijk, dat omstreeks het midden der 17e eeuw Europeesche „kistemaeckers” en dergelijke zoowel als hunne Europeesche knechts eigenhandig moeten hebben gewerkt. Het waren deels burgers, deels „vrijwerkers” in Compagniesdienst (zie § 405 e.v. en 670). Een Europeesche kopersmid aan de Leeuwinnegracht heeft anno 1697 zijne werkplaats in het voorhuis en slaapt op zolder, precies als het Compagnieswerkvolk. Contracten, waarbij ouders of voogden van Europeesche en Mixtiesche of Mardijkerjongens hunne kinderen of pupillen in de leer doen bij een Europeesch ambachtsman, tegen genot van inwoning, kost en kleeding, vindt men tot minstens 1720, en men kan er op aan dat die jongens dan werken moesten. Maar gaandeweg zal men het grove werk wel aan slaven hebben overgelaten om het fijnere persoonlijk te blijven
- § 1042. uitoefenen. De goudsmid Jean Ferment huurt 1649 een Europeeschen knecht voor $\frac{3}{4}$ reaal per dag. In 1714 betaalt een Nederlander 200 Rds. om zijn zoon tot diamantslijper te laten opleiden. In 1757 ontmoeten wij een pruikenmaker met een Europeeschen knecht, die 8 Rds. per maand verdient, benevens een aantal eigen en gehuurde slaven; in 1758 een burger, die eene weverij heeft met zes getouwen en eene franjemakerij. Met het tegrondgaan van het Ambachtskwartier verdwijnt echter het Europeesche bedrijf bijna geheel. Men vindt nog wel eens een ondernemenden geest, zooals den „voormaligen musikant bij het 3e regiment infanterie”, die in de Java Government Gazette zich aanbeveelt als „kleedermaker, kalkbrander, horlogiemaker enz. enz.”, maar steeds meer bezet de Chinees het opengekomen terrein. Wat de Chinees niet kan, moet door een of ander liefhebber worden gedaan, die zich dan extra laat betalen. Zoo zien we in 1830 tien gulden

neertellen voor het binden van een boek in octavo. In den regel echter kan de Chinees alles.

§ 1043. Gaan wij nu de afzonderlijke burgerbedrijven na, dan valt wel allereerst het oog op de tappers.

Het aantal kroegen, kenbaar aan eene tinnen of aarden kan of den groenen wijnkrans als uithangteeken, was in Oud-Batavia legio. Reeds in 1620 werd daarop eene bedrijfsbelasting gesteld en uit den allereersten tijd dateert ook eene bepaling, dat kroegschulden niet vervolgbaar waren. Aan slaven mocht niet worden getapt, aan soldaten niet na 5 uur 's avonds en wanneer om 9 uur de klok luidde, moesten al dergelijke gelegenheden worden gesloten evenals ook gedurende kerktijd. Men schonk er behalve Spaanschen wijn ook tjoe of arak, saki (Japanschen brandewijn), toewak (het gegiste bloemkolsap van den klapperboom), kilang (een „seer fellen dranck”, uit de gisting van suiker met allerlei specerijen) en zetbier (kleinbier of suikerbier, een gistingsproduct van goela djawa met tamarinde en citroen), zeer ongezonde zoopjes, vooral wanneer de Chineesche kroegbaas den smaak versterkte met een bijtend aftreksel van zeekwallen ¹⁾. De menschen konden van zulk goedje volkomen razend worden en het oude voorschrift, om bij het binnenkomen van de kroeg het mes af te leggen, is zeer begrijpelijk. Bovendien trad de kroegbaas vaak op als heler van gestolen goed en was damesbediening niet onbekend. Onschuldiger waren de Chineesche theehuizen en de allegaarkuikens of ordinarissen (§ 671), waar de „worstboer” voor een paar stuivers opschafte. Logies vond de mindere man bij commensalenhouders, volkshouders of slaapbazen, ellendige gelegenheden, waar echter ook vreemdelingen vaak hun intrek moesten nemen, als zij niet bij bekenden konden logeeren en toch de kosten wilden sparen van een gehuurd huis en eigen inrichting, want kamers verhuren deed niemand. Had men het ongeluk bij den slaapbaas te overlijden, dan was meteen het goed gevlogen.

1). Nog in 1847 wordt het tappen van toewak en zet- of kleinbier of brom verboden.

§ 1044. Deftiger dan de kroeg was de herberg. Daar schonk men gemengde dranken en daar was gelegenheid tot spelen.

De beroemdste van deze „mixed drinks” is wel de uit vijf (niet vier, zooals Schiller zegt) elementen „innig gesellt” gemengde palepons, follepons, bollepons, boerepons, pons of punch. De naam komt van het Hindostani *pantsj*, dat vijf be-
duidt. De liefde voor dit nogal ongezonde zoopje blijkt het nobelst aan de graftombe van den Hollander te Sourate, met ponskommen op de hoeken, waar de scheepsvrienden zich nu en dan vereenigden om ter eere van den afgestorvene nog eens een reuzenbowl te bereiden. Ook in de Bataviasche poëzie is het bekend; een onzer dichters heeft de passage:

Daer stond een boerepons,

Zij zyde: Jonkman, dat is voor ons.

Curieus is de manier om dezen drank te veredelen: men stopte een levenden haan in een pot met pons en liet dien vier weken onder den grond zitten, waarna de haan geheel verteerd was en zijn heldere geest overgegaan in den drank.

§ 1045. Weinig minder geliefd was in de 17e eeuw de champagne, die niets met Champagne te maken had, maar uit mom met suikerbier en andere ingrediënten werd bereid. Eene zilveren champaradekan bezaten vele ingezetenen. Zijn naam dankt dit brouwsel aan *tjampoer adoek*, mengen en omroeren; het is een fraai staaltje van Maleisch zooals de onzen het spraken.

Warm uit kopjes gedronken (evenals de kandeel der kraam-bezoeken) werden masak, gloria en klets-klets, waar verschillende recepten voor waren; daar kwamen eieren en muskaat bij te pas. Een matrozendeuntje zegt:

„Zij drinken errack,

Mazack oock niet swack,

Ternaetse bonckes ¹⁾ of Javaensche toeback”.

1). „Bonckes” of boengkoes is een strootje. Nog in 1827 worden te Batavia „ternataansche cigaren” geadverteerd van 8 gulden de dui-zend. Denkelyk was het rooken daarvan te Ternate (van uit Manila) eerder gewoonte geworden dan elders.

Onze Bataviasche Speenhoff gaat naar een Chinees:

„Ik eijste daer een massak
En ik rookten een pijp toebak
En ik at wat sla
En dronk een gloria”,

waarbij men opmerkt, dat rooken omstreeks 1700 nog voor eene soort uitspatting gold, die men bij voorkeur in de herberg beging.

§ 1046. Behalve drinken kon men er spelen. Daar was de toptafel, waar hazard werd gespeeld; het „ticktacqbort” of verkeerbord en het toccadille, die elkaar niet veel ontliepen; de „schuiftafel” met hare schijven (de Engelsche shuffle-board of Friesche sjoelbak); de tarok- of klostafel, eene soort biljart met 12 of 16 zakken, een ijzeren beugel en eene pin, beide met een belletje, die door den bal niet mochten worden aangeraakt, waar nogal bij schijnt gewed te zijn, want een onzer vaderlandsche dichters jammert over menschen „die door een ijzre poort de vrucht huns zweets verklossen”; verder het trou-ma-dame, eene andere soort biljart of tafelfroquet met 13 ballen, en eindelijk het geperfectioneerde biljart royaal met zes zakken. Hier en daar vond men eene kegel- of eene kolfbaan, de laatste voor ons nationale golfspel, dat een zeer kalm en ietwat zouteloos karakter droeg; men kon er zijne pijp bij rooken.

§ 1047. De namen van herbergiers en herbergen duiken soms in onze oude papieren op. Zoo is er in 1638 de stadsherberg van Lijsbeth Gerrits Boom, met privilege, waar ook een „doelen ende gemeen schuttershuijs” werd ingericht. In 1656 ontmoeten we „Kniertjen Smit, in de wandeling de Schoone Waerdin”. De echte buurt van kroegen en herbergen was de Lepelstraat bij het Vierkant en de Werf (§ 432), waar avond aan avond viool en bas gingen en waar men over den beker alle nieuwtjes uit Indië kon vernemen van aangekomen scheepsvrienden. Omstreeks 1707 stonden daar de Ramenas, de Koning van Polen, de Witte Olifant en andere herbergen, die echter telkens, zooals dat hier gaat, van eigenaar en naam

veranderden. Eene herberg, die eene halve eeuw lang wordt vermeld, was de Klostuin aan de zuidzij der Amsterdamsche gracht, in 1744 afgebroken om plaats te maken voor de nieuwe poort (§ 265). Zeer bekend was ook de Oesterbank bij de Antjolmonding (§ 799), eene buitengelegenheid zooals er op verschillende forten eveneens waren te vinden. De Commandant van Jacatra had een tijdlang den naam van de beste gloria te tappen; zijne wapenbroeders op Angkee en Meester Cornelis waren meer herbergier dan officier.

§ 1048. De rusteloze G.-G. van Imhoff bemoeide zich natuurlijk ook met het herbergwezen en creëerde in 1744 eene soort privilege voor een twaalfstal binnen de stad, die voortaan geene „gemeene Europeesen” behoeften toe te laten. Vermoedelijk heeft hij toen ook vergunning gegeven om ten gerieve van vreemde handelaren een Heerenlogement op te richten, in overeenstemming met zijn wensch om „dese hoofdplaats door den tijd tot een vrije handelsplaats te maken”. Wij ontdekten althans een Heerenlogement, dat anno 1750 dicht bij het Vierkant stond, aan de Moorsche gracht in blok L, en toebehoorde aan den Fabriek, die daar vele eigendommen bezat, waaronder dit groote en fraaie huis, door tal van reizigers geroemd. Van Imhoff's opvolger Mossel, die den handel der vreemdelingen wilde weren en hun doen en laten in het oog houden, liet dit Heerenlogement in 1754 voor 24.000 Rds. overnemen door den Sous-Lieutenant zijner lijf-

§ 1049. wacht Gabriel Besse du Pouget. Misschien was Zijn Edelheid persoonlijk bij deze affaire betrokken, en is dit de verklaring van het eenigszins opzienbarend besluit van een paar jaar later, om een gedeelte van het gebouw te bestemmen voor schouwburg (§ 1345). Want rendeeren kon het logement niet. Het is waar, dat alle vreemdelingen genoodzaakt werden er hun intrek te nemen, opdat de Shahbandar, die het politietoezicht op hen had (§ 431 noot), kon nagaan of zij ook smokkelden en Compagniesvolk ronselden, vooral scheepstimmerlui. Maar Mossel stond niet toe, dat andere vreemde schepelingen dan Schipper en Opperstuurman aan wal kwamen

en van die enkele logés kon het huis immers niet bestaan. Het was echter niet alleen een logement. Er was ook pakhuisruimte en de logés genoten het voorrecht van vrije laadprauwen en van vrijdom van visitatie hunner goederen aan den Boom! Die visitatie geschiedde in het logement zelf. Geen wonder, dat het Heerenlogement ten slotte de plaats is geworden, waar onze Engelsche vrienden opium binnensmok-

- § 1050. kelden en suiker clandestien uitvoerden. Verder was het huis vrij van de pacht op het slachten van vee en had het een zeker aantal huurrijtuigen, waarvan geene belasting werd gevorderd. Behalve dat de vreemde handelaren, zooals te Batavia gebruik was, al hunne ingevoerde goederen wel bij kavelingen in het Heerenlogement zullen hebben verkocht, kreeg deze inrichting privilege als vendulokaal van vaste goederen, waarvan de Kastelein dan $\frac{1}{8}$ % toucheerde. Deze voorrechten hadden natuurlijk de gewone neiging tot vreemdsoortige uitzetting. Zoo werd in 1803 bepaald, dat alle vreemdelingen alléén mochten rijden met de rijtuigen van het Heerenlogement. En toen het niet vol te houden bleek, om de verkooping van vaste goederen alleen dáár te houden, bleef niettemin de Kastelein zijn $\frac{1}{8}$ % trekken, al had de vendutie
- § 1051. niet bij hem aan huis plaats. Wanneer de vreemde handelaren, om kosten te besparen, hunne ladingen niet aan den wal brachten maar ze op monster verkochten en dan op de reede overscheepten, vond men dit ongepermitteerd en dwong men hen om dan toch pakhuishuur aan het Heerenlogement te voldoen, evenals zij deze pakhuishuur ook moesten betalen van de goederen die zij uitvoerden, al waren die nooit bij het Heerenlogement opgeslagen geweest. Bij de latere opheffing dezer inrichting ontwaart men zelfs, dat de vreemdelingen aan den Kastelein 1% moesten voldoen van hunne ingevoerde contanten, en 1% van het bedrag der bij de Compagnie ingekochte goederen, welke beide smakelijke percentjes aan de Wet volkomen onbekend waren. Het vermoeden is daarom niet ongewettigd, dat hooge Heeren steeds bij het Heerenlogement betrokken zijn geweest.

§ 1052. Het logies was van aanvang aan gesteld op 2 Rds. per dag, de beroemde vijf gulden, alles inbegrepen, die tot op onzen tijd in heel Indië de vaste hotelprijs gebleven is — het doet weemoedig aan, daar nog aan te denken. Nog weemoediger wordt men, als men in Kampong Kelapa dwaalt en de beroemdheden gedenkt, die daar vroeger hebben gelogeed, toen die stille rimboeachtige ruimte nog bezet was met steenen huizen. In het laatst van 1765 vertoefde daar in het Heerenlogement Commodore John Byron, grootvader van den dichter, bij de Engelsche marine algemeen bekend als „foul-weather Jack”, omdat hij altijd kwaad weer trof, een zeer beminnelijk man, die ook vol lof is voor Batavia en van zijn logement aldaar schrijft: „It has more the appearance of a palace than a house of entertainment, being the most magnificent building in Batavia”. Met hem zal zijn eerste Luitenant Philip Carteret wel aan den wal zijn gegaan, die in 1768 opnieuw eene kamer in het Heerenlogement betrok als Kapitein van de Swallow. De Swallow was eene oude kraak, die al dertig jaar eerder den beruchten zeeroover Bartholomew Roberts in zijne Royal Fortune op de Westkust van Afrika had overwonnen en thans na Carteret's ontdekkingsreis door den Stillen Oceaan in bijna zinkenden staat Batavia bereikte. Carteret was een heel ander

§ 1063. type dan Byron en een echte bulldog. Bovendien had men hem te Makassar ¹⁾, waar dat Engelsche oorlogsschip met groote suspicie was aangekeken — de Molukken en het specerijmonopolie, begrijpt men — alleronbeleefdst en bijna onmenschelijk, gezien zijne vele zieken, behandeld, zoodat hij zeer op de damned Dutch verbitterd was, terwijl de Bataviasche Regeering natuurlijk reeds had vernomen, dat hij gedreigd had Makassar plat te schieten, als hij niet geholpen werd. Zijn verblijf van 3 à 4 maanden in het Heerenlogement, terwijl zijne oude schuit (onze menschen noemden haar nu eens „de Zwolle” en dan weer „de Snollen”) opgelapt werd, was dan ook een doorlopend gekibbel met Van der Parra, die het

1). Wij geven sub J 26 de photo van een brief, door Carteret aan den Gouverneur van Makassar geschreven.

bijvb. „arrogant” vond, dat deze snollenschipper zeide te „hopen”, dat men hem zou toestaan zijn schip te kalefateren: hij had niets te „hopen”, hij had enkel zeer beleefd te ver-
§ 1054. zoeken, vond onze groote landgenoot. Maar van verzoeken kwam bij Carteret niet veel. Hij droeg zijn hart zoo hoog, hij in zijne lekkе schuit, dat hij voor de uitnoodiging tot een officieel diner bedankte, omdat hij dan lager aan tafel zou zitten dan de Raden van Indië. Een eeresaluut voor dezen zeeman! Want het moest een *man* zijn, wie destijds als Engelsch zee-officier zijn hart hoog droeg. Hunne marine verkeerde toenmaals in schandelijk verval, en op dat eigenste oogenblik lag er sedert jaren een oorlogsschip, the Falmouth, op de reede van Batavia te rotten, dat hier na de verovering van Manila was komen kalefateren, door officieren en bemanning was verlaten — en door de Engelsche Admiraliteit absoluut vergeten, zoodat de Regeering het eindelijk aan den slooper heeft verkocht. Wat moet er in Carteret zijn omgegaan, als hij op dat wrak, bewaakt door een of twee hongerende matrozen, de roemrijke Union Jack zag waaien en de spottende opmerkingen onzer Compagniesvlegels hoorde! Maar hij heeft eindelijk zijne Swallow opgelapt gekregen en is medio September 1768 vertrokken, om onderweg nog te beleven dat De Bougainville, die eene maand later Batavia verliet, hem bij Ascension voorbijzeilde.

§ 1055. Op al deze groote ontdekkingsreizigers volgde in October 1770 de grootste, James Cook, met de Endeavour, eene oude kolenschuit, die natuurlijk ook weer in de reparatie moest. Had De Bougainville het Heerenlogement een groot en fraai gebouw genoemd, Cook zag het terrein bij bandjir blank staan en vond het er blijkbaar lang niet gezond, waarom hij wist gedaan te krijgen dat zijne zieke officieren er niet hoefden te logeeren. Het eten vond hij ook afschuwelijk (wij denken aan het oordeel van een Engelschman over de rijsttafel: een ratjetoe van alles wat eetbaar is en veel wat het niet is) en hij moest opspelen om iets te krijgen wat op food for a gentleman leek. Hij herinnert een beetje aan den Engelschen officier,

die halsstarrig weigerde onze heerlijke Indische koffie te proeven: die koffie was koud, zei de man, en koude koffie *drinkt* geen gentleman!

§ 1056. Over den Schouwburg in het Heerenlogement spreekt geen dezer illustre gasten: die was in 1764 verplaatst. Zeer in het geheim — want de Regeering moest niets niemendal hebben van „conventiculen onder pretext” van dit of dat — werden echter sedert 1763 nog andere vertooningen in het Heerenlogement gegeven, die van de eerste Vrijmetselaarsloge, La Choisie. Het komische van deze hóógst serieuze en hóógst mysterieuze en periculeuse conventiculen was, dat zij onder de hoede der politie stonden. De oprichter der loge, Radermacher, was Shahbandar en dus zelf belast met het politietoezicht op het Heerenlogement. Hij hoefde enkel den Kastelein in de loge op te nemen (wat hij dan ook deed) en een paar agenten op post te zetten, om zich en zijne adepten tegen spiedende blikken beveiligd te weten. Men zou wel eens willen vernemen of een der genoemde ontdekkingsreizigers daar mede heeft „gearbeid” of geschransd als toekang batoe jang mardika, bijvb. Cook samen met den Kastelein die hem op rijsttafel onthaalde.

§ 1057. Maar Cook 's meening, dat het Heerenlogement op eene zeer ongezonde plek stond, vond gaandeweg bijval. In 1786 werd het afgebroken en voor een nieuw logement de beide huizen aangekocht, die thans de Toko Merah of Bank voor Indië aan Kalibesar West uitmaken, welke vroeger beide aan Van Imhoff hadden behoord, later evenzoo beide aan Mossel's dochter Philippine Theodora en haar tweeden man Nic. Hartingh, en waarvan het noordelijke het laatst bewoond was geweest door Mevrouw de Klerk, die er op oudejaarsdag 1785 was overleden, terwijl het zuidelijke behoorde aan Mevrouw van der Parra. Maar het Heerenlogement wilde daar niet bloeien.

§ 1058. Het werd slecht beheerd, de logementen in de stad begonnen te concurreeren en het privilege dezer inrichting aan te randen, de handel ging sterk achteruit en de vreemdelingen, die nog in het Heerenlogement trokken, maakten weinig vertering.

Daar kwam nog de ongezondheid bij. In 1808 werd de inrichting verplaatst naar een „prachtig gebouw” op Jacatra, denkelijk den ouden tuin van Van Stockum bezuiden de Buitenkerk doch aan de overzij der rivier; hij is te zien op een der platen van Rach. Het logement stond dus ook hier weder aan het water, om koopmansgoederen in het pakhuis te kunnen brengen. Men zou derhalve geneigd zijn te onderstellen, dat het logement op Weltevreden, hetwelk thans eene fnuikende concurrentie begon te voeren (het was daar veel gezonder), ook niet te ver van het water moet hebben gestaan ¹⁾).

§ 1059. In 1811 kreeg dit logement vrij spel door de intrekking van het privilege van het Heerenlogement. Dit laatste werd in 1818 afgebroken. Daarna vindt men verschillende. Die binnen de stad, zooals dat van Zwartén Piet en later dat van Aron Levi aan het Vierkant, waren van min allooi. Dat van Villeneuve op Goenoengsari, dat van Casimir Payan, opgericht 1820, waar thans Eigen Hulp staat (dit laatste logement heeft heel lang bestaan onder verschillende namen), Chaulan's Hôtel de Provence op Molenvliet ²⁾ waren veel beter..... en alle hadden het zalig tarief van 5 gulden, dat thans bijna tot de eeuw van Koning Radboud schijnt te hebben behoord. Voor menschen, die niet terstond na aankomst den verren tocht naar Weltevreden konden beginnen, werd in 1849 de Stadsherberg aan het havenkanaal tegenover den Uitkijk geopend, met het Zwaard en den Krans in den gevel, be kroond, niemand

1): In 1817 echter wordt het vereenigd met de Posterij aldaar, die zich toen bevond aan de zuidzij van den tegenwoordigen Vrijmetselaarsweg.

2). Den naam Gang Chaulan vonden wij het eerst in 1841, evenals ook „de gang naast mevrouw de douarière Chassé op Molenvliet”, die thans Gang Chassé heet. De eerste was oorspronkelijk een particuliere weg, die daarna door het Gouvernement is overgenomen, evenals ook Gang Scott en de Berendrechtslaan.

Later heette het Hôtel de Provence het Rotterdamsch Hotel. Op 1 Mei 1856 werd dit het Hôtel des Indes, juist in de dagen dat Multatuli daar logeerde na zijn ontslag uit 's Lands dienst.

Het Javahotel werd geopend 1 Aug. 1853. Over het Hotel der Nederlanden zie § 740.

heeft ooit geraden waarom, met de drie struisveeren van den Prins van Wales.

§ 1060. In vergelijking tot het Bataviasche herbergwezen zijn de overige burgerbedrijven van geringe beteekenis.

Eenige aandacht verdienen de schoenmakers, die in 1654 ten getale van negen bazen en zestien „gesellen” een gilde oprichtten, dat in 1665 het monopolie van schoenfabricatie erlangde. Volgens Hollandsch gebruik had dit gilde een steunfonds en placht het een onderzoek in te stellen naar de bekwaamheid en antecedenten der aspirant volgelingen van Sint Crispijn. Anno 1700 werd het wegens voortdurend geharrewar ontbonden. Omstreeks 1800 concentreert zich alle leerarbeid in Midden-Java.

§ 1061. Een curieus monopolie werd in 1662 gecreëerd: Europeesche kleeren mochten voortaan alleen door Christenen worden vervaardigd. Aan slaven en Compagniesdienaren werd verboden het snijdersvak uit te oefenen. Wij ontmoetten den inventaris van een kleermakerswinkel uit 1659, waar de binnenkamer als verkoopplaats, denkelijk ook als atelier, diende. Uit de enorme hoeveelheden stoffen voor kleeding, welke men in rijke inboedels der 18e eeuw aantreft, valt wellicht af te leiden dat men zoo mogelijk door een eigen slaaf-kleermaker zijne
§ 1062. plunje liet maken. Omstreeks 1800 en later bespeuren wij een niet onbelangrijken import van gemaakte Europeesche heeren- en dameskleeding, die op Bataviasche wijze allerzonderlingst wordt geadverteerd, bijvb. „geborduurde neteldoeksche dameskleedjes” samen met slaolie en paardetuigen. Deze invoer van gemaakte kleeren heeft nog lang geduurd, nadat er al goede tailleurszaken waren gevestigd. In 1833 adverteert een importeur „gemaakte heerenrokken van den eersten kleedermaker uit Parijs”. Wij spreken elders (§ 1349) over den komediant-tailleur Pierre Paul Piolle, die in 1826 Java voor goed vaarwel zei. De oudste heden nog bestaande kleermakerszaak schijnt die van Herment, welke al in 1834 voorkomt als de zaak van A. Herment en F. Blavet. Eerst in de Jav. Cour. van 1 Dec. 1841 adverteert P. Oger „Mr. kleedermaker

komende van Parijs'', dat hij zich heeft geassocieerd met zijn collega J. Kuijt, die eene zaak op Noordwijk had. Met 1 Jan. 1846 begon Oger eene eigen affaire, terwijl Kuijt zich met een ander associeerde. In Oct. 1847 verhuisde eerstgenoemde naar de Rijswijkstraat tegenover de Harmonie en met 1 Jan. 1848 begon de firma „Oger frères". Het welbekende hoekhuis staat, zooals het nog heden is, reeds op eene plaat van 1859 (§ 735; 736). Oger's faam is verzekerd door een klassiek onderhoud, dat Multatuli eens met den chef heeft gehad over eene gebarsten spanbroek, die hem de snerpende uitspraak op den hals haalde: „Au salon, Monsieur, on se tient debout!!"

§ 1063. In hooger aanzien dan de kleermaker stond te Batavia de bakker. Dikwijls had hij tegelijk eene koksaffaire. Men kan onderscheiden voorbeelden vinden van Bataviasche bakkers, die tot fortuin kwamen, zooals Andries Teisseire (over wien zie § 993), die tot 1775 dit beroep heeft uitgeoefend. De vermaardste bakker onzer veste was Jacob Jansz de Roij, wiens avontuurlijke loopbaan heel weinig doet denken aan meel en zemelen (§ 789). Hoeveel men soms van dit beroep verwachtte, blijkt uit eene advertentie in de Jav. Cour. van 8 April 1848: „Met genot van een vast salaris, bestaat te Toeban gelegenheid tot plaatsing van eenen broodbakker; diegene die ook tevens bekend is met muziek en dans, zal bij voorkeur in aanmerking komen". Men hield te Toeban blijkbaar van luchtige kadetjes.

§ 1064. Van de oudste tijden af is te Batavia brood gebakken. Ook den Chineeschen bakker vinden we al in 1634. Tarwe kreeg men uit Bengalen, Japan, Sourate, later ook van de Kaap. Deze werd met handmolens gemalen, totdat Jacques de Bollen en Pierre des Bancs in 1655 hun watermolen bouwden (§ 244), die spoedig werd gevolgd door den Compagnies korenmolen „onder 't fort Batenburg" (§ 729). Was de tarwe op, dan bakte men brood van rijstmeel, hetgeen tot het pijnlijk dilemma leidde, of met rijstbrood ook het Avondmaal mocht worden gevierd. Valentijn zegt van ja, andere niet minder

diepzinnige godgeleerden hadden daartegen ernstige bedenking. Wanneer wij echter in 1706 lezen, dat de bakkers overkropt zijn met werk tengevolge van de duurte der rijst, ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat bijvb. de slaven in den regel rijst of rijstbrood aten, en alleen tarwebrood als het andere niet te krijgen was.

- § 1065. Reeds bij de Statuten van 1642 werd het gewicht, de kwaliteit en de prijs van het brood bepaald. In 1654 werd het broodbakken een monopolie. Een bakker mocht geen ander beroep uitoefenen. Gaandeweg werd ook het aantal bakkers vastgesteld op twaalf (zie boven § 1040), zoodanig dat alleen de vacatures in dit apostolisch dozijn door Schepenen werden aangevuld. Het monopolie had wel iets aangenaams, in zoover het de bakkers voor concurrentie vrijwaarde. Zelfs broodverkoop langs de straat was verboden om te beletten dat de eene bakker den ander daarmee eene vlieg afving. Maar natuurlijk werkte het monopolie verlamdend op allen arbeidslust. Eerstens moest de bakker zijne tarwe bij de Compagnie inslaan tegen den prijs, dien zij zelve bepaalde; dat hij zijn graan bij een ander leverancier kocht, was gemakkelijk te beletten. Dan was hij verplicht zijne tarwe te laten malen op
- § 1066. den Compagnies korenmolen, die verpacht werd. Bracht hij het graan liever naar een particulieren molen, dan moest hij toch den pachter voldoen. Vervolgens moest de bakker zijn brood maken van eene bepaalde kwaliteit en een bepaald gewicht, en het verkoopen tegen een door de Overheid vastgestelden prijs. Men had koelibrood en wittebrood; bovendien kismisbrood met krenten. Een geelkoperen broodgewicht van 1739 ter zwaarte van 11 ons plus een „waterlood” van $1\frac{1}{2}$ ons vertoonen wij in photo D 8. Gedurende meer dan eene eeuw heeft de Regeering den prijs van een wittebrood van elf ons plus waterlood op een dubbeltje gehouden. Het is soms alsof de tijd onder het ancien régime stilstond. Maar onderkruiping van het monopolie zal men wel niet hebben kunnen
- § 1067. weren. In de Chineezzen had men geboren onderkruipers. Hoe versuffend het monopolie werkte, ziet men anno 1804. Op

Weltevreden had zich toen eene heele nederzetting gevormd. De twaalf bakkers waren echter te onverschillig om er een filiaal te openen, en omdat de Regeering hun monopolie niet wilde benadeelen, zagen de menschen te Weltevreden zich genoodzaakt hun brood in de stad te laten halen. Dat brood was bovendien zoo slecht, dat Raffles in 1812 het monopolie verbrak, door aan een dertienden bakker privilege te verleenen om voor het kampement te Weltevreden te bakken; bovendien liet hij een paar Chineezeezen toe. De officieele prijsbepaling vinden wij nog in 1830, toen het brood van 14 ons 25 cent kostte. Nog in 1860 was een reglement van 1823 van kracht, volgens hetwelk elk bakker o.a. tweemaal per maand een monster van zijn brood bij de politie moest inleveren ter controleering van qualiteit en gewicht. In 1810 blijkt eene bakkerij te werken met zes slaven, die gequalificeerd worden als „complete bakker en pakker”; een der zes is tevens „gebakmaker”. De winkel wordt bediend door eene slavin, beschreven als „winkelmeid, fijne naaister en sambalmaakster”, terwijl het brood wordt rondgebracht met een boerenwagen, getrokken door twee paarden.

- § 1068. Dat de slaggers niet minder eene corporatie vormden dan de bakkers, bleek bij onze bespreking der Vleeschhal (§ 688). Daarentegen was de vrijheid der goud- en zilversmeden bijna onbeperkt. Zij waren enkel verplicht hun meestermerk op elk werkstuk te slaan en het daarna ter toetsing aan te bieden aan den Keurmeester, wiens instructie van 1667 hem voorschrijft, de aldus aangeboden voorwerpen naar het bevonden gehalte te voorzien met een merk voor fijner of minder fijn, respectievelijk de letters G en K (groote en kleine keur).
- § 1069. Hoe men zich als meester qualificeerde, blijkt niet. Hun aantal was onbepaald en een monopolie bezaten zij zoo weinig, dat ook werk, hetwelk elders gemaakt was, aan den Keurmeester kon worden aangeboden. Bovendien had men Moorsche en Chineesche goud- en zilversmeden en het blijkt niet dat dezen verplicht waren hun werk te laten keuren. Het is soms irriteerend, wanneer men op oud Bataviaasch zilverwerk de

merken niet verklaren kan, grootendeels doordat de namen der meesters weinig bekend zijn, wier voorletters het meestermerk vormen ¹⁾).

1). Wij geven daarom enkele namen van Bataviasche goud- of zilvermeden met het jaartal waarin wij ieder vermeld vinden. Misschien doet een belangstellende daarmee eens zijn profijt.

1645 Jean Ferment; 1648 Beckx; 1667 Cornelis Pijl; 1668 Herman Cervijl; 1694 Godard Verdion; 1695 Nanning Bronckhorst; 1700 J. Sermes; 1704 Isaac Coos; 1706 Dirck Vooght; 1710 H. E. van Castrop; 1714 Nic. van Vlieden; 1715 Jan van Cloon; 1716 David Gillisz; 1718 Albert Reguleth; 1720 Johannes Staalhoff; 1730 Jurriaan van Kalker; 1731 H. Backer; Johannes van Hoogstede; 1732 J. J. Diehl; S. Wiers; F. Scheffer; J. van Staden; F. Tinot; 1745 L. de la Croix; E. A. Meisner; 1762 J. Raket; 1763 J. S. van Namen; 1768 L. J. Elliot; 1775 H. Rennebaum; 1780 L. Miero; 1785 M. Wyszynschky; 1803 W. C. Jacobs; 1812 Abraham Macaré.

HOOFDSTUK XIV.

§ 1070. **H**ET Hollandsche huis te Batavia verdiende wel door een deskundige te worden behandeld, omdat zich daarin, naar wij meenen te kunnen opmerken, de geleidelijke aanpassing van onzen westerschen landaard aan eene zoo radicaal vreemde oostersche omgeving weerspiegelt. „De steen uyt den muer roept”, zegt Habakuk, „ende de balck uijt het hout antwoordt dien”. Nu echter deskundigen voor die roepstem doof zijn gebleven, zal onze ongeschoolde kracht maar moeten beproeven de bedoelde aanpassing te verduidelijken.

Al dadelijk valt het groote onderscheid in het oog tusschen het huis binnen de stadsmuren en dat daarbuiten, het landhuis. Het eerste volgt vrijwel algemeen een zelfde systeem en sluit zich zooveel mogelijk aan bij het Hollandsche huis in het Vaderland, terwijl bij het tweede, het landhuis, de aanpassing aan de oostersche omgeving bezig is zich te voltrekken, tengevolge waarvan het oorspronkelijk Hollandsch type nu eens deze, dan weder gene wijziging ondergaat. Als uitkomst ontstaat dan het Indische huis der 19e eeuw, dat sedert de jongste jaren plaatsmaakt voor het Hollandsche buitenverblijf, zoodanig dat de nieuwe buurten van Batavia vrijwel het aanzien vertoonen van een derderangsch Baarn of een Hilversum voor kleine beurzen.

§ 1071. Het oude Bataviasche huis binnen de wallen verschilt van alle latere typen niet enkel in zijn Hollandschen stijl, maar ook in den kunstzin, de toewijding en liefde voor het ambacht, welke uit de details spreken ¹⁾ en zoo diep beschamend

1). Zelfs het gewone metselwerk der oude huizen aan Kalibesar West, zooals dit thans is blootgekomen na de verwijdering der verlaag aan de voorgevels, is boven het kunnen van den tegenwoordigen handwerksman te Batavia. De baksteen en zijn vooraf tegen elkaar effen geslepen om egale lijnen te krijgen.

moesten zijn voor de bouwmeesters onzer moderne barakken, wanneer dezen zich niet konden troosten met de onverschilligheid van het publiek waarvoor zij werken. Van het Indische huis der 19e eeuw onderscheidt zich dit Bataviasche allereerst daardoor, dat het steeds eene bovenverdieping heeft en daarentegen een omringend erf mist, zoodanig dat het naast zijne bureu in gesloten gelid staat.

- § 1072. Dat het Bataviasche huis het Hollandsche tot model heeft gehad, ligt wel in den aard der zaak. Eene zoo sterk uitgesproken en zoo taaie nationaliteit moest vanzelf hare gebruiken en gewoonten slechts zeer langzaam wijzigen onder den invloed eener vreemde omgeving. Men had echter kunnen onderstellen, dat onze vaderen een oog zouden hebben geslagen naar de wijze, waarop de Portugeezen zich in het Oosten hadden leeren inrichten, die, uit een hygiënisch oogpunt, zeer zeker aanbeveling verdiende. Tegen de warmte binnenshuis plachten de Portugeezen zich te beschutten door buitengewoon dikke muren van natuursteen, tegen de vochtigheid door het uitsluitend bewonen der bovenverdieping, terwijl dan gelijkvloers hunne pakhuizen en slavenvertrekken werden ingericht, een bouwtrant, dien de Engelschen gedeeltelijk hebben nagevolgd en sedert de verovering van Java te
- § 1073. Batavia hebben ingevoerd. Enkele jaren geleden kon men aan het Koningsplein en op Tanahabang nog verscheidene groote huizen van dit type vinden, dateerend uit het begin der 19e eeuw, welker woonvertrekken hoog uit den grond waren gebouwd, terwijl de ruimte gelijkvloers meerendeels ledig was gelaten, met overvloedige doorspeling van lucht en wind, zoodanig dat de vochtigheid van den bodem de bovenverdieping niet bereikte. Dit Engelsche voorbeeld heeft echter geen opgang gemaakt. Men beschouwde het denkelijk als verspilling en zette liever het huis op eene kleine verhooging, wanneer men niet voortging, vlak op den grond te bouwen. Wel had reeds Bontius gefoeterd tegen het wonen in dompige benedenkamers, maar het heeft in Oud-Batavia lang geduurd, eer men tenminste de slaapvertrekken naar de bovenverdieping

overbracht. De eenige, die het Portugeesche systeem te Batavia heeft aanbevolen, was Jacob Mossel, die het van nabij moet hebben gekend uit zijn langen dienstdtijd op de kust van Cormandel. Maar zijn goede raad bleef in de Compagniespapieren verscholen en werd door hemzelf niet gevolgd bij den bouw van het huis Weltevreden.

§ 1074. Wanneer wij dus constateeren, dat op den bouw van het Bataviasche huis het Portugeesche van geen den minsten invloed is geweest en het Hollandsche daarentegen als model heeft gediend, dan moet terstond worden gewezen op een karakteristiek onderscheid. De nok van het huis ligt nooit loodrecht op de richting van den voorgevel, maar loopt altijd daaraan evenwijdig. Voorts is de oude Hollandsche luifel, zooals reeds uit de schilderij van 1627 blijkt (zie § 125), vervangen door den „uitsteker”: de dakhelling houdt namelijk niet op bij den bovenkant van den voorgevel, maar zet zich verder naar beneden voort als eene luifel; de zoldering van het dak, die lager ligt dan de top van den voorgevel, zet zich eveneens buiten den voorgevel voort en vormt het benedenbeschoot van dezen uitsteker. Soms wordt dit beschoot gedragen door vooruitspringende geprofileerde balkjes met sleutelstukken, soms ontbreken die balkjes; in dit laatste geval is het beschoot wel beschilderd of op andere wijze versierd. De uitsteker dient als beschutting tegen zon en regen, zoowel binnenshuis als bij het zitten op de stoep, en wordt evenzoo gevonden aan de achterzijde van het huis en boven de bijgebouwen. Bij het vrijstaande landhuis loopt hij om het gansche gebouw heen. In den neo-Batavia stijl (zooals wij de hedendaagsche nabootsing van enkele eigenaardigheden van het Bataviasche huis zullen noemen) is de uitsteker of iets wat daarop lijkt weer voor den dag gebracht maar niet zelden zonder het horizontale beschoot.

§ 1075. Een ander kenmerk van het Bataviasche huis is, behalve het hooge, steile dak (dienend om de zonnewarmte zooveel mogelijk van de bovenverdieping te houden), de aan weerskanten aangebrachte trapzijgevel, op de schilderij van 1627 reeds

hier en daar zichtbaar ¹⁾), waarvan thans nog slechts één oud huisje (photo B 1) het voorbeeld heeft bewaard. Aan beide uiteinden van de nok staat namelijk een blinde schoorsteen ²⁾), van welken boven op de zijgevels trapjes afdalen. Het benedenste trapje rust op den voorgevel ³⁾ en steekt derhalve boven den uitsteker uit, die immers aan den top van den voorgevel begint. Later is deze trapzijgevel veranderd in een breeden op de zijgevels rustenden en boven het dak uitstekenden gemetselden band. Boven op de nok staat nog steeds het schoorsteentje (thans niet meer zoo hoog als oorspronkelijk) en aan het ondereind van den band, boven den uitsteker, het § 1076. onderste trapje. Deze beide dingen, het schoorsteentje en het in het dak uitstekende trapje, zijn misschien het meest kenmerkende deel van het Bataviasche huis. Al is de onderbouw nog zoo veranderd, aan het schoorsteentje herkent men onmiddellijk den Hollandschen oorsprong of de nabootsing van den Hollandschen stijl. Het landhuis heeft van den trapzijgevel niets bewaard dan de schoorsteentjes, die hier echter eene sierlijke welving hebben gekregen, welke ze op eene vaas doet lijken; zij bestaan hier uit een brok natuursteen. Men vindt deze versieringen van den nokhoek zelfs nog op huizen aan Koningsplein Oost, die omstreeks 1820 zijn gebouwd ⁴⁾). De neo-Batavia stijl maakt ze soms na in blik, bijvb. in den vorm van een maankop op een steel ⁵⁾).

1). Op deze schilderij komen ook huizen voor met een loozen voorgevel met trapjes (§ 125) evenwijdig aan de nok van het huis. Zooals zich begripen laat, heeft dit geen opgang gemaakt. Men zie voorts het bij onze photo M 8 opgemerkte.

2). In Nederland is dit een heusche schoorsteen, die, als het huis een trapzijgevel heeft, op het hoogste trapje staat.

3). Wij ontdekten ergens een Chineesch huisje, waar dit trapje onder op den uitsteker staat.

4). Eigenaardig is, dat nog heden soms Chineesche huizen worden gebouwd, zelfs ver buiten de oude stad, met dergelijke blinde schoorsteentjes.

5). Zoo o.a. op het Postkantoor, het koddigst product der nieuwe bouwkunst. Men zie ook onze photo A 6.

§ 1077. Heeft dus het Bataviasche huis trapzijgevels gehad, die overgegaan zijn in een schoorsteentje, een band en een trapje, het heeft nooit den topgevel gekend, die aan de steden in Holland haar eigenaardig karakter geeft. Het landhuis kent den topgevel wel, doch enkel als versiering, hetzij als blinden muur (zooals bij het huis Weltevreden, § 757), hetzij als voor-gevel van een onbewoonden zolder, nooit als dien van woon-verblijven. De voorgevel van het Bataviasche huis is derhalve buitengewoon strak en kaal, een gewitte muur, waartegen het groene ¹⁾ houtwerk der kozijnen aangenaam afsteekt. Hij vormt niet alleen eene scherpe tegenstelling tot den Holland-schen voorgevel, maar ook tot dien der Kaapsche huizen met zijne grillig gebogen lijnen. Over het algemeen heeft men zich in de stad aan de traditie gehouden, eene traditie van eenvoud en ingetogenheid, die bijvb. ook uit het Stadhuis spreekt, dat in den besten tijd is gebouwd. Het landhuis bouwde men wat vrijer, zonder in de grilligheid der Kaapsche bouwmeesters te vervallen, die eene zonderlinge tegenstelling vormt tot het aartsflegmatiek karakter der Kaapsche ingezetenen. Soms wordt de kaalheid van den Bataviaschen voorgevel verbroken door een klein balkon, zooals men reeds op de schilderij van 1627 ziet.

§ 1078. Het voornaamste sieraad van den voorgevel is de straat-deur, welker kozijnen rusten op neuten van natuursteen, die wederom gedragen worden door een breeden met een gewelfden rand boven de stoep uitstekenden drempel van Cor-mandelsch arduin. Dergelijke drempels van één stuk natuursteen vindt men binnen het huis ook dikwijls voor de kamer-deuren der benedenverdieping, waar men er zijne teenen leelijk tegen kan stooten. Zij vormen een kenmerkend bestanddeel van het Bataviasche huis, zoodanig dat het gemis dezer drempels (men kan ze tegenwoordig niet meer zoo gemakkelijk krijgen, als toen de Compagnie hare eigen steenhouwerijen op

1). In het laatst der 18e eeuw verf't men het houtwerk aan land-huizen wel hemelsblauw; dit staat een beetje vreemd en flauw bij het donkergroene geboomte.

- Cormandel bezat) een huis in neo-Batavia stijl terstond als § 1079. goedkoope namaak qualificeert. De voordeur bestond vermoedelijk oudtijds onveranderlijk uit eene boven- en eene onderdeur, beide gepaneeld, zonder bovenlicht; immers nog in een bouwcontract van 1710 wordt het bovenlicht aangeduid als „de Italiaansche wijze”, derhalve als iets wat nog niet werd beschouwd als vanzelf bij eene deur te behooren. Zooals men uit de photo's kan zien, is het eenvoudigste bovenlicht volkomen gelijk aan het eenvoudigste venster, namelijk een vierhoekig open kozijn met rechtop staande houten of ijzeren spijlen of „dieffijzers” als bescherming tegen inbraak. Later heeft men in het kozijn met of zonder behoud der „dieffijzers” ruitjes aangebracht, zoodat het bovenlicht niet langer voor luchtverversching kon dienen ¹⁾. Nog later heeft men het gedeeltelijk, soms bijna geheel, gevuld met houtsnijwerk (photo B 10 en 13). Ook in de hoogte van het bovenlicht heeft de mode gewisseld. Er is een tijd geweest, stel 1730, toen het in deftige huizen ongeveer tweederde van de eigenlijke deur besloeg ²⁾.
- § 1080. Dit hangt samen met de afmeting, die men aan de vensters der benedenverdieping gaf, waarvan de bovendorpel meestal op ééne lijn ligt met dien van het bovenlicht en de onderdorpel op ééne lijn met de onderdeur, terwijl men in deftige huizen de boven- en onderdeur verving door vleugeldeuren en daardoor vrijer werd in de afmeting, die men naar beneden aan de vensters wilde geven. Overigens boden ook boven- en onderdeur gelegenheid tot de ontwikkeling van veel smaak en kunstvaardigheid in de bewerking der paneelen, der sleutelplaat en hengsels, en dat die gelegenheid met graagte werd aangevat, is bijv. in de Arabische wijk te zien, waar de paneelen huis aan huis afwisselen en verschillen. Het is een bewijs van armoe, als de deuren niet gepaneeld zijn — en zelfs in dit geval blijft het

1. Wij vonden echter een huisje, waar het met ruitjes gesloten bovenlicht boven de straatdeur in zijn geheel op scharnieren naar buiten kan draaien.

2). Zie de aantekening bij de photo A 28a.

eene open vraag, of zulke deuren wel tot den oorspronkelijken
§ 1081. bouw behooren. Eigenaardig is immers, welk eene voorliefde
onze Bataviasche Chineezzen voor deze typisch-Hollandsche
boven- en onderdeuren hebben ingezogen, zoodanig dat zij
die zelfs heden nog in nieuwe huisjes aanbrengen. Aan de
Kaap vindt men ze eveneens. Heeft men in deftige huizen
vleugeldeuren aangebracht, dan is tevens van de kozijnen
meer werk gemaakt. Ook in kleine huisjes zijn de deurkozijnen
niet zelden smaakvol bewerkt; in de groote klimmen zij soms
als gebeeldhouwde pilasters met of zonder kapiteel tot de
kroonlijst op. Eene enkele maal zet zich de versiering der
deur voort langs het daarboven aangebrachte venster, zoo-
dat zij tot den uitsteker opklimt (zie onze photo B 6 van het
huis in de Binnennieuwpoortstraat). Soms is aan weerskanten
der deur een hoog smal venster tot verlichting van het voor-
huis.

Niet minder afwisseling dan in de deuren, kan men in de
vensters aantreffen. Uit onze photo's zal men vijftien of zestien
onderscheiden typen kunnen opmaken, zonder dat wij durven
verzekeren dat daarmee de variëteiten zijn uitgeput.

§ 1082. Het eenvoudigste venster is misschien van den Inlander af-
gezien, tenminste deze maakt het nog heden aldus; echter is
het ook Oud-Hollandsch. Dit type bestaat uit een open kozijn
met loodrechte houten tralies of kunstig gesmede „dieffijzers”
en één enkel buitenluik, dat de heele opening kan sluiten en
voorzien is met aardig hang- en sluitwerk. Veel vaker echter
zal men het tweede type ontmoeten, met buitenluiken aan
weerskanten, die sluiten tegen een middenstijl, welke het ko-
zijn in twee gelijke deelen verdeelt. Dit tweede type is vooral
eigen aan de bovenverdieping, die in den regel kleinere
vensters heeft dan die gelijkvloers. Natuurlijk zijn de open
tralies later vervangen door glasruitjes, wat een derde type
geeft.

§ 1083. Van deze drie typen, waarbij zich het kozijn tot een enkel
vak bepaalt, dat door luiken geheel kan worden toegesloten
(bij onraad, zooals amok, smeeft men ze onmiddellijk dicht)

onderscheiden zich de volgende ¹⁾), die op Hollandsche wijze uit twee boven elkaar geplaatste vakken bestaan, waarvan alleen het onderste door twee buitenluiken kan worden afgesloten, terwijl het bovenste vak altijd het licht binnenlaat. Het onderste vak heeft steeds een middenstijl. Heeft het bovenste dien ook, dan ontstaat een kruiskozijn; zoo niet, dan vormt het houtwerk binnen het kozijn geen kruis maar eene kapitale T en ontstaat een bolkozijn ²⁾), met drie vakken in plaats van vier. De openingen kunnen worden afgesloten met tralies of diefijzers, er kunnen ruitjes in worden aangebracht of openstaande vensters. Wij vestigen vooral de aandacht op de rotanramen in het bovenvak dat, zooals gezegd, niet afgesloten kan worden.

§ 1084. Het rotanraam, gevlochten als eene open stoelzitting ³⁾), reeds door den Portugees afgezien van den Inlander, is een compromis tusschen het open raam met diefijzers en het gesloten raam met glasruitjes. Het eerste was te open en gaf noch beschutting tegen het inslaan van den regen, noch tegen het felle zonlicht, noch tegen den tocht, zoodat (bij het oude type van vensters) elk oogenblik de luiken moesten worden gesloten, waarna men in het donker zat. Glasruitjes waren in de Oost altijd duur, ofschoon wij reeds Ds. Sebastiaan Danckaerts zijn huis daarmee zagen versieren (§ 128). De Portugeezen volgden dan ook liever de Voor-Indische gewoonte om ze te vervangen door schelpen van schaaldieren, welke door afslijping eene soort matglas waren geworden. Gebruikte men echter fijn rotan vlechtwerk tot sluiting eener

1). Afzonderlijk staat het Malaksche huis van 1673 (photo B 18) met op de benedenverdieping vensters met kruiskozijn, die geheel kunnen worden gesloten door vier buitenluiken. Hiermee komen eigenaardig overeen de vensters der bovenverdieping van Maetsuijker's huis op de Tijgersgracht. Vergelijk het aangeteekende bij onze photo M 8.

2). Aldus Van Dale. In een oud stuk vind ik echter „gewulfd bolcosijnen” vermeld, hetgeen beter met de benaming overeenkomt.

Bataviasche bouwcontracten spreken soms ook van een „kloosterkozijn.” Of dit een open kozijn met diefijzers is, durf ik niet beslissen.

3). Photo B 32; zie ook het aangeteekende bij photo M 8.

raamopening, dan werd de overlast van licht, regen en tocht getemperd, terwijl toch de lucht behoorlijk kon worden ververscht en men niet in het donker behoefde te zitten. Vandaar dat menschen met praktischen blik het later zoo betreurden, dat deze rotanvensters (behalve dan in achterkamers) te Batavia uit de mode waren geraakt en men zich achter glasruiten § 1085. was gaan opsluiten. De overgang van rotan tot glas was echter geleidelijk. In een huisje op Padjagalan (zie onze photo B 16) vindt men een venster met bolkozijn, waarvan de bovenhelft een naar buiten openslaand raam met glasruitjes vormt, zoodat dus door het openzetten van dit bovenraam de kamerlucht behoorlijk ververscht werd. De beide boeien op het Stadhuis hebben in de benedenverdieping vensters met kruiskozijn, waarvan de bovenhelft uit twee naar buiten openslaande glazen raampjes bestaat, welke dus evenzoo werken als het enkele raam op Padjagalan; de benedenhelft was een open vak met traliën. Het is zonderling, dat dit systeem van openslaande *bovenvensters* zoo weinig is gevolgd, en men de voorkeur heeft gegeven aan open *benedenvensters* met buitenluiken, die voor de luchtversching, waaraan men in het vochtige Batavia zoozeer behoefte had, veel minder geschikt waren en soms nog met ruitjes werden gesloten ¹⁾.

§ 1086. Omsteeks 1750 deed een nieuw en deftiger venster zijne intrede te Batavia, het hooge schuifraam, geheel uit glasruitjes in veelal verguld lijstwerk, waarbij de buitenluiken werden vervangen door vouwbare à jour bewerkte houten binnenblinden. Vooral dit schuifraam heeft een nadeeligen invloed gehad, omdat het de Bataviasche gewoonte in de hand werkte om gedurende het grootste deel van den dag het huis potdicht af te sluiten uit vrees voor den schadelijken zeewind (§ 1519).

1). Van deze Bataviasche vensterconstructies met luiken moet men de zuiver Chineesche onderscheiden (zichtbaar op photo B 1), waarbij het venster der benedenverdieping geheel gesloten wordt met twee buitenluiken, aan boven- en onderkozijn, draaiend om horizontale assen, zoodanig dat het benedenluik, als het opengeslagen is, voor toonbank dient. Iets dergelijks komt echter ook voor in het Holland der middeleeuwen.

En weer volgde men hierbij het systeem, om de bovenhelft van het venster te sluiten en alleen de benedenhelft te openen. In nagenoeg alle schuiframen zal men eene opschuifbare benedenhelft aantreffen en eene vaste bovenhelft. Op onze photo B 4 (eene groep huisjes aan de Spinhuisgracht) vindt men weliswaar openslaande glazen vensters zonder buitenluiken, die aan alle eischen voldoen, maar ons komen deze voor als van moderne constructie te zijn.

§ 1087. Eigenaardig Hollandsch is in het Bataviasche huis de langs de gansche breedte loopende stoep, niet enkel als onderdeel van de woning maar ook in zijne beteekenis voor het verkeer tusschen bureu, die oudtijds elkander veel nader plachten te staan, dan heden ten dage het geval is. Bovendien was te Batavia de stoep vrijwel de eenige plaats, waar men eens wat frissche lucht kon inademen. Vandaar dat aan weerskanten eene bank placht te staan. Het hekje, dat in den beginne de stoep van het trottoir scheidde (§ 501), is later weggenomen om meer ruimte te hebben voor de gezelschappen, die in den voor- of den na-avond hier bijeenkwamen om eene pijp te rooken, een glas te drinken en over onbeduidende dingen te redekavelen. Zelfs sliep men soms op de stoepbank, tot groot nadeel van iemands gezondheid ¹⁾. Aan de Kaap heeft de stoep hare oude beteekenis behouden; te Batavia is zij, zooals beneden blijkt, langzamerhand vervangen door de voorgalerij. Eigenaardig is echter, dat reeds Valentijn in de beschrijving van zijn huis te Ambon zijne stoep als „galerij” betitelt.

§ 1088. Is de stoep in constructie en beteekenis reeds zoo Hollandsch, nog beter treedt de vaderlandsche invloed aan den dag bij de indeeling van het huis.

Zooals uit oude boedelbeschrijvingen en bouwcontracten blijkt, moet hierin veel verscheidenheid hebben bestaan, zonder dat, althans door een ondeskundige, de verschillende

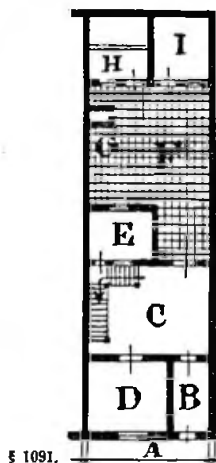
1)). Men vergelijke § 1282. Op onze photo's zal men bij sommige huisjes gemetselde stoepbanken vinden, die de traditie der oude houten stoepbanken in eere houden, doch niet tot de oorspronkelijke constructie behooren, zooals blijkt uit hare verbinding met den gevel.

huizentypen zich daaruit laten reconstrueeren. Ook de aanduidingen omtrent de inrichting van het Bataviasche huis, welke men bij verschillende schrijvers kan aantreffen, zijn volkomen onbegrijpelijk wanneer men geene plattegronden kan vergelijken van huizen, zooals er nog heden te vinden zijn.

§ 1089. Wij zullen bij onze beschrijving dus den plattegrond voegen van een huisje in de Roëa Malaka (B 8), dat volkomen ongerept bewaard is gebleven, behalve dat de stoepbank is verdwenen en dat de eigenaar er een vloer van moderne tegels in heeft gelegd. Verder geven wij photo's van voorgevel, zaal, binnenplaats en achtergevel, welke de constructie voor een leek beter zullen verduidelijken dan bouwkundige teekeningen. De afbeelding der zaal doet haast aan Pieter de Hooch's binnenhuisjes denken.

Ongetwijfeld heeft dit kleine Bataviasche huis het oude type beter bewaard dan het grootere en het grootste, welk laatste uit het eerste verklaarbaar doch op zichzelf moeielijk te begrijpen is. Echter zouden wij niet durven verzekeren, dat ons plattegrondje bijvb. het huis van 1650 volkomen weergeeft, en wel vooral, omdat hier geene plaats is voor een tuin, die toch, zooals de schilderij van 1627 en Clemendt's vogelvluchtkaart doen zien, in den regel bij het Bataviasche huis behoorde, totdat de toeneming der Europeesche bevolking tot inkrimping van ruimte dwong.

§ 1090. Van de stoep A komt men derhalve door de gepaneelde voordeur in het voorhuis B, dat door eene evenzoo uit boven- en onderdeur bestaande binnendeur toegang geeft tot de zaal C. Naast het voorhuis is de zijkamer D met een venster aan de straat en eene glazen deur naar de zaal. Aan de achterzijde der zaal is eene bordestrap, leidend naar de bovenverdieping. Het bordesje hiervan geeft door eene deur toegang tot de „kelderkamer" E, die uitgebouwd is in de geplaveide binnenplaats F, waarop zij met een achtervenster uitziет, terwijl een ander venster naar den kant der zaal is aangebracht. Onder de kelderkamer is de kelder, welks deur zich onder het

Schaal 1 : 200

trapbordesje bevindt. Op de binnenplaats, waartoe eene achterdeur in de zaal leidt, is de put G en aan de achterzijde de kombuis H en het gemakhuisje I. Eene houten trap op de binnenplaats leidt naar de bovenverdieping van kombuis en gemakhuisje, bestaande uit een vooruitspringend balkon met balustrade, waarachter eene slavenkamer; de schoorsteen der kombuis loopt door de slavenkamer daarboven heen. De bovenverdieping van het hoofdgebouw heeft precies dezelfde indeeling als de benedenverdieping. De zolders van hoofd- en bijgebouw worden niet bewoond. Bezien wij deze eenvoudigste constructie van het Bataviasche huis in hare onderdeelen, dan schijnt het ons toe zich het best aan te sluiten aan het Hollandsche van omstreeks anno 1600, vooral in de afwezigheid eener eigenlijke gang. Waarschijnlijk zijn ook te Batavia het voorhuis B en de zijkamer D oorspronkelijk één vertrek geweest evenals in Holland, het voorhuis, dat door eene glazen deur en een venster licht gaf aan de binnenkamer C, die eveneens verlicht werd van uit de binnenplaats. Althans, men vindt te Batavia in het voorhuis den winkel en de werkplaats, wanneer de bewoner een winkelier of ambachtsman is. Men heeft dan alhier dit oudere type beter bewaard dan in Holland, want wel is, evenals ginder, van het voorhuis de zijkamer D afgeschoten geworden, doch deze verdeeling is niet voortgezet in de binnenkamer C, waardoor achter de ruimte B, die wij overeenkomstig de oude boedel beschrijvingen „voorhuis” noemen, eene gang zou zijn ontstaan. Het voorhuis was in het Batavia der 17e eeuw geen bloot portaal. Er hingen schilderijen, er stond langs de wanden veel porcelein, de kerkstoel der huisvrouw (zie § 1380) werd daar bewaard en aan de muren hing allerlei wapentuig, zoodat de bewoner bij onraad (§ 852) terstond gewapend het huis kon uitsnellen, een aardig bewijs hoe levendig men de

verplichting gevoelde om persoonlijk voor de algemeene veiligheid te waken; volgens de Bataviasche Statuten van 1642 waren ambtenaren en ambachtsvolk verplicht een zijgeweer te dragen.

§ 1092. Wat de zijkamer D betreft, in den regel is slechts aan één kant van het voorhuis eene dergelijke voorkamer, met andere woorden, de voordeur staat niet in het midden van den voor-gevel doch aan den kant en de gevel zelf is derhalve vrij smal. In groote huizen kreeg dit zijvertrek, dat als ontvangkamer diende, zulk een omvang, dat het in Van Riemsdijk's woning op de Tijgersgracht ruimte bood voor veertig dames met hoepelrokken. De Compagnieskamer op het Museum bevestigt zulks volkomen. Zij is immers niets anders dan de zijkamer van Toko Merah Noord aan Kalibesar West; hare twee enorme vensters zagen uit op de straat en hare zijdeur (op onze photo's B 24 en 25 dier kamer onzichtbaar) was de toegang uit het voorhuis, waarbij men zich derhalve de straatdeur moet denken naast het eene venster (§ 1432 noot).

§ 1093. De binnenkamer C hebben wij „zaal” genoemd (zooals zij reeds bij Hooft heet) om haar scherp te kunnen onderscheiden van alle andere vertrekken. Zij draagt echter in onze oude stukken nooit dien naam, maar wordt met allerlei benamingen aangeduid, die onzen lezer zouden misleiden. Nu eens heet zij „keuken” (wat wel hare oorspronkelijke bestemming is geweest, als men daarbij onthoudt dat de keuken tevens eetkamer was), dan weer „middelkamer” of „groote kamer” of vooral „galderij”, welke laatste benaming, die ook aan andere deelen van het huis wordt gegeven, bij uitstek verwarrend is. Deze zaal dan is het voornaamste vertrek van het huis en het middelpunt van het dagelijksch leven. Vandaar dat men, om haar niet kleiner te maken dan het klimaat vereischte, nooit eene gang hiervan heeft afgeschoten, ondanks het ongerief, voortvloeiend uit de omstandigheid, dat men van het achterhuis naar de straat en van de bovenverdieping naar beneden altijd door de huiskamer moest. Het eigenaardigst blijkt de veelvuldige bestemming der zaal in het Kaapsche huis, waar

zij evenals te Batavia „galderij” heet. Zij loopt daar van de stoep tot den achtergevel en is tegelijk voorhuis, gang, ontvangkamer, huiskamer en balzaal; alleen door het plaatsen van een schutsel wordt zij in een voorhuis en eene huiskamer verdeeld.

§ 1094. Bij de Bataviasche zaal is de kwestie van lucht en licht de moeilijkste. Beide ontvangt zij in beperkte mate, doordat de huizen vlak tegen elkaar aanstaan en er dus geen sprake is van vensters, welke uit de zaal direct op de buitenwereld uitzien. De Voor-Indische poenka of hangwaaier, die bij de Engelschen zoo geliefd was dat zij zelfs in de kerken hing, is te Batavia nooit gebruikt, behalve door Engelschen. Men kan dus tot luchtverversching slechts de bovendeuren openzetten (dit verklaart de eigenaardige voorliefde voor die ouderwetsche deuren); zijn deze gesloten, dan blijven de bovenlichten over, tenzij ook deze openingen met ruitjes zijn toegestopt. Men krijgt dus in de zaal lucht en licht door het voorhuis B, door de glazen deur der zijkamer D, door het venster naast de deur der kelderkamer E (welke zelve haar licht krijgt uit de binnenplaats) en vooral door de deur naar de binnenplaats F, welke binnenplaats echter wegens hare hooge omringende muren voor een groot deel van den dag meer schaduw dan zon en altijd eene zeer geringe luchtstrooming heeft. Alles saamgenomen is dus de zaal, de woon- en huiskamer, een vrij donker en vooral vochtig vertrek, zelfs in deze eenvoudigste soort huisjes, welke geene achtergalerij achter de zaal hebben, die haar verder van de binnenplaats verwijdert en dus het licht nog meer betimmert. Van ouds staat in de zaal de eettafel, het „etenstresoor”, dat is de spijskast, de theetafel en een overvloed van porcelein in en op kasten, op planken en consoles of deurpilasters.

§ 1095. Het voornaamste sieraad der zaal is de trap, die in het Hollandsche huis oorspronkelijk in den hoek van het voorhuis stond. Te Batavia staat zij in den regel in den achterhoek der zaal. Zij is geene wentel- maar eene bordestrap en hare balusters, vooral de hoofdbalusters, aan het begin en einde van

elken trapboom, zijn het meestverzorgde deel van het heele huis. Soms hangt boven aan de trap in de zaal nog een balusterkop als een stalactiet. Het is verrassend, in kleine, on-aanzienlijke woninkjes eene trap te vinden met sierlijk gedraaide spijlen en zorgzaam bewerkte knoppen, zooals geen modern bouwmeester (wij spreken van Batavia) in zijn hoofd zou krijgen aan de kostbaarste huizen te verspillen. Ons komt deze rijkversierde trap in de woonkamer een sprekend bewijs van huiselijken zin voor. Niet voor het publiek of toevallige bezoekers maar voor het aesthetisch genoegen van het huisgezin werd daaraan zooveel zorg besteed. In de groote huizen van den lateren tijd werd vergelijkenderwijs minder zorg aan de trap ten koste gelegd en meer aan de deurversiering, zoo-wel aan de straatzijde als binnenshuis, want kunstig gesneden bovenlichten zal men in de kleine huisjes niet aantreffen.

§ 1096. Onder het bordesje, dat binnen de zaal naar de kelderkamer leidt, is een beschot aangebracht; eene deur daarin leidt naar het „spinnetje” (van „spinde”: wandkast) en den kelder, dispens, droge dispens of bottelarij. De kelder heeft veelal dezelfde afmetingen als de kamer daarboven en daalt slechts een paar voeten beneden den vloer der zaal. Had men dieper willen graven, dan zou men op grondwater zijn gekomen, en zelfs bij de gebruikelijke geringe diepte was voor den kelder een dubbele of driedubbele vloer noodig, van baksteen, cement en natuursteen om niet al te vochtig te zijn (§ 528). Aan de achterzij vindt men openingen naar de binnenplaats, vanwaar uit hij wordt verlicht. Hij dient voor bewaring van huishoudgerei en provisiën.

§ 1097. De kamer boven den kelder hebben wij „kelderkamer” genoemd, zooals zij soms in oude papieren heet. Zij wordt echter ook wel aangeduid als „opkamer” of „galderijkamer” en is de Bataviasche tegenhangster der Hollandsche insteek- of hangkamer. Zij verheft zich op eenigen afstand boven de zaal, doch is evenveel lager onder de verdieping, zoodat beide dezelfde zoldering krijgen. Door haar venster naar de binnenplaats en haar venster naar de zaalzijde draagt zij bij tot de

verlichting dezer woonkamer. Zij dient soms voor slaapkamer, soms voor andere zaken. Eene enkele maal is deze kelderkamer breeder dan de kelder. Dan loopt zij terzijde over de binnenplaats heen, zoodat daaronder een achterportaal ontstaat, dat door eene deur verbinding heeft met de binnenplaats; behalve de voordeur zijn er dan niet minder dan drie deuren tot aan de plaats.

§ 1098. De geplaveide binnenplaats, zooals wij die op ons plattegrondje sub F zien, is wellicht een latere vorm van den vroegeren tuin achter het woonhuis. Zij dient om de onvermijdelijke bijgebouwen van het woonhuis af te scheiden. Haar karakteristiek onderdeel is de put G. Verlichting en luchtversching in het woonhuis treden bij den aanleg der binnenplaats zoozeer op den achtergrond, dat zij soms samenkrimpt tot een oppervlak van enkele vierkante meters, waar ternauwernood plaats is voor den put (zie onze photo's B 21 en 22), zoodat het plaatsje met zijne muren haast eene mijnschacht lijkt, tot wier bodem de zon enkel doordringt wanneer zij loodrecht daarboven staat. Men kan begrijpen, hoe buitengewoon ongezond eene dergelijke vochtige ruimte vlak achter de woonkamer moest zijn, vooral wanneer bij stortregens de

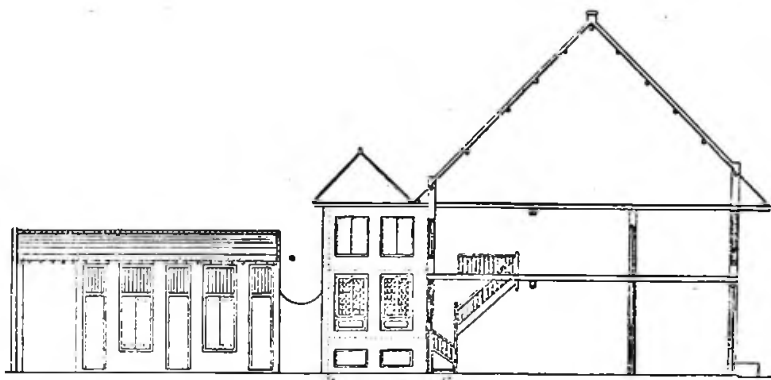
§ 1099. plaats onderliep. De Bataviaan was er echter vooral op uit om de warmte buiten zijn huis te houden en voelde weinig voor licht en lucht. Vandaar de tegenstelling dikwijls tusschen de enorme zolderruimte (soms hooger dan de beide woonverdiepingen samen), die alleen dient om het huis koel te houden, en de bekrompen binnenplaats, vanwaar toch de voor de gezondheid zoo noodige luchtversching moest komen. Schilderachtig is een dergelijk plaatsje zeer zeker, zooals een paar onzer photo's bewijzen, maar welke geurtjes daar werden opgesnoven, stelt men zich liever niet voor. Daar komt nog bij, dat de put in verbinding staat met het grondwater, en dat zijn niveau rijst en daalt met den stand van het water in de kali. Bij bandjir, en zelfs bij springtij, kan de put overstroomen en het plaatsje onder doen loopen. Zoo zal men op onze photo K 6 der binnenplaats van het Gouvernement eene

pomp vinden, die volgens Heydt diende om bij springtij het grondwater te verwijderen uit den kelder van het woonhuis.

§ 1100. Op ons plattegrondje staan achter op de binnenplaats slechts de kombuis H en het gemakhuisje I. Bij grooter huizen zijn er méér bijgebouwen, althans eene dispens of goedang, hokken voor brandhout, drinkwater, olie, rijst. Ook staan zij niet steeds achter op de plaats. Zij kunnen even goed langs een der zijden aangebracht zijn, in welk geval de plaats doorloopt tot den achtermuur. In den regel hebben deze bijgebouwen eene verdieping, waarbij dan de bovenverdieping allereerst dient voor slavenverblijf.

De kombuis (sedert ongeveer 1750 kwam de naam „keuken” dezen ouden scheepsterm vervangen, welke echter in 1830 nog in gebruik was) zal oudtijds wel in den regel eene schouw hebben gehad, zooals men ze soms nog heden aantreft (zie onze photo B 21). Het gemakhuisje was niet gebouwd boven een beerput, immers dan zou de inhoud met het grondwater hebben moeten dalen en rijzen, tot overstroomen toe. Om dezelfde reden was rioleering onmogelijk. Het huisje bevatte dus enkel een tilbaren „gemackstoel” („met water daarbij”, zegt Daalmans in 1689), welks inhoud 's avonds na negenen (het uur van kroegsluiten) in de naaste gracht werd uitgestort (§ 468). De onwellevendheid dezer operatie werd nog verergerd door het ontbreken eener achterdeur (immers de kleinere huizen stonden rug aan rug), waarvan het noodlottig gevolg moest zijn, dat de familieurn haar koers frischweg nam door de woonkamer en het voorhuis. Het wonderlijkste hierbij is, dat de deur uit de binnenplaats naar de zaal soms niet (zooals op ons plattegrondje) aan denzelfden kant is als het voorhuis B, maar aan den tegenovergestelden, in welk geval dus het bouquetje „negen uurs bloemen” (gelijk Valentijn het noemt) schuin door de woonkamer naar buiten geloodst werd.

§ 1101. De slaven woonden, als gezegd, in den regel op de bovenverdieping der bijgebouwen. Zij waren daar nogal slecht en ongezonder gehuisvest, maar ook in Holland werd aan de

Doorsnee van het huis Spinhuisgracht No. 17 met eene van de zaal tot den achtermuur loopende plaats. Men lette op de constructie van den uitsteker.

meidenkamers zeer weinig zorg besteed. Als men leest dat op het achtererf van Van Riemsdijk's huis op de Tijgersgracht tweehonderd slaven, groot en klein, logeerden, kan men zich voorstellen hoe die op elkaar gepakt zaten. Er zijn echter oude huisjes (zie de doorsnede hierboven) waar de bijgebouwen eene verdieping missen en geene ruimte genoeg gelijkvloers schijnen te hebben voor slavenverblijf, zoodat men haast wel genoodzaakt is aan te nemen dat zij hier boven de kelderkamer woonden, dus in het hoofdgebouw. Wanneer de vrouw van Jurriaan Beck in 1689 schrijft, dat zij haar achtererf voor de helft tot een tuin zal maken, voor de andere helft tot een slavenverblijf, dan is de bedoeling wellicht, om de slavenkamers, die tot dusver vlak bij het hoofdgebouw waren, naar achteren te brengen en door een tuin aan het gezicht te onttrekken.

Omtrent de bovenverdieping van het hoofdgebouw is weinig te zeggen dan dat de kamers, zooals reeds aangestipt, in vorm en omvang met de benedenkamers overeenkwamen. In de 18e eeuw waren hier de slaapvertrekken; in de 17e waren zij niet zelden beneden, en werden bijvb. de zijkamer en de kelderkamer aldus gebruikt, terwijl dan boven bijvb. een pakhuis was.

§ 1102. Gaan wij nu van ons modelhuisje tot eene grootere soort over, waarvan wij de beschrijving enkel uit documenten putten, dan blijkt, dat van ouds daartoe eene achtergalerij behoorde tusschen zaal en binnenplaats, soms alleen gelijkvloers (in welk geval de bovenverdieping zich daaroverheen uitstrekt), niet zelden echter ook langs de bovenverdieping. Deze achtergalerij liep langs den heelen achterwand der zaal. De zoldering daarvan rustte op kolommen van baksteen of hout, de eerste soms verbonden door gemetselde bogen; de bovenverdieping der achtergalerij heeft steeds houten kolommen, verbonden door eene balustrade en rustend op de benedenkolommen. De houten kolommen der benedenverdieping hebben in den regel een vierkant houten postament; soms zijn ze echter schroefvormig gedraaid ¹⁾. Eene enkele maal is in plaats van verf daarop volgens de Chineesche wijze eene fijne zandlaag aangebracht, die ze op natuursteen doet lijken.

§ 1103. Men kan begrijpen dat deze galerijen een groot gemak opleverden, vergeleken bij de zaal, omdat zij veel luchtiger waren. Zij hadden het nadeel, dat de zaal of huiskamer zelve daardoor nog donkerder en dus vochtiger en bedompter werd, maar, als gezegd, men was er vooral op uit om de warmte buiten te houden en daarvoor was de galerij wel dienstig. Het bezwaar der „negenuursbloemen” bleef echter bestaan, tenzij het achtererf een uitgang bezat naar eene achtergracht of straat.

Ook dit kwam van ouds voor. Vele huizen aan Tijgersgracht Oost hebben altijd een achtererf gehad tot de Kaaimansgracht toe; evenzoo hebben de oudste Europeesche huizen aan Kalibesar West, dat is die aan het zuiderdeel dezer gracht, altijd doorgelopen tot de Roëa Malaka, hetgeen wel noodig was, als de bewoner rijtuig hield; immers in de hoofdwoning was voor stal en wagenkamer absoluut geene ruimte.

§ 1104. Wij zouden ons echter van het type der grootste Bataviasche huizen geene voorstelling kunnen maken, wanneer niet een

1). Zie de lantarenpalen voor Van der Parra's huis aan den weg van Jacatra op een onzer photo's naar Rach, K 22.

goede genius voor ruim twintig jaar den plattegrond van een huis aan Kalibesar West had laten teekenen, dien wij op blz. 59 den lezer aanbieden, en die het eenige complete huis met achtererf en bijgebouwen afbeeldt, dat destijds nog bestond. Thans is ook dit huis gesloopt. De nog resteerende groote huizen aan Kalibesar West missen alle hun oude achtererf, tengevolge waarvan de inrichting van het overige volkomen onbegrijpelijk is, wanneer men zich in het dagelijksch leven van vroeger tijden wil verplaatsen. De plattegrond van het complete huis daarentegen maakt niet enkel alles duidelijk, doch toont tevens hoe ons eerst beschreven huisje zich tot deze prachtwoning heeft ontwikkeld.

§ 1105. Allereerst valt op de smalheid van den voorgevel in verhouding tot de breedte en diepte van het achtererf, voorts de onregelmatigheid van het grondplan. Men krijgt den indruk, dat de oorspronkelijke bouw een smal en ondiep huis aan Kalibesar West is geweest, hetwelk door den aankoop van belendende perceelen naar den noordkant en vooral naar het Westen is uitgebreid om aldus de Roëa Malaka te bereiken, waar de eigenaar dan zijn stal en koetshuis kon zetten, zonder daarvan in zijn huis last te ondervinden. Daartoe is de achterplaats M zoo buitengewoon diep genomen ¹⁾.

§ 1106. Evenals in ons kleine huisje komen wij hier over de stoep in het voorhuis A, waarnaast de zijkamer B; achter beide is de zaal C met in den achterhoek de bordestrap E. De beide vertrekken aan de straat zijn natuurlijk ruim en fraai. Vooral is de deur tusschen voorhuis en zaal eene prachtig bewerkte zeer breede vleugel deur geworden met verguldsel, kroonlijst en kunstig bovenlicht versierd; naar den kant der zaal wordt zij geflankeerd door dubbele gecanneleerde vierkante pilasters.

Bij de zaal trekt terstond onze aandacht de onregelmatige vorm, veroorzaakt doordat de geplaveide en ommuurde binnen-

1). Van uit de Javabank-brug zal men aan de daken der huizen van Kalibesar West kunnen zien, dat deze smalle gevels daar méér voorkwamen. Ons hierboven beschreven huis (thans verbouwd) was even smal als het huis benoorden Toko Merah.

plaats D in de zaal inspringt, met welke zij door eene glazen deur en zeer hooge vensters met schuiframes in verbinding staat. Tegen de penanten zijn in de zaal kolommen aangebracht op vierkante voetstukken. Behalve den put is deze binnenplaats leeg. Zij dient derhalve uitsluitend om licht en lucht aan de zaal te geven. De verklaring daarvan ligt voor de hand: men heeft de zaal zóó diep gemaakt, dat zij niet meer, zooals vroeger, van achteruit kon worden belicht, te minder omdat men de achterkamer F en het portaal G noodig vond en § 1107. bovendien nog eene achtergalerij K. De geplaveide binnenplaats M derhalve, die in ons kleine huisje vlak achter de zaal was, is thans daarvan zoover verwijderd, dat men er in die woonkamer geenerlei nut meer van heeft, teminder nu deze zelf zooveel dieper is geworden. Vandaar dus de extrabinnenplaats D, welke een deel der bestemming van de oudste binnenplaats overneemt, namelijk om licht en lucht aan de zaal te geven, terwijl de verdere bestemming, om de bijgebouwen af te scheiden van het woonhuis, verbonden blijft aan de achterplaats M, die tegelijk de gesloten achtergalerij K, welker zoldering wordt gedragen door houten kolommen op vierkante voetstukken en die naar de binnenplaats breede schuiframes heeft, tot een luchtig verblijf maakt. De binnenplaats D is echter (zie onze photo B 23 van eene dergelijke plaats) tusschen zulke hooge muren besloten, dat de zon er slechts kort kan schijnen. Zij heeft hier den vorm van een halven achthoek, welks lange zijde wordt gevormd door den scheimuur der woning. De onregelmatige vorm, dien de zaal daardoor heeft gekregen, geeft gelegenheid om door het plaatsen van een schutsel hier of daar een gezellig hoekje in deze groote ruimte af te schieden. § 1108. Het geheel, met de prachtige deuren met forsche kroonlijst en kunstig bovenlicht, de 6 à 7 meter hooge in stuc bewerkte wanden, de kunstig gedraaide trapleuning, den zolder, gedragen door talrijke dicht aaneen liggende smalle balkjes, donkerrood geschilderd met geprofileerde kanten en rustend op sleutelstukken, de zijden gordijnen en à jour bewerkte blinden voor de hooge schuiframes, den overvloed van kostbaar

- A. Voorhuis.
- B. Zijkamer.
- C. Zaal.
- D. Binnenplaats.
- E. Trap.
- F. Achterkamer.
- G. Portaal.
- H. Kamer.
- K. Achtergalerij.
- L. Kantoort.
- M. Achterplaats.
- N. Pakhuis.
- O. Galerij
- P. Kombuis,
- Q. R. S. Bijgebouwen met trap
- T. Stal.
- U en W. Rijtuigkamers
- V. Portaal.
- X. Inspanplaats.
- a. Plaats der brug van de bovenachtergalerij naar den zolder de bijgebouwen.

→ NOORD

STRAAT KALI BESAR WEST

en sierlijk meubilair, dat met zijn glimmend zwart of gevlamd rood en bruin en geel en goud helder afsteekt tegen den gepleisterden wand, den schat van porcelein, de talrijke glinsterende spiegels en luchters en kronen, het levendig verguld-sel aan deur- en vensterkozijnen moet een lust der oogen zijn geweest. Zulk eene zaal was het waardig woonvertrek van mannen, die zich heeren des lands voelden, die ook in het verre Oosten het Vaderland in hun hart droegen en zich tegen den invloed hunner omgeving beschutten door alles wat wester-sche smaak en kunstvaardigheid konden scheppen.

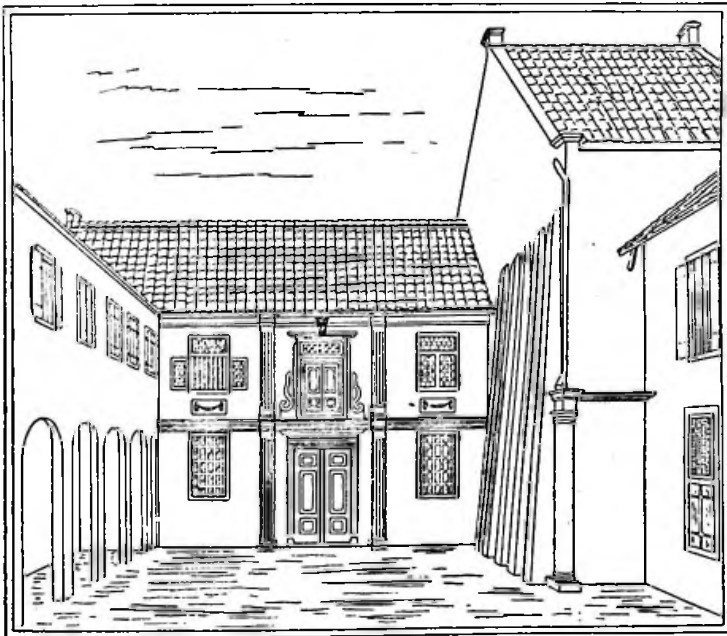
§ 1109. In andere huizen heeft de binnenplaats D een vierhoekigen vorm; nu eens is er ééne, die dan vrij diep is, dan weder zijn er twee kleine aan denzelfden wand der zaal, tusschen welker open deuren de eettafel is gezet, een andermaal is er een aan beide zijden. Boven de eettafel is tegen den zolder een plafond en een „verhemelte” of beschildering aangebracht. Dicht daar-bij was de vaste plaats der slavinnen, die er op hare lage bankjes niemand in den weg zaten. De put der binnenplaats diende voor de afleiding van regenwater. Hij stond niet in verband met de kali en was zeer ondiep ¹⁾. Het hier verza-melde water zal hebben gediend voor het schrobben der vloer-en, die of, zooals vroeger, uit roode estrikken bestaan of ook uit blauw arduin of marmer en bedekt zijn met fijne matten. Bovendien had men de gewoonte om den vloer nu en dan te besprenkelen, teneinde de zaal toch vooral frisch te houden; om de ongezonde vochtigheid schijnt men nooit veel te hebben gemaald. Onder de trap E is, evenals vroeger, een spinnetje

1). Van de twee huizen Toko Merah heeft het zuidelijke twee putten op de vrij groote binnenplaats, het noordelijke een put op elk der twee binnenplaatsen, en wel zoo, dat de putten samen de hoek-punten van een vierhoek vormen, waarvan de zijden bestaan uit ondergrondsche riolen. De vierhoek in zijn geheel is dus eene soort regen-bak ten dienste der beide huizen.

Evenzoo hebben de beide binnenplaatsen aan de noord- en de zuid-zijde van het huis Tels en Co. (zie onze photo B 7 van den gevel) elk een put; deze beide putten staan met elkaar in verband maar niet met de kali. De diepte bedraagt geen Meter.

met toegang tot den kelder; het eerste bordes leidt nog steeds naar eene opkamer boven den kelder.

§ 1110. Van uit de zaal komt men door eene glazen deur met smalle nevenramen in het portaal G, waarbeijden de kamers F en H, welke bestemming even onzeker is als die van de kamer L, in het verlengde der achtergalerij K. Ook in andere huizen dezer soort treft men tusschen zaal en achtergalerij dergelijke groote en slecht verlichte kamers aan ¹⁾, waarvan er een (op onzen plattegrond misschien H) ongetwijfeld tot gemakhuis heeft gediend. De kamer H is echter 10 bij 7.5 Meter, hetgeen met hedendaagsche begrippen omtrent de kamer ketjil minder harmonieert dan met den naam „bestekamer”. De kamer L was denkelijk het kantoor van den huisheer, waartoe de gewone

Achterplaats gezien uit het hoofdgebouw.

1). Het zonderlingst is eene achterkamer in het huis Tels en Co., welke een uiterst bewerkelijk bovenlicht boven de deur bezit maar absoluut geen ramen en pikdonker is na de sluiting der deur. Als de geldkist er stond, blijft het houten bovenlicht onverklaarbaar.

- bezoeker dan toegang had van uit de Roëa Malaka, terwijl K als wachtkamer diende. Immers het portaal V achter de binnenplaats M was niet noodig voor de rijtuigen in de kamers U en W, of voor de paarden in den stal T, want al deze vertrekken hebben hunne eigen achterdeuren, terwijl het inspannen der paarden geschiedde in de ruimte X tusschen het achterhuis
- § 1111. en de Roëa Malaka. Het groote en sierlijke portaal V was derhalve bestemd als ingang voor degenen, die den huisheer over zaken kwamen spreken en die men niet door de voordeur in de woonkamer wenschte toe te laten. Wanneer de ruimte N (hetgeen wij zeer waarschijnlijk achten) voor pakhuis was bestemd, dan konden de goederen over de binnenplaats door het portaal V worden getransporteerd, terwijl eene deur het pakhuis verbond met het kantoor L. De gebruikelijke bijgebouwen zijn tegenover N achter eene galerij met gemetselde steenen bogen langs de andere zijde der plaats aangebracht, de kombuis P naast den stal T. In de kamer Q bevindt zich de trap naar de bovenverdieping, waar de slavenkamers zijn op doorlopende zolders boven de bijgebouwen, den stal, de koetshuizen U en W en het portaal V; andere slavenvertrekken zijn boven het pakhuis N, zoodat, alles saamgenomen, voor dit personeel heel wat ruimte beschikbaar is. Denkelyk logeerde ieder zooveel mogelijk boven zijne eigene werkplaats, bijvb. de staljongens boven den stal. Om uit de achtergalerij der hoofdwoning een bevredigend uitzicht te hebben, was aan den gevel van het gebouw der koetshuizen, zooals men op bl. 61 kan zien, nogal zorg besteed.
- § 1112. Onze indertijd door een deskundige geteekende plattegrond van dit unieke huis heeft des te hooger waarde, omdat in de nog bestaande oude heerenhuizen aan Kalibesar West de benedenverdieping, nadat de woningen waren veranderd in kantoren en pakhuizen, geregeld als pakhuis en opslagplaats is ingericht, hetgeen tot het af- of doorbreken van tusschenmuren en het aanbrengen van beschotten heeft geleid. Zoo is ook in onze kamer F eene steenen kluis gebouwd geworden met eene ijzeren deur. Dergelyke kluizen treft men in de meeste

dezer woningen, maar zij behooren ongetwijfeld niet tot den oorspronkelijken bouw. De bovenverdieping, die later tot kantoorlokalen is gebruikt, heeft veel minder verbouwing ondergaan dan de benedenverdieping en schijnt meestal vrijwel intact gelaten, behalve dat langs de straatzij soms eene vooruitspringende houten kast is gefabriceerd, waarbinnen luchtiger kamers zijn dan in het steenen huis. Overigens is de bovenverdieping met hare open bovenachtergalerij in distributie gelijk aan de benedenverdieping. Zoo vindt men in ons groote huis boven de zaal C eene overeenkomstige zaal, die behalve uit de vensters naar de binnenplaats D ook nog door eene lantaren in het dak wordt verlicht ¹⁾. Soms evenwel bestaat het gedeelte van het huis achter de zaal uit drie verdiepingen, terwijl het voorste deel nooit meer dan twee heeft. Vermoedelijk diende deze overvloedige ruimte der achterwoning voor pakhuys, want, wie ook het huis bewoonde, men mag wel aannemen dat hij altijd handel dreef.

§ 1113. Alles saamgenomen, was het goed wonen in een huis van dit grootste type, tenminste zoo goed als men het binnen eene omwalde stad kon krijgen. De degelijkheid der inrichting blijkt bijv. daaruit, dat de dakgoten der Toko Merah van koper waren. Men had hier ook van de „negen uurs bloemen” geen hinder, omdat er door het portaal V een achteruitgang was naar de gracht in de Roëa Malaka. Maar wel bleef het bezwaar van de trap E binnen de zaal, zoodat dit vertrek de eenige verbinding vormde tusschen beneden- en bovenverdieping. Weliswaar verhoogde deze trap het artistiek effect der zaal, vooral omdat zij dikwijls als eene galerij of bordes langs het

1). Vermoedelijk zal deze lantaren, die de bovenzaal ondragelijk heet maakte, later zijn aangebracht. De beide huizen Toko Merah hebben er geen. Overigens blijft de bestemming der bovenzaal een raadsel. Voor slaapkamer is zij te groot; eene heele kostschool kan er wel geborgen worden. Voor pakhuys is deze ruimte veel te weinig bereikbaar. Het zou eene goede kinderkamer zijn voor een groot gezin, want de kinderen hadden er ruimte voor alle mogelijke spelletjes behalve het oplaten van vliegers, maar de vraag is, of men ooit huizen heeft gebouwd met het oog op een aantal jonge kinderen.

bovendeel der zaal voortliep, waar zij den toegang tot de bovenkamers vormde. Zoo is er in de officieele beschrijving van de opening der Académie de Marine in het huis Tokomerah Noord sprake van „bovengallerijen”, die „rondom” (§ 1432) met toeschouwers zijn bezet ¹⁾. Maar dat het bezwaar dezer trap in de woonkamer levendig werd gevoeld, blijkt daaruit, dat men in het Bataviasche landhuis òf heel geene trap heeft gemaakt en dus geene bovenverdieping, òf haar in eene zijkamer heeft gezet. Nooit komt zij in het landhuis uit in de woonkamer. Voor een deel heeft men reeds in onze groote stadswoning (zie de teekening op blz. 59) het bezwaar der trap ondervangen, door in de bovenachtergalerij dáár, waar op onzen plattegrond het lettertje *a* staat, een overloop boven de binnenplaats te maken naar de bovenverdieping der bijgebouwen S, dus naar den slavenzolder, zoodat de bedienden de slaapkamers der bovenverdieping in het hoofdgebouw konden gaan reinigen zonder de zaal te passeeren.

§ 1114. Voordat wij van het Bataviasche huis afscheid nemen, nog een woord over de bouwmaterialen, baksteen, hout, tegels en natuursteen.

Dat er van ouds steenbakkerijen zijn geweest, bewijst wel de Steenbakkerssloot, waarover het bruggetje in de Prinsenslaan gaat. Zoo groef Mossel voor den bouw van het huis Weltevreden de Kali Lio, wier naam hetzelfde beteekent (zie § 756), en ontstonden de poelen van het „Buffelsveld” (het Koningsplein) eveneens door het uitgraven van steenbakkersklei (§ 769). Maar altijd heeft de Compagnie ook heel veel baksteen uit Holland ingevoerd, tot 1798 toe. Zij kon dat gereedelijk doen, omdat hare uitkomende schepen steeds ruimte over hadden, aangezien het Oosten destijds geene Europeesche artikelen noodig had of verlangde. Men vindt dan

1). De heele nogal ingewikkelde inrichting der bovenverdieping met trap en trapjes en bordes zou enkel kunnen worden verduidelijkt door bouwkundige teekeningen, waaraan onze lezer weinig zou hebben. Liever willen wij dit aan vakmensen en vaktijdschriften overlaten.

- ook in en om Batavia overal de bijna onverwoestbare vaderlandsche klinkers in den grond, in stoepen of goten of pilaren. Zij waren echter te kostbaar om er heele huizen van te bouwen. Kraalsteen werd voor huizen niet gebruikt, alleen voor
- § 1115. de stads- en kasteelsmuren en de Kruiskerk. Het houtwerk haalde men oorspronkelijk vooral uit de bosschen in de omstreken of op de eilanden in Straat Soenda, ofschoon ook reeds in 1622 djatihout van Japara kwam. Toen men had ondervonden hoe ras het wildhout vermolmt, is men uitsluitend djati gaan gebruiken, dat de Compagnie altijd goedkoop heeft kunnen krijgen en waaraan de duurzaamheid van vele gebouwen, bijv. het in 1640 gebouwde Hospitaal, is toe te schrijven. Voor drempels en neuten haalde men natuursteen van Cormandel, zooals wij bij de bespreking der grafzerken uitvoeriger aantoonen (§ 1267). In de open lucht gebruikte men deze natuursteen ook voor plaveisel, hetzij enkel bekapt, hetzij geslepen, binnenshuis liefst roode estrikken in verschillende door Schepenen vastgestelde formaten, waarvan de slapers op het Stadhuis lagen evenals ook de maten der dakpannen (§ 1471). Soms werden de estrikken diagonaalsgewijs gelegd. Marmeren vloersteen haalde de Compagnie oudtijds clandestien uit Ormuz aan den ingang der Perzische Golf, dat, na een honderd jaar eene Portugeesche stad te zijn geweest, door de Perzen veroverd en sedert vrijwel verlaten was. De Kasteelskerk en de Raadzaal hadden een marmeren vloer, wit en zwart; later is marmer ook in particuliere woningen gebruikt, zooals enkele restanten in huizen aan de Kali Besar bewijzen, waar overigens, sedert de benedenverdiepingen als pakhuis werden gebruikt, vloeren van ruwe en onbreekbare natuursteen gelegd zijn.
- § 1116. Eigenaardig doet het aan, wanneer men in de stad Hollandsche tegeltjes ontmoet met bijbelsche voorstellingen of vaderlandsche poppetjes en huisjes en landschapjes. Evenals de klinkers zijn ze altijd in groote massa overgevoerd om aangebracht te worden hetzij in den voorgevel van huizen (zie photo B 20), hetzij in de kamers of op binnenplaatsen, zelfs in goten. Meestal loopen zij langs den vloer als eene plint van
- Oud Batavia II

twee of drie hoog; op de binnenplaats is de tegelbedekking van den muur hooger. Zij zijn blauw of bruin op wit. In Hollandsche huizen op Ceilon vindt men ze eveneens.

Interessanter echter zijn de tegels met Chineesche of Japansche voorstellingen in blauw, waarvan wij in onze photo's D 24 en 25 enkele voorbeelden geven. Daar zijn er onder, die naar het Hollandsche model gemaakt schijnen: in de hoeken eene kleine versiering, om ze bij andere te doen aansluiten, in het midden binnen een rand of een cirkel een landschapje dan wel figuurtjes, bijvb. een Chineesche hengelaar, die een visch ophaalt. Het onderscheid van de Hollandsche bewerking is, dat de voorstellingen op Delftsche tegels overgetrokken zijn naar een model, en zich dus stipt herhalen, terwijl de Chineesche uit de hand met enkele losse vegen zijn aangebracht en § 1117. nooit precies gelijk zijn. Vermoedelijk dateeren deze op de Hollandsche gelijkende tegels uit omstreeks 1800, toen er bijna geen verkeer met Europa was en men wellicht modellen naar China heeft gezonden, evenals men modellen van ander porcelein daarheen placht te zenden. Maar er zijn ook Chineesche of Japansche blauwe tegels zonder hoekversieringen en zonder rand om de figuurtjes, en of ook deze naar Hollandsch model zijn gemaakt, is wel zeer twijfelachtig. Valentijn, die in Cheribonsche zaken zéér goede voorlichting heeft gehad, beschrijft den muur om het graf van Soesoehoenan Goenoengdjati aldaar, die lang vóór onze komst in Indië overleed, als „van voren met witte en beschilderde Chineesche tegelkens, even of 't Hollandsche waren, bezet”. Van Neck vindt in 1598 den muur der groote moskee te Bantam „van ghebacken steen, met porcelainen ingheleijt”. Dergelijke muurbekleding komt, zeggen deskundigen, nog heden in China voor, doch dan zijn de tegeltjes niet blauw op wit en de versiering enkel geometrische figuren ¹⁾, hetgeen weinig overeenkomt met

1). Zelfs kan men soms te Batavia in den voorgevel van splinternieuwe Chineesche huizen eene plint van gekleurde Chineesche tegels vinden, met bloemen, geometrische figuren enz. Daaronder hebben wij

Valentijn's beschrijving. Wij laten deze kwestie met verwijzing naar onze photo's gaarne aan meer bevoegden ter be-
§ 1118. antwoording over. Onze Hollandsche tegeltjes, die trouwens eene alleraardigste versiering vormen, werden te Batavia zoo geliefd, dat men zelfs inlandsche graven, ja, wat nog erger is, moskeeën (speciaal die aan Molenvliet Oost) met deze voorstellingen van menschen en dieren ziet getooid, welke vloeken tegen het Koranverbod om levende wezens na te bootsen, een verbod, dat anders zóó streng is nageleefd, dat men nagenoeg nooit een Oud-Hollandsch meubel in eene inlandsche woning ontdekt, waaraan niet de mensch- en dierfiguren, het „beeldwerk”, verminkt zijn. Zelfs op porceleinen schotels is soms moeite gedaan om de teekening van levende wezens te bederven. Doch hoe de Inlander het Hollandsche huis bewonderde, blijkt ten duidelijkste aan sommige oude moskeeën, zooals de zeer fraaie in de Balische kampong Angkee even boven den Vijfhoek (zie onze photo's A 28 en A 28 a), gebouwd in 1761, met hare onnoodige Hollandsche stoep van vijf treden, haar drempel en deur, geheel overeenkomend met die van heerenhuizen op Kalibesar West, met kozijnversiering en kunstig gesneden bovenlicht, hare vaas van natuursteen op den top van het dak, die sterk herinnert aan de dakversiering der Bataviasche landhuizen. Dat deze moskee echter door
§ 1119. geen Hollander is gebouwd maar door een Chinees, blijkt uit de naar beneden lichtelijk omkrullende daklijn. Aan zijne nok verraadt zich ook de Chineesche bouwmeester der anders bijna volkomen Hollandsche woningen in Gang Blandongan, waarvan wij eene photo geven (B 3). Vergelijkt men deze photo met plaatjes van andere huizen, dan valt de Chineesche noklijn terstond in het oog. Bovendien volgt een Chineesch huisheer gaarne den ouden regel om zijn leven verborgen te houden; deze huisjes staan dus achter een muur, welke in de rooilijn der straat ligt, en hebben derhalve een voorpleintje er aangetroffen, die blauw op wit zijn. Dat dit zou zijn afgezien van de enkele nog aanwezige oude Hollandsche woningen, die zulk eene plint van Delftsche tegels hebben, is geheel onwaarschijnlijk.

achter de straatdeur ¹⁾). Let men niet op het bovenstaande, dan zou men zweren dat in Gang Blandongan, midden in de Chineesche kamp, vroeger Hollanders gewoond hebben. Zoo zijn ook de Moorsche huizen aan Bacherachtsgracht Noord (zie § 902) typisch Hollandsch, soms zelfs met eene plint van tegels in den gevel; de draagbalkjes van den „uitsteker” zijn echter weer Chineesch (zie photo's B 2 en B 20).

§ 1120. Niet alleen dus, dat onze vaders hun bouwstijl in het Oosten handhaafden, zij wisten ook in zekere mate den Oosterling daarvoor te winnen, terwijl zij, gelijk uit de variaties van het landhuis blijkt, wederkeerig den oosterschen invloed ondergingen. Eene eigenaardigheid der Bataviasche huizen is ook hunne individualiteit. Zelfs als er meer dan een onder hetzelfde dak staat, heeft bijna steeds elk zijn eigen karakter; zijn de gevels gelijk (zooals in de beide huizen Tokomerah of die der Baraka Company in de Roëa Malaka, photo B 8) dan is de inwendige inrichting verschillend. Wonderlijk zijn de geringe bouwkosten, ondanks de deugdzaamheid der materialen en de goede verzorging der onderdeelen. Zoo laat in 1715 iemand een aardig huisje op de Tijgersgracht zetten, zoo iets als dat van ons eerste plattegrondje, voor 600 Rds., alles inbegrepen; per maand zal het 12 Rds. huur doen, dus per jaar 24 % opbrengen. Het blijkt niet dat één der oude huizen aan Kalibesar West ooit 20.000 Rds. heeft gekost ²⁾ — onlangs

1). Vergelijk ook de photo B 19 van het huisje in Gang Mesigit met zijn voorplein of tuintje achter een loozen, door een Chinees gebouwden voormuur, waarin eene deur en een venster met luiken.

Nog curieuser is een Chineesch huis met vóórhuis op Djambatan Lima West No. 32, waar Chineesche en Oud-Hollandsche motieven eigenaardig door elkaar zijn gemengd. Zoo zet zich de gemetselde band tussen het schoorsteentje en het trapje op den zijgevel, naar beneden voort over den uitsteker, en wel in krullenden vorm. De looze voormuur van het daareven vermelde huisje is hier een compleet huisje met uitsteker.

2). Valentijn's bewering dat Cleyer's huis op de Tijgersgracht f 50.000 zou hebben gekost, wordt door de officieele taxatie der wijkrol van 1706 gelogenstraff, volgens welke het duurste huis op die gracht slechts 11.000 Rds. waard was, en dit was *niet* het door Cleyer gebouwde.

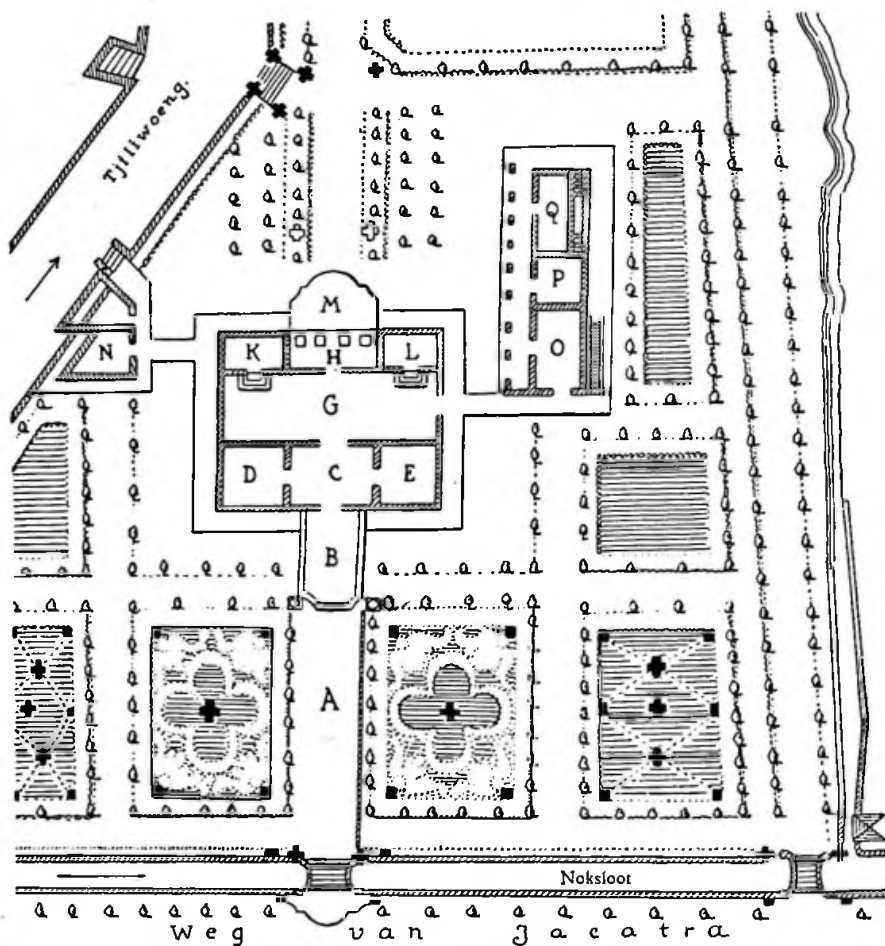
werd er een verkocht voor f 550.000. Zoo ging het prachtige landhuis van De Klerk op Molenvliet met zijn enorm erf in 1786 voor slechts 19.800 Rds. aan Siberg over, hoewel Molenvliet toen voor de deftigste wijk gold. Met deze lage prijzen stemmen de lage huren overeen. Valentijn vindt 18 Rds. per maand voor een goed huis op goeden stand een hoogen huurprijs. Had in zijn tijd een Raad van Indië geene dienstwoning, dan genoot hij 24 Rds. huishuurvergoeding. Omstreeks 1725, den tijd van Batavia's grootsten bloei, was de hoogste huishuur 80 Rds., een vijftig jaar later slechts 40. Gedeelten van een huis of kamers werden nooit verhuurd. De vreemdeling, die niet in een commensalenhuis of logement zijn intrek verkoos te nemen, was verplicht een heel huis te huren.

- § 1121. Hoe nu dit Bataviasche huis, welks ongezondheid elders blijkt (§ 1521), zich tot het Indische heeft ontwikkeld, zal niet onaardig zijn na te gaan. Wij laten daarbij de beschrijving terzijde, welke Valentijn geeft van zijn huis te Ambon, want hoewel dit met het moderne Indische huis in zijne distributie veel overeenkomst vertoont, is de ontwikkelingsgang van het Bataviasche huis meer geleidelijk geweest.

Als eersten overgangsvorm nemen wij het landhuis, dat de Raad-Extraordinair van Indië Jan Schreuder in 1755 aan de zuidzij van den weg van Jacatra liet bouwen, waarvan de plattegrond hiernevens gaat.

- § 1122. Zooals gezegd (§ 1043), was het groote bezwaar der inrichting van het Bataviasche huis de trap in de woonkamer. Schreuder ondervangt dit bezwaar, door de trap, en daarmede de bovenverdieping, weg te laten en zich te bepalen tot de allernoodzakelijkste vertrekken, zoodat zijn landhuis, wat ruimte van inrichting betreft, eene scherpe tegenstelling vormt tot het groote door ons beschreven Bataviasche. Zijne weelde en rang toont hij niet in de woning, maar in den vorstelijken aanleg van zijn tuin. Het huis daarentegen is uiterst eenvoudig.

De naar den weg gekeerde voorwand draagt waarschijnlijk een topgevel met golvende lijnen, van hetzelfde karakter als

JAN SCHREUDER'S HUIS.

LEGENDA: A. Orijlaan; B. Plaveisel; C. Voorhuis; D en E. Zijkamers; G. Zaal;
H. Achtergalerij; K en L. Opkamers; M. Plaveisel; N. Kantoor; O, P, Q. Bijgebouwen.

aan de vleugels van Van der Parra's landhuis in die buurt (zie onze photo K 22), waardoor de zolder gemaskeerd en de verhouding van hoogte tot breedte iets minder ongunstig gemaakt wordt. Het huis staat op een laag terrasje, zoodat de met roode klinkers ¹⁾ geplaveide gang, die er omheen loopt, zich eenigszins boven den grond verheft. Eene met gelijke klinkers geplaveide oprijlaan A en daarachter een geplaveid pleintje B leiden naar de voordeur, die toegang geeft tot het voorhuis C, dat aan weerskanten eene deur heeft naar de zij-

§ 1123. kamers D en E. Achter het voorhuis is de zaal G, die de heele breedte van het huis beslaat en, daar het gebouw vrij staat, overvloedig verlicht wordt door vensters in de zijmuren. Zij is 24 bij 7 Meter; daar het huis 19 Meter diep is, neemt dus de zaal bijna een derde der heele ruimte. Dit is de woon- en eetkamer; door eene zijdeur naar de loopgang om het huis staat zij in verbinding met de keuken. Eene deur in den achterwand leidt naar de achtergalerij H, welke slechts het middenste deel van het achterhuis inneemt, terwijl aan weerskanten de opkamers K en L zijn gebouwd, die beide eene deur hebben niet naar de achtergalerij doch naar de zaal; binnen de zaal zijn derhalve lage houten bordessen aangebracht, die

§ 1124. met eenige treden naar de opkamers leiden. Onder elke opkamer is een kelder; de kelderdeuren zijn in de achtergalerij, wier zoldering wordt gedragen door vier houten kolommen op vierkante voetstukken. Daarbuiten is weer een laag geplaveid terrasje M, dat gelegenheid biedt om in de open lucht te zitten zonder natte voeten te krijgen. Het gangpad om het huis zet zich naar den kalikant voort in eene gang van gele klinkers, die naar twee steenen huisjes voert, welker combinatie eenigszins zonderling aandoet. Het eene namelijk, dat eenigszins boven de kali staat, is ongetwijfeld het badhuisje, waarheen de huisgenooten zich, in geval van regen,

1). De origineele teekening van dit huis met zijn tuin is in kleuren, die het mogelijk maken te onderscheiden tusschen roode en gele baksteen en hout. Zoo herkent men de opkamers duidelijk aan haar houten vloer. De schaduwlijnen wijzen op verschil in hoogte.

onder eene hooge nagedragen pajoeng begeven, zoodat eene overdekte galerij niet noodig wordt geacht. Daarbeneden (stroomaf) is voor de slaven eene trap voor hetzelfde doel.

§ 1125. Het andere huisje (N) moet (naar aanduidingen in eigendomsacten te oordeelen) het „comptoir en gehoorkamer” des huisheers zijn. Wie hem wilden spreken, behoefden aldus, evenals wij dit in ons grootste Bataviasche huis zagen, niet in de woning te worden toegelaten. Expres om hen te weren, is langs de oprijlaan A een laag muurtje of rollaag gebouwd, die hen noodzaakt linksaan te houden naar het kantoor. Aan den anderen kant zijn achter het hoofdgebouw de allernoodigste bijgebouwen: dispens, bottelarij en keuken (O, P en Q); daarvóór is eene galerij met houten kolommen, daarachter eene trap naar de bovenverdieping, waar de noodigste huisbedienden wonen. De verdere bijgebouwen met woningen voor het personeel zijn achter in den tuin en blijven hier voorloopig onbesproken, evenals de tuinaanleg.

§ 1126. Wij hebben dit huis genomen als overgangsvorm van Bataviaasch tot landhuis, eerstens om de afwezigheid eener voorgalerij. Het huis heeft (zie de photo K 22 van Van der Parra's huis aan den weg van Jacatra) geheel het aanzien van een in de stad. Schreuder's huis mist echter eene bovenverdieping en zal daarom, zooals boven vermeld, wel een topgevel hebben gehad, die in de stad nooit voorkomt. Nog steeds vormt de zaal het middelpunt van het huis; nog steeds zijn daarin trappen naar opkamers, waaronder een kelder. Eene achtergalerij komt, gelijk wij zagen, ook in Bataviasche huizen voor en is geen karakteristiek onderdeel van het landhuis.

§ 1127. Ongeveer uit denzelfden tijd als Schreuder's huis, is dat van Reinier de Klerk op Molenvliet West (photo B 10). Deze begon in 1755 met het koopen van een perceel, dat zich na latere uitbreiding eindelijk uitstreckte van de Krokot in het Westen tot den Molenvlietschen dijk in het Oosten en kampong Bali (§ 883) in het Zuiden. Denkelijk zal De Klerk terstond na 1755 met den bouw van het huis zijn begonnen, waarvan in zijn tijd verschillende teekeningen zijn gemaakt,

die met den tegenwoordigen toestand, vooral van den achtergevel, niet geheel overeenkomen. Bij zijn dood bestond het uit „een groot steene woonhuijs, twee zijvleugels, was- en pakhuijs ¹⁾), slaave vertrekken, combuijs, paardestallen, wagenhuijsen en koetsierswooning, benevens nog een gebouw met diverse agterkamers, weleer door Zijn Hoog Edelheijds lijfwagt g'occupeerd". Tot die „lijfwagt" had indertijd Jehoeve Leip Benjegiehiel Snijder behoord, een Poolsche Jood van Grodka bij Lemberg, die als 22-jarig jongman anno 1774 in Indië was gekomen, en op een kwaden dag een duchtig pakrammel had gekregen wegens plichtsverzuim, hetgeen hem bij alle Aartsvaders had doen zweren, dat hij nog eens tout Batavia te gast zou nooden in hetzelfde huis, waar hij nu op § 1128. heete Prügelsuppe was onthaald. De Klerk overleed, zijne weduwe volgde hem, Siberg kocht het huis en woonde er ruim dertig jaar, maar zelfs de taaie Siberg moest eindelijk het hoofd buigen en toen viel dat enorme landgoed uiteen. Het huis werd nu in 1818 gekocht door Lambert Zegers Veeckens, maar die wilde er weer af. Toen kwam de kans van ons Joodje, dat na ommekomst van zijn dienstverband burger was geworden onder den meer menschelijken naam van Leendert Miero en zich had gevestigd als goudsmid. Lezen en schrijven had hij niet geleerd en leerde hij nooit, maar de kunst van goudmaken verstond Jehoeve Leip Benjegiehiel. Zelfs was hij eigenaar geworden van het landje Pondok Gedeh achter Meester Cornelis, alwaar, naar het schijnt, zijn graf nog heden te vinden is. In 1819 kocht hij nu eindelijk De Klerk's oude huis. Nog vijftien keer heeft hij daar met Palestijnschen humor een groot feest kunnen geven op den denkdag van zijn doop met rotanolie en zijn eed bij Abraham, Izaäk en Jacob. Op den aartsvaderlijken leeftijd van 79 jaar overleed hij den 10 Mei 1834 ²⁾). Later, in 1843, is het huis

1). Men ziet het, zelfs een Gouverneur-Generaal had een pakhuis.

2). Er leven nog Miero Meijer's, gesproten uit het huwelijk op 2 Dec. 1821 van Sewa Dina Miero met den notaris J. C. Meijer. De eerste was Leendert Miero's dochter bij Annatje Joseph Rubens.

door de Diaconie aangekocht, van welke het in 1900 door het Gouvernement werd overgenomen, teneinde het te beschermen tegen den sloopersmoker. Daar huist thans het Mijnwezen, het is echter bestemd voor Landsarchief.

- § 1129. Op onze photo van dit huis zal men weer een gevel zien zonder voorgalerij en alleen in details afwijkend van dien van het heerenhuis in de Binnennieuwpoortstraat (B 6). Het eenige landelijke is, dat het huis vrij staat en dus zijbelichting heeft. De uitsteker loopt om het huis heen; daardoor is het trapje in het verlengde van den gevel verdwenen; de schoorsteentjes zijn veranderd in vaasvormige blokken natuursteen. De inrichting echter wijkt sterker dan in Jan Schreuder's huis van de Bataviasche af; zij heeft daarmee zelfs heel weinig overeenkomst meer.

Op de bovenverdieping, die, als wij het goed begrijpen, het eigenlijke woonhuis was, is het grondplan van Schreuders huis gevolgd. Zij bestaat uit drie voorkamers en drie achterkamers; tusschen deze beide rijen van drie loopt over de gansche breedte van het huis de met fraaie bovenlichten en eene plint van tegeltjes versierde zaal, die aan weerskanten vensters heeft naar den tuin. Eene gang bestaat noch boven noch beneden; men gaat steeds door de kamers heen. De trap (die in vergelijking zelfs tot de kleinste huisjes in de stad zeer eenvoudig is, maar nog steeds boven een „spinnetje” loopt) heeft men weggestopt in de linksche bovenvoorkamer; zij komt uit in de linksche benedenvoorkamer, hetgeen de huiskamer of zaal slechts gedeeltelijk vrijwaart voor een aanhoudend va-et-vient, want men moet er altijd doorheen om van de achterbovenkamers naar beneden te komen en omgekeerd. Die achterbovenkamers zullen dus wel bestemd zijn bijv. voor linnenkamer, porceleinkamer of iets dergelijks, waar men niet telkens in en uit liep.

- § 1130. De benedenverdieping bevat vrijwel dezelfde indeeling. Zij is echter niet bestemd voor woning doch voor ontvangst, representatie en bezigheden van huisheer en huisvrouw. In plaats van de groote zaal is dus eene kleinere in het midden met aan

weerskanten eene kamer. Tezamen beslaan deze twee zijkamers ongeveer de halve ruimte die de zaal zou hebben gehad, wanneer zij gelijk was geweest aan die op de bovenverdieping. Elk dezer twee zijkamers kan door een trapje en eene deur in den zijgevel van buiten af worden bereikt.

Door de fraaie voordeur (die echter op een paar oude teekeningen heel veel eenvoudiger is dan thans) komt men terstond in een eenvoudig voorhuis van 8.5 bij 6.25 Meter, vanwaar de bezoeker door eene rij van vier steenen kolommen, die architraaf en fries dragen, naar de zaal gaat, welke voor partijen dient. De deuren der hierop uitkomende zijkamers zijn daarom versierd met fraaie bovenlichten evenals ook de deur naar de middelste achterkamer. Wellicht was de zaal tevens de dagelijksche eetkamer. Voorhuis en zaal hebben eene plint van drie rijen tegels. Haar licht ontvangt de zaal alleen door twee ramen in den achterwand en door de openingen tusschen de kolommen, welke haar scheiden van het voorhuis. Ook hier dus, evenals in de zaal eener stadswoning, een getemperd licht en veel koelte. Van de beide zijkamers dezer benedenzaal zal de eene den huisheer tot kantoor hebben gediend; in de andere zal de huisvrouw hare zaakjes hebben beredderd met kooplui en morgenbezoekers. De extra fraaie deur naar de kamer daarachter stempelt deze beide zijvertrekken tot ontvangkamers. Eene stoep heeft het huis niet, alleen een bordes. Avondbezoeken zullen zijn ontvangen op het breede bordes achter de middelste der drie achterkamers. Oorspronkelijk echter zag de achterkant van het huis, zooals boven reeds gezegd, er heel anders uit dan tegenwoordig.

§ 1131. De inrichting lijkt ons over het algemeen meer deftig dan geriefelijk. Om toch vooral eene mooie zaal te hebben, heeft men eene gang uitgespaard en het wegmoffelen der trap is al zeer ongelukkig. Bovendien liggen de bijgebouwen aan weerskanten achter het huis wat ver af. Zij zijn zeer ruim en pittoresk (zie onze photo B 10a) vooral door den zwierigen topgevel; men bereikt ze door eene kolommengalerij, zooals er eene naar de raadzaal in het Kasteel liep (§ 293). Op de

bovenverdieping dezer bijgebouwen zullen aan de straatzij de logeerkamers geplaatst zijn geweest.

- § 1132. Wij hebben Schreuder's landhuis en dat van De Klerk als eersten overgangsvorm gekozen, vooral omdat zij geene voor-galerij bezitten. Een Europeesch huis binnen de stad heeft genoeg aan zijne stoep met uitsteker en bezit nooit eene voor-galerij. Dit gemis valt te meer op omdat, zooals gezegd, eene achtergalerij zoowel beneden als boven reeds heel vroeg te Batavia voorkomt (bijvb. in het anno 1648 voltooide Gouvernement, zie § 275; 288). Ook was eene zuilengalerij voor aan de straat, waarop dan de bovenverdieping rustte, bij publieke gebouwen in Nederland overbekend. Bij het Batavia-sche Stadhuis had men die constructie dan ook toegepast. Maar voor woonhuizen wilde men er niet aan. Wanneer men dus op oude platen (zooals Heydt's prent K 19 van de Portugeesche Binnenkerk) huisjes ziet met een op stijlen rustend afdak voor aan de straat, kan men zeker zijn dat daar Chinezen wonen; dergelijke vindt men reeds op Beeckman's
- § 1133. schilderijen van 1656. Bij het landhuis daarentegen paste men de voorgalerij reeds toe in een tijd, toen men daarnaast nog typen bouwde, zooals Schreuder's huis, die zich zooveel mogelijk aan het huis binnen de stad aansloten. Het bewijs hiervoor levert het in 1736 door F. J. Coyett (kleinzoon van den Coyett die Zeelandia had overgegeven aan Coxinga) gebouwde buitenverblijf. Dit is thans de Chineesche tempel Sentiong. Vermoedelijk staat het op de plek, waar tevoren Pieter van Hoorn's landhuis had gestaan ¹⁾. Dit landhuis, dat thans door het afbreken der bovenverdieping en verdere veranderingen

1). Bij eigendomsacte van 13 Juni 1738 folio 742 is Coyett's huis ter waarde van 2.500 Rds. overgeschreven op den lateren G.-G. Thedens als echtgenoot van G. M. Goossens, met welke Coyett op zijn sterfbed was gehuwd en die hij tot universeele erfgename had benoemd. Van Imhoff is nooit eigenaar van dit huis geweest, wel Mossel, die het aan de Chinezen heeft verkocht. Door het ontbreken van de aan bovengenoemde acte voorafgaande overschrijvingen laat zich niet met zekerheid vaststellen, dat dit erf het vroegere van Pieter van Hoorn was, hetgeen echter waarschijnlijk is, doordat van de Sluisbrug oudtijds eene

slechts een twijfelachtig beeld van het oorspronkelijke geeft (photo B 9), bezit zoowel eene voorgalerij als eene naar Goenoengsari gekeerde achtergalerij. Het curieus van deze laatste is de vloer van roode plavuizen. Aan weerskanten namelijk van den vloer ziet men even boven den rand van Commandelsteen het platte bovengevlak, als eene console, uitsteken van een in den grond begraven Hindoebeeldje. Dit beeldje kan daar enkel bedolven zijn om op het bovengevlak iets anders, namelijk een tweede beeldje te plaatsen, hetgeen bewijst dat men een overvloed van die beeldjes bij de hand had. En daar nu deze consoles en die vloer tot den oorspronkelijken aanleg van het huis behooren, moet de bouwmeester in 1736 eene massa Hindoebeelden te zijner beschikking hebben gehad. Daarom zullen ook de bekende fraaie beelden binnen den tempel Sentiong, welke zoozeer Raffles' aandacht trokken, reeds bij den bouw van het huis voorhanden zijn geweest. Coyett heeft ze dan van Prambanan, dat in 1733 was bezocht geworden op zijne hofreize naar Kartasoera.

§ 1134. Het huis bestaat, behalve uit voor- en achtergalerij, uit eene diepe zaal, welke aan de eene zijde drie, aan de andere twee kamers heeft. De nogal aardige trap naar de verdwenen bovenverdieping is reeds hier niet in de zaal doch in een der voorkamers. De houten pilaren der zaal behooren evenmin tot het oorspronkelijke huis als de steenen kolommen voor en achter. De bijgebouwen zijn opvallend klein; blijkbaar was het huis niet voor woning bestemd doch eerder voor optrekje. Schuiframen heeft dit oude landhuis nog niet.

Zien we hier dus de voorgalerij als onderdeel van een landhuis, wij ontmoeten haar eveneens in de voorsteden, zoo bij het aardige huisje aan de Verburchsgracht (photo B 17) waar

vaart of sloot lijnrecht Noordoost op dit huis toeliep (langs de tegenwoordige Gang Pasar Baroe) welke misschien het oudste Goenoengsarikanaal is geweest (§ 748), bij welks graving Pieter van Hoorn belang had. De aanleg van den weg, dien wij Gang Pasar Baroe noemen, had plaats in 1665, toen Pieter van Hoorn zijn landgoed aanlegde; deze weg liep rechtdoor tot Sentiong.

de kolommen van hout zijn op vierkant voetstuk. Een der Hollandsche door een Chinees gebouwde huisjes in Gang Blandongan heeft eene steenen voorgalerij van twee verdiepingen (photo B 3), die blijkbaar tot den oorspronkelijken aanleg behoort.

§ 1135. Eene naar drie zijden open voorgalerij van twee verdiepingen, loopend over de gansche breedte van het huis, bezat het huis op Molenvliet West tegenover de Berendrechtslaan (photo B 11), het eenige huis in de omstreken der stad, dat nog een dergelijk hek aan de straatzijde heeft, gelijk men er op de platen van Rach ontmoet (zie bijvb. onze photo K 26 van Noordwijk). Dit huis, kort voor 1761 gebouwd, is langen tijd het eigendom geweest van den Oud-Commandeur van Malabar Godofredus Weijerman en diens familie. Door aankoop breidde het erf zich uit tot Gang Chaulan in het Zuiden en de Krokot in het Westen. Het nadert in zijn bouw reeds vrijwel tot het type van wat wij het Indische huis noemen, behalve dat het eene bovenverdieping heeft. Uit de open voorgalerij treedt men namelijk in de zaal, welke doorloopt tot de achterdeur en uitkomt op eene aan drie zijden open achtergalerij. Hare grootste afmeting heeft de zaal dus in de diepte; wanneer zij smaller was, zou het eene gang zijn. Door schuiframen voor en achter wordt zij behoorlijk verlicht. Aan weerskanten der zaal zijn drie vertrekken, welke alle daarop uitkomen. In een dezer zijkamers is de trap (photo B 11 a) aangebracht, met een „spinnetje” daaronder, terwijl een der voorkamers eene zijdeur naar buiten heeft, welke haar karakteriseert als kantoor. Op het ommuurde achtererf was aan weerskanten eene lange rij bijgebouwen.

§ 1136. De overgang van deze woning tot het prachtige heerenhuis op Rijswijk met enorm achtererf en bijgebouwen, bekend als toko Van Arcken (photo B 12), hetwelk omstreeks 1815 is gebouwd en een vijftig jaar lang aan de familie Romswinkel heeft behoord, bestaat hierin dat, terwijl de dubbele voorgalerij gebleven is, de zaal thans weer evenals in Jan Schreuder's huis overdwars is gebouwd als binnengalerij, terwijl de zaal

van het vorige type eveneens is overgenomen, doch zich hier heeft versmald tot eene gang. Aldus voldoet de zaal volkomen aan den eisch van luchtigheid, want zij heeft behalve de zijvensters nog vier deuren met bovenlichten naar de voorgalerij. Aan het oude Bataviasche huis herinnert hierbij nog steeds de aanwezigheid eener bovenverdieping, het hooge dak met uitsteker en de topversiering. Overigens is thans het Indische huis geboren.

§ 1137. De wordingsgeschiedenis van het paviljoen ¹⁾ of „speelhuisje”, zooals reeds Van Linschoten het noemt, is korter. Wanneer men Rach's teekening beschouwt (zie onze photo K 37) van een speelhuisje aan het strand bij Tandjongpriok, dan vindt men een Bataviaasch huis van twee verdiepingen in het klein, zonder eenig spoor van bijgebouwen en galerijen. De bovenverdieping lijkt eene groote goed verlichte biljartzaal, de benedenverdieping echter met hare rotanvensters ziet er ongezelliger uit dan de ongezelligste boerenherberg. Dit is evenwel eerder eene buitengelegenheid.

Maar het speelhuisje in Gang Blandongan, een juweeltje in zijn soort, later om zijne waterleiding verknoeid tot een moskeetje (zie onze fraaie photo B 14), behoort wel degelijk bij het woonhuis daarachter ²⁾, welks bijgebouwen in het verlengde van den voorgevel staan. Dit speelhuisje nu is een miniatuur landhuis, evenals het voorgaande een Bataviaasch huis in miniatuur is. Het bezit slechts ééne kamer, en een voorgalerijtje naar de zij der Krokot. Het huisje staat op neuten boven eene waterleiding uit gezegde rivier en kan vroeger

1). De naam „paviljoen” schijnt pas in de 19e eeuw voor te komen. In de Bataviasche (Javasche) Courant wordt dit woord eerst anno 1832 aangetroffen in de aankondiging eener verkooping. Ook daarna, zeker tot 1860, blijft het in de Courant eene zeldzaamheid; men spreekt steeds van „bijgebouwen”, bijna nooit van „paviljoen”.

2). Tengevolge van de verwarring in de kadastrale archieven is het ons niet geiukt, de geschiedenis van dit huis met speelhuis vast te stellen. Volgens onze ondervinding komt men ten slotte bijna altijd op een verkeerd erf terecht, wanneer men bij een dergelijk historisch onderzoek uitgaat van de kaarten en registers op het Kadastraal Bureau.

misschien behalve tot theekoepel ook hebben gediend als badhuisje, eene bestemming die wellicht ook de muziekkoepeel aan Molenvliet Oost (zie § 1354) heeft gehad. Ook deze laatste is naar den vorm (zie photo B 13) een landhuis van § 1138. ééne verdieping en met ééne kamer. Niet minder aardig is het speelhuisje op het voorërf van Moenswijk (thans de Dépendance van het Hôtel des Indes) met zijn topgeveltje en leuk dakraampje. Ook dit bootst (photo B 15) het landhuis in lateren stijl na, met eene open voorgalerij met houten kolommen. Vroeger stond daartegenover op het voorerf nog zoo eentje. Deze huisjes zijn bepaald bestemd geweest voor logies van gasten. De geheel opene speelhuisjes aan den waterkant, zooals dat voor Van Riemsdijk's huis aan de Tijgersgracht (K 16), dienen speciaal om te baden (§ 470); wanneer Van Riemsdijk het gebruikte als wachtkamer, zooals hij schrijft, dan onttrok hij het aan zijne bestemming. Daarom had hij dan de trap naar het water laten wegnemen. Twee dergelijke koepeltjes voor Van der Parra's huis aan den weg van Jacatra (photo K 22), een zitje in de open lucht, zijn evenzoo vlak naast eene deftige waschtrap. Best mogelijk, dat Zijn HoogEdelheid daar 's ochtends ten aanschouw van een ieder in de kali daalde, want hij genoot hier niet, zooals Jan Schreuder, het voorrecht van een stroomend water langs zijn achtererf.

§ 1139. Het kan echter ook wel zijn, dat Van der Parra niet alle dagen te water ging, doch zich bepaalde tot het herhaaldelijk verwisselen van onderkleeren. Het eenige wat bij hem tegen hydrophobie kan pleiten, is de omstandigheid dat hij nooit in Holland was geweest. De geboren Hollander had een hekel aan baden, liet dat, evenals de Portugeezen, aan de dames over, speciaal aan de nonna's, en trok liever frisch ondergoed aan. Nog in 1753 schrijft iemand dat degenen „die 't wassen gewend zijn” (baden heette vaak „wassen”), zich onfrisch voelen als zij het nalaten. Als gezondheidskuur werd toenmaals voorgeschreven, dat de soldaten eens om de acht of tien dagen een bad zouden nemen. Maar de manschappen wilden er niet aan, en in 1775 luidde het voorschrift, dat men geen dwang

mocht gebruiken om het garnizoen van Rijswijk eens per week te laten baden.

§ 1140. De eenvoudigste manier bestond daarin dat men 's morgens vroeg langs eene trap in de kali of de gracht stapte. Dit was heel gewoon; de dames zagen daar niets in. Wie echter in de gelegenheid was, deed het liever buiten de stad. Onder onze photo's zal men eene vinden (B 33) van eene steenen badtrap, die behoord heeft bij de herberg van het fort Angkee (§ 796) en in de Bacherachtsgracht afdaald. Op den wal is aan weerskanten een gemetselde leunstoel aangebracht, die denken doet aan de zitplaatsen in het antieke theater; men kon daar zijne morgenpijp zitten rooken, de geurigste van den ganschen dag. Dat alles was dus in de open lucht. Maar van ouds (reeds Tappen spreekt er van, omstreeks 1675) heeft men aan de kali ook wel badhuisjes gehad, zooals wij er een vonden bezijden Jan Schreuder's landhuis (hierboven § 1124). Er stond dan aan het water een speelhuis en daaronder had men eene met latwerk afgeschoten „waschbak”. Nog deftiger was eene badgelegenheid binnen zijn eigen erf, zooals (§1127) de Klerk er eene had bij zijn huis aan den Molenvliet. Hoe die was ingericht, blijkt uit het nog aanwezige badhuisje vóór op het erf van het hierboven beschreven huis

§ 1141. Molenvliet West No. 11 (zie onze photo B 11b). Het bestaat uit een gesloten steenen kamertje, waar men zich ontkleedt om vervolgens langs eene gemetselde trap af te dalen in eene groote gemetselde kuip, tusschen het kamertje en de straat. Deze kuip is van boven en naar de straat open. Het water komt langs eene leiding uit den Molenvliet. Wanneer men gebaad had, opende men eene schuif, die het deed wegstroomen in eene goot langs het huis en het achtererf. Hoe aardig dit ook was bedacht, de bak was altijd zeer modderig, zoodat men in het kleedkamertje moest naspoelen met schoon water uit eene tempajan. Nog aardiger is een geheel open bassin met om-muurd terras op het voorerf van een Chineesch huis achter op Molenvliet, bij Glodok, dat door een muur aan den weg slechts gedeeltelijk aan onbescheiden blikken wordt onttrokken. Ook

hier komt het water uit den Molenvliet ¹⁾). Eene badgelegenheid binnenshuis vinden wij al in 1750, maar dan ook extra primitief: op de achterplaats is een „washuijs”, waar eene „waschbalie of bad” staat, dat wil zeggen eene groote ton met hoepels. Men zal daar wel met eene gajoeng uit hebben geschept, zooals men dat op platen van Rach in de rivier ziet doen, maar wij mogen aannemen dat de dames er de voorkeur aan gaven om in de kali te spartelen. Het heeft heel lang geduurd, voordat het dagelijksch bad eene algemeene gewoonte werd. Nog in 1807 verklaarde Dr. Keuchenius dit voor onnoodig en zelfs ongezond; nog in 1840 was lang niet bij elk huis in het nieuwe Batavia eene badgelegenheid of „mandihok”, zooals het heette, en wanneer men zulk een „hok” binnentrad, vond men er niets dan eene ton met water.

1). Victor Thonnnérieux adverteert in 1861 dat hij met 1 Juni zal openen het Hôtel de l'Univers, waar o.a. zullen zijn „bains d'eau de rivière”. Dit hotel stond op Molenvliet; de naam schijnt gekozen in tegenstelling tot dien van het Hôtel des Indes, en wij onderstellen dat het daartegenover stond en eene dergelijke badinrichting bezat als hierboven beschreven.

HOOFDSTUK XV.

§ 1142. **E**VENALS met het Bataviasche huis het geval is geweest, had niemand, tot een vijfendertig jaar geleden, ooit aandacht geschonken aan Bataviasche meubelen ¹⁾.

Enkele belangstellenden wisten wel, dat in het Museum van het Bataviaasch Genootschap eene fraaie oude kast stond, die de Schepenkast heette, een kunstig gesneden schutsel met de wapens van Batavia en de kamers der Compagnie, mitsgaders enkele vreemdsoortige stoelen en wat ander ouderwetsch huisraad, maar niemand had eenig vermoeden van den overvloed van allerlei oud en kostelijk meubilair, welke niet enkel in Arabische en andere huizen der benedenstad was aan te treffen maar ook in de kampongs rondom Batavia, en dat, wanneer men eens ijverig ging speuren en snorren, van heinde en ver uit Java, uit Madoera, tot zelfs Palembang en Makassar, allerlei oud huisraad, porcelein, glaswerk zou toestroomen.

§ 1143. Toen echter eenmaal de aandacht was gewekt, begon van overal de verborgen schat het daglicht te zien. Het porcelein vond wel het gereedst koopers. De inlandsche eigenaren hadden geen besef van de waarde, en wie bij de hand was, kon

1). Wij maken eene uitzondering voor J. Campbell, woonachtig in Kampong Scott (Gang Boentoe), in wiens boedel (Jav. Cour. 17 Maart 1847) voorkomen „antique stoelen en andere meubelen van ebbenhout”. Deze heer kan echter zijn meubilair wel uit Britsch-Indië hebben meegenomen. Ook J. Cézard op Salemba (een Franschman) bracht volgens Javabode 23 April 1859 op zijne vendutie „complete stellen rijk uitgesneden antieke meubelen van ebbenhout”. Wederom rijst de vraag of dit oude Bataviasche meubelen waren en niet bijv. afkomstig van Isle de France (Mauritius, het echte land voor ebbenhout). Iets dergelijks in een boedel van de wed. T. Leon-Vrijdag (Javab. 14 Aug. 1861).

Op de vendutie echter van Ds. J. W. H. Adèr (Javabode 15 Febr. 1868) vinden wij „zeer fraaije Oud-Indische meubelen, van gebeeldhouwd ebbenhout, waarbij een ledikant voor 2 personen”.

Zie voorts de noot bij § 1155.

voor eene kleinigheid eene aardige verzameling aanleggen. Dan trokken ook de stevige ebbenhouten stoelen en banken het oog. Voor een prikje waren zij te bekomen en het onverwoestbaar materiaal bleek niet veel te hebben geleden onder eene verwaarloozing van honderd of tweehonderd jaar. Veel minder goed geconserveerd waren meubelen van brozer vorm en teerder houtsoort. Daar moest veel aan worden gelapt, het eene meubel gecompleteerd uit het wrak van het ander, soms meerdere samengevoegd tot een geheel. En zoo ontstond met het klimmen van den prijs (want men begon tegen elkander op te bieden) eene kleine inlandsche en Chineesche en Arabische industrie, welke kapotte meubelen herstelde en samenvoegde, om te eindigen met namaak en vervalsching. Wanneer trouwens duizend gulden wordt betaald (en gaarne betaald) voor eene bank, die men tien jaar tevoren grif zou hebben gehad voor vijftientig, springt de namaker en vervalscher geheel vaardig uit het hoofd van den Chineeschen vendutiebezoeker te voorschijn. Te klagen valt daarover niet: winstbejag houdt de wereld gaande; men dient echter als aspirant kooper zijn geest te spitsen en zijn oog te oefenen om geen geld te verdoen en gevrijwaard te blijven voor de kans om als uilskuiken te worden nagewezen.

- § 1144. Tegenwoordig is deze mijn reeds vrijwel leeggehaald. Men moet al heel wat inlandsche relaties hebben en eene lange beurs, om nog dingen van eenige waarde te kunnen opsporen en bemachtigen. Zij komen soms nog te voorschijn, maar dan uit onwaarschijnlijke en geheimzinnige schuilhoeken, een oud huis, ergens verloren temidden van sawah's, een krotje in het Djambische, een Bantamschen achterhoek. In het algemeen kan men echter wel zeggen, dat vrijwel alles zich nu in Europeesche handen bevindt en dat men verbazend op zijn qui-vive moet zijn, wanneer nog van inlandsche of Chineesche zijde iets wordt aangeboden. Langzamerhand zakt echter alles wat voor den dag gekomen is naar Nederland af, want vroeg of laat komt het in handen van iemand, die zich kan veroorloven het bij vertrek naar het Vaderland niet te gelde te maken doch

mee te nemen, hoe misplaatst overigens deze meubelen en voorwerpen moeten schijnen in een Hollandsch huis, waarvoor zij nooit bestemd zijn geweest. Meerendeels immers komen zij het best tot hun recht in grootere vertrekken dan eene vaderlandsche huiskamer en tegen een niet behangen doch gewitten wand. Bovendien misstaan zij naast meubelen van Europeesch hout en makelij, terwijl tusschen deze Indische meubelen onderling zooveel verschil in materiaal en stijl voorkomt, dat het slechts zelden zal gelukken een harmonisch geheel bijeen te brengen. Niettemin verhuizen, zooals gezegd, onze oude Indische meubelen, die vroeger naar de kampong verdwaald zijn, omdat men ze niet langer lustte, thans, omdat men ze te zeer lust, geleidelijk naar Europa, en had niet de toenmalige conservator van het Bataviaasch Museum, Mr. L. Serrurier, zich met groote toewijding opgemaakt om eene verzameling bijeen te brengen, die ons onvervreemdbaar eigendom zou blijven, dan zou in de toekomst zelfs de herinnering aan eene eigen meubelindustrie uit den Compagniestijd verloren gaan. Als waardig tehuis voor deze gedenkstukken schiep de heer Serrurier de Compagnieskamer, die zóó is overgebracht uit het heerenhuis aan Kalibesar West, dat bekend staat als Tokomerah Noord, waarin o.a. Van Imhoff's Académie de Marine is gevestigd geweest en dat een man als Nicolaas Hartingh tot woning heeft gestrekt.

§ 1146. Toen wijzelven nu, in verband met de samenstelling van ons rampzalig Gedenkboek, voor het probleem stonden, hoe over Bataviasche meubelen te schrijven zonder de minste kennis van kunstgeschiedenis of techniek, was de natuurlijke oplossing deze, dat wij ons om voorlichting tot degenen moesten wenden, die van oude meubelen en huisraad verstand hadden, en dan zoo getrouw mogelijk weergeven wat zij ons zouden weten mede te deelen. Wij hoefden niet her- en derwaarts te toeren of vele brieven te schrijven om ons met deskundige voorlichting te verrijken, immers de beste kenners dezer oudheden waren de menschen, die zich vroeger daartusschen bewogen, ze alledag gebruikten en nu en dan heele inboedels

beschreven — de oude Bataviasche notarissen, wier nagelaten papieren ons bijzonder domein vormden. Het is waar, dat een geduldig bijeensprokkelen van wat in boeken uit en over den Compagniestijd verstrooid ligt, menig waardevol gegeven aan de hand deed ook omtrent dit onderwerp, en dat onze notarissen niet altijd verstaan konden worden zonder eene toelichting van Valentijn of Rumphius, maar in hoofdzaak zullen onze aantekeningen toch berusten op een onderzoek van talrijke boedelbeschrijvingen.

- § 1147. Daarbij valt dan weer hetzelfde verschil in kennis en belangstelling op te merken, dat zoo dikwijls de aandacht trekt, wanneer men de behandeling van Compagnieszaken in den ouderen tijd vergelijkt met die in hare nadagen. De zeventiende-eeuwsche notaris te Batavia, die een boedel inventariseert, is met meubelen en huisraad volkomen vertrouwd. Met één oogopslag bijvb. onderscheidt hij de houtsoorten. Het verschil tusschen ijzer- en ebbenhout, tusschen echt en basterdebbenhout ziet hij terstond en bijna mechanisch registreert hij: „een tafel van basterd ebbenhout met ebbenhouten voet”.
- § 1148. Zijn collega van eene eeuw later neemt zijne taak veel lichter op. De meest voorkomende en in het oog vallende houtsoorten, zooals Ambon'sch hout, kent hij wel en zal hij ook wel vermelden, maar veel ontgaat zijne aandacht. Hij zal o.a. meubelen beschrijven als van „bruin hout”, zonder zich druk te maken over de eigenlijke benaming. In het algemeen werkt hij sloffer dan zijn voorganger. Zijne clienten, die aan slofheid gewoon zijn, vinden in de vaagheid zijner boedelbeschrijving, die den weetgierigen nakomeling zoo hindert, geen het minste bezwaar. Men kan echter vele inventarissen van de enorme inboedels uit het einde der 18e eeuw doorwerken, zonder zijne kennis noemenswaard te vermeederen behalve in den algemeenen zin, dat men bespeurt hoe reusachtig die boedels waren. Van den rijkdom en smaak der meubelen krijgt men echter eerst een begrip door eigen aanschouwing. Onze lezer zal zich met photographische afbeeldingen dienen tevreden te stellen, waarin rood en geel en bruin en verguld vervangen zijn door grijs en zwart.

§ 1149. Wat allereerst bij onze oude Bataviasche meubelen de aandacht trekt, is de variëteit en kostelijkheid der houtsoorten. Zoo onvindbaar als in het hedendaagsche Indische huis een meubel is van ander hout dan djati, zoo onbestaanbaar was vroeger eene inrichting geheel uit eene zelfde houtsoort. Er hebben natuurlijk modes geheerscht evenals thans, nu het djati, dat het rijk alleen heeft, soms eens lichter dan weer donkerder of zwart gepolitoerd wordt. Er is een tijd geweest, dat het ebbenhout domineerde en een tijd, dat het uit de mode was geraakt en het Ambonsch hout de voorkeur had verworven, maar van alleenheerschappij eener houtsoort was vroeger nooit sprake. Men had onbewust te veel oog voor kleur, om zich te vergenoegen met de eentonigheid van een gelijkgetint meubilair en kon aan den smaak voor afwisseling te beter voldoen, omdat de Compagnie, van welke toch meest alles moest komen, in dagelijksche betrekking stond tot allerlei landen en streken, waar meubelhout een belangrijk uitvoer-

§ 1150. artikel vormde, zelfs voor de Europeesche markt. Bovendien nam een naar Batavia overgeplaatst ambtenaar niet zelden uit Ceilon of Bengalen of Ambon of Sourate zijne van inheemsch hout vervaardigde meubelen mee, die dan bij sterfgeval of repatriëering verstrooid raakten door de gansche stad en eene welkome aanwinst vormden bij de heerschende mode. Zoo komen tot in de kleinste boedels meubelen voor, waar geen Bataviaasch schrijnwerker de hand aan heeft gelegd, en vele andere, die misschien wel ter plaatse zijn vervaardigd, maar dan van buitenlandsch materiaal, waarin de Compagnie handel dreef. Bovendien bestond er in sommige kuststreken van het Indische vasteland eene inheemsche meubelindustrie, die ook voor den export werkte en nergens een gereeder afzet vond dan te Batavia.

§ 1151. Het een en ander verklaart de rijke verscheidenheid in het materiaal der oude Bataviasche meubelen. Eigenaardig dat juist het voortreffelijke djati daarbij eene zeer bescheiden plaats inneemt, en dat rofanmeubelen, gelijk men er thans in de huiskamer vindt, onbekend schijnen te zijn geweest of althans volkomen geminacht werden.

In den allereersten tijd zal men, behalve de uit het Vaderland meegenomen scheepskist en misschien eenig ander Hollandsch huisraad, zich hier wel hebben beholpen met meubelen van uit het bosch gehaald timmerhout en djati, dat al zeer spoedig (§ 1115) van Pamanoekan en Japara kwam. Bovendien schijnt Japara eene eigen meubelindustrie te hebben bezeten ¹⁾. Tenminste, er komen in onze oudste boedelbeschrijvingen, van omstreeks 1650, herhaaldelijk „parijsse” meubelen voor, wier herkomst onmogelijk met Frankrijk in verband kan worden gebracht, immers juist de armste lieden bezitten „parijsse” stoelen. Men zal deze benaming wel moeten houden voor de verboersching van „Japarasche”, evenals „Paep Jan” gezegd werd voor „pabejan” (§ 33), of „Volkendal” voor „Golconda”, § 1152. of „Zoete Krijn” voor „Tutecorijn” ²⁾. Daar komt bij, dat juist destijds, omstreeks 1650, betrekkelijk veel djatihouten meubelen met name worden vermeld in boedelbeschrijvingen, als „kiate”, dat is: ki djati. Meestal zijn ze zwart gevernist of verlakt, om ze te doen gelijken op het geliefde ebbenhout of althans in den toenmaligen toon te blijven, die de voorkeur gaf aan zwarte meubelen, afstekend tegen den gewitten wand. Liet men het hout ongevernist, dan gebruikte men hierbij gaarne ebbenhouten onderdeelen of oplegwerk. Al spoedig echter verdwijnt het djatihout nagenoeg geheel uit het Batavia-sche huis. Pas tegen het einde der 18e eeuw keert het daar zegevierend terug, misschien tengevolge van de bemoeiingen

1). Vermoedelijk was deze industrie van Chineeschen oorsprong. Wij bespeuren de werkzaamheid van Chineezzen aldaar zoowel in de arakstokerij, die te Japara in Coen's tijd bloeide, als in de suikercultuur, die er anno 1640 bestond.

2). Een aardig voorbeeld dezer verhollandsching van vreemde woorden geven de „boslemmer messen”, die niets te maken hebben met den Bosch en een lemmer, maar behooren tot hetgeen de Engelschen noemen „bêche-la-mer trade goods” (van het Portug. bicho-de-mar, d.i. tripang), de onsoliede en ondeugdelijke artikelen, die aan de eilanden der Stille Zuidzee worden gesleten. In onze oude Compagniespapieren schijnt deze term niet voor te komen, maar omstreeks 1830 ontmoet men hem dikwijls.

der Japarasche Residenten, die dan met slecht of niet betaald werkvolk eene meubelmakerij in het groot dreven voor de Bataviasche markt. Reeds in 1686 vinden wij te Japara een burgerzaagmolen; in de 18e eeuw echter maakte de Japarasche zaagmolen een onderdeel uit van den „overneem” der Residenten, dat is van den ommeslag, dien een opgetreden Resident van zijn ambtsvoorganger tegen betaling overnam, die bij de betrekking behoorde en in de handen van niemand anders kon geraken. De zaagmolen en de houthandel moeten het voornaamste deel der inkomsten van dien bestuursambte-

§ 1153. naar hebben geleverd. Wanneer dus omstreeks 1780 door iemand, die deze kustplaats bezocht, wordt aangeteekend dat geheele scheepsladingen meubelen vandaar naar Batavia gaan, dan zou men de toenmalige Compagniesdienaren al zeer slecht moeten kennen, als men niet begreep dat de Resident, die daar enkel zat om zijne beurs te vullen, de drijfkracht dier meubelfabricatie was, te eerder omdat zij aldus in heerdienst kon geschieden ¹⁾. Komt men een oud djatihouten meubel tegen, dan zal men soms aan eene kleinigheid, bijvb. den vorm der sleutelplaat, die aan eene wajangfiguur herinnert, den Javaanschen handwerksman herkennen. In den regel is het schoone hout echter verborgen onder eene vernis- of verflaag, soms onder verscheidene van verschillende kleur, die alle getuigenis alleggen van den wansmaak der tijden, toen de Compagnie wegwijnde en ons nationaal leven in de pijp brandde en uitging.

§ 1154. Wat rotan betreft, of Spaansch riet, gelijk men in Holland zei, evenals dáár werd het ook hier als „scheersel” (dat is woordelijk „uitspansel”) gebruikt voor zittingen en rugleuningen van banken en stoelen, maar het komt ons onwaarschijnlijk

1). Bij het vertrek van den Resident van Japara in 1823 werden onder zijne goederen te koop aangeboden „houtwerken, waaronder balken van 54 tot 30 voet lengte en van 18 tot 9 duim dikte”. De Gouvernementszaagmolen te Japara werd pas 28 Juli 1849 verkocht, en nog in de Jav. Cour. van 3 Mei 1845 wordt geadverteerd „eene partij Japarasche pas aangebragte meubelen”.

voor, dat zelfs de „Javaanse” meubelen, die men in arme inboedels van 1650 aantreft, geheel van rotan zouden zijn vervaardigd. Nog eerder zouden wij daarbij aan bamboe denken, want dat de Inlander voor eigen gebruik meubelen van rotan maakt, is ons nooit gebleken. Behalve dan als „scheersel” en in matten komt rotan, gelijk gezegd, nooit in oude inboedels met name voor. Pas omstreeks 1840 ontdekten wij eenigen invoer van Amerikaansche rotanstoelen.

§ 1155. Wat daarentegen in de 17e eeuw domineert, is het ebbenhout (kajoe arang), het eerst met name vermeld als Bataviaasch meubelhout in 1646.

Het beste ebbenhout, zoowel zwart als rood en geel, kwam van Mauritius, dat als onbewoond eiland (de wereld was destijds nog zoo ruim!) in 1638 door onze Compagnie werd bezet en in 1710 finaal verlaten. De aantrekkingskracht van Mauritius lag voor haar juist in dit hout. Toen het steeds moeilijker te bekomen werd, verloor het eiland zijn belang. Bovendien bleek men zich elders te kunnen voorzien. Ook van Boeroe, van Ceilon en vooral van Cormandel of „de kust”, zooals men zei, kwam ebbenhout, niet enkel ruw doch ook reeds ter plaatse tot meubelen verwerkt ¹⁾, de in oude inboedels zoo herhaaldelijk voorkomende „kuststoelen”, „kustkooien” en dergelijke, versierd, gelijk Rumphius zegt, „met lof- en beeldwerk”, of volgens Valentijn „zeer konstig met allerlei bloemen, dieren etc.” en dit nog wel „voor gering geld”. Naast de schoonheid en duurzaamheid van het materiaal maakte ook de kunstvaardige Voor-Indische bewerking en de geringe prijs derhalve de ebbenhouten meubelen te Batavia zoo bij uitstek gewild. Eén leelijk gebrek had dit hout, namelijk dat het vochtig uitsloeg, waarom men volgens Rumphius het best deed om eene ebbenhouten kist (dienend als kleerkast) van binnen te bekleeden met ander hout en voor het

1). Wanneer in een boedel van een Engelschman te Batavia anno 1839 voorkomen „ledikanten en kasten van ebbenhout”, waren deze denkelijk ingevoerd van Cormandel, alwaar, gelijk beneden zal blijken, ook destijds nog meubelindustrie bestond. Zie ook hierboven § 1142, noot.

§ 1156. beslag zilver te bezigen. Men maakte, gelijk gezegd, van dit hout ook gebruik in verbinding met andere soorten, bijvb. kamferhout, en versierde ebbenhouten stoelen met ivoeren „tralië'tjes" of „pilaartjes", d.i. kleine spijltjes, dan wel inlegwerk. Omstreeks 1700 begint de kentering. Ebbenhout wordt minder geliefd en treedt in beschrijvingen van inboedels niet meer zoo op den voorgrond. Sedert ongeveer 1750 hoort men er bijna niet meer van; de ebbenhouten meubelen hebben dus op venduties zulke lage prijzen gedaan, dat zij voor Inlanders bereikbaar geworden en naar de kampong verhuisd zijn, waarheen zij gaandeweg door alle mogelijke andere uit de mode geraakt huisraad staan gevolgd te worden. Opmerking verdient, dat de ebbenhouten kerk- of preekstoel der huisvrouw nog in gebruik is gebleven, nadat het hout zelf al uit de mode was geraakt. Tradities handhaven zich in het kerkelijke altijd het langst. Bij den kerkgang hoorde nu eens een fraaie nagedragen stoel voor moeder, en die stoel behoorde van ebbenhout te zijn, ook omdat de vierkante vorm der zitting en de rechte lijnen van dit ouderwetsche meubel het zoo bijzonder geschikt maakten om op rijen te worden geplaatst; het is pas verdwenen, toen de kerk huurstoelen kreeg (§ 551 noot).

Behalve het echt ebbenhout had men eene Ternataansche basterdsoort, die kajoe lolin heette, en andere overeenkomstige, die kunstmatig zwart werden gemaakt. Soms komen in de zeventiende eeuw ook ijzerhouten meubelen voor en wel van bruin Ambonsch ijzerhout, gelijkend op oud eikenhout; ook al is dit zwart gemaakt, dan laat het zich aan de nerf, met vischgraatlijnen, wel onderscheiden.

§ 1157. Wat zich evenzoo laat onderscheiden, ook al is het van buiten door den tijd zwart geworden, is het kaliatoerhout, tegenwoordig bloedhout genoemd naar zijne donkerroode kleur. Zijn naam ontleent het aan de stad Kaliatoer of Kistnapatam, dicht bij Masulipatnam aan de kust van Cormandel; het kwam echter ook van Cochin en Ceilon. Naar zijn geur noemde men het wel rood sandelhout. Evenals het ebbenhout werd ook het zware kaliatoerhout op „de kust" tot meubelen verwerkt.

Te Batavia vinden wij het reeds in 1667, later veelvuldig; in 1684 leest men dat op Ambon vele meubelen van deze houtsoort voorkomen. Als verfhout ging het ook in groote hoeveelheden naar het Vaderland, om in de rasphuizen uiteengeplukt te worden. Meubelen van kaliatoer worden niet zelden met ebbenhout afgezet.

§ 1158. Eerst tegen anno 1700 begint te Batavia het Ambonsch hout op te komen, het vetachtige, welriekende, bloedroode linggoea, vol gloed en vlammen, ook angsana genoemd, wat de onzen hebben verbasterd tot „zonnehout”. Ofschoon Ambonsch geheeten, werd het vooral geleverd door Ceram. Door den tijd wordt het zwartachtig; men kan het echter, zegt Rumphius, onderscheiden door er wat zout water op te gieten, dat dan terstond eene groene kleur aanneemt. In de 18e eeuw won dit prachtige meubelhout steeds meer veld, ook in verbinding met ebbenhout voor lijstwerk. Nog omstreeks 1825 komt het dikwijls in boedels voor.

Eveneens van Ceram (maar ook van Cormandel) kwam het zwartbruine salimoerihout met zwarte vlammen, dat zich door zijn gering gewicht onderscheiden liet, ook wanneer het geheel zwart was geworden. In boedels van omstreeks 1830 wordt deze houtsoort soms als „Ambonsch hout” onderscheiden van het linggoea- of sonohout. Het warm oranjegele sacredaan echter, in een nieuw boek over Hollandsche meubelen omschreven als „een soort van hard, welriekend, Javaansch mahoniehout”, hebben wij nooit het voorrecht gehad in een Bataviaschen boedel vermeld te zien ¹⁾. Wel komf nu en dan het wortelhout voor, dat, zonderling genoeg, aan den alwetenden Rumphius niet bekend is geweest en dus ongetwijfeld pas na het schrijven van zijn Herbarium Amboinense de aandacht heeft getrokken. Dit harde, donkergeel gevlekte hout wordt, in strijd met zijn naam, niet geleverd door de wortels

1). In benaming komen het dichtst hierbij de uit Europa aangebrachte „mahonie- en *jacaranda* houten meubelen” in eene advertentie in de Jav. Cour. 4 Jan. 1845. De verbinding met mahoniehout wijst naar tropisch Amerika.

van den linggoeaboom, doch door knoestige uitwassen, en heeft derhalve steeds geringe afmetingen. Het „wortelhout kabinet met salamoenij lijsten”, dat wij in een boedel van 1780 aantreffen, mag dus wel als eene zeldzaamheid worden aangezien. Eene andere houtsoort, die nog al eens wordt genoemd, is het zware, gele nangkahout. Bovendien duiken te hooi en te gras namen van meubelhouten op, die gansch niet zijn thuis te brengen, wellicht omdat zij tot de flora van onzen Archipel in geene betrekking staan.

§ 1159. Niet zelden echter wordt in boedelbeschrijvingen de houtsoort onvermeld gelaten en enkel de plaats van herkomst van een meubel genoemd, hetgeen dan eerder op de bewerking wijst dan wel op het materiaal. Over de Cormandelsche of „kust”-meubelen, die wij al in 1659 te Batavia aantreffen, werd reeds gesproken ¹⁾. Zoo vindt men Cochinsche kisten, Tonkinsche „bandeezen” of presenteerbladen, verschillende Souratsche meubelen en in de 18e eeuw niet zelden meubelen van Ceilonsch hout, waarmee denkelijk het bruine, geelgevlamde, glimmende calamander wordt bedoeld, dat soms met ivoor wordt ingelegd. Japansche gelakte „cantooren” en dergelijke zijn natuurlijk ver van zeldzaam.

§ 1160. Eenige moeielijkheid baren de Chineesche meubelen te Batavia, die al in 1655 voorkomen. Wanneer meubelen, blijkens de beschrijving, van zuiver Chineesche makelij zijn (bijvb. stoelen met marmeren zittingen), is er natuurlijk geene kwestie van of zij zijn door Chineezèn vervaardigd. De vraag blijft enkel, of zij werden ingevoerd. Zoo is ook het kamerscherm of schutsel een Chineesch meubel, dat meestal wel door Chineezèn zal zijn gemaakt, totdat de onzen het naar eigen opvatting hadden leeren nabootsen. Een raadsel blijven

1). Nog in de Jav. Cour. van 1836 staat eene advertentie omtrent den verkoop van meubelen, aangebracht „van de kust van Coromandel” en „van fraaij hout gemaakt en in naarmvolging van mahonyhouten meubelen”. Dit is echter een unicum. Het bewijst wel, dat zelfs toen nog de meubelindustrie op Cormandel bestond, maar niet dat vandaar een geregelde uitvoer naar Batavia plaats had.

voor ons de Chineesche spiegels. Reeds in 1672 komen te Batavia uit China spiegels in „balijs”, dus, zou men zeggen, in emmers of tobben. Misschien waren deze wel convex (zie § 1194) en van wit koper; in elk geval klein van formaat, want omstreeks 1750 importeerde de Compagnie zelve spiegels in China, waar zij zeer gewild waren. Later evenwel vindt men hier Chineesche geschilderde spiegels en zelfs Chineesche spiegels van groot formaat in vergulde lijsten. Daar men echter tevens allerlei Europeesche modeartikelen uit China ziet komen, bijvb. heerenhoeden, komt men tot de gevolgtrekking, dat deze artikelen niet in het Hemelsche Rijk werden vervaardigd, maar door de Engelsche Chinavaarders, die Batavia niet aandeden, te Canton ingevoerd. Dit heeft dus geenerlei betrekking tot den Chineeschen werkman te Batavia.

§ 1161. Dat alhier van ouds meubelmakers van die natie arbeidden, blijkt uit de vermelding anno 1660 van een Chineeschen „kisttemaecker”, dat is schrijnwerker. Nieuhof roemt in zijne beschrijving van onze stad omstreeks 1670 hun „zeer glat schrijnwerk en hechte kisten”, Valentijn vooral hunne alhier gemaakte stoelen en draagstoelen. Cook vermeldt er Chineesche „kabinetwerkers”, Junghuhn in 1835 Chineesche „Tischler”, en wanneer in 1856 wordt geschreven, dat Batavia kan voorzien in zijne eigen behoefte aan meubelen, dan moet men onthouden dat er toenmaals geene Europeesche arbeiders meer waren aan te treffen.

Dat Chineezzen naar Hollandsche modellen werkten, ligt volkomen in den aard dezer lieden, wier levenselement de namaak is, en bij beschouwing van Bataviasche meubelen zal men eene enkele maal den Chineeschen werkman herkennen, bijvb. aan de lichtelijk opwaarts krullende uiteinden eener gebogen kroonlijst. Speciaal Chineesch zijn de sedert 1750 vermelde meubelen van Europeesch model in hel rood en verguld, die geschilderd zijn met een buitengewoon hard, ja onverwoestbaar vernis of lak, dat de wanhoop is van dengene, die de natuurlijke houtkleur wil te voorschijn brengen.

§ 1162. Maar dat de Hollandsche werkman een groot aandeel heeft

gehad in de nog aanwezige Bataviasche meubelen, lijdt geen den minsten twijfel.

De Compagnie had steeds haar eigen ambachtswolk voor alle mogelijke behoeften (§ 666), en dat sommigen daarvan na afloop van hun verband als burger voor eigen rekening bleven werken, blijkt reeds aan den in 1626 vermelden burgerdraaier. Tijdens Nieuwhof namen de Europeesche meubelmakers nog de eerste plaats in; notariele dienstcontracten tusschen een Europeeschen baas en een Europeeschen knecht zijn wel te vinden. Wanneer Heecq in 1655 van „schrijnwerckers” te Batavia spreekt, die hij qualificeert als „swartten, die het van de Nederlanders geléerd hebben”, zal hij wel Mardijkers bedoelen, wier extra donkere huidskleur hun veelal op die wijze wordt nagegeven (§ 951 noot). Zelfs tot 1720 toe ziet men Mardijkers hunne kinderen of pupillen wel bij contract in de leer geven bij een Hollandschen baas.

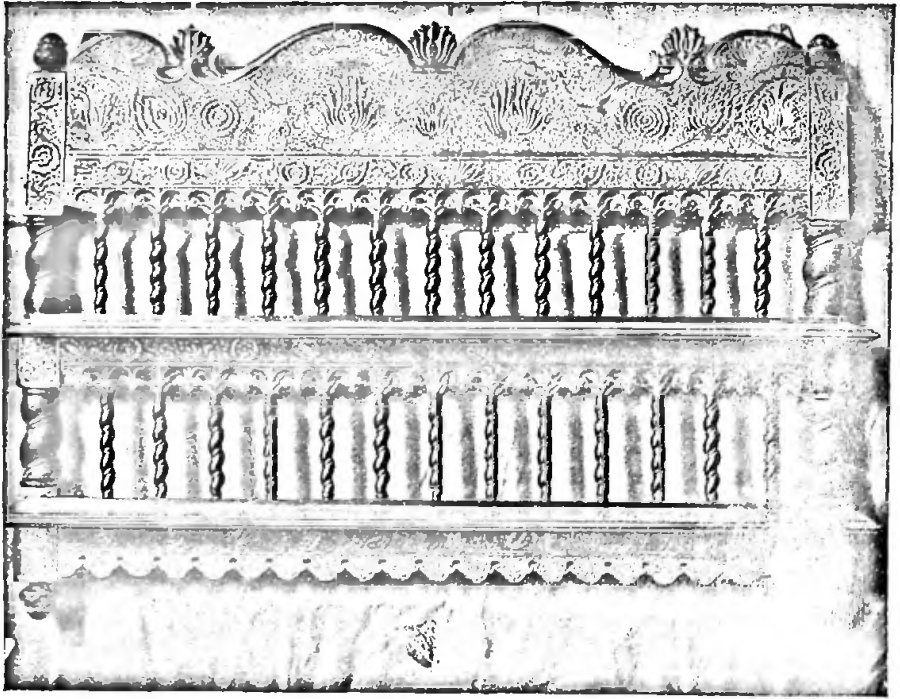
§ 1163. Doch vooral het Compagnieswerkvolk vervaardigde meubelen. Reeds in 1646 wordt luid geklaagd over het misbruik, dat van het volk der Werf wordt gemaakt voor particulieren schrijnwerkersarbeid. Nicolaas de Graaff brengt dien zelfden arbeid in verband met de wantoestanden bij het Ambachtswartier, en toen later die misbruiken gestadig verergerden, zal ook de clandestiene meubelmakerij wel eene hooge vlucht hebben genomen. Dat deze handwerkslieden Europeesche modellen gebruikten en de in het Vaderland heerschende mode volgden, ligt in den aard der zaak. Het onderscheid tusschen Bataviasche meubelen en Hollandsche bestaat dan ook niet zoozeer in den vorm, als wel in het materiaal ¹⁾. Aangezien verder het Ambachtswartier veel inlandsch werkvolk gebruikte, was het tevens de kweekschool voor slavenarbeid, en dat een particulier gaarne een knap schrijnwerker van de

1). Zelfstandiger dan de Bataviasche meubelindustrie was de Kaapsche, wier modellen evenveel afwijkends vertoonen als het Kaapsche huis en tegelijk veel minder smaakvol zijn. Men werkte daar bij voorkeur in het bruine gevlamde stinkhout. Het gebrek aan bekwaam werkvolk leidde aldaar tot grooten invoer van meubelen uit Europa.

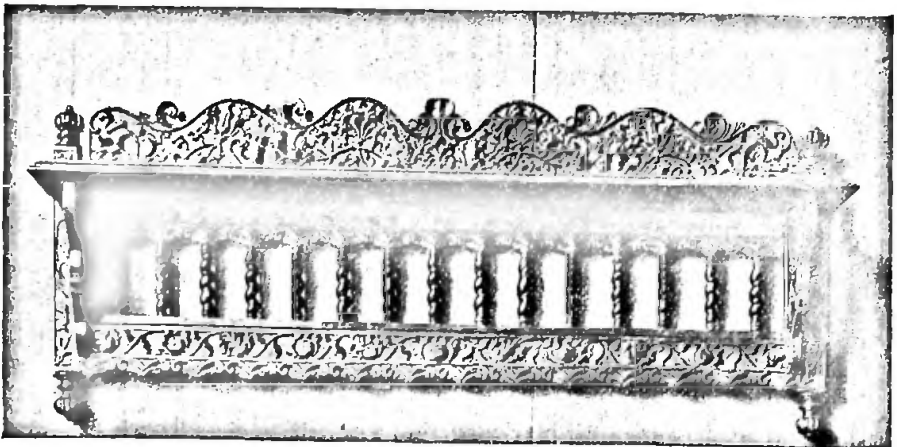
Compagnie overnam, of na vrijlating aan zich verbond, is zeer aannemelijk. Vandaar dat Valentijn het meubelwerk der Bali-sche slaven verheerlijkt. In het algemeen kan men wel vaststellen, dat het Ambachtskwartier steeds de pépinière is gebleven van een bedreven ambachtsstand en dat, wanneer men zijne bewondering uit voor Bataviasche meubelen, men tegelijk de Compagnie een compliment maakt, want de qualiteit van haar Europeesch werkvolk bepaalde daarvan het peil. Vindt men meubelen, die uiterlijk goed zijn verzorgd, maar slordigheden vertoonen in de samenstelling, dan diene men zich te herinneren, dat de aan zichzelf overgelaten inlandsche werkman maar al te geneigd is om onderdeelen te verwaarloozen en dat hij voor degelijkheid zeer weinig voelt.

§ 1164. Natuurlijk moet men ook onthouden, dat een meubel kan zijn ingevoerd uit Europa. Wie met behoorlijke vooruitzichten naar Indië ging, nam niet zelden wat meubelen mee, maar overigens bepaalde zich de invoer uit Europa in de 17e eeuw bijna geheel tot spiegels. In het midden der 18e neemt deze invoer toe, vooral in verband met de opgekomen voorliefde voor marmeren tafelbladen, en tegen het einde dier eeuw, toen het Ambachtskwartier uitteerde en verkwijnde, kreeg de import een belangrijken omvang. Nadat eindelijk het Kwartier was verdwenen, voelde men zich voor goed huisraad zoozeer van Europa afhankelijk, dat omstreeks 1820 geheele ameublementen vandaar werden besteld ¹⁾. De goedkoope Chineesche schrijnwerker won echter gestadig terrein. Naar advertenties van omstreeks 1835 te oordeelen, waarin „Singapoersche” meubelen worden vermeld, is de djatimeubelindustrie der

1). Mahoniehout had destijds en zeker nog in 1855 de voorkeur. In 1826 opent een Europeaan een „meubelmagazijn” in de Binnennieuwpoortstraat uitsluitend van mahoniehouten meubelen, en de advertenties uit dien tijd (1825—1850) geven den indruk, dat in deffige boedels bijna alleen meubelen voorkwamen van mahonie- en Ambonsch hout. Waar al deze mahoniehouten meubelen (die men nagenoeg nooit aantreft) gebleven zijn, is een raadsel. Denkelijk waren ze weinig solied. De groote aanvoer van meubelen uit Europa blijkt zelfs nog uit eene advertentie van M. Ontrop & Co. in de Javabode van 4 Juni 1864.

Ornament in ouden stijl.

Ornament in jongeren stijl.

Bataviasche Chineezen omstreeks dien tijd uit Singapore overgekomen, tenzij hiermee de eerste rotanmeubelen bedoeld worden.

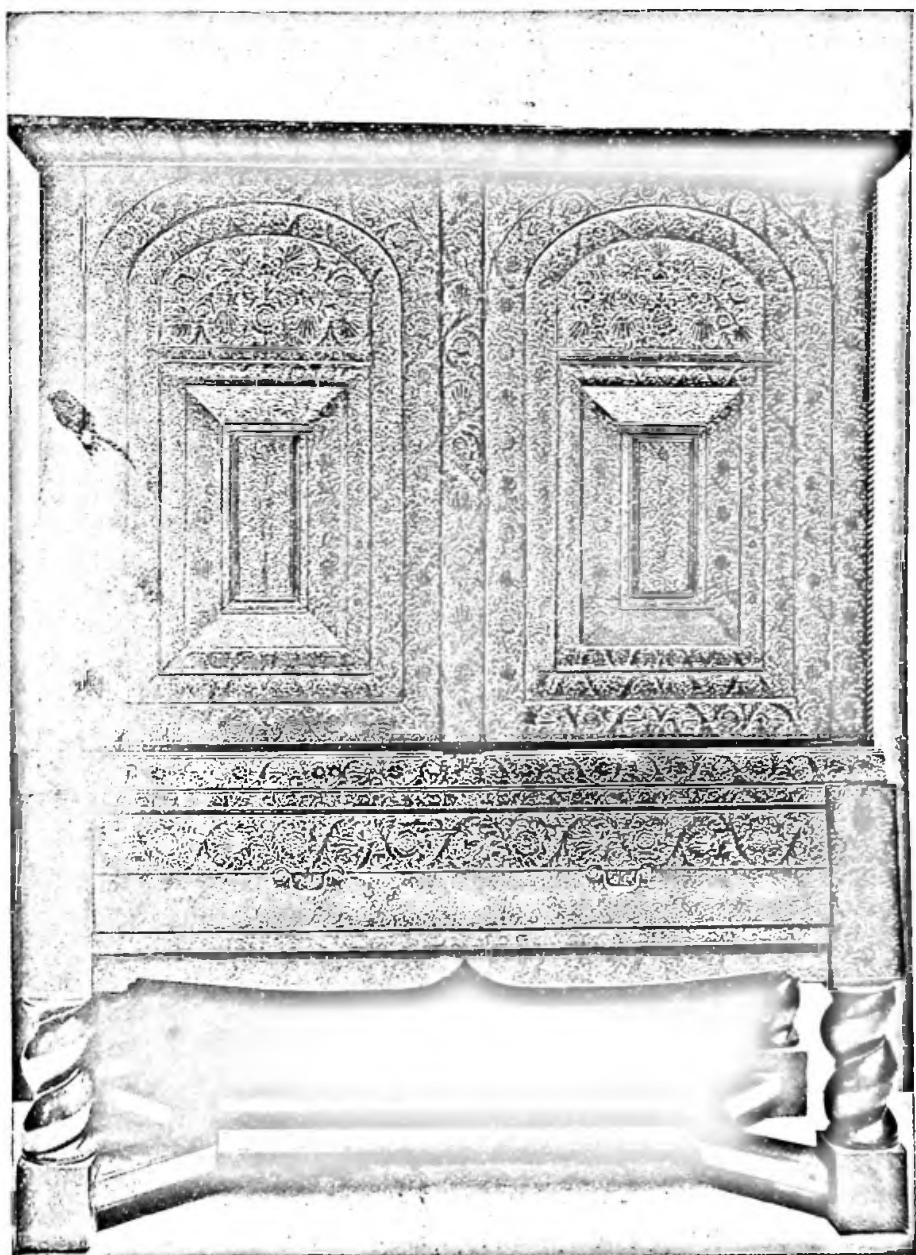
- § 1165. Dat omgekeerd uitvoer van meubelen naar Europa plaats had, kan men zich licht denken. Ook afgezien van Japansch en Chineesch lakwerk en porcelein, die een belangrijk artikel van 's Compagnies export vormden, zal een repatrieerend gezin wel eens wat fraai meubilair hebben meegenomen. Zoo is de herkomst te verklaren van enkele „kust”meubelen in Europa, die aldaar de aandacht hebben getrokken door hun kostbaar hout en exotisch ornament bij een 17e eeuwsch model. Zij zijn onder Europeesche leiding door inlandsch werkvolk vervaardigd en met oostersche motieven versierd. Gaandeweg echter maakt het Oostersch motief plaats voor een meer westersch ornament, een overgang van stijl, die in de notarieele boedelbeschrijvingen duidelijk aan den dag treedt.
- § 1166. Komt men in inventarissen van 1661 en later meubelen, vooral ebbenhouten meubelen, tegen, die de notaris beschrijft als „gedraaid” of „geslingerd”, dan is men geneigd dit voor eene aanwijzing te houden, dat te Batavia eene eigen mode zich baan brak, waaraan wij de vele ebbenhouten banken en stoelen te danken hebben, die door hunne getordeerde pooten, leuningspijltjes en dwarsregels evenzeer het oog trekken als door hunne stijve, strakke en ongemakkelijke lijnen. Beschouwt men tegelijk de oostersche motieven van het ornament, dan wordt men versterkt in de meening, hier met iets heel eigenaardigs te doen te hebben. Maar raadpleegt men een handboek over meubelkunst, dan blijkt het model dezer vreemdsoortige voorwerpen eenvoudig ontleend te zijn aan de toenmalige Hollandsche mode. Met ongeveer 1660 begint juist in het Vaderland het schroefvormig gedraaid model op den voorgrond te treden; de stijve, stugge lijnen behooren tot eene iets oudere periode, maar zijn niet minder Hollandsch. Als oostersch blijft dus enkel over het materiaal (zooals gezegd, vooral ebbenhout) en het ornament.
- § 1167. Dat het ornament oostersch is, blijkt wel allereerst uit de

omstandigheid, dat het soms aan alle zijden, zelfs den achterkant van een meubel is aangebracht, waaraan een Europeesch werkman niet zooveel zorg pleegt te besteden. Niet minder wijst het voorbeeldeloos geduld, waarmee in de hardste houtsoorten de fijnste figuren uitgesneden of uitgestoken zijn, op een werkman, voor wien tijd geene waarde heeft en die voor een gering loon het meest ingewikkelde patroon zal volgen en namaken.

Deze zaken, de kostelijkheid van het materiaal, de moeielijkheid zijner bewerking (want de beste instrumenten breken er op) en de verbazende tijd, die aan het ornament moet worden verdaan, maken eene goede nabootsing dier oude Bataviasche meubelen eenvoudig onmogelijk.

§ 1168. Gaat men nu boedelbeschrijvingen vergelijken, dan ontwaart men omstreeks 1695 eene modeverandering. De meubelen (meest die van ebbenhout, soms ook die van kaliatoer) worden beschreven of als versierd met „bloemwerk” of met „beeldwerk”; de bloemen zijn of „klein” en „laag” of „groot” en „verheven”, terwijl er sprake is van oudmodische en nieuwmodische meubelen, welke laatste veel hooger getaxeerd worden dan de eerste, zoodat bijvb. zes oudmodische stoelen van ebbenhout op slechts negen rijksdaalders worden geschat. Deze onderscheiding tusschen oude en nieuwe mode duurt voort tot omstreeks 1720. Wanneer in latere inventarissen dit onderscheid niet langer wordt gehandhaafd, mag men wel aannemen dat de oudmodische meubelen geheel zijn verdwenen, dat wil zeggen, dat geen Europeesch gezin ze langer wil hebben en dat zij naar de Pakodjan en de kampong zijn verhuisd, waaruit zij in onze dagen weder te voorschijn kwamen. Tegelijk echter blijkt uit de boedelbeschrijvingen, dat het ebbenhout zelf veel minder gewild is dan vroeger en andere houtsoorten, vooral het linggoeahout, op weg zijn het te verdringen.

§ 1169. Waarin nu het verschil tusschen oude en nieuwe mode bestond, wordt duidelijk bij eene vergelijking der meubelen zelf, vooral van die met „bloemwerk”. Men vindt namelijk een vlak ornament, waarin de lotus het meest op den voorgrond treedt als middenmotief van ranken, bladeren en krullen, een

Nabootsing eener Hollandsche kussenkast.

ornament, hetwelk maar even ingekrast of ingekerfd is, zonder dat een achtergrond is aangebracht, zoodanig dat het de nabootsing schijnt van een weefpatroon. Ziet men dit ornament toegepast op de vrij primitieve nabootsing eener Hollandsche kussenkast, waarvan wij de photo geven, dan concludeert men dat de inlandsche werkman onder Hollandsche leiding heeft gearbeid, die hem in het ornament de vrije hand liet.

§ 1170. Zonder twijfel is dit de oude mode. Want legt men daarnaast de afbeeldingen van gelijksoortige meubelen met een ornament, dat niet eenvoudig is ingekrast doch tegen een achtergrond is uitgewerkt en meer en meer gevuld en gewelfd is en vooruitspringt, tot het zich bijna losmaakt van het achtervlak, dan ontwaart men nog steeds het oostersch geduld en de oostersche kunstvaardigheid, doch veel minder het oostersch motief der versiering. Dit laatste verdwijnt zelfs geheel, wanneer het reliëfwerk zich het sterkst sprekend voordoet, zich als het ware opdringt aan het oog en het rustig karakter der vlakke versiering geheel verloren heeft. Blijkbaar heeft de Hollandsche werkbaas den inlandschen werkman op de Cormandelkust of in het Ambachtskwartier meer en meer gebonden aan een Europeesch patroon, geheel op dezelfde wijze als men dit waarneemt bij het beeldhouwwerk aan grafsteenen (§ 1269), waar de dateering elke mogelijkheid van onjuiste opvatting dezer omwenteling uitsluit. Ook is zoowel bij de meubelen als bij den steenarbeid het verkeerde der overdrijving merkbaar. Het fraaiste werk is immers niet dat met het sprekendst reliëf, maar de middelsoort, de overgang in laag reliëf, met zeer sierlijke en zuivere lijnen.

§ 1171. Komt men bij meubelen eener latere periode, toen het ebbenhout uit de mode was geraakt behalve in oplegwerk en onderdeelen, dan zal men van oostersche motieven niets of bijna niets meer bespeuren. Zoo er nog meubelen bijv. in kaliatoerhout van Cormandel komen, heeft ook daar de inlandsche schrijnwerker geleerd zich stipt te houden aan het Europeesch model. In plaats van door beeld- en bloemwerk bereikt men thans effecten door variëteit van houtsoorten.

De „geslingerde” pooten maken plaats voor cabriolepooten met kniebuiging, eindigend in een dierenklauw.

Zooals reeds aangeduid, heeft te Batavia van ouds lust bestaan voor de vereeniging van verschillende houtsoorten in een zelfde meubel. Vooral het ebbenhout is vroegtijdig gecombineerd geworden (als stijltjes, lijsten, oplegwerk, pooten, leuningën) met djati, met kaliatoerhout, met kamferhout en linggoea. Inlegwerk komt eveneens voor, hetzij in vlakken (marqueterie) of in lijnen (intarsia). De versiering met parelmoer of ivoor (als inlegwerk of spijltjes), waarvan de boedelbeschrijvingen niet zelden getuigen, vooral bij Cormandelsche en Ceilonsche meubelen, heeft aan den tijd geen weerstand geboden en zal hoogst zelden nog aanwezig zijn. Het zilverbeslag is veelal verdwenen; het dikwijls zeer fraaie beslag van koper getuigt van kunstvaardigheid.

§ 1172. De wansmaak van verguldsel is in de 17e eeuw te Batavia zelden te constateeren; zelfs spiegellijsten zijn in den regel enkel van ebbenhout. De kerkstoel, waarmee de vrouw des huizes zoo gaarne hare vriendinnen overbluffte, schijnt nog het meest voor vergulden in aanmerking te komen. In de 18e eeuw wint deze wansmaak voortdurend veld; zelfs aan ebben- en Ambonsch hout begint men verguldsel aan te brengen. Dan komt omstreeks 1750 de mode van rood met goud en gaat de Bataviasche parvenu behalve zijne meubels ook het houtwerk van zijn huis, kozijnen, bovenlichten, vensterlijsten vergulden, gelijk men dit zijn Chineeschen sobat nog heden ziet doen. Eindelijk gaat de verfkwast over de meubelen, over snij-, in- en oplegwerk en schept men zich ameublementen in eene modékleur; verandert de mode, men neemt een ander kwastje verf en legt een nieuw kleurtje over het vorige, totdat het prachtige hout onder vijf, zes verflagen verborgen is. De restauratie van een oud meubelstuk doet dan ook bijwijlen denken aan opgravingen in oude cultuurcentra, waar de eene stad op het puin der andere is gebouwd en men tot den maagdelijken bodem moet delven om zeker te zijn de oorspronkelijke vestiging te hebben bereikt.

- § 1173. In het algemeen kan men zeggen, dat onze vaderen hun gevoel voor kleur en lijn naar het Oosten hebben meegenomen en verder zooveel mogelijk de Nederlandsche mode hebben gevolgd. Wat opvalt, is de verbazende zorg, die het netjes onderhouden van een Bataviaschen inboedel moet hebben gekost. Het zal een rusteloos afstoffen, poetsen en wrijven geweest zijn om al dat houtsnijwerk in vochtige kamers vrij van vuil en glimmend te houden, vooral het ebbenhout, waar de nalatigheid zich terstond verradt in een onoogelijk aanzien. Misschien kan deze overlast hebben meegewerkt om het ebbenhout en het snijwerk uit en den verfkwast in de mode te brengen. Met den vinger kan men veelal een echt meubel onderscheiden van namaak aan de buitengewone gladheid, die het onophoudelijk poetsen daar vroeger aan heeft gegeven en
- § 1174. die de fijnste schaaf niet evenaren kan. Op vreemdelingen maakte een Bataviaasch interieur niet zelden den indruk van grooten rijkdom. Zoo stond in Van der Parra's tijd De Bougainville daarover verbaasd. Men neme echter in aanmerking, dat deze hoofdofficier slechts enkele hooggeplaatste ambtenaren kan hebben bezocht, wier enorme inboedels den Bataviaschen notaris heele boekdeelen deden volschrijven en die, behalve het meubilair, ook een schat van goud- en zilverwerk en porcelein in hunne woning vertoonden. Men had echter in het algemeen veel geld voor meubelen over en nog tegen het eind der 18e eeuw getuigt een vreemdeling dat men, daarop afgaande, de meeste inwoners van Batavia en Samarang voor schatrijk zou houden. Aan deze goede neiging kon de Bataviaan gereeder voldoen dan in later tijd, omdat hij als Compagniesambtenaar niet blootstond aan de onophoudelijke overplaatsingen, die zoo fnuikend zijn voor elke gehechtheid aan het dagelijksch huisraad, de „tilbare have", die men heden aanschafft en morgen zonder spijt op vendutie brengt. De groote kans destijds op een spoedigen dood stond uiteraard met de hedendaagsche op overplaatsing gelijk, maar wie gespaard bleef, had alle gelegenheid om zijn inboedel te verrijken met de wrakken zijner bureu.

§ 1175. Wanneer wij nu van deze algemeene beschouwingen overgaan tot de afzonderlijke stukken huisraad, dan willen wij, om het terrein te effenen, eerst afrekenen met een sierstuk, dat de ijverigste verzamelaar van Bataviasche oudheden niet bezit of weet op te sporen, het schilderij, dat in de 17e eeuw in de armste woning onmisbaar was, in de 18e zich meer en meer naar de rijke huizen terugtrok en eindelijk het veld ruimde voor de gedrukte plaat.

Het eerst vertoont zich het schilderij in de papieren der Compagnie als een geschenk voor Oostersche potentaten, soms met de blijkbare bedoeling om dezen een gunstig denkbeeld te geven van de macht en welvaart van het Vaderland, dat zijne schepen naar Indië zond. Daaronder zijn zonder twiifel stukken van onze eerste meesters geweest.

§ 1176. Reeds in 1602 schenkt Spilbergen den Keizer van Candia op Ceilon een schilderij van den slag bij Nieuwpoort, met op den voorgrond levensgroot Prins Maurits te paard. Hier ligt de bedoeling, om de praatjes der Portugeezen te loogenstraffen, alsof de Hollanders niets waren dan een geboefte zonder vaderland, er, zooals men zegt, een duim dik op. Het is aardig te zien, hoe Heeren Zeventienen onmiddellijk bij de hand waren geweest om munt te slaan uit deze groote gebeurtenis. Sebald de Weert zag vele jaren later dit stuk nog in de troonzaal te Candia hangen. Eene dergelijke bedoeling had het schilderij der haven van Amsterdam, dat Coen in 1620 den Vorst van Palembang vereerde. In 1637 worden schilderijen aangevraagd als geschenken voor den Vorst van Martapoera in het Zuiden van Borneo; in 1640 biedt de Compagnie den Keizer van Japan eenige schilderijen aan, die daar echter niet gewild zijn, en tracht zij den Shah van Perzië een stuk te verkoopen, voorstellend Heemskerck's overwinning bij Gibraltar. Deze Vorst blijkt echter van zulke voorstellingen niet gediend, terwijl die van Siam er wel op gesteld is, doch er geen geld voor over heeft. Maar de smaak komt, en in 1644 vinden wij den Onderkoopman H. B. Lockhorst als schilder bij den Shah werkzaam, evenals in 1666 diens collega van Siam

„een goet schilder” aanvraagt ¹⁾. In 1651 zendt de Regeering vijf schilderijen den Soesoehoenan ten geschenke.

§ 1177. Hoe onmisbaar men schilderijen achtte als versiering van het huis, blijkt wel daaruit, dat reeds in Coen's dagen Adriaan Minten zich liet belezen om naar de Oost te gaan. Deze „kostelijke schilder” der Leidsche school, zooals Bontius hem noemt, wiens nicht Anneke Screvelius, zuster van Professor Servatius, Adriaans moeder was, zal ongetwijfeld het schilderij van Batavia in vogelvlucht hebben vervaardigd, dat door ons herhaaldelijk (zie § 81; 82; 117) is vermeld en eene ongemeen geoefende hand verraaft.

In musea zal men soms schilderijen aantreffen, waarop de stad Batavia den achtergrond vormt, maar die, blijkens de details, het werk zijn van personen, welke onze stad nooit hadden gezien (§ 1331 noot). Daarom hebben Beeckman's afbeeldingen van 1656 zooveel waarde (§ 506; 887). Maar Beeckman was lang niet de eenige schilder. In 1640 worden vermeld „d'contrafeijtsels van een Javaen ende zijn vrouw”, uit Batavia gezonden aan den Resident in Siam. Lockhorst, die in 1644 in Perzië werkte, treffen wij vier jaar later hier ter plaatse. Een Jacob Coeman van Amsterdam, krankbezoeker, schildert in 1664 of 1665 het portret van een Bataviaasch huisgezin ²⁾. In den boedel van Philips Angel, den schoonbroer van Simon van der Stel en gewezen Secretaris van Schepenen, vinden wij anno 1664 schildergereedschap en onderscheiden familieportretten. Deze Angel was indertijd eveneens in Perzië geweest en had er de ruïnen van Persepolis afgebeeld,

1). Over Nederlandsche schilders in Perzië en Hindostan in de eerste helft der 17e eeuw zie Nederlandsche Spectator 1873 p. 260 e. v., 265 e.v. Ook moet in Oud Holland jaargang 1911 iets staan over Nederlandsche schilders der ruïnen van Persepolis. Vergelijk onze aantekening bij photo L 6. Zelfs op Tidore vinden wij in het laatst der 17e eeuw een Hollander, die het portret van den Sultan schilderde, afgebeeld in Oude Kunst, October 1917.

2). Eene reproductie daarvan is te vinden in Nederl.-Indië, Oud en Nieuw, jaargang VI, aflev. 6. Coeman treedt als getuige op bij den doop van Rembrandt's kleinzoon, photo J 13.

welk stuk Valentijn in zijn boek weergeeft als het werk van § 1178. Herbert de Jager. Nog interessanter is Cornelis Suijthoff, die anno 1670 naar de Oost vertrok met zijne vrouw Cornelia van Rijn, de dochter van Rembrandt ¹⁾, bij welke hij hier drie zoontjes kreeg, waarvan hij er twee liet doopen als Rembrandt, een bewijs, hoe trotsch hij was op zijn schoonpapa. Wij geven de photo (J 13) van een der inschrijvingen in het Doopboek. Men mag veilig aannemen, dat Suijthoff stukken van Rembrandt mee heeft genomen om in de Oost te verkoopen, waar zij allicht beter prijzen zouden doen dan toenmaals te Amsterdam. Zelf heeft Suijthoff zich te Batavia twaalf jaar geneerd als „burger schilder”, totdat hij met het niet onprofijtelijke baantje van cipier der burgerboeien werd begunstigd (§ 531). Hij overleed in 1691. Het portret van Van Goens, dat deze in 1681 bij zijn vertrek naar Holland aanbood om in de vergaderzaal der Regeering op te hangen, kan wel van Suijthoff zijn § 1179. geweest. Govert Flinck's portret van Vondel, dat voor Gerard Hulft werd geschilderd, zal na diens dood wel naar Nederland zijn teruggekeerd. De vermelding daarvan bewijst echter, dat men in de Oost niet enkel met prullen den wand versierde. Hoezeer men hier op schilderijen gesteld was, toonen zelfs de beschrijvingen der armste inboedels. Liefst hing men ze in het voorhuis, ook wanneer dit als winkel diende, en in de zijkamer. Uit hetgeen de notaris soms zegt aangaande de voorstelling, blijkt dat deze stukken zoowel in Nederland als te Batavia waren geschilderd. De „printebortjes” achter glas, blijkbaar gedrukte platen, waren veel minder talrijk. Soms vindt men in één boedel veertig en meer schilderstukken, ja, de Raad van Indië Theodoor de Haese laat in 1719 niet minder dan 75 schilderijen na en 7 portretten. Onder onze photo's vindt men

1). Terzelfder tijd als Cornelis Suijthoff te Batavia vinden wij te Padang een Gerrit Rembrantsz van Amsterdam en eene Johanna van Rijn. Een Helena Rembrantsz vertrekt in 1713 van Batavia naar Ambon; anno 1730 is zij hier terug; zij wordt in 1732 met Durven en anderen opontboden wegens verboden handel; zij heette toen de weduwe Smuijser.

onder Nos. L 5 en 6 het portret van Maria Scipio, de tweede vrouw van Jan van Riebeeck, dat in 1666 of later te Batavia moet zijn geschilderd, waar zij overleden is, en het contereitsel van een kind van denzelfde, hetwelk in 1663 te Malaka moet zijn vervaardigd, stukken die allicht boven het peil staan van onze hedendaagsche Indische kunstenaars. Het in 1681 te Batavia geschilderde portret van Willem ten Rhijne daarentegen is al heel min. In 1663 vinden we zelfs bij den Resident te Djambi eene schilderij dier plaats; omstreeks denzelfden tijd is een „voornaam schilder” uit het Vaderland bezig aan portretten van Cormandelsche dignitarissen.

§ 1180. Later vermindert de liefde voor schilderijen. Soms vindt men nog eene collectie portretten van Gouverneurs-Generaal (Nicolaas Hartingh bezat er 28) of van Vorsten uit het huis van Oranje, waarvan Mevrouw van der Parra er zeventien bezat. Ook in de 18e eeuw liet men nog te Batavia portretten schilderen. Zag men daartoe geene gelegenheid, dan hing men het geschilderd wapenbord van een overleden familielid aan den wand, ook bij wijze van bluf (zie photo D 17); zelfs Mardijkers volgden dit voorbeeld, en het valt niet te ontkennen dat een rijk verguld wapenbord tegen den gewitten wand aardig afstak. Maar hoe verder men in die eeuw komt, hoe meer het schilderij wordt verdrongen door den spiegel. Men combineerde beide liefhebberijen soms; ~~en~~ ^{men} schilderde op spiegelglas, zelfs portretten. Uit oude gewoonte begon men omstreeks 1760 ook de gedrukte platen, waarmee men den wand versierde, als „schilderij” te betitelen, zooals nog heden in Indië wel gedaan wordt; zoo vindt men in boedels „Engelsche gedrukte schilderijen”.

Van dat alles bevindt zich hier thans niets meer dan de verzameling portretten der Gouverneurs-Generaal (§ 294) en een paar Oranjevorsten. De andere schilderijen, „von einem grossen Künstler verfertiget”, welke Heydt in de vergaderzaal der Regeering zag hangen ¹⁾, zijn onderworpen geweest aan

1). De Oud-Gouverneur-Generaal van Outhoorn noemt in zijn tes-

het noodlot dat, wie weinig bezit, ook nog dat weinige zal moeten derven.

- § 1181. Van deze sierstukken overgaande tot het eigenlijke huisraad, hebben wij eerst de keuze tusschen het allernoodigste, het meubel om op te slapen en dat tot berging van lijfgoed.

Het eenvoudigste bed, in arme boedeltjes van 1650 of 1660, is de „ezel”, waarop eene matras of bultzak (deze namen werden door elkaar gebruikt), sprei en kussens liggen. Naar den naam te oordeelen, was dit niets dan eene brits. Gelijktijdig duiken echter de namen „bank”, „rustbank” en „katel” of „kadel” op, alle insgelijks met slaapgoed. Zooals de bewaarde exemplaren bewijzen, hebben deze eene zitting van gevlochten rotan, die men er bij vakken uit kan nemen om schoon te maken en die zoo breed is, dat het moeite kost, de rechte en stévig leuning met den rug te bereiken, een bewijs dat de bank diende èn om op te slapen èn om er, zooals Indische dames gewoon waren, op inlandsche wijs met gekruiste beenen op te zitten. Een volwassen mensch heeft er ruimte genoeg om rechthout te liggen. Vindt men kleine banken, dan zal in den regel aan de onevenredige dikte der pooten en dwarsregels kunnen worden bespeurd, dat deze gefabriceerd zijn uit het wrak van grootere. In arme inboedels treedt dit meubel zelfs nog na 1800 bepaaldelijk op als bed, immers

- § 1182. eene andere slaappleafts ~~blijkt~~ niet voorhanden. De meer goeoden gebruikten de bank echter bij voorkeur voor den mid-dagslaap; daar zat dan een slaaf of slavin met een grooten waaier bij om de muskieten te verjagen. Komt men echter banken uit de 18e eeuw tegen, wier rugleuning door hare welvingen ongeschikt en door hare bewerking te onstevig is voor praktisch gebruik als onderdeel van een bed, dan zal men deze voor de „kanapé” moeten houden, die in het midden dier eeuw opduikt en meer voor sieraad dan iets anders dient. Met mooie Hollandsche à jour bewerkte banken kunnen deze Indische der 18e eeuw echter niet wedijveren, en wat de fraaiheid der 17e tament verschillende schilderstukken op, die zijn eigendom zijn maar in de vergaderzaal hangen en daar moeten blijven.

eeuwsche uitmaakt, het ebbenhout, de rechte lijnen, het oostersch snijwerk, ontbreekt hun.

Het eigenlijke bed voor de nachtrust heet in oude boedels meestal op zijn zeemans de „kooi”. Wordt daarvoor de naam „bed” gebruikt, dan verstaat men hieronder een uit Holland meegenomen veeren bed, zooals dat, hetwelk Jan van Riebeeck's weduwe als een kostbaar bezit aan hare dochter vermaakte. De kooi daarentegen heeft eene matras of bultzak van kapok, eene peluw, spreij, kombaars of deken en een wonderlijk groot aantal kussens, tot tien toe, waaronder al vroeg het „buijckkussentje” verschijnt, dus de bantal goeling, bestemd om het onderlijf tegen kouvatten te beschermen. Voor kouvatten was men zoo doodelijk bang (men heette er beriberi van te krijgen), dat men niet alleen wegdook in eene omwalling van kussens, maar soms nog een „nachthalsdoek” ook omsloeg en eene wollen slaapmuts opzette ¹⁾. Voegt men daar nog bij dat de gordijnen („tent”, „behangsel”, „paviljoen”) gewoonlijk niet uit gaas of mousseline maar uit katoen of linnen of ook kostbaarder stof bestonden en dat de slaapkamer veelal gelijkvloers en derhalve zeer vochtig was met heel weinig ventilatie, dan begint men eene voorstelling te krijgen van de ambrosische nachten der welgestelde inwoners van het oude Batavia, terwijl die van den armere, doorgebracht op eene bank zonder gordijnen, niet veel anders kunnen zijn geweest § 1183. dan een hopeloos verweer tegen zwermen muskieten. Toch begon men zijne folterplaats al spoedig op te sieren. Reeds in den parvenusboedel van Jurriaan Beek, anno 1689, vindt men gouden „kooihaken” en zilveren knoppen op de bedstijlen; in de 18e eeuw werden in de gouden klamboehaken soms diamanten aangebracht, terwijl die van zilver vrij gewoon waren. Onze afbeelding (C 21) van het ebbenhouten bed in de Compagnieskamer (waaraan echter de berg van kussens ontbreekt) geeft een denkbeeld van den overvloed van snijwerk. Later werd aan de stijlen ook allerlei „beeldwerk”

1). Nog in 1825 worden wollen slaapmutsen in de krant geadverteerd.

aangebracht en sneed men de knoppen wel eveneens uit. Onze photo (C 22) eener oude wieg verraaft vergelijkenderwijs nog meer zorg voor een aardig geheel. Maar nog in 1832 schrijft iemand in de Javasche Courant van 20 December, dat vele personen te Batavia „in stede van gazen, linnen bedgordijnen” gebruiken en alles potdicht afsluiten uit vrees voor kouvatten, zoodat men 's morgens bij het binnenkomen eener slaapkamer „voor stank en walm meent te zullen verstikken”. Misschien is dit de reden, waarom Indische dames liefst in de kinderkamer slapen, zie § 1241.

§ 1184. Behalve zijn „kooigoed” nam de Oostinjevaarder naar den wal de kist mee, waarmede hij aan boord was gekomen en die zijn hebben en houden bevatte. Tegen beschadiging was die kist voorzien met metalen beslag en knoppen; voor het versjouwen had zij stevige hengsels; het sleutelgat was beschermd door eene metalen plaat. De eenvoudigste samenstelling is wel die met een openslaand deksel. Verlangde men wat meer gerief voor de sorteering van zijn goed, men bracht in de onderhelft laden aan. Om niet te veel te bukken, zette men het meubel op een onderstel. Wie aan den wal dacht te blijven deed onder zijne kist pooten maken. Tot meer gemak liet men het openslaande deksel varen, maakte de pooten hooger en voorzag de heele kist met openslaande vakken of schuifladen, die men beschermde door deuren met een slot. Aldus voltrok zich in Indië, evenals vroeger in Holland, de geleidelijke overgang van de kist tot de kast. De hengsels, die soms nog bij meubels voorkomen, welke hun karakter van kist al hebben verloren, zijn dan nog eene herinnering aan hunne wordingsgeschiedenis. Zoozeer was de kist en hare nakomelingschap het belangrijkste meubel, dat de „schrijnwerker” veelal werd aangeduid als „kistenmaecker”. Van de groote zorg, die zoowel aan de keuze van het materiaal als de bewerking van het beslag, het hang- en sluitwerk, besteed werd, getuigen tal van bewaarde exemplaren. Over de kist lag in den regel een kleedje of alcatief, eene benaming die thans nog enkel voor vloerkleed wordt gebruikt. Welk een taai leven de kist heeft

gehad als bewaarplaats vooral van lijfgoed en stoffen voor kleedingstukken, ziet men wel daaruit, dat anno 1755 al de kleeven van den Raad Extraordinair van Indië J. Pecock en zijne vrouw in drie kisten blijken te worden bewaard.

- § 1185. Eene bizondere soort kist is de geldkist, een onmisbaar meubel in den ouden tijd voor ieder inwoner van zekeren welstand. Men moet soms zeer verlegen hebben gestaan met zijn vermogen ¹⁾. De Compagnie nam bijwijlen wel geld à deposito, maar een vast gebruik was dit niet; en had men bij haar zijn renteloos liggend kapitaal gedeponed, dan was het moeilijk los te krijgen tenzij in den vorm van wissels op Nederland. Aangezien echter iedereen zaken deed, waartoe de voortdurende beschikking over contanten noodig was, hield men deze liever bij de hand in eene houten met ijzer beslagen kist van groot formaat en leende ze uit of zette ze op hypotheek. Andere papieren van waarde dan schuldbekentenissen, hypotheekbrieven en depositobewijzen bestonden niet en deze papieren waren moeilijk verhandelbaar. Eerst later komen daarbij bankbrieven en de actiën in de Amfioensocieteit. Men was dus genoodzaakt, veel contante specie op te potten, als men die niet vastlegde in diamanten, goud- en zilverwerk, zooals Indische menschen nog heden gaarne doen; zij beschouwen dan het pronken met hunne bijouterieën als het rentegenot van hun geld, en hebben zij contanten noodig — wel, dan verhuizen ringen en broches en oorknoppen naar het
- § 1186. pandhuis. Terwijl tegenwoordig de rijkste menschen veelal geen honderd gulden aan goud- en zilvergeld kunnen vertoonen, ziet men in 1747 eene dame de Regeering bijspringen met 160.000 Rds. zilver. In den boedel van den G.-G. van Overstraten vindt men aan goud- en zilvergeld meer dan 90.000 Rds., aan preciosa 115.000 Rds., in dien van den Raad van Indië Van Reede tot de Parkeler 650.000 Rds. aan pretenties.

1). Zoo ziet men uit de Javabode van 15 Aug. 1857, dat de N.-I. Escompto Mij. werd opgericht teneinde het Indische publiek in de gelegenheid te stellen om „emplooi te geven” aan kapitalen die „renteloos liggen”.

Voor dergelijke fortuinen was de houten geldkist van vroeger niet veilig genoeg. In de 18e eeuw kwam dus ook de kist van gesmeed ijzer in gebruik, soms zelfs eene primitieve brandkast of „brandwaarborgkast”, gelijk men vroeger zei, zooals wij er eene zagen, bestaande uit kruislings over elkaar geklonken staven ijzer. Zelfs vond men in de huizen aan Kalibesar West eene kluis, soms van zware blokken Cormandelsteen, met ijzeren deur; er was er eene, thans verwijderd, met een voorwand van 1.20 Meter dikte. Wat de kisten betreft, deze zijn soms meesterstukken van slotenmakerswerk met allerlei geheimpjes: men moet den sleutel eerst rechtsom draaien, dan weer links, daarna weer tweemaal rechts enz. eer zij opengaan. De sleutel heeft natuurlijk formidabele afmetingen. Men hoefde nooit te twifelen of men soms vergeten had hem in den zak te steken.

- § 1187. De kast, die, zooals gezegd, uit de scheepskist is ontstaan, wordt tot allerlei doeleinden gebruikt en volgt in hare vormen de Nederlandsche mode. Men heeft de „kleerekast”, de linnenkast (een zeer belangrijk meubel), de etenskast, de porceleinkast, de boekenkast en verschillende kastjes voor de bewaring van dingen van waarde of curiositeiten. Het „kantoor” of „comptoir” met metaalbeslag en inlegwerk of verlakt, staande op een voet, maakt al in 1650 zijne opwachting. De latafel of commode met zwellend front en zijden is evenals de hoogere chiffonnière uit het midden der 18e eeuw. Het kabinet met zijne vele loketten en schuiflaadjes wordt intusschen ook wel als
- § 1188. bewaarplaats van kleedingstukken gebruikt. De kast heeft soms eene gebogen kap met platte vlakken, waarop een stel „kaspotten” wordt gezet; dan weer draagt zij eene vlakke geprofileerde kroonlijst of eene uitgesneden en met de initialen of het wapen van den eigenaar versierde kuif. De glazenkast vinden wij al in 1667 te Batavia voor bewaring van porcelein; hare eigenlijke heerschappij begint hier echter pas na 1700, toen zij voor meer algemeene doeleinden werd gebruikt, in winkels ook voor etalage. De hoekkast met glazen deuren ontmoeten wij pas omstreeks 1750. In den hoek der huiskamer

stond toen ook dikwijls een buffet, soms van boven met lood bekleed, soms voorzien van een looden koelbak, waarin een mengsel van salpeter en water werd gedaan om dranken te frappeeren; de flesch werd dan in een vochtig servet rondgediend. Eene enkele maal is het koelvat een verplaatsbare bak van marmer of wit koper; de boedel van Nicolaas Hartingh bevat er een van zilver ter zwaarte van zes kilo ¹⁾).

§ 1189. In vele Bataviasche huizen vond men voor het opbergen van linnengoed of andere dingen de toetoemboe of het „tomtommetje”, de Moluksche vierkante in elkaar passende doozen van gevlochten bladeren, met schelpjes en kralen versierd. Soms hadden die een respectabelen omvang, getuige Valentijn's verhaal, hoe hij 's nachts in zijn huis een vreemden slaaf attrapeerde, een Romeo die een onderhoud met zijne Julia zocht en zich op het hooren van onraad „als een slang” in een tomtommetje had opgeschoten.

§ 1190. Voor de plaatsing van voorwerpen, die bij de hand moesten zijn of die men te pronk wilde stellen, dienden de talrijke knapen of guéridon's van het Bataviasche huis, in allerlei formaat, tot manshoogte toe. Het meest werden zij gebruikt als onderstel van een blaker of kandelaar of kaarsstolp en voor de vele cuspidours of kwispeldoors, die zoowel door het rusteloos

1). Het maken van kunstijs was niet bekend; eerst in 1860 vindt men eene „ijsmachine” geadverteerd. Pas den 25 April 1870 begon de eerste ijsfabriek te werken, die op Parapatan aan de kali stond. Tevoren werd ijs geïmporteerd.

Omstreeks 1840 namelijk kwamen te Calcutta heele scheepsladingen natuurlijk ijs uit Noord-Amerika. Toevallig arriveerde den 16 Nov. 1846 te Batavia zoo'n schip vol ijs, dat 28 Juli van Boston was vertrokken. De lading werd toen verkocht voor een dubbeltje per pond en strekte tot 6 Febr. van het volgend jaar. Grappig is, naar aanleiding hiervan, eene advertentie als de volgende: „Aanstaanden Donderdag den 24sten December zullen eenige muzikanten kleine muzikstukken uitvoeren in de Salon des Glaces, hotel de Provence [zie § 1059]; verschillende Yssoorten zullen dien avond gereed zijn”. De Inlander zag het ijs „met stomme verbazing en ontsteltenis” en probeerde het te bewaren als kostbaar kristal (Jav. Cour. 3 Febr. 1847). Het werd October 1847, eer er weer eene scheepslading opdaagde en het Salon des Glaces weer

sirihpruimen der dames als door de altijd brandende pijp der heeren noodzakelijk waren geworden. Evenals de knaap heeft ook het kwispeldoor soms een enorm formaat, als eene vaas, dan weer is het een sierlijk dingetje, juist groot genoeg om door een slavinnehandje steelsgewijs bij bezoek of in de kerk aan de meesteres te worden toegereikt, aan wier voeten zij neergehurkt zat. Er waren er van koper, van wit metaal, van zilver en zelfs van goud, waarboven Mevrouw Generaals zich niet behoefde te geneeren de gracieuse beweging van mond en lippen te maken, die haar aanminnig tijdverdrijf soms meebracht. Onder de knapen vermelden wij nog den specialen „bijbelknaap” of „pulpitum”. Volgens onze photo (D 23) is deze te hoog om op eene tafel te worden gezet en te laag om op den grond te staan, wanneer men het Boek wil opslaan, zoodat hij, ondanks zijn vorm van lessenaar, alleen kan zijn gebruikt om den Bijbel zijne vaste plaats in de kamer te geven. Als knaap kan men den pruikebol of het „paruijke rack” ook wel beschouwen, niet het pijpenrak, dat aan den wand hangt en soms proporties aanneemt, die het geschikt maken voor de algemeene vergadering van een tabakscollege.

§ 1191. Over rekken sprekende, komen wij vanzelf bij het wapenrek of „geweerrack”, dat in de 17e eeuw onafscheidelijk bij het huis behoorde en zich meest vlak achter de straatdeur bevond.

bezoekers trok; daarna moesten de liefhebbers wachten tot September 1848. Langzamerhand werd de aanvoer beter geregeld. Er kwam een „Yshuis” op Molenvliet op het plein van Kantor Baroe, waar men het benodigde kon laten halen. In 1852 en later bepaalde de Regeering premiën voor op Java aangevoerd ijs. Maar nog in 1859 en 1862 zat Batavia weer eenige weken zonder, omdat de Amerikaansche toevoer uitbleef. De prijs was 15 cent per pond en Zondags was het Yshuis gesloten. Ook naar het binnenland werd het ijs verzonden in „ijsdekens”. Uit eene advertentie in de Javabode van 25 Febr. 1865 blijkt, dat met het „ijsschip” ook vruchten overkwamen, appels in vaatjes en perziken „in luchtledig gesoldeerde blikken”. Over de onkosten van het premiestelsel zie Javabode 9 Jan. 1869. Te Soerabaja bestonden toen al lang een paar ijsfabrieken. Wij hebben ons echter laten vertellen dat tevoren in Oost-Java soms ijs werd aangevoerd, dat door walvischvaarders uit de Zuidpoolzee was meegebracht.

In de 18e eeuw verhuist hét naar eene bovenkamer. Later verdwijnt het geheel. Daar ligt een heel stuk geschiedenis in. Den eersten tijd verwachtte men blijkbaar dagelijks amok, oploopen, samenrotting van slaven, en stond ieder gereed naar een der vele hellebaarden, degens, houwers, musketten, snaphanen, donderbussen, roers, karbijnen, pistolen met vuur- of met snaphaanslot, poffers of zakpistolen, heele en halve pieken of zeepmessen ¹⁾ te grijpen, die in zijn voorhuis hingen of soms in de zaal, om persoonlijk de rust en veiligheid te helpen verzekeren. Schutterofficieren schijnen het arsenaal hunner compagnie aan huis te hebben gehad. Ook de Baljuw bezat als hoofd der politie eene complete wapenkamer. Wanneer daarentegen in de 18e eeuw slechts enkele wapenen worden aangetroffen en wel op de bovenverdieping, waar de slaapkamers toenmaals waren, dan blijkt de voortdurende vrees voor onraad geweken. Men verwacht nog alleen een nachtelijk inbreker en is gereed hem boven aan de trap met alle honneurs te recipieeren; de straat op te gaan om een „amokspouwer” neer te schieten, laat men aan de politie over.

§ 1192. Van Bataviasche tafels valt weinig te zeggen. Er is eene kleine vierkante soort die uitgeslagen kan worden, waarbij de pooten zich in de lengte splitsen. Ook het schrijfcomptoir of bureau en de secretaire met neerslaand blad heeft niets eigenaardigs. Soms is er eene kast aan verbonden, zoodat het een schrijfkabinet wordt. Het schrijfbladje of arkinje met metaalbeslag kan onder den arm meegenomen worden.

§ 1193. De stoelen der 17e eeuw worden in boedelbeschrijvingen onderscheiden in hooge en lage, mans-, vrouwen- en kinderstoelen, met of zonder leuning. Altijd hoort bij den stoel een kussen, hetgeen weer een idee geeft, hoe weinig men zich wist aan te passen aan het klimaat en hoe benauwd de menschen het zich in hunne dikke kleeren en hunne gesloten huizen maakten. Bij de hooge stoelen hoorde een voetbankje. De lage

1). Een Chineesch wapen, bestaande uit een klewang op een pieksteel, die met beide handen gezwaaid werd. Soms vindt men ook een „strijdhamer”, wat een Japansch ruitervapen is.

waren voor de vrouwen bestemd; uit den omvang der vierkante zitting laat zich opmaken, dat de dames ruimte noodig hadden om zich „op zijn snijders” neer te zetten. Bizonder fraai was de ebbenhouten kerk- of preekstoel der huisvrouw, die in het voorhuis stond. In de 18e eeuw, toen de meubels met rechte lijnen uit de mode raakten, verschijnen allerlei soorten stoelen van Europeesch model, ook de ronde en de driekante, soms van Chineesch fabrikaat. Ook het muskietenmatje begint op te duiken, als een bewijs dat men het kussen toch wel héél warm vond, maar welgevulde fauteuils waren nog zeer geliefd. Men ziet op Rach's platen (photo's K 13 en 16) de heeren in vol ornaat op een dergelijken broeiwarmen zetel onder een boom aan eene geurige gracht hun pijpje rooken. De thans verdwenen schommelstoel, die de saaiheid van vooravondbezoeken zoo temperde, is eene Amerikaansche uitvinding, die omstreeks 1840 opduikt als „wiegstoel”.

§ 1194. Over spiegels werd hierboven reeds het een en ander gezegd. Die der 17e eeuw worden in den regel beschreven als versierd met koperen of zilveren schulpen. In de 18e komen zij steeds talrijker voor. Men vindt kamers met twaalf spiegels. In de groote zaal binnen het Gouvernement (zie § 290) hingen er niet minder dan zestien, alle van enorme hoogte, ongetwijfeld zeer geschikt om de gebrekkige avondverlichting te versterken maar overigens een getuigenis van armoedigen smaak. Soms worden spiegels met glazen lijsten aangetroffen. Omstreeks 1825 ontmoeten wij convexe spiegels.

§ 1195. Een veel fraaier sieraad vormde het porcelein. Den overvloed hiervan zoowel in Nederland als te Batavia kan men zich thans bijna niet voorstellen. Reeds van den allereersten tijd onzer vaart op Indië werd daarvan zooveel naar het Vaderland gesmokkeld, ongerekend wat de Compagnie zelve overbracht, dat anno 1609 in den ambtseed voor den Gouverneur-Generaal de verbintenis werd opgenomen om geen porcelein voor eigen rekening over te zenden. Van de rage voor porcelein getuigt elke Bataviasche boedelbeschrijving. Men plaatste het op deurkozijnen, op pilaar- of pilastertoppen, op rakken langs den

wand (soms honderden stuks), op kasten (in stellen van vijf „kaspotten”, dat is twee bekers en drie pullen met deksel) en in glazenkasten. Niet zelden is er eene aparte porcelein-kamer, ja, daarmee niet tevreden, taste men op zolder manden vol porcelein op. Nagenoeg al dit goed kwam uit China en Japan. Het gebruik om daarheen modellen te zenden, bijvb.

§ 1196. met monogram of familiewapen, vindt men al in 1640. Verrassend was het niettemin, in notarieele papieren van 1706 een contract te vinden, door een soldaat te Batavia, een Pruis, aangegaan met een Chinees, die op het punt staat eene reis naar zijn vaderland te doen en zich verbindt, voor den soldaat een stel kaspotten te laten maken ter waarde van 35 Rds., versierd, de bekers met het wapenschild van den Koning van Pruisen, de pullen met diens gekroond naamcijfer, alles in blauw en volgens eene teekening, die nog met eene speld aan de acte bevestigd zit om bij de levering te worden vergeleken. Is het niet karakteristiek, dat deze arme duivel van een Boche er 35 Rds. voor overhad, om zijn ongemakkelijken Landesvater eene stille hulde te bewijzen? In rijke boedels uit de laatste helft der 18e eeuw vindt men ook serviezen van Fransch of Engelsch of Saksisch porcelein, soms van een reusachtig aantal stukken, zooals Van Overstraten's Engelsch servies, waartoe o.a. 415 platte borden behoorden.

§ 1197. In vergelijking tot het porcelein was het glaswerk van minder belang. Toch vond men in kasten en op étagères en rakken allerlei roemers, kelken, fluiten en pimpeltjes (kleine glaasjes, versierd met knopjes). Eene pronkbokaal had niet zelden haar eigen knaapje. Onder het aardewerk was vooral het Ceilonsche geliefd. De gendi der huiskamer heette gorgelet. Zoo zelden als bloempotten vermeld worden, zoo veelvuldig komen de „martavanen off groote waterpotten” of „martavaen potten” voor (photo B 21), al in 1636, die hun naam ontleenen aan Martaban in Pegu (Britsch Birma) en op de binnenplaats stonden.

§ 1198. Om den rusteloos voortspoedenden tijd bij te houden, gebruikte men het uurglas, zooals aan boord het halfuurglas,

waarnaar de „glazen” op de bel werden geslagen, gelijk ook door onze schildwachten en later de gardoe’s (photo A 20) werd gedaan. Men had glazen van allerlei formaat. De zittingen van den Bataviaschen Kerkeraad duurden hoogstens een „uurglas van twee uren”, terwijl onze mannen op Nova Zembla een „sandglas van twaalf uren” noodig hadden om in den eindeloozen nacht de dagen te onderscheiden. Naast het uurglas verscheen echter het „huijshorologie”. Abraham Crena, wiens naam men als Ykmeester zal vinden op onze photo’s van stadsslapers, was in 1701 „baas horologiemaker” en huurde een knecht voor vijf schellingen per dag. De uurwerken waren of „hanghorlogies” of „tafelhorlogies”. De dagen telde men naar een „dagwijzer” of almanak. Dit is of eene plank, waarin de namen der maanden en dagen benevens de getallen van 1 tot 31 zijn uitgesneden, die men bijhoudt door het verzetten van houten pinnetjes (zie onze photo D 33), of een gedrukte wandkalender. Zooals elders blijkt, heet het aller-eerste Bataviasche drukwerk de kalender of almanak van 1659 geweest te zijn. Uit de 18e eeuw zijn een paar exemplaren van Bataviasche wandkalenders bewaard, waarvoor een of ander zeeman de noodige astronomische berekeningen had gemaakt, soms met heel wat fouten.

§ 1199. Hiermee hebben wij dus het huisraad vrijwel afgehandeld. Wij vermelden nog even de Padangsche, Palembangsche of Japansche rotanmatten over den vloer en de gordijnen, rood, groen of geel, waarmee men de zon uit de kamers weerde. In den regel konden die opgehaald worden, maar de netel-doeksche gordijnen met zijden overgordijnen van den lateren tijd, vooral in de ontvangkamer aan de straat, met falbala of valletje aan den bovenkant, zullen wel opengeschoven zijn. In open galerijen gebruikte men, zooals op de platen van Rach is te zien, zeilen, die men „klappen” noemde; ook de kree was wel bekend onder den naam van „sik”, wat misschien Japansch is.

§ 1200. De verlichting van het Bataviasche huis geschiedde deels met klapper- en katjangolie, deels met Chineesche of Holland-sche kaarsen.

In het voorhuis hing eene lantaren aan den zolder of tegen den muur. Olielampen met eene kous, die opgedraaid kan worden, waren niet bekend. Alle olieverlichting geschiedde met een pitje, drijvend op eene olielaag in een „lampglas” met water. De eenvoudigste manier is wel, dat men dit „lampglas” in een „arm” plaatst, die tegen den wand hangt (photo D 26). Om dit poover schijnsel wat te versterken, vond men den metalen reflector uit, het „lampplaatje”, dat vooral bij de aan een „hangijzer” bevestigde hanglamp werd gebruikt. Men moet eens Heydt's opgewonden beschrijving der schitterende verlichting van Valckenier's groote zaal op het Gouvernement lezen, om zich te vergewissen, hoe armoedig het kunstlicht dier dagen was. Het eigenlijke licht van Valckenier's prachtkronen was (zie photo K 7) niets dan een nachtpitje in een glas, zoo groot als eene mansvuist; aan het hangijzer was echter een groote horizontale reflector vastgemaakt, die aan kettingen den ring droeg waarin het lampglas rustte. Wanneer rondom den reflector nog een staande koningskroon van metaal was bevestigd, heette dit gevaarte eene kroonlamp; men kon het nog versieren met opgehangen „bollen”. Met dat al bleef het steeds het huiselijke nachtpitje, dat bij elk zuchtje § 1261 begon te flikkeren of uitwoei. Om dit gevaar te bezweren, vond men de „hangstolp” uit, die wij het eerst ontmoetten in den zeer rijken boedel van den Directeur-Generaal J. V. Stein van Gollenesse anno 1755. In 1751 vervingen Schepenen de lantarens vóór het Stadhuís door stolpen, die echter niet voldeden. Zij schijnen van Engelschen oorsprong. Hierbij was de metalen reflector vervangen door een veel kleineren van glas, die even boven de groote klokvormige glazen stolp hing, waarin het lampglas met pitje stond. Met eene kleine verandering kon men van deze hangstolp eene kaarsstolp maken. Het een en ander gaf een rustiger en gelijkmatiger licht dan de primitieve inrichting van vroeger, maar het ding nam veel plaats. Dit is de astralielamp (photo D 28), die omstreeks 1840 uit de aankondigingen van venduties verdwijnt. De stolp wordt nog wel eens gebruikt als goudvischjeskom. Men

vindt ook eene nieuwere veel kleinere soort, soms van matglas, waarbij de reflector op den rand der stolp rust. Deze verbeterde lamp lijkt wel wat op een gasballon. Natuurlijk kan men de stolp ook wel met een ijzeren arm aan den wand bevestigen als „wandstolp” of in verkleinden vorm op een „stolpknaap” plaatsen. De „platine gazlampen”, die een tokohouder in 1832 adverteert, hangen samen met het in 1839 geadverteerde „zwavelzuur geschikt voor gaslampjes”. Bedoeld wordt de Döbereiner lamp met platinakousje en waterstoflicht. De eerste moderateurlampen werden in 1838 te Batavia ingevoerd, de eerste petroleumlampen in 1864.

§ 1202. Kostbaarder dan de verlichting met olie was die met waskaarsen. Vetkaarsen werden te Batavia niet gebruikt. Het eenvoudigste toestel voor de kaars is de blaker of kandelaar, van ebbenhout, koper, zilver en zelfs goud, dikwijls staande op een aparten knaap. Maakt men een of twee blakers met een arm aan den wand vast, dan heeft men den hangblaker (photo D 27). Verder kan men natuurlijk een aantal kandelars met armen op een gezamenlijken voet zetten of aan den zolder hangen; dan krijgt men de girandole, de candelaber, den luster, de kaarsenkroon met een grooten, glimmenden, metalen bol, die zoowel dient om het heen en weer zwaaien te beletten als om het licht terug te kaatsen. Zooals gezegd, werd later ook de stolp (D 29) en de muur- of armstolp gebruikt om de kaars tegen den tocht te beschermen. Eene Engelsche uitvinding is de „shade”, een losse aap weerskanten open glazen cylinder met gewelfde zijden, die over een kandelaar heen werd gezet als bescherming tegen den wind. Hierbij hoorde een voetstuk. Vooral in de 18e eeuw hield men van eene goede verlichting; de huiselijke consumptie van klapperolie was daardoor belangrijk en men had aparte „lampenisten” noodig, om de lampen in orde te houden. Soms hingen tusschen de lampen en kronen een paar kooien met kanari's, welke zangvogeltjes zoowel uit China kwamen als uit Europa.

HOOFDSTUK XVI.

§ 1203.

UITERAARD volgden de Europeesche ingezetenen van Batavia in hunne leefwijze zekere door het klimaat voorgeschreven regels. Het maakte echter veel verschil of zij in Europa dan wel in Indië waren geboren en of de mans met eene Europeesche dan wel met eene Indische gehuwd waren of zelfs ongehuwd. De ware totok's, die met een halsdoek en eene slaapmuts konden sluimeren op een veeren bed met dikke gordijnen, die zich beroemden in al hunne Indische jaren nooit te hebben gebaad, die zich liever te goed deden aan half bedorven vaderlandschen kost dan aan een bordje rijst, zullen ook in andere opzichten nogal hebben afgestoken bij hen, die zich aan klimaat en omgeving wisten aan te passen of door geboorte of huwelijk nader tot de landskinderen stonden.

§ 1204.

Bovendien was er, naar ons voorkomt, in den Compagniestijd onder de Europeesche ingezetenen een veel grooter verschil in welstand dan tegenwoordig. Ook heden bestaat er veel pauperisme, maar dat een fatsoenlijk Europeaan, die wat geleerd heeft en werken wil, zou moeten hongeren, zal wel als eene uitzondering te beschouwen zijn. In den Compagniestijd was dat anders, zelfs zoozeer, dat men niet begrijpt hoe het lagere personeel in het algemeen eigenlijk rondkwam. Over het sobere leven van soldaten en Assistenten spraken wij reeds (§ 360; 399). Hunne kans op promotie droogde in de 18e eeuw volkomen op. De Bucquoy verklaart al omstreeks 1725: „Van hondert, die het uit den grond door eigen bekwaamheid moeten ophaalen, is er geen één die het gelukt”, en deze man sprak uit ondervinding, want ondanks zijn langjarigen dienst als Landmeter had hij slechts 20 gulden traktement per maand. De Europeesche bediende in de Stadsapothek trok in 1775 maar 4 ducats per maand boven zijn traktementje van de

Compagnie. In het particuliere waren de salarissen niet beter. Zoo betaalde in 1801 de kastelein van het Heerenlogement aan zijn boekhouder slechts 15, aan zijn hofmeester 10 Rds. per maand. In de achttiende eeuw was het te Batavia zonder protectie eenvoudig onmogelijk om vooruit te komen. Het was grievend te zien, hoe oppassende jongemenschen van wanhoop en verveling zenuwziek werden en in het Hospitaal eindigden of de hand aan zichzelf sloegen, dan wel vergetelheid in den drank zochten, die hen met snellen spoed op het kerkhof bracht.

§ 1205. Niet alsof het te Batavia zulk duur leven was. Integendeel, huishuur en voeding waren, naar onzen tegenwoordigen maatstaf, belachelijk goedkoop. Bovendien vond een vrijgezel van behoorlijke omgangsvormen in elk huis van meer bevoorrech-ten, waar hij eens toegang had erlangd, eene plaats aan den disch, zoovaak hij lust had er te komen. Maar, schrijft Von Wurmb (die persoonlijk niet te klagen had en heel aardig zijn weg vond), zonder protectie gaat het niet; het vereischt veel handigheid en moeite om een beschermer voor zich in te nemen; is men daarin geslaagd, dan kan zijn spoedige dood alles weer ongedaan maken. Onderwijl had men zeker uiterlijk vertoon, dat duur betaald moest worden, op te houden om zich te kunnen presentieren. Wie dus van zijn traktement moest leven, kon wel op inlandsche wijs zoowat rondscharrelen, maar zijne kale jas, zijne scheefgelopen schoenen, zijne in de hand gedragen pajoeng waren de struikelblokken op het pad zijner carrière. Mocht hij onverhoopt een goed huwelijk doen, dan verslond de bruiloft en de inrichting der huishou-ding overeenkomstig het vermogen der vrouw al terstond een groot deel van wat zij had meegebracht; het was dan verder uit met zuinigheid, men moest meedoen in kleeding, staatsie, equipage, omgang. Veelal bleef het eene vergulde armoe.

§ 1206. Hoe weinig men van zijn traktement genoot en welke eischen het Bataviasche leven stelde, blijkt uit het volgend budget van een Bataviaasch Predikant, zooals de Kerkeraad dit in 1739 opmaakte om Heeren Zeventienen te bewijzen dat hij

van zijn inkomen niet bestaan kon, ondanks dat de Predikanten bij lange niet tot de slechtst gesalarieerde ambtenaren behoorden.

„Huijshuur per maand Rd ^s 25	Rd ^s	300
d' Kledinge voor man	„	150
D ^o . voor de vrouw	„	150
d' Huijshoudinge per maand Rd ^s 25	„	300
Bier, wijn en verdere vaderl. provisien ¹⁾	„	100
10 Slaven; voor kleding en onderhoud dags elk gerekend op 2 stuijvers, be- draagt in 't jaar ²⁾	„	150
De intrest van 800 Rd ^s capitael voor 10 slaven ½ per cento per maand; voor drossen en sterven der slaven ³⁾	„	48
Het lijnwaat voor tafel en bed, bekleeden van tafels, kussen op stoelen en bancken	„	50
Per maand aan de barbier een ducaton ⁴⁾ ; sooveel aen de wassers en pruikmaker	„	51
¼ maand huijshuur voor moddergeld ⁵⁾	„	6:12

Bedragende te samen Rd^s 1305:12

1). In het concept van den brief naar patria dd. 27 Nov. 1739, waarin de Kerkeraad dit budget inlascht, volgt na „wijn”: „Brandewijn, Jenever, Pijpen, Toback, Glasen, Kaas, Ham, Rookvlees”. Deze woorden zijn echter doorgeschrapt en vervangen door: „en verdere vaderl. provisien”, blijkbaar om den indruk te vermijden alsof Zijn Eerwaarde te gevoelig was voor de streeling der zinnen en de verlokking des vleeschcs.

2). Bij nacijsfening blijkt, dat elke slaaf in totaal per dag 2 st. kostte.

3). Dit schijnt te laag berekend. Immers men had niet enkel de rente van den inkoopsprijs (dus 48 Rd^s.) als winstderving te boeken, maar *bovendien* het kapitaalverlies door drossen, overlijden en achteruitgang in waarde. Misschien echter werd dit laatste goedgemaakt door de geboorte van slavenkinderen.

4). De ducaton geldt gewoonlijk 78 stuiver. Waarom hij hier op 68 is gerekend, begrijsen wij te minder, omdat de ducatons destijds te Batavia schaarsch waren en opgeld deden.

5). Over het moddergeld zie § 478. De 6¼ Rd^s. *per jaar* aan be-

§ 1207. Valentijn had dus wel gelijk, toen hij schreef dat men te Batavia met 3.000 gulden per jaar „niet veel figuren maken” kon. Sôberder leven dan van dezen Predikant is moeilijk te denken en toch ging daarbij nog veel aan vertoon weg. Immers de kleeding van het echtpaar kostte evenveel als de huishouding, en dat men het nu wezenlijk met minder dan tien slaven niet stellen kon, zelfs als er geene kinderen waren, is opvallend.

Welk een verschil bijvb. met den inventaris van den Directeur-Generaal J. V. Stein van Gollenesse anno 1755, die bij een traktement ad f 500.— per maand een woonhuis onderhield aan de westzij der Kali Besar, doorlopend tot de Jonkersgracht ¹⁾, een fraaien woontuin aan het Molenvliet, een huis op de Tijgersgracht, twee tuinen aan de Antjolsche vaart, het land Soekapoera aan de Tjakoeng en verschillende vastigheden elders. Of men zie den boedel van Nic. Hartingh 1767, die bij de 900.000 Rds. aan papieren van waarde naliët, ongerekend zijne kostbare goederen, zooals het land Weltevreden, zijne huizen aan de Kali Besar en den Jacatraschen weg, zijne contanten, preciosa, meubilair, slaven, rijtuigen, paarden

lastig zijn zeker vrij schappelijk en maken een gansch anderen indruk dan de klachten der burgerij tijdens Van der Lijn (§ 201 en 204). Onze Predikant leeft echter zuinig en houdt geen rijtuig, zoodat hij vrij blijft van de belasting daarop (§ 1307). Behalve deze weeldebelasting waren er nog andere van die soort, steeds progressief naarmate ieders positie geringer was. De tijdens Coen (§ 142) zeer drukkende belasting op de overdracht van vaste goederen werd later veel verminderd. Het klein zegel dateert van 1657. De verponding komt het eerst voor in 1679, wordt dan bij tusschenpoozen geheven tot 1691, is in de 18e eeuw onbekend en wordt pas in 1800 hersteld. Eene belasting voor het ophalen en wegbrengen van vuilnis komt het eerst in 1707 voor; zij smelt daarna echter samen met het moddergeld. De bedrijfsbelasting beduidde niet veel (§ 1038). De schutterijbelasting (§ 1489) of het „uitkoopersgeld” evenmin. Dat de indirecte belastingen (zooals de inkomende rechten) drukkend waren, valt niet vol te houden, althans in de 18e eeuw niet.

1). Dit huis staat er nog, aan zijn noordkant grenzend aan het dubbelhuis Toko Merah, dat, gerestaureerd als Bank voor Indië, nog lang een sieraad der stad zal blijven. Wij wenschen Gollenesse's woning hetzelfde toe.

en dranken. Hadden wij van Hartingh eens een dergelijk budget van uitgaven als van den pooveren Bedienaar van Gods

§ 1208. Woord, men zou verbaasd staan van zooveel verkwisting. Ook meene men niet, dat met 's Compagnies achteruitgang de weelde minder werd. Integendeel, de fin-de-siècle stemming was toen zoo algemeen, dat iemand, die in 1805 na eene afwezigheid van twintig jaar Batavia terugzag, zijne ergernis over de toeneming van den „baldadigen en verkwistenden trant van leeven" niet bedwingen kon. Wie echter niet tot de uitverkorenen behoorde, had weinig kans op fortuin. Ook een lot uit de loterij zou hem niet veel hebben gebaat. Er werden wel van ouds loterijen gehouden, zoo door de Regeering ten behoeve van school en kerk (zie § 93 en 551), maar in den regel diende eene verloting vooral om vendukosten te ontduiken; het was dus geene geldloterij, maar men verlootte zijn huis, zijne buitenplaats, zijne paarden of juweelen, en menig winner zal mooi verlegen hebben gestaan met zijn prijs.

§ 1209. Wanneer wij ons nu het oude Bataviasche leven trachten te verduidelijken, zijn wij grootendeels beperkt tot mededeelingen omtrent de betere klasse der Europeesche bevolking. De eigenaardige uniformiteit echter van het leven in de Oost maakt het waarschijnlijk, dat de mindere klasse zich zooveel zij kon naar dit voorbeeld richtte.

Wat tegenwoordig elk moment eene brandende kwestie dreigt te worden, of namelijk de ambtenaar het onontbeerlijk middagdutje zal blijven genieten, dat de „handel" hem zoo bitter misgunt, schijnt voor onze vadersen eigenlijk geene kwestie te zijn geweest. Coen's lijfarts Bontius raadt al aan om van twaalf tot vier niet te arbeiden; een slaapje alsdan vindt hij goed en noodig; men kan echter ook, zegt hij, een prettig boek gaan lezen. Dit lijkt dus al aardig op de gewoonte om zich na het middagmaal met een of ander uit de leestrommel achter de klamboe op te schieten. Spoedig is die middagslaap eene algemeene gewoonte geworden. Straffe werkers en personen zonder zenuwen, zooals de Gouverneur-Generaal en het klerkenpersoneel, mochten den duur van hunne siësta

zielig bekrampen, de meerderheid nam het er van, bij voorkeur op eene rustbank zonder gordijnen, waarbij men zich met een langen waaier van pauweveeren wat koelte liet toewuiven. In den regel was om dien tijd van den dag het huis potdicht gesloten tegen den gevaarlijken zeewind. De Engelsen, die tegenwoordig van eene ijzige hoogte neerzien op onzen zoet ontsluimerden Indischen landsdienaar, sluimerden in hun goeden tijd, toen zij het Keizerrijk bouwden dat thans zoo raar begint te doen, niet minder zoet, ten bewijze dat de psychologie van het Oostersch leven hun destijds nader trad dan later. Dat het noodig is, zich bij de siësta te laten „ramassen” of „ramenassen”, zooals onze vadersen het pidjiten noemden (van het Maleische rama) zal wel niet meer worden toegegeven. Te Batavia vindt men dit onder Europeanen al in 1694.

§ 1210. Misschien geeft dit ramenassen een indruk van verwekelijking, maar men bedenke eens even, dat de Bataviaan ongehooft vroeg ten bedde uit was. Het morgenschot van het wachtschip viel al om half vijf ¹⁾. Vijf uur was de gewone tijd van opstaan. Dan kwam gauw een kop koffie (ook in Holland gebruikte men oudtijds 's morgens vroeg koffie, geen thee) en de zalige morgenpijp, die de opkomende zon begroette met een reukoffer van varinas. Een enkele nam dan een bad; de meerderheid bleef in kabaja en linnen muts op de stoep zitten. Sommigen brachten ochtendbezoeken. Zelfs de Gouverneur-Generaal ontving reeds om zes uur. Dan kwam al ras het kantoor en de schrijfarbeid. De vergaderingen van Schepenen begonnen om zeven. Voor ontbijt bleef dus heel weinig tijd over. Daarentegen kwam men vroeg van kantoor thuis, om elf, of twaalf of een uur, in tegenstelling tot de 19e eeuw, toen men zwaar ontbeet, laat uitging en oneindig lang op zijn kantoor bleef plakken. De Engelsche gewoonte om 's morgens vroeg, bijvb. tot zeven uur toe, beweging te nemen, hetzij wandelen, paardrijden of toeren, heeft er in onze Oost nooit ingewild. Men vindt hier baliekluiven smakelijker en

1). Omstreeks 1860 viel het morgenschot om 5 uur.

wil 's ochtends vroeg tenminste zichzelf zijn, eer het masker weer wordt aangenomen voor de dagtaak.

§ 1211. Was men terug van zijn werk, had men gegeten en geslapen, dan verliep de verdere dag oudtijds vrijwel op dezelfde wijs als heden op eene binnenplaats. Soms werkte men nog wat; om een uur of vijf dronk men thee. Een enkele onrustige geest toog dan nog aan den arbeid, maar de meesten wandelden wat of voeren wat in een schuitje of reden wat paard of toerden wat. Wie geen rijtuig bezat, ging nog in 1820 met de zijnen netjes aangekleed in den vooravond voor het huis zitten. Tegen donker kwam men bijeen. Soms werd er gedanst of een kaartje gelegd tot om 9 uur de kasteelsklok luidde. Dan werd ieder door zijne slaven met flambouwen naar huis begeleid, tenzij men bleef soupeeren. Na het souper zat men nog wat op de stoep of aan den waterkant en om een uur of elf ging ieder naar bed. Natuurlijk zijn er wel verschillen aan te wijzen. Zoo soupeerde men oudtijds niet om 9 uur maar om zeven of acht, terwijl omstreeks 1820 de voorstellingen in den Schouwburg om zeven uur aanvingen en het souper van den oudgast tegen tien. Maar over het algemeen heeft de leefwijze in Indië nooit heel veel gevarieerd. Eigenaardig is, wat een ooggetuige anno 1812 opmerkte, dat de menschen in den vooravond in slaaptoilet met gieters en harken hun tuin bewerkten, iets wat tegen elke conceptie van den homo Bataviensis schijnt te vloeken. Want „zelden of nimmer” schrijft een quidam in de Bataviasche Courant van 1820, „zal iemand, hoe vele steden hij ook moge gezien hebben, eene plaats hebben ontmoet, zoo geheel in werkeloosheid gedompeld als Batavia”.

§ 1212. Zooals gezegd, de hoofdmaaltijd was omstreeks twaalfen. Naar den Hollandschen aard deed men er liever wat langer dan wat korter over. Wanneer Cornelis de Bruin in 1706 het middagmaal bij den Gouverneur-Generaal in een half uurtje zag afjachten, mag men wel onthouden dat Zijn Edelheid de slaaf van zijn ambt was en in dit opzicht geene navolging vond. De negentiende eeuw brak met de eerwaarde gewoonte

van het noenmaal en verplaatste het etensuur naar eenen, tweeën of drieën, in verband met het gebruik om niet meer zoo vroeg aan den arbeid te gaan. In Hotel Payan at men anno 1820 om 4 uur.

De eenvoud der eerste tijden maakte later ook wat het menu betreft voor het tegendeel plaats. Pieter Both mocht smullen aan een varken, dat uit het gespikkeld lijf eener gedooide slang was gehaald, Coen's tafelgasten mochten den krokodil „goet van smaeck” vinden en met behagen schrijven „hebbe'r dickmaels aff gegeten”, een later geslacht gaf Bontius geen ongelijk, die vies was van schildpadden, leguanen, slangen en kalong's, welk gebrad door zijne tijdgenooten gretig werd opgepeuzeld. Beter voldeden op den duur het hert en het varken, zooals in de Oost het everzwijn familiaar wordt betiteld. De omstreken van Batavia waren buitengewoon wildrijk. Nog in het midden der 18e eeuw vond men er troepen van twee- of driehonderd varkens ¹⁾, en wanneer dus een hotelhouder op het menu „sanglier” of „marcassin” schreef, had men evenveel reden tot mopperen als wanneer in Holland altijd maar weer zalm werd opgedischt.

§ 1213. Opvallend is, dat men eigenlijk nooit den lof der rijsttafel hoort zingen. Bontius verklaart in vollen ernst, dat warme rijst slecht is voor de hersenen; men kan er ook blind van worden, en dan is het beste middel eene rauwe haaienlever met zout. Het meest vernemen wij nog van het gebruik van rijst als ontbijt. Bij den hoofdmaaltijd schijnt zij veelal met eenige minachting te zijn bejegend als een onbeduidend voorgerecht, eene soort van concessie aan de landsgewoonten. In 1844, midden in den tijd van het Cultuurstelsel, dat men onwillekeurig vereenzelvigt met eene plantureuse rijsttafel, schrijft Bleeker: „Zelfs behoort het, naar het schijnt, tot den minder goeden toon, rijst te nuttigen”. Van de oudste tijden af heeft dit Indisch gerecht moeten kampen met de voorliefde

1). Zelfs in de Javabode van 2 Mei 1866 heet het nog, dat men „om zoo te zeggen onder den rook der stad” op „groot wild” kan jagen. Tegenwoordig is dat heel anders.

voor vaderlandsche spijzen, die heel duur, altijd min of meer bedorven of garstig en ransig of zuur en derhalve verre van gezond waren — en deze kampstrijd is door de rijst vrijwel verloren. Zij had dan ook een onbetrouwbaar bondgenoot in den vogel kip, welk kribbig gedierte altijd de indringerige rol op het Bataviaasch menu heeft gespeeld, die het zoo bijzonder § 1214. onsympathiek maakt. In den vorm van „grobbejak” lustte men echter wel rijst, maar dit was meer voor den minderen man, eene soort rijstebrij met suiker, tamarinde, een glaasje wijn of arak en wat specerijen. In plaats van op kip was men dol op kalkoenen, die echter altijd zeldzaam en zeer duur waren. Ook visch was zeer gewild (§ 681). Oesters kon men gemakkelijk krijgen; het mandje deed omstreeks 1710 maar 30 stuiver. Over het vleesch viel niet te roemen. Buffelvleesch werd door Europeanen weinig of niet gegeten en daar er in de hal maar tweemaal per week geslacht werd, had men vele vleeschlooze dagen. De groote kudden koeien der Ommelanden in het laatst der 18e eeuw waren het eigendom der rijke Bataviasche landheeren. Bij zich aan huis plachten zij de melk en boter daarvan te slijten, een eigenaardig gebruik ¹⁾, § 1215. waarvan nog heden sporen zijn aan te treffen. Overigens kwam behalve uit Holland ook van de Kaap en uit Bengalen veel boter. De groenten waren volgens Valentijn overvloedig en goedkoop. Men moest echter maar liever geen acht slaan op de manier van bemesting der Chineesche warmoezeniers, die wel wat heel merkbaar aan de overbevolktheid van hun geboorteland herinnerde. De aardappel kwam, als vervanger van de minder smakelijke patatters, eerst na den aanleg van Tjipanas in 1746 meer op den voorgrond. In den beginne gold hij voor eene traktatie (zie § 361); later werd hij meer algemeen en verbouwde men hem ook te Salatiga en Malang. Ook kool, worteltjes en andere groenten kwamen in de laatste helft der 18e eeuw uit de bovenlanden. Niettemin ziet men in 1834

1). Nog omstreeks 1825 worden boter en padi in het klein te koop gepresenteerd bij groote particuliere woningen aan het Koningsplein en den weg van Jacatra.

aardappelen geadverteerd, die uit Holland zijn aangebracht. In den Compagniestijd leverde de Kaap veel ingelegde groenten benevens allerlei gedroogde vruchten, zooals perziken en § 1216. abrikozen. Uit China kwamen appels en kastanjes, uit Sourate en Bengalen kreeg men atjar, die zeer gewild was als cadeau voor vrienden in het Vaderland. Perzië leverde confituren en krenten, die kismis heetten (naar het eilandje Kischm) ¹⁾. Holland zond natuurlijk lekkernijen van meer solieden aard, pekervleesch en zout spek voor den minderen man, verder boter, kaas, ham, zalm (gerookt of gezouten), saucisse de Bologne, haring, bokking, gerookte tongen of vleesch enz. Het „presentkaasje”, dat tegenwoordig in de Oost nog enkel overdrachtelijk bekend is, ontving men in den Compagniestijd met graagte ²⁾, tenzij het werd overgebracht door een of ander onbruikbaar persoon, dien men tevens verzocht werd voort te helpen. Menigeen kende geen heerlijker cadeau dan een vaatje gepekeld vaderlandsche worst of een flinken koek.

§ 1217. Het nut van eene verpakking in blik had men al vroeg begrepen. Reeds in 1614 vinden wij een voorschrift om brood (misschien wordt scheepsbesluit bedoeld) naar Indië te verzenden „in cassen met blick beslagen”. In 1680 is al sprake van kaviaar en olijven in looden bussen, in 1715 van koek „in blik beslagen”. In 1775 bespeuren wij dat Schoonhovensche zalm, die inkoops 10 gulden per stuk kost, in eene omhulling van schapenvet naar Indië gaat in gesoldeerde blikken. In 1787 vinden we dat een blik Utrechtsche theerandjes te Batavia 6 Rds. kost. „Gerookte salm in saus”, die „in gesoldeerd blik”

1). De krant van 1829 bevat eene advertentie van Perzische „korma in potjes, amandelen en gardamongs”, die van 1861 „Perzische halwar in potjes” (halwa, confituren), rozijnen, amandelen, pruimen, dadels en noten. Als Japansche lekkernijen vindt men dikwijls geadverteerd: meeboos (eene soort peren, die ook van de Kaap kwam), konnemon of kolmon, en miso of missouw. Dit zijn vruchten, waarvan sommige gezouten. Verder Japansche mosterd, „medicijnrijst”, abrikozen en perziken. Bovendien tijntjauw of Japansche agar-agar.

2). Nog in 1859 worden in de Javabode geadverteerd „Edamsche presentkazen.”

wordt aangebracht, ontmoeten wij in 1794. Anno 1801 brengt een Amerikaansch schip te Batavia o.a. „1 kast met gebrade vleesch in blikken”. Verhuell, die in den tijd van Daendels naar de Oost ging, werd aan boord getrakteerd op „gebraden kalfsvleesch, door onzen bevelhebber in blik gesoldeerd, dat toen nog eene nieuwigheid was”. Er zullen echter wel eens vreemdsoortige braadluchtjes bij het openen van zulk een blik zijn opgestegen, zoolang men geen begrip had van steriliseeren en de spijzen enkel in boter of schapenvet of soms in houtskool verpakte, ja zelfs „heele zalmen in blik” verzond. In 1818 vinden wij tuinboontjes en doperwtten in blik geadvverteerd, in 1824 roggebrood in blik, in 1829 soep in blik, in 1835 „lait conservé pour le bord”. Eigenaardig is „versche roode biet in zand”. Over het algemeen moeten deze blikken nogal groot en zeer duur geweest zijn. In 1849 kostte een blik groente 2 à 3 gulden, een blik vleesch 5 à 12.

§ 1218. De onzekerheid van geregelden aanvoer maakte dat ieder, die het eenigszins kon doen, altijd zorg droeg groote voorraden van allerlei benoodigdheden in de dispens (Portugeesch *dispensa*; bij La Fontaine in dezelfde beteekenis: *la dépense*) te hebben, tenminste van zulke, die niet te gauw bedierven. Rijke huizen hadden een voorraad die aan eene dreigende blokkade deed gelooven. In een boedel vonden we o.a. 510 pikol rijst en 40 vaatjes lampolie, in een anderen 246 flesschen en kannen soja, 36 flesch mosterd, 127 flesch sago, 26 flesch haarolie en zoo alles naar verhouding.

§ 1219. Wat de prijzen betreft, altijd is er over de duurte gejammerd in vergelijking met vroeger, toen alles zooveel goedkoper was te krijgen, zonder dat men daarbij in aanmerking nam, dat het geld daarentegen vroeger zooveel schaarscher en dus duurder was. Wanneer wij dan ook zien, dat te Batavia het vleesch minstens eene halve eeuw lang (van 1690 tot 1740) door de zorg der Overheid op vier stuivers het pond bleef, dan rijst de vraag of men zich aan dien maximumprijs hield, wat niet zeer waarschijnlijk is. In 1713 zien wij een Bengaalschen kapater of os op slecht $3\frac{1}{2}$ Rds. geprijsd, dat is precies

evenveel als 12 pond Hollandsche boter; in 1777 doet een varken van 2 tot 5 Rds. en kan men voor een Rd. veertien kippen of honderd eieren krijgen. Voor een stuiver at men § 1220. destijds zijne bekomst aan rijst en visch. Op de groote prijsstijging, die een gevolg was geweest van den Chineezenmoord, waardoor de productie en aanvoer van allerlei behoeften nagenoeg stokte, was dus al lang weer eene daling gevolgd. Bovendien drukte de Regeering steeds den rijstprijz door haar eigen aanvoer en zorgde zij desnoods ook dat de vischmarkt behoorlijk werd voorzien. De import van Europeesche behoeften echter hing van het toeval af. Was de boter bijna op en kwam er een schip met een aantal vaatjes, dan deed die boter fancyprijzen; kwam er een tweede, dan werd de prijs normaal; een derde schipper liep kans met zijne boter te blijven zitten, omdat de Europeesche bevolking zoo gering in aantal was en men oppaste met het inslaan van artikelen die aan bederf onderhevig waren, ook de tokoartikelen. Tijdens de Napoleontische oorlogen stegen de prijzen van Europeesche waren tot in het bespottelijke. In 1801 deed eene Hollandsche ham 15 Rds., een speenvarken slechts twee; in 1835 daarentegen is de invoerprijs van eene ham maar 5 gulden, van een zoetemelkschen kaas slechts drie.

§ 1221. De kombuis of, zooals men later zei, de keuken van een Bataviaasch gezin was, blijkens de boedelbeschrijvingen, dikwijls keurig uitgerust met allerlei braad-, stoof-, staarten poffertjes- of broedertjespannen, braadspeten, vergiettesten, wafel- en obliejzers ¹⁾, waarover de paai kok (keukenmeiden kende men in de 18e eeuw niet, hoogstens sambalmaaksters) den schepter zwaaide ²⁾. Deze paai werd als lid

1). Een bewijs dat deze keukengereedschappen goed gebruikt werden is wel, dat nog heden op Ceilon „poffertjes” en „wafelen” worden gebakken onder hun ouden Hollandschen naam; zelfs in Noord-Amerika kent men onze wafelen nog als „waffles”.

2). Omstreeks 1820 komt de „kokkin” op het tooneel, meest alleen voor de rijsttafel. Soms heet zij de „slavenkokkin” of „inlandsche kokkin”; dan kookt zij dus alleen voor het personeel.

der huishouding in hooge waardij gehouden en was zelden voor 600 Rds. te koop. Aan tafel heerschte veel weelde in porcelein, glas, aardewerk en vooral zilver. Zilveren borden, kandelaars, bekers, schotels, sauskommen, soepterrines, koelvaten en stolpen om over de schotels heen te zetten („schoteldekkingen” heetten ze te Batavia), waren lang niet ongewoon. Onder een „tafelkrans” verstond men een opengewerkt zilveren blad op pootjes, soms om er iets op te zetten, soms als bovenstuk van een komfoor. Een zilveren theeblad tenminste moest ieder hebben, die eenig figuur wilde maken; niet zelden § 1222. had dit een enormen omvang. Men vond er ook van goud. Voor en na tafel ging eene kleine processie van drie slavinnen bij de dischgenooten rond. De eerste droeg eene zilveren kom en lampetkan en goot het „handwater” over iemands handen; de tweede ving dit water op in eene andere zilveren kom met doorboord deksel, staande op eene „schenkpiring” (photo D 18), terwijl vervolgens de derde der gratiën een handdoek aanbood. Het vingerglas van omstreeks 1820 is slechts een weemoedig surrogaat voor deze aardige plechtigheid. Ook werd zoowel voor als na het eten een gebed gedaan. De bediening geschiedde wel door jonge slavinnen. Het was echter deftig dat elke gast een aparten bediende had, die dan wel tevens met den grooten waaier de muskieten verdreef. Later werd het gewoonte, dat ieder een eigen bediende meenam naar eene partij, zoodat de gastheer zijne eetzaal dan vol vreemd gespuis met lange vingers zag. Zelfs bij de diners op de Harmonie op Koningsverjaardag liet men zich door een eigen slaaf bedienen. Deze gewoonte leidde in het midden der 19e eeuw tot zonderlinge consequenties. Zoo was de Gouverneur-Generaal destijds zeer mild met uitnoodigingen. Zelfs personen met rang van Kapitein of Hoofddcommies werden aan zijne tafel gevraagd, maar — alleen livreibedienenden mochten hen vergezellen. Welke wonderlijke apenrokjes daar uitgestald zullen zijn, laat zich eenigermate opmaken uit de staaltjes § 1223. van Indische deftigheid die men wel heeft bijgewoond. Slavenmuziek aan tafel was zeer gewoon. Men deed graag deftig,

maar de Indischen koesterden eene antipathie tegen mes en vork en eene instinctieve neiging om hunne schoenen uit te trappen, hunne beenen om de stoelsporten te slingeren en met lenige vingers en hagelwitte tanden de smakelijkste boutjes als wolven uit elkaar te scheuren. Trouwens, zelfs bij den Gouverneur-Generaal zag men wel eens vergripen tegen de tafeletiquette, die geen burgergezin tegenwoordig zou toelaten. Soms volgde men de Engelsche gewoonte, dat na het dessert de dames opstonden, de tafel werd afgenomen en de heeren bleven zitten rooken en drinken. Den kop koffie na den maaltijd vinden we in 1790. Het bittertje of het glas saki vooraf is natuurlijk veel vroeger gewoonte geworden, maar in de eerste tijden der Compagnie gold nog het gebruik van § 1224. sterken drank, zooals arak, voor onfatsoenlijk. Wanneer Coen schreef: „Onse natie drincken of sterven moeten”, dan had hij eerder den Spaanschen wijn op het oog, den wijntint en de sek, die zich toenmaals in groote populariteit verheugden, omdat zij koppig waren en beter tegen de warmte konden dan de Fransche wijnen. De gewoonte om een uit het Vaderland komend schip te bestormen teneinde brieven en een glas wijn te halen, vinden we al in 1632; in twee dagen leegden de bezoekers een vat wijn van zoo iets als 600 liter. Daar hoorden roemers toe, waarvan er vier op de flesch gingen. Vermakelijk is ook Tavernier's verhaal, hoe het op de retourvloot toeging, die in 1649 bij Sint Helena ankerde, hoe de scheepsofficieren dag aan dag elkaar aan boord bezochten en dan pooierden als tempeliers, om vervolgens bij het terugvaren naar ieders schip een dronkemans-zeilwedstrijd te houden. In zes dagen zag hij daar zijn mooi vat rijnwijn van evenveel honderd flesch door jolige schippers en dorstige repatrieerenden, dames zoo- § 1225. wel als heeren, tot den bodem soldaat maken. Later werd deze algemeene drankzucht nog in de hand gewerkt door het idee, dat alcohol een voorbehoedmiddel was tegen koorts en malaria. Zoo voorzag de Regeering tijdens de malaria-epidemie van 1732 en volgende jaren hare soldaten met extra borrels arak tegen „de slaande hand Gods”. Deftige mensen dronken

uit principe elken dag hunne flesch wijn en nog wat bier en andere hartsterkingen en zoo kregen ook de ingekwartierden in het Pennistengesticht ieder dag hunne flesch. Aan tafel werd stevig gedronken. Was er bezoek, dan bracht de gastheer bij elk glas eene santé uit, vooral om de saaiheid van het discours wat te maskeeren. Bij officieele partijen hoorde een aantal vaste toasten, liefst begeleid met kanonschoten en een driemaal herhaald hoezee; naar het hooger belang der te drinken gezondheid werd ook het wijnglas omvangrijker evenals het aantal eereschoten. Een eigenaardig voorbeeld van onthouding was de G.-G. van der Parra, die volgens een tijdgenoot uitmuntte door eene „sobere levenswijz”. De weduwe van dezen matigheidsapostel met vollemaansgezicht liet o.a. 4.500 flesch wijn en wel 10.000 flesch bier na benevens „een stel van derthien bocaale fraaij gesneden met conditien”. Eene dergelijke bokaal van zeer respectabelen omvang met „De gesontheit van de Indische vrinden” erin gesneden zal men onder onze photo's aantreffen (D 19). Zij diende blijkbaar om door de feestgenooten op de rij af geleege te worden. Wanneer Van der Parra dertien van die soort bezat, bestemd voor een evenredig aantal vaste gezondheden, dan moet, als zij na elkaar de ronde deden, de matigheid met eenige overhaasting

§ 1226. haren apostel in den steek hebben gelaten. Wij bezitten trouwens nog de aardige afbeelding in houtsnijwerk (photo D 21) van den adelaar, getemd en bereden door Bacchus — den adelaar, waarmee Van der Parra zich zoo graag vereenzelvigde, in dit geval eerder eene aangeschoten snip. En wat men geneigd is te vergoelijken in het joviale geslacht der 17e eeuw, dat wekt eerder wrevel in eene samenleving als de Bataviasche der 18e, waarin van ongedwongen vroolijkheid nooit sprake was. Soms kwam de flesch al zeer te onpas op tafel. Zoo moesten in 1811 alle Nederlandsche ingezetenen hoofd voor hoofd den eed van trouw afleggen aan het pas ingesteld Britsch bestuur. Voor de gezamenlijke oud-leden der Regeering werd de eedaflegging met eenige plechtigheid verbonden. De Edele Heeren braken echter hun nobel hart

niet over deze vernedering, maakten er liever een lolletje van en kwamen braaf bestoven thuis. Nog in 1827 heet het dat er „ongeloofelijk veel” roode wijn te Batavia wordt gedronken, maar het beduidde, volgens de oudgasten, niets bij vroeger. De reusachtige op een emmertje lijkende Compagniesbokaal zonder opschrift, die wij eveneens in beeld vertoonen (D 20), zal echter wel niet door één persoon zijn geleeegd; misschien

§ 1227. was zij voor bier bestemd. De biersoorten waren zeer talrijk, zoowel buitenlandsche (Brunswijksche mom, Zerbster, Luiksch, Engelsch bier) als Hollandsche, waaronder er zijn, die men een paar eeuwen lang met smaak gedronken heeft, zooals haantjesbier, sleutelsbier, prinsesse- en hooibergbier. Men heeft van ouds te Batavia ook geprobeerd te brouwen, maar het goedje verzuurde terstond, en wat men zetbier of kleinbier noemde had met mout en hop niets uitstaande, zooals in § 1043 is gebleken. Wat de wijnen betreft, deze werden in zoo groote hoeveelheid ingevoerd, dat de prijs gewoonlijk niet hoog liep; wij vinden er zelfs van 6 stuiver de flesch. In 1834 deed de kist van 50 flesch 23 à 27 gulden invoerprijs; in 1835 daalde de invoerprijs zelfs tot f 16. Behalve uit Europa kwam er ook wijn van de Kaap en uit Perzië. Rijnwijn schijnt meestal beschouwd te zijn als de fijnste. Daar had men veel geld voor over. De Hochheimer van 1779 bijvb., die in 1829 wordt gepresenteerd, zal wel iets meer dan 6 stuiver hebben gedaan. Vermouth vinden wij als iets nieuws geadverteerd in 1850. Over het koelen van dranken spraken wij in § 1188.

§ 1228. Behalve met een glas denkt men zich den ouden Hollander natuurlijk met zijne pijp. Op zijn schip mocht hij enkel aan dek rooken; daar lag dan in een bak een eind brandende lont om aan op te steken. Dit werd in de Oost de tali api van „cocoslont”, die men zich met eene pijpedoos liet achterna-dragen. Eigenaardig is, dat de tali api aan boord nog bestond, toen zij aan wal reeds door het lucifersdoosje was vervangen; het was toen een kaneelkleurig stokje van eene poreuse, langzaam smeulende substantie ¹⁾. De langste en allerdeftigste

1). In 1844 worden uit China ingevoerd „joostiekbakjes”, denklijk

pijp was de kabaalpijp, eene kleinere soort de halve kabaalpijp. Goede tabak was zeer duur. De hoeka, soms habbelbabbel genoemd, naar het pruttelen van het water in de flesch waardoor de rook gaat, vindt men te Batavia alleen bij personen die in Bengalen hadden gediend. Daarentegen wordt de sigaret van inlandsche tabak, in een blad gewikkeld, destijds boengkoes of „boncus” genoemd, al in 1658 hier vermeld (zie § 1045 noot). De pijp was veel deftiger en voor de boncus werd zulke gemeene tabak gebruikt, dat ook de Bengaalsche seroeten, die men hier omstreeks 1810 vindt, niet meer mochten kosten dan een gulden of drie de duizend. Trouwens, wij vinden „beste Hollandsche sigaren” geadverteerd van 5 gulden de duizend, „beste Manilla sigaren” van f 20 de duizend en Havanasigaren van denzelfden modieken prijs. Zij waren handiger dan de pijp en de menschen zaten er den ganschen dag en, naar het heet, zelfs 's nachts aan te sabbelen. De manila is de sigaar van het Cultuurstelsel en met dat stelsel in rook verdwenen. De sigaret met papieren dekblad duikt in 1845 op.

§ 1229. Tegen glas en pijp had het boek een zwaren kamp. Bij voorkeur las en herlas de Bataviaan zijn journaal en grootboek. Wij zien elders (§ 1445) dat Brants, de eerste Bataviasche drukker, een boekwinkel hield, maar toen De Choisy in 1685 eens bij den eenigen boekverkooper ging kijken, vond hij niets dat de moeite waard was: fatsoenshalve kon hij zich de „Mercure galant” toch niet laten opdringen, nu hij op weg was om den Koning van Siam te helpen bekeeren. Van latere boekwinkels vernemen we niets. Nog in 1828 bestond er geen; men kocht boeken in dezelfde toko waar haring, manskleeren en steenkool te koop lagen. In 1823 worden Tollens' gedichten aangeboden tezamen met meubelen, „een assortiment schuijers”, boter, kaas en Zweedsch ijzer. In 1830 voorzag men zich van lectuur in de stadsapothek. Het begin van den

bestemd voor deze nieuwe soort tali api (van het Engelsche *jossstick*, de Chineesche offerstokjes, hio). Lucifers verschijnen te Batavia in 1846.

boekhandel te Batavia is eene advertentie in de Javasche Courant van 6 Aug. 1834, waarbij P. van der Meer, Hoofdopziener bij de Landsdrukkerij, zich beschikbaar stelt voor het laten uitkomen van boeken uit Europa tegen een commissieloon van 10 %. Deze man overleed spoedig. Toen zette de Directeur der Landsdrukkerij, Mr. J. J. Brest van Kempen (vader van den Resident, met wien Multatuli het te kwaad kreeg) de zaak voort. Weldra verbond hij daarmee eene boekverkoop-
perij, terwijl een opziener dierzelfde inrichting, H. L. E. Chun, eene leesbibliotheek opende. Einde 1836 staakte Brest van Kempen echter zijne commissiezaak en begin 1838 bracht hij zijne nog aanwezige boekenvorraden op vendutie, zoodat Batavia wederom zonder boekhandelaar zat. Toen openden met 1 Jan. 1839 J. C. Cijfveer en Co. eene „leesbibliotheek en boekaffaire” op Molenvliet, waarmee spoedig de oude leesbibliotheek van Chun werd vereenigd. Deze zaak is onder verschillende namen blijven bestaan. In 1841 werd er eene drukkerij aan verbonden en alras verschenen ook concurrenten.

- § 1230. Van oudsher waren er een paar bibliotheken geweest. Op het Kasteel was er eene, die na de verovering van Malaka de voornaamste aldaar aangetroffen boeken had overgenomen. Een catalogus hiervan werd in 1752 gedrukt; men hoort er echter niet veel goeds van. Zoo had ook de Kerkeraad zijne boekerij. Wij zien echter in 1724 de boekenverzameling van een Predikant, bestaande uit 231 deelen, op vendutie nog geen honderd gulden halen en in 1755 de boekerij van een Raad Extraordinair van Indië met kast en al getaxeerd worden op 15 Rds. Een boedel van 1782, waarin voor 60.000 Rds. aan juweelen voorkomt, bevat op het gebied van den geest slechts „eenige gedrukte boeken”. Het schijnt haast alsof de notaris verbaasd stond, „gedrukte” boeken aan te treffen, waar hij enkel kas- en debiteurenboeken verwachtte. Van veel oordeel getuigt ook een vendutiecatalogus van 1796, waarin Plutarchus' welbekende biographieën van doorluchte Grieken en Romeinen worden geannonceerd als de „Leeren der doorluchtige

Grillen". Mevrouw de Klerk liet een bibliotheekje na van 87 boekwerken, meest van de stichtelijkste soort. Eenigszins beschamend is het, dat vreemdelingen soms aardige boekenverzamelingen hadden; zoo Saint Martin, Stein van Gollennesse: Aan de Kaap richtten in 1789 de Wurtembergsche officieren een leesgezelschap op. Een hunner schrijft echter in 1790 uit Batavia, dat hier vele particuliere boekerijen zijn en dat aldus op vendutie veel goede lectuur te bekomen is en tegen lagen prijs. Wij vonden eene boedelrekening van 1800, waar de voor boeken geboden prijzen zeer behoorlijk konden heeten. Ook de Engelschen schijnen nogal lust voor lectuur meegebracht te hebben; men vindt in de Java Government Gazette allerlei thans al lang vergeten romans geadverteerd van 3, 4, ja 5 deelen, tijdschriftnummers soms al twee jaar oud. Den 1 Aug. 1854 opende de Maatschappij tot Nut van het Algemeen eene volksbibliotheek op Pasarbaroe. Wie op den vernuftigen inval van de leestrommel is gekomen, vernamen wij niet. Vermoedelijk is dit de boekhandel van Lange en Co., die in 1855 eene mail-leesinrichting opende, waar men tegen 5 gulden per maand allerlei tijdschriften kon lezen. Het leesgezelschap „Tot nut en uitspanning" anno 1833 was eene zwaluw die den zomer niet maakte. Maar in 1859 bestonden er reeds zooveel leesgezelschappen, dat de boekenverkoop er onder leed.

§ 1231. Op het stuk van kleeding volgde men natuurlijk in hoofdzak de mode in Europa, maar eenigszins uit de verte. Zoo worden „driekante hoeden met en zonder veder" nog in 1829 te Batavia geadverteerd. Wat men in de 17e eeuw soms bespeurt, dat onze Hollanders in Oostersche landen, zooals Perzië en Hindostan, een inheemsch kostuum aandeden en zich tooiden met tulband en kaftan, komt later niet meer voor. Zelfs het „sijde allegias musquitepack met 56 silvere cnoopen", dat wij in een boedel van 1662 aantreffen, eene Portugeesche dracht, waarbij eene lange, wijde, om de enkels gesloten Turksche broek hoorde, was een kostuum, dat men te Batavia liefst aan Mardijkers overliet, zooals dien op Beeckman's

schilderij van 1656 (photo L 2 b). Wie er te veel mee werd gezien, heette al gauw „Jan met de lange broek”. De echte Hollander droeg in Coen's tijd zelfs den deftigen mantel, zooals de schilderij van 1627 toont. Schepenen kregen dan ook een „mantelgeld” om zich een Tourschen mantel aan te schaffen overeenkomstig hun rang. Natuurlijk werd al spoedig heel wat weelde in de kleedij vertoond. Onze Compagniesambtenaar op Albert Cuijp's schilderij van omstreeks 1650 (photo L 4) kleedt zich op zijn deftigst nog in de oude eenvoudige dracht, maar Heecq stond er in 1656 verbaasd van, hoe sedert zijn vroeger verblijf te Batavia de bescheiden kostumes van Chineesche zijde zonder versiersel hadden plaats gemaakt voor § 1232. kostbare Europeesche stoffen met veel goud en zilver. De oude boedelbeschrijvingen bevestigen dit geheel en verraden ook allerlei toiletgeheimen. Zoo bespeurt men, dat de kuitlen onzer vadersen zoo gevuld schenen, doordat ze dikke katoenen onderkousen droegen om de fijne bovenkousen te sparen. De groote en fraai bewerkte gouden rok- en kamizoolknoopen hadden dikwijls eene belangrijke waarde. In de 18e eeuw werd de heerenkleeding steeds weelderiger. Behalve kostbare degens vinden wij bijvb. een stel brillanten borstrok-knoopen ter waarde van 7.200 Rds., een dasgesp met 47 brillanten, een rotan met gouden knop, versierd met 48 diamanten en een grooten amethyst, een anderen rotan, welks gouden knop behalve 24 diamanten nog 80 robijnen, een grooten en twaalf kleine saphieren, 6 topazen en evenveel smaragden draagt. Die „borstrok” met brillanten is misschien het mouwvest ¹⁾, dat al omstreeks 1700 in gebruik kwam om den zwaren langen rok te kunnen uitdoen, dien men eigenlijk wel een beetje warm

1). Men vindt in boedelbeschrijvingen ook een kleedingstuk, dat „baskat” wordt genoemd en blijkbaar eene soort mouwvest of borstrok is. Volgens Klinkert is *badjoe beskat* of *meskat* eene soort vest, op de borst gekruist en op de heupen saamgebonden. Hij schijnt dit dus voor een inheemsch woord te houden; het lijkt anders nog al op de corruptie van „borstrok”, evenals *kalambi* op die van „wambuis” (§ 869 noot).

vond. Bij bezoeken legde men hem dan ook af, zoodra het ijs was gebroken en de degen werd losgehaakt; dan werd tevens de pruik af- en eene luchtige muts opgezet, die men gevouwen § 1233. in den zak had. Soms stuurde men dadelijk pruik, degen en rok naar huis, maar wilde men in staatsie afscheid nemen, dan werden zij enkel in bewaring gegeven om bij het einde van het bezoek weer te worden aangedaan. Men zat dus bijeen in dat mouwvest, en danste zelfs daarin, hetgeen eene vreemde vertooning moet zijn geweest, want de hooge, gesteven, witte muts van dunne stof, die bij het mouwvest hoorde, was op een kaalgeschoren hoofd van zeldzaam komische uitwerking. Ook wandelde men in dat kostuum en zelfs in den Engelschen tijd (toen het gebruik verdween om den rok uit te doen) zette nog eens een oud heertje zijne hooge witte muts op bij een bal in de Harmonie ¹⁾. Dit hoofddeksel, dat ontleend schijnt aan het Chineesche priesterkostuum ²⁾, valt ons temeer op, omdat in den regel juist de hoofdbedekking datgene is, waarin de Westerling zich uiterlijk het meest van den Aziaat onderscheidt, zoodat bijvb. de Europeesche schooiers op Rach's platen zich ondanks hunne lompen blijven vastklampen aan hun driekant steekje. Alleen de matrozen maakten eene uitzondering. Janmaat droeg noch steek, noch haarstaart, maar eene muts of hoed of zuidwester en kort of lang of geen haar, al naar het viel.

§ 1234. Eene eigenaardige Indische heerenkleedij is de kabaja, thans bijna geheel verdrongen door het Engelsche négligé. Oorspronkelijk reikte de kabaja tot de voeten. Zoo spreekt reeds Van Linschoten van de „cabaja” der Brahmanen. In boedel-

1). Zoo bezat Augustijn Michiels in 1833 nog een slaaf-pruikenmaker.

2). Men ziet Chineesche priesters op onze photo van Rach's plaat van het Observatorium, K 31. De witte muts, die wij als Europeesche dracht reeds in 1719 aantreffen, is het mooist zichtbaar op Rach's teekening van de Binnennieuwpoortstraat (photo K 20). Zij kwam ook bij de onzen op Ceilon voor en zal wel eene algemeene Compagniesdracht zijn geweest.

beschrijvingen vindt men de „mans cabaaij of japon” ¹⁾, waar-
bij een „cabaaijband” hoort, blijkbaar eene sjerp of koord om
het middel. Deze kabaja, welke eigenlijk thuis hoorde in Gou-
serate en Bengalen ²⁾, leek dus op eene kimono. Zij werd
zoowel door heeren gedragen als door dames. Grappig komt
dit aan den dag in het testament van den G.-G. van Outhoorn,
die een paar zijner gedragen „cabaaijen” aan eene dame lega-
teerde „tot haar eijgen dragt”. Het was niet per se een nacht-
kostuum maar ook eene huisdracht, van eene lichte gebloemde
stof of ook van zijde of fluweel en zelfs gewatteerd ³⁾. Soms
noemde men het een „innocent”. Vooral ’s ochtends vroeg en
’s namiddags, als men ging slapen, werd de kabaja gedragen

1). Dit woord *japon* is door Professor Veth in verband gebracht met het Arabische *djobbah*. Aangezien men echter zoowel van „ge-
catoeneerde Japanse rocken” verneemt (dus wat tegenwoordig eene
kamerjapon heet) als van „Japansche zijden rokken” en „Japansche
zijden kabaaijen”, die alle ongetwijfeld de bovenvermelde „japon” zijn,
valt het moeilijk te betwijfelen, dat „japon”, hetwelk de ouderwet-
sche Portugeesche en Hollandsche spelling van „Japan” is (zie onze
beschrijving der photo E 15), met dezen landnaam (Daï Nippon)
samenhangt. Het adjectief „japonsch” vindt men bijv. Dagr. 1632
bl. 64, „Japonder” hierboven § 170. Dat men in plaats van „japonsche
cabaaij” kortweg „japon” zei, is van denzelfden aard als dat men
spreekt van een panama, eene manila, een glas port, een pond gruyère.

2). De afleiding van het woord *kabaja* blijft voor ons twijfelachtig.
Het ligt voor de hand om dit woord in verband te brengen met den
stadsnaam Kambaja in Gouserate, waarvan vele stoffen kwamen.
Zoo vindt men in de Bataviasche Courant advertenties, die naast den
Nederlandschen ook een Engelschen tekst hebben en waarin onze
woorden „cabaaijen” en „cambaijen” in het Engelsch worden weerge-
geven met „cambayas” en „camboys”, welk laatste woord Hobson-
Jobson in verband brengt met den stadsnaam bovengenoemd.

Maar volgens Michaëlis’ Portugeesch woordenboek beteekent *cabaja*
in het Portugeesch: Peking en bij uitbreiding ook Chineesche zijde en
oostersch opperkleed; op deze wijze zou kabaja — Peking geheel over-
eenkomen met japon — Japan. Misschien is hier echter verwarring
met *Cataia* = China, ofschoon ook volgens Hobson-Jobson bij de
oude Portugeezen *cabaya* de naam is voor een oostersch opperkleed.

3). Zoo vinden wij geadverteerd: „zijde en slaapkabaijen”. De
zijden dus voor huisdracht.

samen met de witte muts. In het begin der 19e eeuw echter wordt deze heerenkabaai korter, zoodat zij enkel tot de knieën reikt; voortaan is zij meest wit en draagt men daarbij eene hoog opgeschorte sarong ¹⁾. Men vond dat zelfs een „deftig” kostuum, iets wat na de beschouwing van ons prentje van een aldus toegetakelden oudgast (photo M 4) rechtmatige verbazing zal wekken. De sarong heeft daarna weer plaats gemaakt voor de slaapbroek, die al veel vroeger als „muskietenbroek” werd gedragen; de kabaja is ineengekrompen tot een Chineesch kieltje en als kieltje is zij nu bezig uit te sterven.

§ 1235. De witte heerenkleeding is denkelijk eene Engelsche dracht. Thunberg vermeldt te Batavia omstreeks 1775 enkel het dragen van een wit katoenen vest, misschien dus een mouwvest. De eerste maal dat te Batavia een „white jacket”, soms met diamanten knopen, dus een toetoeep-jasje, positief wordt vermeld, is in 1793; het werd toenmaals aangetrokken, wanneer bij bezoek de jas was uitgedaan. Dit kan dus wel hetzelfde zijn wat Thunberg bedoelt. Een compleet wit pak vinden we het eerst bij de Engelschen in Bengalen anno 1813; de prijs van acht gulden bewijst wel, dat het daar algemeen gedragen werd. Enkele jaren later ontmoeten wij het eveneens te Batavia, waar het nu en dan een précair bestaan heeft geleid. Zoo kon De Eerens, die van soldaat was opgeklommen tot Gouverneur-Generaal en dus feodaal deftig deed, geen wit zien, hetgeen genoeg was om het voor eene poos uit den beleefden omgang te verbannen. Op andere tijden was wit in den ban bij avondbezoeken, maar als men dan in eene zwarte jas verscheen, werd men (kasian, zoo warm ja?) verzocht om die maar uit te doen en dan zat men statieus in zijne hemdsmouwen. De Engelschen te Batavia, die tegenwoordig 's avonds een wit pakje bad form vinden, zag men vroeger méér in deze kleedij dan de Hollanders. Zoo deint het lieve

1). De aldus gedragen sarong heet soms „het windzeil”, wat eigenlijk de benaming is van den koker van zeildoek, die op een schip dient tot ventilatie van een ruim.

leven op en neer. De Bengaalsche solahoed (wat wij een kurken hoed noemen) komt in eene advertentie van 1850 voor.

§ 1236. Van de Bataviasche dames te spreken is eigenlijk een klein weinig gevaarlijk. Men kan moeielijk iets anders dan de echo zijn van wat vroeger omtrent haar van de daken werd geschreeuwd, en dat is het tegendeel van vleitaal. Wij willen dus vooraf onder de aandacht brengen, dat onze zegslieden zich gewoonlijk tot een publiek richtten, dat in verhalen over de Oost op gepeperden kost rekende. Onze portretten van Jan van Riebeeck's echtvriendin en de Compagniesdame van Albert Cuijp (photo's L 4 en 5) zoowel als de gedrukte brieven van Cornelia Johanna de Bevere en Van Hoorn's echtgenoot toonen voldoende (hetgeen zich trouwens wel onderstellen liet), dat ook in de Oost heel wat Oud Hollandische degelijkheid en levenslust onder de vrouwen was aan te treffen. Zooals het echter gaat, van de stil en onbesproken levende en werkende huisvrouw nam een reisbeschrijver geene kennis, om des te heftiger aan te vallen op het gebrek aan opvoeding onder de lossere hiergeborenen.

§ 1237. Voor die gebrekkige opvoeding bestonden verschillende aanleidingen. Eerstens was het aantal Europeesche of semi-Europeesche vrouwen van den beginne af gering geweest in verhouding tot dat der mans. Vandaar hare bevoorrechte positie, evenals in andere overzeesche koloniën. Indië begon al vroeg het „luilekkerland der vrouwen” te heeten, omdat zij, bij de talrijkheid der bedienden, de handen niet uit de mouwen behoefden te steken. Aangezien dus de meisjes toch een makkelijk leven tegemoetgingen, vond men dat zij niets behoefden te leeren. Men liet haar eenvoudig aan de slavinnen over. Nog in 1820 schrijft iemand in de Bataviasche Courant, dat het „geheel ongehoord” is, dat een der dochters meehelpt in de huishouding; nog in 1850 heet het een bewijs van flinkheid, als een meisje thuis zelf iets gaat halen uit eene andere kamer, in plaats van vier of vijfmaal om een bediende te roepen. De ouders mochten al heel blij zijn, als eene dochter tenminste den tijd had leeren korten met kantwerken of

borduren of het toezicht op het naaiwerk der slavinnen. In den regel trouwden de meisjes zeer jong, zelfs op twaalfjarigen leeftijd, natuurlijk met een veel ouderen man, die op den duur in haar gezelschap geen behagen vond, terwijl zij zich niet senang voelde als *hij* er bij was, zoodat zij veel aan zichzelf, hare slavinnen en kennissen van hetzelfde intellectueel kaliber werd overgelaten. Tengevolge van deze vroege huwelijken § 1238. bleef ook het aantal kinderen meestal gering. Daarentegen had de vrouw bij hare matiger en zindelijker gewoonten en hare aanpassing aan het klimaat alle kans om den man te overleven en tot twee, drie of vier keer te hertrouwen, vooral wanneer zij van zichzelf of door een vroeger huwelijk wat geld bezat. De mogelijkheid bestond dus, dat een nieuw huwelijk, waarbij het verschil in leeftijd niet meer zoo hinderlijk werd gevoeld, aan de vrouw wat meer geluk bracht dan het eerste. Zij was echter op haar dertigste jaar al oud en meestal zeer gezet, zoodat vreemdelingen niet licht in extase geraakten over het vele vrouwelijk schoon, dat zij te Batavia ontmoetten. Kaptein Cook echter vond de dames allersnoeperigst en het zou onhoffelijk zijn er aan te herinneren, dat hij pas uit de Zuidzee kwam, de Stille Zuidzee. Het zwierigst compliment aan de Bataviasche schoonen is van een dichter in 1842, die in verrukking raakt over hare gelaatskleur:

„Die tint van d' Itaaljaanschen hemel,
Gelelied door bedak en zemel”,

hetgeen uit de verte herinnert aan Willem Roijaards' beroemde foespraak: „Gegroet! gij Hoofden vol Bedak.”

§ 1239. Voor de nonna als zuinige huisvrouw in onbemiddelde gezinnen heeft tenminste Hofhout een goed woord. Alle anderen zijn niet uitgepraat over hare hinderlijke eigenschappen en hare negatieve ontwikkeling. De Kerkeraad o.a. schrijft in 1776, dat de meeste dames „volstrekt buiten staat” zijn, om eene preek in de Nederlandsche taal te volgen. In gezelschappen zaten zij onder elkaar; anders was er (bijvb. bij het dansen) geen kik uit te krijgen dan een paar afgebeten Maleische klanken. Maar bracht men haar eens goed uit haar

humeur, ja, dan bleek Mevrouw begaafd met een heerlijk sopraangeluid en eene rijke woordenkeus in den stijl der Vischmarkt.

§ 1240. Doch staken wij dit napraten van wuffte en kwaadsappige reisbeschrijvers en geven wij liever het woord aan twee dames uit de beste kringen van Europa. Daar is eerst Lady Anne Barnard, die omstreeks 1800 van de Hollandsche meisjes te Kaapstad zegt: „What they want most, is shoulders and manners”. Dat onze dames in Zuid-Afrika geene schouders zouden hebben bezeten, klinkt wat zonderling. Lady Anne bedoelt: zij hadden niet geleerd om aan hare schouders door lange spieroefening de gracieuse lijn te geven ¹⁾, die door de toenmalige mode werd geëischt, maar ons even onnatuurlijk voorkomt als de verwrongen Chineesche voetjes. Dit verwijt is dus nogal te dragen. Wat manieren betreft, die waren voor Kaapstad goed genoeg, want de meisjes trouwden allemaal. De klacht van Mevrouw Bakounine, een vijftientig jaar geleden (haar man was hier Russisch consul) zouden wij niet wagen te herhalen zonder de toevoeging dat zij geen Hollandsch verstond en daardoor, zooals zij erkent, heel weinig omgang had. Zij verveelde zich dus gruwelijk te Batavia, dat zij in hare pruilende knuppelverzen beschrijft als een

Pays d'hommes très patients, très doux, très consciencieux très laborieux.

Et de femmes terre-à-terre, ignorant de l'idéal le besoin impérieux.

De vraag is echter, of die zoo hard werkende (hm, hm) echtgenooten wèl den besoin impérieux van het ideaal ondervonden en of de vrouwen soms niet even geduldig, zachtmoedig en nauwgezet waren als de mans, zoodat zij, zoo niet bij Mevrouw Bakounine, dan toch wel bij hare echtgenooten pasten.

1). Op onze afbeeldingen van dames en zelfs kinderen der 17e eeuw (photo's L 4, 5, 6) ziet men deze lijn bereikt, niet door neerbuiging maar door opbulstering der schouders, die aldus bijna tot de ooren reiken, terwijl de hals haast onzichtbaar is.

§ 1241. Gelukkig heeft deze Moscovitische het sirihpruimen niet bij gewoond, waaraan de dames ongeveer 1820 nog deden.

Dit was natuurlijk weer overgenomen van de Portugeezen. Als men leest dat eene Portugeesche dame in de Oost zich door geen man zou willen laten omhelzen, wanneer hij tevoren geen sirih gekauwd en daarmee zijn adem gezuiverd had, krijgt men een idee zoowel van de algemeenheid van dit gebruik als van den deplorabelen staat der Lusitaansche gebitten. Onze oude Bontius vloeit over van lof voor de sirihpruim, die hij een nobile medicamentum noemt, maar hij geeft toch den Inlander een steek om zijn sirihkauwen:

Met bloedige lippen
Spuwt hij een hardrood speeksel, al grijnzend met pikzwarte tanden.

Onder Hollanders werd dit spoedig zoo algemeen, dat het eerste wat de baar en het barinnetje aan Java's groene strand leerden het sirihpruimen was. Coen, Rumphius en Valentijn pruimden allen om het smakelijkst. Zelfs in officieele vergaderingen werd sirih gekauwd. Tegen het midden der 18e eeuw raakte het echter onder heeren in onbruik; die kauwden thans confituren in de vergadering. De dames echter konden niet leven zonder haar sirihgerei („epo” of „pinangboeset”, dit laatste van het Portugeesche *boceta*; zie onze photo D 30), waarin de „pakottij” of knijper om de pinangnoot te breken, en de noodige ingredienten. Eene slavin, die dit kistje (van ebbenhout, lakwerk, schildpad, ivoor, zilver of goud) en een kwispeldoortje (photo D 31) droeg, volgde haar als hare schaduw, zelfs op de wandeling en tot in de kerk; hare plaats was aan Mevrouws voeten. Thuis stonden in elke kamer kwispeldoors of cuspidors, zooals trouwens in Holland ook, hetgeen de verbazing van vreemdelingen placht te wekken. Buiten ons zindelijk landje namelijk spuwde ieder maar op den vloer en men spuwde veel en gaarne. Een verrassend licht valt nog op het vrouwelijk element der Bataviasche samenleving uit hetgeen zelfs in 1832 een inzender in de krant van 20 December schrijft: „Een groot getal Europeesche Indische vrouwen (*te Batavia*) slapen, ofschoon zij de fraaiste

ledikanten in huis hebben, liever op eenen met steenen of planken bevloerden grond tusschen de slavinnen en de kinderen". Blijkbaar hadden de ouders haar in de jeugd geheel aan de slavinnen overgelaten, zelfs 's nachts, en sliepen ze daarom nog altijd liefst op een tikar. Men vergelijkte echter § 1183.

§ 1242. Evenals de weelde der heeren het meest uitblonk in den rotan, zoo de damestooi in hare kondé. Men had natuurlijk graag kostbare ringen, braceletten, kabaja- en andere knoopen, broches, halssnoeren of ceinturen, maar een paar kostelijke „hairstekers" en een om de kondé gewonden snoer paarlen en edelgesteenten vormden toch het heerlijkst sieraad. Op portretten van Indische dames (L 4, 5 en 7) wordt het hoofd dan ook zoo gedraaid, dat de kondékrans zichtbaar is, en Lord Minto zegt dat, al lijkt de Bataviasche edelvrouwe soms eene appeltrien, men haar verheven rang toch kan ontwaren als men haar achterhoofd bekijkt. Een veel voorkomend sieraad is ook de sirihboewah- of, zooals men zei, siriboaketting in den vorm van een muizestaart en bestaande uit dikke, cylindervormige, gouden kralen; verder de amberbol van à jour bewerkt goud met een welriekend preparaat erin, dien wij al in 1696 ontmoeten en op Rach's platen (zoo K 32; zie misschien ook L 4) dikwijls aan de ceintuur der Bataviasche dames zien bengelen. In de schrale tijden van Daendels en Raffles is natuurlijk het meeste goud- en zilverwerk versmolten. Een oud sirihkistje kan men echter nog wel eens bemachtigen.

§ 1243. Meer aantrekkelijk is de liefhebberij voor bloemen. Oorspronkelijk behoorde (zie § 1089) tot het Bataviasche huis veelal een tuin, en van de liefde voor bloemkwekerij getuigt o.a. een stuk van 1660 (zie § 248), dat Hollandsche bloemen alhier vermeldt, denkelijk uit den Kaapschen tuin (zie § 246). Rozen vinden wij hier al in 1689. Toen vervolgens de tuinen werden vervangen door binnenplaatsen, moet de bloemkwekerij buiten de wallen een bedrijf zijn geworden. Slavinnen verkochten bloemen langs de straat en reeds tijdens Valentijn

was er eene bloemenmarkt bij de Middelpuntsbrug (§ 676), waar de jongelui voor hunne meisjes snoeren of vlechten kochten, die zij op inlandsche wijs om de kondé slingerden, evenals de rijke dame een parelsnoer. Zonderling is, dat ook de heeren zoodanig op bloemen verzot waren, dat een zilveren tempat kembang even goed bij eene vergadering hoorde als een inktpot ¹⁾.

§ 1244. Hoe de dames de Europeesche modes nadeden, is uit vele onzer platen te zien, evenals ook, dat de kleederdracht der kinderen gelijk was aan die der ouders ²⁾. Met zekere ontsteltenis bespeurt men, dat bijvb. de hoepelrok al evenzeer te Batavia zijne triomfen heeft gehad als in het Westen en dat mouches er heel niet onbekend waren; men had daarvoor eene gouden mouchesdoos. Zoo heeft Rach met lichte spotternij op het bruggetje in den tuin van Weltevreden (photo K 29) Mevrouw Generaals geteekend in vleermuistoilet, eene Edeldame als suikerbrood en eene Jonkvrouw als kaasstolpje. Uit andere teekeningen van hem ziet men, dat bij een wandeltoilet ook in de 18e eeuw wel een hoed hoorde. Overigens zullen wij onze wonderlijke ontdekkingen op het gebied van Bataviasche toiletgeheimen liever in het duister laten; alleen

1). Misschien zal het den lezer interesseeren dat Ds. S. A. Budingh reeds in 1850 orchideeën kweekte bij zijn huis op Molenvliet, met welke liefhebberij hij zijn tijd ver vooruit was. De Javabode van 12 Aug. 1857 bevat de eerste advertentie van een Europeeschen bloemist, U. Teuscher te Meester Cornelis; die van 5 Mei 1858 zegt, dat de liefhebberij voor bloemkweeken pas van de laatste jaren dateert. Teuscher echter had als bloemist geen bestaan, want in 1863 ontmoeten wij hem als eigenaar eener slachterij. Niettemin blijkt uit Javabode 15 Dec. 1865 dat van hem het idee is uitgegaan der oprichting van den Dierentuin (§ 1286 noot).

2). Men zie eens de goed geteekende en natuurgetrouwe plaatjes van Bataviasche kinderen in J. van Soest's Oost-Indische Bloempjes (1846 en later), bijvb. het jongetje aan de hand van baboe met een net bolhoedje, overhemdje, boordje, dasje, vestje, jacquet etc.; een ander wurm draagt zelfs slobkousjes en souspieds; de meisjes (van 6 of 8 jaar) schijnen opgetuigd met een crinolientje. Inderdaad vindt men in de courant „kindercrinolines” geadverteerd.

is het curieus, dat onder „labaar”, wat oudtijds een vrouwen-halsdoek was, tegenwoordig soms in Indië de gekleede jas wordt verstaan. In den regel zullen de costumes wel thuis zijn geknipt en genaaid. Een „vrouwensnijder” behoorde soms tot het slavenpersoneel. Omstreeks 1800 bespeuren wij echter, dat damesjaponnen ook uit Europa en de Fransche kolonie op Mauritius worden ingevoerd. In 1825 vinden wij de eerste advertentie eener modiste. De gewoonte was, dat eene pas uit Europa aangekomen dame bij een bal op de Harmonie van alle kanten begluurd werd om te zien wat de laatste mode was, waar men soms heel wat achteraan kwam. Had het barinnetje de nieuwste japonnen en de frische teint, de Indischen hadden hare flonkerende brillanten. Zelfs toen was het nog mode om bloemen in het kapsel te dragen.

§ 1245. De komst der Engelschen had nog al verandering gebracht. Voordien was men wel wat héél veel onder elkaar gebleven, met het gevolg dat men het zich wat al te makkelijk maakte. De dames voelden hare Europeesche kleedij als een wezenlijk offer aan de mode en daarom, als zij dat offer hadden gebracht door ingeregen en ingepend op eene partij te verschijnen, was het niet ongewoon, dat zij na eenige oogenblikken zich absenteerden om vervolgens in Indisch gewaad weder hare entree te maken. De vreemdeling, die zich pas had uitgeput in plichtplegingen jegens eene of andere modieuse en hautaine verschijning, zag zich dan plots omgeven door vrouwelijke gedaanten in nachtgewaad, sommige schraler en knokiger, andere gevulder en kwabbiger dan de Jofferen en Edelvrouwen, welke hij met ontzetting daarin meende te herkennen. De Engelschen hebben altijd laag neergezien op Indisch toilet en zijn er thans vrijwel in geslaagd dit te verbannen.

§ 1246. Maar ook tusschen de Hollandsche dames en de Mixtieschen schijnt op dit stuk eenig verschil te hebben geheerscht. De Mixtiesche schijnt meer te hebben gevoeld voor het „hemdeden genaemt baju”, wat Van Linschoten de gewone huisdracht der Portugeesche vrouwen in Indië noemt, de Hollandsche meer voor de kabaja, die, zooals wij zeiden, een kimono-

achtig kleedingstuk van bonte of gekleurde stof was, met eene sjerp of band met kwasten om het middel. Beiden droegen verder een sarong, die altijd „kleedje” wordt genoemd. De toka ¹⁾, een over den linkerschouder hangende sluier, versierd met zilveren of gouden boordsel, schijnt speciaal door Mixtieschen gedragen (photo L 2a). In de 18e eeuw werd de kabaja, als men uitging, liefst van eene witte kleur genomen; ook reikte zij toen niet meer tot de voeten, en men had zelfs eene nog kortere soort, die bij familiaar bezoek werd gedragen ²⁾. De mouwen waren om den onderarm zeer nauw en gesloten met knoopjes. In plaats van het „kleedje” wordt in de 18e en het begin der 19e eeuw bij de kabaja ook wel de saja gedragen ³⁾, een rokje van wit of gekleurd katoen met zeer vele gesteven plooien, dat met een band om het middel werd gesloten. Een paar muilen met omgekrulde punten voltooide dit costuum.

1). Het Portugeesche *touca*, dat eigenlijk een hoofddoek beduidt, die daarom in de Compagniestaal wel *took* heet.

2). Men zie onze photo L 7 van Mevrouw Engelhard's portret. Uit de rekening der uitgaven voor een Mixtiesch weesmeisje 1769 bespeurt men, dat zij op haar mooist was als ze de „lange mixtiese cabaaij” droeg, die 8 Rds. kostte en twee jaar mee moest. Onze photo's naar Rach vertoonen hier en daar die „lange mixtiese cabaaij”. Zie bijvb. K 1.

3). In 1697 ontmoeten wij reeds in inventarissen het woord *tjaya*, wat echter eene stof schijnt te beduiden, niet een kleedingstuk. In het Portugeesch is *saja*: onderrok.

Eigenaardig is, dat door de dames te Lima in Peru een zeer nauwe en geplooid rok werd gedragen, die *saya* heet en behalve in de stof geheel met de Bataviasche *saja* overeenkomt. Hoe deze dracht herwaarts zou zijn overgewaaid, is niet te raden.

HOOFDSTUK XVII.

§ 1247. **D**E drie hoofdgebeurtenissen in het menschelijk leven, geboorte, huwelijk en overlijden, benevens de daarmee samenhangende Bataviasche gebruiken verdienen wel eene afzonderlijke bespreking. Wij kunnen echter ook hierbij niet verder springen dan onze pols wil reiken, met andere woorden, van de gebruiken bij geboorte en doop valt voor ons weinig te vertellen, omdat daaromtrent niets in onze bronnen te vinden is.

Het Hollandsche bakeren (§ 115) is al heel vroeg afgeschaft. Wat wij verder bespeuren, is alleen dat aan de doopsprei niet zelden veel geld werd verdaan, natuurlijk om bij den gang naar de kerk heerlijk voor den dag te komen. Echter kon men zijn wichtjen ook thuis laten doopen. De Predikant te Samarang verzekert in 1815 dat de Zondagspreek een veel grooter gehoor zou trekken, wanneer er tevens gedoopt werd; zooals het thans gaat, zucht Zijn Eerwaarde, kan ik wel den ganschen dag tusschen de wielen zitten om aan zuigelingen het doopsel te brengen — een verblijdend getuigenis omtrent de vruchtbaarheid der Samarangsche echtverbintenissen.

§ 1248. Gelukkig vloeien onze bronnen minder karig aangaande huwelijksaangelegenheden. Ook in onze officieele bescheiden is daarvan niet zelden kwestie, want het spreekt wel vanzelf, dat de Compagnie zich nadrukkelijker met het huwelijk harer Christenonderdanen bemoeide dan tegenwoordig de Staat. Volgens toenmalige opvatting had immers de Overheid, die zelve hare macht aan God ontleende (§ 1406), ook te waken voor het eeuwig heil harer onderdanen. Vandaar de bepaling der Bataviasche Statuten van 1642, dat geen Christen zou mogen trouwen met eene Onchristen en aldus zijne onsterfelijke ziel in gevaar brengen. Door tegelijk aan Christenen het concubinaat te verbieden, meende men de gemeente rein van

smetten te kunnen houden, maar de dwangmiddelen bleken niet krachtig genoeg, en de van ouds bestaande ontucht tierde steeds welig voort. In den lateren Compagniestijd overtrof het aantal onechte geboorten uit Christenvaders verre dat der weftige. De huishoudster was een erkende factor in de Europeesche samenleving geworden en wie zich tot ééne bepaalde, had van niemand eenig verwijt te duchten. Wij bespraken deze zaak in § 841 en 983 e.v. en bepalen ons hier tot het wettig huwelijk.

§ 1249. Dat ieder Europeaan ook hiertoe de vergunning der Regeering noodig had, zelfs wanneer hij niet in haar dienst stond, gold sedert 1615 als regel. Nu eens werd daar scherper op gelet, dan weer minder scherp, maar zelfs in den Engelschen tijd bespeuren wij nog dat geen Christen kon trouwen zonder schriftelijke vergunning van den Lieutenant Governor. Men zag echter kans om de Regeering te vangen in den strik harer rechtzinnigheid en haar desnoods de vergunning tot een huwelijk af te dwingen.

Volgens de orthodoxe leer namelijk, berustend op een of twee plaatsen in het Oude Testament, stond eene trouwbelofte, als teeken waarvan de ringen werden gewisseld of een „pand der minne” geschonken, in bindende kracht gelijk met een huwelijk. Hoe ongeraden het nog heden in Engeland is om zich eene trouwbelofte te laten ontglippen, is overbekend: al wordt men niet meer tot een huwelijk genoodzaakt, zonder kleerscheuren komt men er niet af. Te Batavia ontmoet men daarvan enkele merkwaardige gevallen. Zoo in het begin van Maetsuijker's bestuur, toen eene jongedame, die van haar vrijer niet langer wilde weten, zelfs haar ring van hem had teruggekregen en zich met een ander had verloofd, door den Kerkeraad vervolgd werd: zij moest en zou met haar afgewezen minnaar trouwen. Gelukkig kwam de goddelooze Maetsuijker

§ 1250. tusschenbeide. In 1762 veroordeelt de Raad van Justitie eene weduwe, die „wijgerig is geworden” eene gegeven trouwbelofte na te komen, om „met den suppliant binnen den tijd van ses weeken” de huwelijkssponde te beklimmen. Men vindt

zelfs gevallen dat geen van beide partijen meer trouwen wil, en dat de Kerkeraad hen toch daartoe noodzaakt. De dogmatisch correcte manier om aan dezen theologischen strop te ontkomen, bestond hierin, dat de vrijster zich tegenover een ander liefhebber niet tot eene trouwbelofte bepaalde maar heel wat verder ging; alleen dat gaf den eersten vrijer eene orthodoxe verontschuldiging om zich terug te trekken. Het mes sneed echter ook naar den anderen kant, want als de Regeering hare toestemming tot een huwelijk weigerde, kon de vrijster die toestemming afdwingen door haar galant te sommeeren om eene gedane trouwbelofte na te komen. Er is later een apart wetje gemaakt om dezen truc, waartegenover de Gouverneur-Generaal machteloos had gestaan, te beletten.

§ 1251. Van het oogenblik af, dat men het eens was geworden en de ringen had gewisseld, heette men bruid en bruidegom. Niet zelden was het bruidje piepjong, twaalf, dertien, veertien jaar, zooals reeds Françoise de Wit, met wie de G.-G. Carel Rengers als 46-jarig weduwnaar trouwde. Maar even dikwijls had zij al een paar echtgenooten ter aarde besteld: men stierf gauw te Batavia, vergat snel en hertrouwde met spoed. De verloving duurde maar kort en werd fluks gevolgd door den ondertrouw. Oorspronkelijk geschiedde deze uitsluitend ten overstaan van den Kerkeraad. Sedert 1632 werd echter de medewerking van Schepenen vereischt, sedert 1641 die van het naar Amsterdamsch voorbeeld opgerichte College van Huwelijksche Zaken ¹⁾. Dit zetelde op het Stadhuis. Beschikte men echter over invloed en had men er geld voor over, dan verzocht men het college de inschrijving aan huis te willen komen doen, of wel eene commissie uit zijn midden daartoe te zenden. Heeren der Regeering natuurlijk waren van elke betaling vrijgesteld. Meestal echter reed men stadhuiswaarts. Aan gezien dit rijden voor deffig gold (men kon er immers best heen wandelen), moesten gewone menschen, voor wie deffigheid

1). Over dit college zie § 1483 noot. Het bestond uit Compagniesdienaren en burgers en werd in 1812 opgeheven. De bevoegdheid van het college ging toen over op den Magistraat te Batavia.

niet te pas kwam, daar weer eene hoogmoedsbelasting
§ 1252. voor betalen. De Commissie teekende dan het voorgenomen
huwelijk in haar register aan en reikte eene verklaring uit,
dat bij haar geen bezwaar daartegen bestond ¹⁾. Daarmee
verscheen men bij den Kerkeraad, en wanneer ook hier geene
tegenkanting was ondervonden, werd het aanstaand huwelijk
drie achtereenvolgende Zondagen van den kansel aan de ge-
meente bekend gemaakt. De derde afkondiging werd liefst ter-
stond door de voltrekking van het huwelijk gevolgd, nadat
wederom eene vergunning van het College van Huwelijksche
Zaken was overgelegd. De macht der Kerk derhalve was bij
deze gewichtige aangelegenheid uiterst gering. Zonder voor-
afgaande vergunning van het wereldlijk gezag kon zij noch
de geboden afkondigen, noch het huwelijk sluiten. Weigerde
zij hare medewerking (wat eene enkele maal is voorge-
komen), dan stapte de Regeering met ruwe laarzen over haar
heen en deed zij het huwelijk voltrekken door den Secretaris
van een der rechterlijke colleges ten overstaan van eene com-
missie uit dat lichaam.

§ 1253. Dit zijn derhalve de hoofdlijnen. De zwier van het huwelijk
wisselde natuurlijk naar iemands rang en fortuin; ook is er

1). Daarvoor kon noodig zijn de overlegging van eene doopcedel, emancipatiebewijs of verklaring van bekenden dat bijvb. de bruid vrij-
geboren is, vergunning van ouders of voogden, eene kerkelijke attestatie,
permissiebiljet van den Gouverneur-Generaal, en vooral een certificaat
der Weeskamer, dat deze geene pretenties op de aanstaanden had. Wa-
ren partijen slaven, dan gaf de lijfheer schriftelijk vergunning. Van de
voltrekking van het huwelijk hielden Comm. van Huw. Zaken in den ou-
deren tijd geene aantekening. De Predikant deed dit slechts door in zijn
register van ondertrouw naast de namen der partijen drie strepen te
trekken dwars door eene derde streep; elk dezer drie strepen beduidt
eene verrichte afkondiging, de derde het voltrokken huwelijk. De zeker-
heid dat een ondertrouw is gevolgd door een huwelijk, blijft dus in den
ouderen tijd zeer precair en hangt letterlijk aan een streepje. De namen
van den Predikant en de getuigen blijken heelemaal niet; de ouderdom
der partijen soms wel, soms niet. Alles saamgenomen, was de wettig-
heid van huwelijk en geboorte in deze kerkelijke handen lang niet veilig
gewaARBORGd. Later werd men wat zorgzamer.

tusschen den eersten tijd en den lateren wel verschil. Het ging echter ongeveer aldus toe.

Na het aanteekenen werd eene kroon gehangen voor de deur van den bruidegom of voor het kantoor, waar hij werkzaam was. Er werden speelnooten aangewezen, namelijk een kroonjonker en een kroonmeisje, die met hun beiden voor de regeling der bruiloft zorgden en bij het huwelijk als getuigen optraden. De beide Zondagen na de aanteekening hielden bruid en bruidegom receptie, bijgestaan door de speelnooten, den strooijonker en het strooimeisje. Natuurlijk werden er allerlei festiviteiten gegeven benevens een gastmaal, dat de voorbruiloft heette en waartoe wel evenveel personen werden genoodigd als tot de bruiloft zelve. Den avond vóór het trouwen werd de kroon van het huis des bruidegoms met muziek en flambouwen naar dat der bruid overgebracht, om daar op den morgen van den trouwdag boven de versierde voordeur § 1254. te worden gehangen. Wie eenigszins deftig trouwde, deed dit op een Zondag, na afloop der preek ¹⁾. De speelnooten kwamen den bruidegom halen en begeleidden hem naar het huis der bruid, vanwaar men zich naar de kerk begaf. Het stond gekleed om per rijtuig te gaan, maar men gebruikte hoogstens twee rijtuigen, die dan fraai versierd waren. Natuurlijk was daar weer eene belasting op gesteld; evenzoo op de deftige manier om eerst in de kerk te verschijnen nadat de gemeente reeds gezeten was. Na afloop der preek trad het bruidspaar tot vóór den preekstoel, waar een tapijt en twee kussens lagen, en werd daar knielend door den Predikant vereenigd. Dan volgde nog een gebed en 'psalm. Bij het verlaten der kerk reikte de kroonjonker een klein kroontje, met

1). Later werd het deftig om niet Zondags voormiddags te trouwen maar Zondagsnamiddags. In het laatst der 18e eeuw vond men het voornaam om niet in de kerk te trouwen doch den Predikant bij zich thuis te laten komen, evenals vooraf het College van Huwelijksche Zaken. Het allerdeftigst was, om den Predikant zelfs niet te raadplegen omtrent den trouwdag maar dien zelf te bepalen en hem gelijk een coiffeur of pruikenmaker te ontbieden.

edelgesteenten versierd, aan het kroonmeisje, door welke het op de kondé der bruid werd vastgestoken ¹⁾). Was men dicht bij de woning der bruid gekomen, dan begonnen de strooi-jonker en het strooimeisje het echtpaar uit een fraaien „strooi-bak” te bestrooien met bloemen en papieren lovertjes en te besprenkelen met eene rozewatefflesch ²⁾), beide een Oostersch gebruik, dat door de Portugeezen en Hollanders was overge-
§ 1255. nomen; de Engelschen strooien nog met rijst. Dan zette zich het bruidspaar op een rijk versierden troon, waarboven eene kroon hing, en ontving er de gelukwensen. Bij het feestmaal nam de bruid weer een eerezetel in; er werden dronken ingesteld en gelegenheidsverzen voorgedragen, er hadden vertooningen plaats en er werd gedanst. Eindelijk volgde een algemeene rondedans om het bruidspaar ³⁾ en al dansend begeleidde men het naar hunne kamer, die prachtig was opgetooid, vooral de huwelijkskoets ⁴⁾). Waren de twee enfin seuls — dan begon buiten de deur en op straat een heidensch rumoer van muziekinstrumenten, voetzoekers en moordslagen ⁵⁾), totdat de gasten het voldoende achtten en naar huis keerden. Van eene huwelijksreis was geen sprake. De jonggetrouwde

1). Op Ceilon is dit kronen der bruid met een „koronchi” bij het uitgaan der kerk nog heden onder de Hollandsche afstammelingen gebruik. Een later gebruik te Batavia was, om de bruid thuis te kronen, vóórdat zij naar de kerk ging.

2). Zie onze photo D 32 van zulk eene flesch. Dit besprenkelen is te Batavia nog niet geheel vergeten. Vergelijk ook § 303.

3). Vandaar de uitdrukking: Dit is de bruid waarom gedanst word, gelijkbeduidend met: dit is het middelpunt van ons doen, het doel dat wij najagen.

4). Daarbij kwamen allerlei familiestukken te pas. Zoo vindt men kostbare stukken ter versiering eener bruidskamer in den boedel van Mevrouw van der Parra. Vermoedelijk leende die oude dame ze wel uit bij het huwelijk van familieleden of bekenden. Het blijft niettemin vreemd, dat in een boedel van 1707 voorkomt „een bruijdegom en een bruijdshemd van de E. impetrants grootvader zaliger”.

5). Uit eene advertentie van den vuurwerkfabrikant Th. Gors in de Javabode van 4 Febr. 1865 blijkt, dat destijds nog vuurwerk werd afgestoken bij trouwpartijen en verjaardagen.

vrouw bleef enkele dagen thuis; haar eerste uitgang was naar de kerk, en dan nam het gewone leven zijn aanvang.

§ 1256. Met elkaar was eene bruiloft eene zeer kostbare geschiedenis, voornamelijk door de algemeene neiging om het beter te doen dan een ander. En dikwijls was het eene ongelukkige speculatie, want de dood maaide niet zelden een der beide partijen van de been, voordat men elkaar eigenlijk kende. De lyrische toon van het „Boezemoffer”, een op zijde gedrukt huwelijksvers, dat wij in afbeelding vertoonen (H 20), zou niet licht doen raden dat het bruidje reeds één man had begraven en pas vier maanden geleden ondertrouwd was met iemand die op sterven lag en van wien zij had geërfd, en dat de bruidegom evenzoo de veilige haven van het weduwnaarschap reeds had bereikt, voor hij weer in het ranke huwelijkschuitje stapte. Een ander Bataviaan, die eene Pietje heeft verloren en het nu met een Keetje gaat probeeren, heeft tenminste zooveel piëteit en is tevens zoo onhoffelijk om zijne Keetje toe te zingen: „Zij weer mijn Pietjelief!” Eene zilveren bruiloft, zooals die van Van der Parra, behoorde hier tot de hooge zeldzaamheden. Daarentegen was echtscheiding heelemaal niet ongewoon en heerlijk vond men het om te begraven en zich onder de wuivende palmen te laten begraven.

§ 1257. Zeker bood de plechtige gang naar de Zondagspreek ruimschoots gelegenheid om te pronken met quitasol, met opgeschikte slavinnen en fraaien kleedertooi, maar wie in het kerkgebouw geen eergestoelte mocht innemen en zich op eene plaats onder het rangloos gemeen moest verknijpen, zag het genot van zijn kerkgang deerlijk bedorven. Eene begrafenis daarentegen gaf een ieder gelegenheid om in alle kalmte heerlijk voor den dag te komen, en wanneer men bekend had gestaan als iemand die gaarne de rijksdaalders liet rollen, kon men rekenen op een grooten stoet van belangstellenden, want de ceremonie eindigde met een treurgelag en rouwgeschrans, zoodat niet zelden onder „groote ongeregeltheden” het scherm daalde over deze tragikomedie. Reeds in 1658 vond zich de Regeering genoopt, een plakkaat tegen de weelde bij

begravenissen af te kondigen, vooral tegen het onmatig gastreeren, slempen en brassen bij die droeve plechtigheid. Later volgden meer bepalingen in denzelfden geest, doch tegen betaling eener kleinere of grootere „boete” of belasting kon men doen zooals men verkoos, en die had men er gaarne voor over.

§ 1258. Maar al mocht de hoofdpersoon bij deze ceremonie zich aldus de baan geruimd zien tot een blijden uittocht, onder de deelgenooten kwamen veel botsingen voor. Ieder wilde eene betere plaats in den rouwstoet. Dat werd zoo erg, dat in 1718 de volgorde bij begravenissen bij de wet moest worden geregeld (§ 1313).

In 1743 smolt de Regeering haren wensch om eene belasting van begravenissen te heffen samen met hare zucht naar regeling der rangorde. Zij vaardigde aldus een reglement op de begravenissen uit, dat eerder door een Chinees dan door een Hollander ontworpen schijnt, maar in keutelachtigheid nog overtroffen wordt door latere regelingen van denzelfden aard. Had men in 1718 voor het eerst de rangen der Compagniesmensen geregeld naar aanleiding van hunne deelneming aan een begravenisstocht, in 1753 ging men om diezelfde reden ook de titels vaststellen, anders immers ontstonden er weer kibbelarijen bij het voorlezen van de lijst der genoodigden. Eene begravenis was blijkbaar de plechtigste der plechtigheden, de meest intieme streeling der eigenliefde van den homo Bataviensis, zoo fijn van zenuwen onder zijns gelijken, zulk een dikhuid in de nabijheid zijner meerderen. Maar omdat die homo van zijn gemak hield (en het was immers ook zoo heet en het duurde zoo lang) rookte de gansche volgens rang en titel geordende stoet in alle droefheid eene pijp tabak. Vooraan dampten somber en statieus de bidders. Geen wierookwalmen stegen rond de lijk-kist ten hemel, maar bij het geurig aroom van prima knaster ging de afgestorvene zijne rustplaats tegemoet. Momus heeft hier nu eenmaal bij elke plechtigheid zijne gereserveerde plaats. Eerst bij de opening van den doodenakker op Tanahabang in 1797 zijn de stijve bepalingen op de begravenissen wat verzacht, om den gang naar dit rustoord, dat

in den beginne zeer impopulair was, wat te vergemakkelijken.

§ 1259. Wanneer een Bataviaan voorbereidselen meende te moeten treffen tot zijn eventueel vertrek uit het ondermaansche, vermaakte hij bij testament zijn lichaam aan de moederaarde en wees hij tevens degenen aan, die het zouden afleggen. Hij deed dit in zeer korte bewoordingen volgens een gebruikelijk formulier. Eene uitzondering maakte de Oud-Gouverneur-Generaal Willem van Outhoorn, die in zijne laatste beschikking uitvoerig vaststelde, wat er met zijn cadaver moest worden gedaan. De kist stond al klaar en hij schepte er een griezelig plezier in om alles in de puntjes te regelen.

Als het lichaam was gereinigd, gekleed en in eene open kist gelegd, werd deze op een praalbed te pronk gezet in de voorkamer. Wanneer dan de familieleden en bekenden afscheid hadden genomen, plaatste men rondom de kist waskaarsen, bij wier licht de naaste burens en vrienden, of anders gehuurde personen 's nachts onder een glaasje de lijkwaak hielden. Inmiddels was niet enkel de voorkamer maar het heele voorhuis, soms de gansche woning, de voordeur, de voorgevel en het meubilair met zwart laken behangen; men had rouwkleeren, rouwdegens, rouwgespen, rouwwaaiers voor den dag gehaald, de slaven, den koetsier, het rijtuig, de zweep, leidsels, kussens en gordijntjes in het zwart gestoken en een wapenbord laten schilderen om op de kist te hangen. Men had doodbriefjes laten drukken en rouwbrieven. De doodbriefjes, die in grooten getale werden rondgebracht, waren uitnoodigingen ter begrafenis, de rouwbrieven met een zwarten rand bevatten enkel eene kennisgeving aan personen buiten de stad. Natuurlijk vond bij deze doodbriefjes de pronkzucht weer een schoon terrein: hoe grooter, hoe duurder en deftiger. Wij vertoonen onder H 21 de photo van een exemplaar in folioformaat. Bij het reglement van 1753 werd bepaald, dat dit groot formaat alleen bij zekeren rang gepermitteerd zou zijn en dat de titulatuur van het adres aan de wettelijke voorschriften moest voldoen. De Censor der drukkerij zag hierop toe en fungeerde dus als Opperbidder.

§ 1260. Het rondbrengen dezer doodbriefjes was het werk der bid-
ders. Een „bidder” is niet een persoon die ambtshalve gebeden
prevelt. Zijn werk is, de menschen te „bidden” of te verzoeken
om de begrafenis bij te wonen, hen daartoe „aan te spreken”.
Oorspronkelijk was dit te Batavia een bijbaantje van de deur-
waarders der beide rechtbanken. De mindere menschen
gebruikten als bidder bijvb. een Mardijkersergeant. Sedert
1735 werd een ieder verplicht, de diensten der beroepsbidders
te gebruiken. Eerst zei de bidder het overlijden in de buurt
aan; daarna hielp hij het lijk overbrengen naar de voorkamer;
vervolgens bracht hij de doodbriefjes rond, waartoe eene
goede bekendheid met ieders rang en titel en verhouding tot
de familie noodig was, of men moest worden genoodigd „als
Vriend” of niet. Daarna maakte de bidder de lijst der ge-
noodigden op, een stuk van hoog belang, dat op zegel moest
staan en de rangorde van den stoet bepaalde met ieders ge-
paste titulatuur. Ook vrouwen werden genoodigd. Dezen volg-
den echter den stoet niet, maar „beschreiden” het lijk. Onder
Mixtiezen was het gebruik, dat de vrouwen een gehuil aan-
hieven, wanneer de kist gesloten werd en met deze lamentatie
voortgingen totdat de lijkstoet uit het gezicht was verdwenen.

§ 1261. Wanneer de genoodigden bijeenwaren, reikte de bidder de
gehuurde lakensche mantels en lamfers uit. De naaste familie,
buren en vrienden, die onmiddellijk achter het lijk gingen,
droegen den langen over den grond slependen mantel, de ver-
dere genoodigden een korteren; de lamfers of rouwsluiers,
die van den hoed afhingen, waren zes el lang, zoodat de lijk-
stoet in de stoffige straten wolken opjoeg als een vrachtauto.
Maar dat was deftig en er bestond steeds eene neiging om
het aantal lange mantels onmatig te vermeerderen. Het ver-
huren dezer paraphernalia was in het ongezonde Batavia zoo
winstgevend, dat er een privilege van is gemaakt.

§ 1262. Had zich de stoet geordend, dan stelden de bidders zich
„Met lamfer, steek en bef en opgevulde kuiten”
aan het hoofd en namen het droefgeestig wezen aan dat
bij hun beroep paste. Men vindt echter soms wonderlijke

lotswisselingen onder hen. Jan Harris verruilde in eene blijde stemming zijn zwart pakje met een wit, werd van bidder bakker en eindigde als Bataviaasch big bug. Men vindt zijn grafsteen met een indrukwekkend wapen van zijn hoogadellijk geslacht aan den ingang van het kerkhof op Tanahabang. Gerard Verbeet, eveneens beroepsbidder, klom op tot Predikant, daarna tot pulpoëet, om gelijk zijn medezanger Ovidius te eindigen als banneling.

Maar om tot onze begrafenis terug te keeren. Na de bidders volgde de kist, niet zelden een duur kunststuk met lof- en beeldwerk en versierd met een zilveren wapen. Zij behoorde, evenals in het Vaderland, gedragen te worden door bureu en vrienden, maar het werd gewoonte voor den eigenlijken sjouw- arbeid menschen te huren, terwijl dan de eeredragers naast de kist gingen en een kwast of slip van het kleed vasthielden, dat daarover hing en de zwoegende huurlingen verborg. In 1743 werd het gebruik van vaste lijkdragers uit het garnizoen verplicht gesteld. Dat waren dan een korporaal en twaalf man, die eene zwarte uniform aankregen en natuurlijk betaald werden — en van die betaling trokken een paar hoofdofficieren als slagveldhyena's hunne tantièmes. Zoo trok men in staatsie de stad rond naar het kerkhof. Wie mee wilde aanzitten bij het lijkmaal, kon zich aansluiten. Het was iets heel nieuws, dat Van Outhoorn in 1720 per lijkkoets met twee paarden grafwaarts werd gebracht. Hij had daarom expres verzocht, maar de eerstvolgende begrafenis van een Gouverneur-Generaal, die van Zwaardecroon, ging weder geheel te voet, zoodat ook de oude Mattheus de Haan dezen vermoeienden marsch nog eens moest meemaken. Toen echter in 1729 ook dit „rijksjuweel, vervreemd van alle pracht", zooals Jan de Marre den ouden Thijs betitelt, werd bijgezet, was er eene reeks van kôetsen, voor den hoofdpersoon zoowel als voor diens bloedverwanten en de Heeren der Regeering, en daarmee was deze nieuwigheid voor goed ingeburgerd, zoodanig dat in 1743 het gebruik der lijkkoets behalve voor de armste klasse verplicht werd gesteld, met 2, 4, 6 of 8 paarden naar ieders rang.

§ 1263. Later rolden ook de bidders bij paren in koetsen en liepen alleen nog de wezenlijke dragers naast de lijkkoets. Het aantal volgkoetsen werd natuurlijk ook al bij reglement vastgesteld evenals het aantal kaarsen. Het was namelijk deftig om bij donker te worden begraven. Kwam de stoet 's avonds om half zes op het kerkhof aan, dan verviel men reeds in eene „boete”, hoe later, hoe hooger. Wij vinden begrafenissen met 130 flambouwen of kaarsen, die een fantastisch gezicht zullen hebben opgeleverd. Voor menschen van rang hadden zij echter een groot bezwaar: er mochten geene militairen bij avondbegrafenissen worden gebruikt (denkelijk was men bang, dat de manschappen den ganschen nacht aan den zwier zouden blijven) en sedert allerlei burgerlijke personen, zelfs de Raden van Justitie, recht hadden op eene afdeeling militairen in hun lijkstoet, zal dus een pijnlijk dilemma zijn ontstaan: of soldaten of kaarsen. Gesproken werd er aan het graf nooit. Na terugkeer in het sterfhuis volgde het lijkmaal, dat eigenlijk bestemd was voor de dragers, maar weldra ook door de „vrienden” met den langen mantel werd gedeeld en al spoedig in een schandalig geschrans is ontaard. Wij geven de photo (J 20) eener gequiteerde rekening voor het begrafenismaal van den schrijver van het fortje Jacatra in 1713, waarbij een „Bengaelse capater” of os werd opgepeuzeld. Eigenaardig is ook, dat zelfs in rijke huizen het tafelzilver, linnen enz. voor het lijkmaal gehuurd werd; men schijnt gevreesd te hebben dat dit bij het uitgelaten rouwbedrijf zoek zou raken. Wanneer ook dit was afgeloopen, werd het wapenbord, dat op de kist had gelegen, boven de voordeur opgehangen. De familie bleef eenigen tijd thuis en onzichtbaar; had dit lang genoeg geduurd, dan ging men ter kerke als eerste uitgang ¹⁾.

1). Uit het reglement voor de begrafenissen te Batavia in de Jav. Cour. 1 Juli 1846 blijkt, dat destijds nog nagenoeg alle oude begrafenisgebruiken voortbestonden, zooals het begraven na 6 uur met flambouwen, de aansprekers met „open hoed met lange lamfer”, de verhuring van mantels voor meegaande „genoodigden” om „het lijk te dragen”, het paradebed, de rouwgordijnen enz. (deze werden verhuurd); het

§ 1264. Ter herinnering of belooning voor hunne moeite kregen de dragers een geschenk, eene zilveren tabaksdoos met opschrift, een lepel en vork, eene „gedagtenispiring”, die soms een gewoon zilveren bord met opschrift en wapen is, maar meestal een apart daarvoor vervaardigd rond of vierkant schoteltje (photo D 18). Ook in deze zaken heerschte zulk eene weelde en het aantal „honoraire” of „looze” dragers werd zoozeer vermeerderd, dat de verplichting om de lijkkoets en de vaste dragers uit het garnizoen te gebruiken waarschijnlijk bedoeld is als middel om hieraan grenzen te stellen. Bovendien reikte men „gedagtenispenningen” uit van zilver en zelfs van goud aan degenen die eene begrafenis bijwoonden. Van Outhoorn bijvb. liet er 95 maken, uitsluitend van goud. In het laatst der 17e en begin der 18e eeuw zijn er geweldig veel zulke penningen vervaardigd; men vindt er zelfs gouden vermeld ter gedachtenis van de meest obscure personen. Later zijn deze voorwerpen versmolten geworden, omdat zij voor niets waren te gebruiken, terwijl de gedachtenispiringen in de huishouding konden worden gebezigd als „schenkpiring” (§ 1222) en dus nogal eens bewaard werden. Wij geven de photo van den gouden penning ter eere van Cornelis van Quaelbergh, den zilveren ter gedachtenis van Speelman (met een ringetje om te dragen) en den zilveren van Camphuijs, denkelijk naar een door hemzelf gemaakt model (Nos. G 9, 10 en 11). Door het een en ander konden de „rou- en doodschulden” van een Bataviaschen boedel, d.i. de totale onkosten in verband met een sterfgeval, zeer belangrijk worden, maar dat Speelman’s begrafenis eenige tonnen zou hebben gekost, zooals Valentijn zegt, zou buiten alle verhouding zijn. Immers nooit vonden wij in andere boedels een bedrag van 10.000 Rds. aan rouwen doodschulden, en toch is na Speelman de weelde bij begrafeniszen nog zeer gestegen. Die van Antonio van Diemen had 5.275 gulden gekost en Heeren Zeventienen hadden dit aantal rouwmantels beliep toen hoogstens acht. Kinderlijkjes droegen een kroontje. Er is ook sprake van het strooien van wit zand, denkelijk vóór het sterfhuys. Ook het begraven „met vaartuigen” kwam nog voor.

te hoog gevonden. Een voorschrift om alle militairen met krijgsmanseer te begraven, dateert pas van 1743.

- § 1265. Eene laatste gelegenheid om den overledene eer te bewijzen en met diens geld, rang en titel te bluffen gaf de grafsteen en het wapenbord in de kerk, welk laatste echter alleen werd toegestaan aan wie in officio overleed.

Over de wapenborden en wapenkassen zeiden wij het een en ander bij de bespreking der Hollandsche kerk (§ 547; 553; 555). De grafsteen en zouden eene afzonderlijke behandeling verdienen, waartoe dan de stof kon worden gevonden in de plaatwerken, die belangstellende Engelschen (een Hollander doet niet aan zulke malligheden) over onze oude graven te Malaka, op Ceilon en de kust van Cormandel hebben geschreven. Maar in dit Gedenkboek is daarvoor slechts weinig ruimte.

- § 1266. De eerste indruk, dien de afbeeldingen onzer oude Indische grafsteen en maken, is, zonderling genoeg, die van paganistische levensvreugde. Legt men immers naast de photo's der Portugeesche grafzerken te Malaka — ascetisch schraal en benepen, der wereld afgestorven, smachtend naar het hiernamaals — die der Hollandsche, dan springt het verschil tusschen natie en natie, het scherpe antagonisme van kloosterachtige dorheid en frisschen wereldzin terstond in het oog. Daar is zelfs een paganistisch burger van Malaka, die op zijne grafzerk het schip laat beitelen, waarmee hij fortuin heeft gemaakt, en zelden ontbreekt een „lief” gedicht, in den familiekring samengeflikt gelijk een Sintniklaasvers.

Eene tweede opmerking is, dat te Batavia eene groote mate van eenvoud werd betracht, vergeleken met de buitenkantoren, zooals wij ook in zake de staatsie van den Gouverneur-Generaal aantekenden (§ 319). De zerk van Zwaardcroon is ongetwijfeld fraai en kostbaar (zie onze photo E 9), Van Imhoff's grafsteen is overladen met beeldwerk (E 12), maar voor geen enkelen Landvoogd is eene graftombe opgericht, zooals er op de buitenkantoren zoo vele stonden, of een mausoleum als dat van den Commissaris-Generaal Hendrik

Adriaan van Reede tot Drakenstein te Sourate. Wij zien echter ook te Batavia de deftigheid in zoover ten koste der gemoedelijkheid toenemen, dat de verzen langzamerhand verdwijnen. De Raad van Indië Pieter van Hoorn (photo E 7), de Oud-Gouverneur-Generaal Camphuijs (photo D 15) hadden er nog schik in gehad om een veelregelig gedicht te vervaardigen, eene soort geloofsbelijdenis bij hun afscheid van het ondermaansche, maar het versje op Michiel Westpalm's steen van 1734, dat het laatste is, spreekt enkel van zijn arbeid (photo E 10).

§ 1267. Ook wat de bewerking betreft, zouden de steenen aanleiding tot beschouwingen kunnen bieden.

Van ouds hebben er steenhouwers behoord tot het Compagniespersoneel te Batavia, zooals reeds uit de Steenhouwersgracht blijkt, den ouden naam der Amsterdamsche gracht. De zerken zelf kwamen van Cormandel. Eene enkele maal zijn ze van „blauw arduin” of „blauwe kuststeen”, maar in den regel van eene grijze, buitengewoon harde soort „kuststeen”, die deskundigen hoornblende noemen; bij de Compagnie heette zij „arduin”. In de buurt van Sadraspatnam was eene Compagniesstenhouwerij en we zien herhaaldelijk dat vloersteen, drempels, „regtstanders tot poorten”, „middelstanders” en zerken van Cormandel worden overgezonden. Bij den bouw der Hollandsche kerk in 1733 zond men mallen van pilaren en bogen daarheen, ofschoon Heydt een weinig later het steenhouwerswerk in het Ambachtswartier prijst. Daaruit volgt dus, dat op Cormandel meer in het groot werd gewerkt dan te Batavia.

§ 1268. Wanneer men nu de afbeeldingen van Compagniesgrafzerken bespeculleert, zal men al spoedig een zeker model aantreffen, dat zoowel op de buitenkantoren als te Batavia voorkomt en op hare gemeenschappelijke afkomst uit eene Cormandelsche fabriek wijst. Dit model bestaat (zie onze photo E 5) uit eene randdecoratie van schubben (met eenige variaties), die op de hoeken en het midden der vier zijden onderbroken wordt door eene roset, terwijl het familiewapen

aan het hoofdeinde van den steen is aangebracht binnen een cirkelvormigen krans, die evenzoo door rosetten verdeeld is in quadranten. Dit is het oudste model, dat op Ceilonsche steenen echter tot 1806 kan worden gevolgd. Een jonger model vertoont, met behoud van de rosetten, een rand van bloemen bladwerk. Waarschijnlijk is dit alles inlandsch fabrikaat. Sommige wapenafbeeldingen, waarbij vooral met den helm vreemd wordt omgesprongen, schijnen eveneens op inlandschen oorsprong te wijzen, terwijl aan den anderen kant de opschriften meestal door Europeesche handen moeten zijn gebeiteld.

§ 1269. Eigenaardig is het nu op te merken, hoe deze steenhouwerij, evenals zulks bij het meubelvak het geval was (§ 1170), in het tweede kwartaal der 18e eeuw breekt met hare Oostersche modellen en een Europeeschen stijl aanneemt. Het schijnt alsof men zich nu rustig gezeten acht en zich naar eigen smaak onbekrompen gaat inrichten. Tusschen deze latere met bloemen beeldwerk overladen zerken en de oude bestaat een groot verschil.

§ 1270. De alleroudste bewaarde Hollandsche grafzerk zal wel die zijn van Jacob Dedel te Masulipatnam, anno 1624. Dicht daaraan komt reeds onze Bataviasche (zie de photo E 4) van Antony Caen of De Caen, die al tijdens Coen's eerste bestuur Schepen en Baljuw is geweest, in 1639 Trinconomale veroverde en op 11 Aug. 1648 werd begraven als Raad Ordinair van Indië. Tavernier, die deze lijkstatie bijwoonde, zegt wel dat de soldaten en matrozen zeer over hem klaagden, maar Caen was denkelijk een Franschman, en kon dus bij zijn tegen onze Compagnie ingenomen landgenoot op geene gunstige vermelding rekenen. Ook bij de zerk (E 5) van den Raad Ordinair Cornelis Caesar, overleden 1657, zouden wij met Josua kunnen zeggen: „Siet, dese steen sal ons tot een getuygenisse zijn”, want Cornelis Caesar was de voorlaatste Hollandsche Gouverneur van Formosa ¹⁾. Zijn buurman

1). Eene andere herinnering aan Formosa is de steen van Sara Pedel, geboren „in Tayoan” anno 1634, dochter van Kapitein Thomas Pedel, die tegen Coxinga is gesneuveld.

Balthasar Bort (photo E 6) heeft de stad Amoy in China veroverd.....

- § 1271. Men begrijpt dat zulke heroën met plechtigheid ter aarde werden besteld, dat is, met Indische plechtigheid, niet zonder een tikjen ongewilden humor. Reeds bij de begrafenis van Carel Reniersz, die nog vrij eenvoudig toeging, verschijnen drie wonderlijke en elkaar neutraliseerende figuren. De eerste is de heraut van wapenen, een ridder zonder vrees of blaam in volle wapenrusting met den commandostaf in de vuist, helaas een ridder te voet, die hevig rammelend in den stoet meespankert. De twee andere zijn de kleermaker en de kok van Zijn Edelheid. Ter verhooging der staatsie hebben beide kereltjes voor een oogenblik ellemaat en potlepel verwisseld met eene moorddadige karabijn, zijn tot lijfstaffieren bevorderd en wedijveren nu met den zwaar geharnasten heraut in parmantigheid van gang en houding. Eigenaardig behooren verder tot de begrafenis van den Gouverneur-Generaal zijne ornamenten: behalve de kwartieren, de regimentsstaf en degen op de lijkstaf nog een nagedragen wapenbord, de standaard, het helm, de sporen, de degen, de handschoenen, de wapenrok. In de kerk werd de lijkstaf over het open graf geplaatst, de ornamenten op het fluweelen kleed gelegd, dat de kist bedekte, en alzoo de doode held een nacht door hellebardiers bij kaarslicht bewaakt, waarna de kist in den kuil werd neergelaten en de ornamenten daarboven opgehangen in eene „wapenkast”. Ook andere hooge ambtenaren hadden hunne ornamenten,
- § 1272. maar niet zoo vele (§ 547). Dit alles droeg een karakter van hooge plechtigheid, van feodale riddertrouw tot in den dood. Maar als men zich den wezenlijken rondmarsch door de stad voorstelt, hoe de zware looden kist, omsloten door eene van hout, waarover tot den grond een fluweelen lijkkleed hing, door onzichtbare matrozen werd getorst, die onder het kleed in het donker voortstompelden, terwijl een aantal eeredragers, ambtenaren, officieren, schippers en burgers, weliswaar in het daglicht maar tevens in de zon en temidden der stofwolken van de slepende mantels, aan weerskanten de kist schenen

voort te bewegen, en hoe, volgens eene oude kroniek, het ge-
vaarte nu en dan werd neergezet om de menschen wat te laten
uitblazen, en hoe dan die welgedane en geperuikte heeren
samen met de voor den dag gekropen matrozen stonden te
puffen om op krachten te komen voor een nieuw zetje.....
En wat te denken van een „tourneypaard” in den lijkstoet
eener eerzame specialiteit in dubbel boekhouden, of een „oli-
fant in den rouw” bij eene begrafenis te Sourate? Ook de om-
vang van den lijkstoet werd gaandeweg grooter, niet enkel
bij de begrafenis van Zijn Edelheid, maar ook bij die zijner
echtgenootte of weduwe, welke eveneens werd opgeluisterd
met militair vertoon, klokgelui, kanonschoten. Soms schoot
men met scherp! En ten slotte werd van den kansel de lijkrede
gehouden. Dominé Ross kreeg voor zijne lofrede op Van Over-
straten 1000 Rds., een zwierig honorarium voor een stuk alle-
daagsch proza.

HOOFDSTUK XVIII.

§ 1273. **O**VER Batavia als woonplaats, als tehuis in den vreemde, is in den loop der tijden even verschillend geoordeeld als nog heden geschiedt omtrent eene of andere plaats in het binnenland. De een slijt gelukkige jaren in hetzelfde plaatsje, waarvan een ander alras meer dan genoeg heeft; de eerste spreekt er later in dankbare herinnering over, de tweede kan dat gat niet meer hooren noemen.

Dat ligt aan allerlei oorzaken, die in Europa niet in dezelfde mate meewerken en heden in Indië niet meer zoo sterk zich doen gelden als vroeger.

Wij laten nu de kwestie der ongezondheid van Batavia terzijde, na er terloops op te hebben gewezen, hoeveel verschil het maakt of men jong en hoopvol zich ergens vestigt en van ziekte niet weet, of dat men het eind eener mislukte loopbaan genoodzaakt is met ondermijnd gestel door te brengen te midden van vreemde gezichten. Ook duiden wij slechts even aan, dat Batavia tijden van materieelen bloei heeft gekend, toen er goed verdiend werd en de menschen vroolijk keken, en tijden van achteruitgang en verval, toen binnen een kleinen kring de weelde steeds baldadiger optrad, maar buiten dien toovercirkel niets dan litanieën werden gehoord.

§ 1274. Wat echter onder alle omstandigheden den doorslag geeft bij de beoordeeling eener woonplaats, is zeker dit, of men zich daar thuis voelt. En nu is zooveel wel duidelijk, dat men, om zich te Batavia thuis te voelen, er liever niet moest aanlanden met veel intellectueele baggage, met behoefte aan beschaafden omgang, met lust voor studie en zaken van goeden smaak. Gingen iemands neigingen dien kant uit, dan deed hij beter ze zorgvuldig onder de korenmaat te houden en onder de heidenen een heiden te zijn.

Niet enkel aan Batavia lag dit. Voor een goed deel ook aan onze Hollandsche nationaliteit. Hoog ontwikkelde vreemdelingen, die in Den Haag of Amsterdam tot de beste kringen onzer 17e en 18e eeuwsche maatschappij toegang kregen, klaagden al bitter over den banalen toon die daar heerschte en hoe alles er draaide om geldverdieneu. Toch bewogen zich in die maatschappij tal van personen, voor wie materieele belangen weinig beduidden. Naar Indië ging men echter uitsluitend om geld te maken. Wie in de Oost eene oude liefde voor zaken van beteren aard voelde ontwaken en zwak genoeg was, zich daardoor te laten leiden, kwam alras in pijnlijke botsing met zijne omgeving.

§ 1275. Het is waar dat de Bataviasche maatschappij volstrekt niet alleen uit laaggeboren en naar boven gewroete individuen bestond. Er is in Nederland bijna geene deftige familie, of zij heeft vroeger of later zonen of neven naar Indië gezonden, niet enkel om ze kwijt te zijn in dat „fatsoenlijk tuchthuis”, maar ook tengevolge van omstandigheden, die tot niemands oneer strekten en als laatste hoop van een ten ondergang neigend geslacht. Maar wanneer het niveau der Indische samenleving gevaar liep te rijzen door een toevloed van betere elementen, dan waren de oudgasten terstond bij de hand om het weer op peil te brengen. Zij wenschten immers, wat zeer begrijpelijk is, niet uit de modder te worden opgejaagd, die hun natuurlijk element vormde.

§ 1276. Kwam men te Batavia zonder ooit iets te hebben genoten, dan kon men het er voor een poosje wel prettig vinden. Valentijn's eerste indruk was: „De menschen zijn zeer gezellig en vooral zeer onthalende”. Natuurlijk — Valentijn père had weinig uit Indië meegebracht, was gezegend geworden met een talrijk kroost, Frans had hard moeten blokken om op zijn zeventiende jaar Proponent te zijn, en Frans hield van lekker eten en was héél zuinig en voelde zich graag gewichtig en ontmoette hier allerliefste menschen, die maar opschaften en blij waren een nieuw gezicht aan tafel te zien en weer eens wat uit Holland te hooren. „Pour moi”, zegt ongeveer

gelijktijdig Valentijn's semi-collega, de Abbé de Choisy, die met heel wat rijker ervaringen te Batavia kwam, „jamais je ne ferois ma fortune en ce país-ci. Si l'on veut leur plaire, il faut faire comme eux”. En daarmee slaat de Abbé den spijker nog veel juister op den kop, dan bij zijne onbekendheid met onze taal te onderstellen was. Waar hij immers vooral tegen had, de grove manieren, het zware drinken, dat was alles nog zoo erg niet als de afschuw van en bepaalde haat tegen al wat naar kennis en beschaving zweemde, waarover in diezelfde jaren Herbert de Jager, de groote talenkenner, die al in 1689 den samenhang begreep tusschen Oud-Javaansch, Sanskriet en Tamil, zich zoo snerpnd uitliet. Ontwikkeling en talent stempelden iemand in deze maatschappij tot een ongewenschten dwarskijsker, een misselijken criticus, ook al deed hij het zwijgen tot hetgeen hem hinderde. Een honderd jaar later ondervond Mohr hetzelfde. De goede Terkamp, een man van zekere vorming, klaagt in 1770 dat hij geen „toegang tot kundige en welmeenende perzoonen” heeft en getroost zich van zijn armoedje belangrijke uitgaven om zijne verzen mooi te laten drukken, teneinde ze in een waardig kleed hun aan te bieden, die hij in zijn eenvoud voor „kundig en welmeenend” houdt ¹⁾.

§ 1277. Bij de boven gebleken ongunstige samenstelling van de Bataviasche maatschappij kwamen nog andere nadeelige factoren.

Eerstens, men was er bijna afgesneden van de overige wereld, zooals nader zal worden gezien, als wij over de pers en de brievenpost spreken. Te Batavia zelf ging weinig om en verder dan Meester Cornelis kwam bijna niemand ²⁾. Het is

1). De niet onverdienstelijke schrijver W. L. Ritter moest in 1845 te Batavia leven van het zaakwaarnemersbaantje en het opstellen van rekensten. In Juni 1851 kwam zijn boedel wegens schulden onder den hamer. Bij de oprichting der Javabode in 1852 werd hij echter een der redacteuren en kwam hij dus eindelijk waar hij in onzen tijd al terstond zou hebben gestaan. Hij overleed te Haarlem in het begin van 1862.

2). Nog in de Javabode van 2 Mei 1866 heet het: „Zelden treft men een bewoner van Batavia aan, die van de omstreken iets anders kent dan den weg naar Buitenzorg”. Zie verder § 1541.

waar dat men in de 17e eeuw veel avonturen kon meemaken in den dienst der Compagnie. Het leven van Jan van Riebeeck, van Joan Nieuhof en anderen speelde zich op een verbazend veel wijder en meer gevarieerd terrein af dan dat van hedendaagsche ambtenaren. Zelfs Predikanten als Baldaeus, als Zas, als Manteau, als Valentijn hadden aan boord of achter de trom lotgevallen om na te vertellen. Ook in de 18e eeuw, en zelfs te Batavia, kon men nog rare dingen beleven, getuige de autobiographie van Jan Ambrosius Hoorn, maar dat waren dan zaken, die niet weinig naar den mutsaard roken, smokkelzaakjes bijvb. die iemand aan de galg konden helpen, ontdekte moordpartijen, een enkel jachtavontuur. Men rekende natuurlijk, wat het leven wel kruiden moest, met de kans op een

- § 1278. spoedigen dood en die op rijkdom. Maar daartegenover stond weer, dat de meeste menschen over veel te veel leegen tijd beschikten. Tot onze verwondering merkt Tavernier dit reeds in 1648 op: het is een lui leventje te Batavia; drinken en spelen is het eenig tijdverdrijf. Een groote honderd jaar later precies zoo Cook en Hofhout. Ook de burgerkooplieden, zegt Cook, voeren bijna niets uit en laten alles aankomen op Chinesche agenten. En zoo komt het dat zelfs Heydt, de goede, tevredene, sullige Heydt, die in extase kon raken bij dat akelige poppentuintje van Valckenier en die in zijn teekenwerk toch heel wat meer afleiding had dan anderen, over de verveling van Batavia klaagt. Daarmee gaan de sluizen open. Ook de droogste der stervelingen, de man van één ui (hij liet zijn bij Jasmina van Soembawa gewonnen kindje doopen als Arnolda Schulp), ook Jacob Mossel klaagt, dat men te Batavia „die vrolijke gemoederen mist, welke, toen het in fleur was, gezien wierden, laster, nijd en haat de plaats vervuld hebbende nevens eene melancolie, die in dit vogtig klimaat en verslachte lichamen al veeltijds doodelijk is”. Of dat gebrek aan „fleur” in den handel wel de oorzaak was en niet veeleer ledigheid en de looden druk van een bestuur, dat alle zelfstan-
- § 1279. digheid verfoeide? „’t Is een hel op aarde”, had De Bucquoy al een twintig jaar eerder van zijne dagelijksche ondervinding

op een buitenkantoor gezegd, waar de verveling van alle kanten grijsde. Men durft zich niet laten gaan, ieder wantrouwt zijn buurman en heeft daar alle reden toe, zeggen Stavorinus en anderen. En zoo komt Von Wurmb na een verblijf van drie jaar in deze prettige omgeving tot de uitspraak: „Nichts kann ekelhafter sein als die groszen Gesellschaften hier zu Batavia”, en zijn landgenoot Von Wollzogen wat later, in 1790, tot de bekentenis: „Die Lebensart in Indien ist mir überhaupt zuwider”, verklaringen waaraan eenig gewicht is te hechten, omdat § 1280. beide mannen ver boven Bataviaasch peil stonden. Maar zelfs een Baljee, een zeer alledaagsch manneke, dat waarlijk niet verwend was, immers een armenweeshuis was zijne bakermat, klaagt over de saaiheid van Batavia, eeuwig, eeuwig, e-e-u-w-i-g hetzelfde. De klacht bewijst echter, dat het proces van zielsverroesting bij Baljee nog niet was afgelopen. De geacheveerde oudgast, de geperfectionneerde klimaatschieter van het begin der 19e eeuw dacht niet aan klagen, vond Batavia niet vervelend, schepte integendeel genoeg in eene mate van vadsige onverschilligheid, waarvoor in het Nederlandsch geen naam bestaat. Thorn noemt het „the gloomy indolence of the Batavians”. Een Franschman zou spreken van „abrutissement”, maar „verdierlijking” zou onjuist zijn. De lagere ambtenaren en officieren mochten destijds hun heil in de jeneverflesch zoeken, een tot het toppunt zijner idealen opgeklommen oudgast leefde matig om zoo lang mogelijk zijn zalig nietsdoen te kunnen rekken en was ook al lang heen over den afgunst, de lasterzucht, de onderkruiping, die het Bataviasche leven „tot eene hel” maakten. Met de onaan doenlijkheid van een fakir zat hij tusschen zijne geldzakken te staren naar het niet, het hoofd leeg, het hart verdord, het lichaam ontzenuwd. Het opgewektste deel der Bataviasche maatschappij van 1820 vormden de handelsmensen, mannen die er nog komen moesten door eigen kracht, die niet zoo werden doodgeknepen in de polypenarmen van usance, traditie en conventie, voor wie „eene vrolijkheid, die zoo zelden het deel is van den Europeër op Java” (zooals Roorda van

Eysinga zich omstreeks 1840 uitlaat) minder ongepast en eerder bereikbaar was dan voor een onberispelijk functioneerend ambtelijk automaat.

§ 1281. Men zal zeggen dat de oudtijds zoo bekende Indische gastvrijheid toch iets heel aantrekkelijks had. We zagen Valentijn daarover al verrukt. In 1724 schrijft iemand, dat men hier gaarne open tafel houdt voor bekenden en ook later blijkt meer dan eens, hoe tegemoetkomend, vrijgevig, ja verkwistend rijke Batavianen konden doen zelfs tegenover wildvreemden, die hun uit Holland waren aanbevolen of met wie zij eenig contact hadden door gelijkheid van geboorteplaats of zelfs maar provincie. Evenwel — die gulheid droeg een eigen karakter. Waar fortuin, als het gemaakt werd, zoo gemakkelijk werd gewonnen, niet door stoeren arbeid en ijzeren plichtsbe-trachting of uitnemend talent maar door gunstbejag, en waar bovendien het leven, zoo eentonig het verliep, elken dag een uiterst precair bezit bleef, daar haalde men gaarne den nieuwelings in, wiens onderhoud wat afwisseling kon bieden, die eens wat frissche lucht meebracht uit het Westen en die nog behagen schepte in een materieelen overvloed, waarvoor men zelf al lang den smaak had verloren. Maar op wezenlijk gezellig verkeer moest de nieuwaangekomene niet rekenen. Dat bestond nu eenmaal niet in het Batavia der 18e eeuw.

§ 1282. De toon werd daarbij, als altijd, gegeven door den Gouverneur-Generaal. Wanneer tijdens Valentijn's verblijf in Indië Mevrouw Generaals en de dames der Heeren Raden reeds vaste ontvangdagen hadden, mag men aannemen dat dit gebruik door andere dames werd nagevolgd. Zijn Edelheid zelf ontving omstreeks 1775 alle avonden om 6 uur de heeren en dames, die twee dagen tevoren belet hadden gevraagd. Dat gaf een samenzijn, waaraan Oostersche staatsie en Hollandsche boerschheid een even deftigen als gezelligen toon bijzetten. Op zijn Oostersch zaten de dames apart en dronken gezondheden onder elkaar, naar rang en stand, denkelijk in het Maleisch. Maar op de stoep troonde bij kaarslicht Zijn Edelheid, zonder jas, in Zijn mouwvest, aan het hoofd van twee rijen

stoelen, waarop, steeds naar rang en stand, Zijne gasten waren neergezeten; er werd scherp op gelet, dat ieder zijne juiste plaats in het gelid innam — eveneens zonder jas. Gesproken werd er niet, men fluisterde zoowat met zijn buurman. Als allen paraat zaten, de glazen gevuld, de pijpen aan, rees de Generaal op en stelde den eersten dronk in, waarbij de gasten opstonden en hun glas ledigden. Een poosje later dronk Hij den hoogsten gast persoonlijk toe, die daarvoor met eene buiging bedankte. Zoo ging dat dan verder de rij langs, tot van het Kasteel klokke negen werd geluid en de lugubere bijeenkomst haar einde nam. Hoe Zijn Edelheid het uithield, om avond aan avond zulke gezelschappen te presideeren, wat er in Zijn brein omging bij die urenlange séances, of het Hem streefde, daar als halfgod op Zijne stoep te tronen aan het hoofd van twee rijen ledepoppen, dan wel of Hij zich verlustigde met in alle staatsie „den Prins te spreken”, zijn onbeantwoorde vragen. Deze wijze van recipieeren was destijds algemeen gebruikelijk. De dames zaten dan bij elkaar en zwegen pyramidaal. Is het wonder dat Von Wurmb er misselijk van werd?

§ 1283. Het gezinsleven was van denzelfden blygeestigen aard. Nog in 1820 schrijft een inzender in de Bataviasche Courant: „Ieder huis gelijkt op het Castle of Indolence, behalve dat men zich er niet in vermaakt”.

Toen dus in 1811 de Engelschen op Java kwamen, stonden zij beduusd van deze eigenaardige samenleving, waaruit alle gezelligheid en vreugde gebannen scheen, waar noch een tooneel noch eenige andere openbare vermakelijkheid bestond en zelfs geene lokalen voor bijeenkomsten, behalve dan de Vrijmetselaarsloges ¹⁾. Het is waar dat er sedert ettelijke jaren eene heerensocieteit was gesticht.

1). In 1763 werd de loge La Choisie opgericht in het Heerenlogement, zie § 1056; later werd zij genoemd La Fidèle Sincérité. Daarnaast verrees in 1768 La Vertueuse (in de wandeling de „gele loge”), die later het in 1785 opgeheven Moorsche Hospitaal aan de noordzij van den weg van Jacatra betrok. De Fidèle Sincérité of „blauwe

§ 1284. De eerste, die van het oprichten eener societeit¹⁾ had durven reppen, was Reinier de Klerk in 1776. Men diende, vond deze oudzeeman, „te deezer hoofdplaatze de leevenswijs zooveel mogelijk te beschaven door het opregten van publicque zamenkomsten, die de zeeden verbeeterden en gelegendheid gaven tot gepaste huwelijken”. Daar lag echter zooveel kritiek in verscholen, dat De Klerk's hooge positie zijn voorstel niet kon redden voor eene smadelijke verwerping. Of men toen buiten de Regeering om heeft gehandeld dan wel heeft gewacht tot De Klerk's eigen generalaat, is ons niet gebleken. In 1788 eerst vinden wij eene aanwijzing van het bestaan eener „Socitijt”, misschien dezelfde Harmonie, die in 1803 wordt vermeld. Deze Harmonie was gevestigd in eene „lugubre situatie” aan de oostzij der Buitennieuwpoortstraat en bezat een groot achtererf met laan, tuin en kolfbaan. Onze photo H 14 vertoont een convocatiebiljet dezer societeit van anno 1807.

§ 1285. De tegenwoordige Harmonie dankt haren oorsprong aan een besluit van Daendels anno 1810, die een plan liet opmaken door Majoor Schultze, de Weeskamer noodzaakte het vereischte kapitaal te verstrekken en de afbraak der stadswallen beschikbaar stelde als bouwmateriaal. Daartoe zouden behooren eene kolfbaan met open gang voor toeschouwers²⁾

loge” verhuisde in 1815 van de Ammanusgracht naar een huis van Van Riemsdijk aan de oostzij der Tijgersgracht, terwijl de Vertueuse den 27 Juni 1831 in haar nieuw gebouw aan den Vrijmetselaarsweg trok. De Fidèle Sincérité schijnt toen het vroeger gebouw der Vertueuse aan den weg van Jacatra overgenomen te hebben, tenminste de courant van 9 Aug. 1837 bevat eene advertentie omtrent den a.s. verkoop voor afbraak van het gebouw der Fidèle Sincérité op Jacatra. Ten slotte echter heeft zij zich met de Vertueuse vereenigd, tengevolge waarvan den 19 Mei 1837 de Ster in het Oosten werd geïnstalleerd. Het tegenwoordig gebouw werd gezet in 1856.

1). Cafés bestonden er nog in 1865 niet (Javabode 3 Mei 1865).

2). De kolfbaan was in een apart „lokaal” naast het hoofdgebouw. In 1835 werd zij bestemd voor museum van het Bataviaasch Genootschap.

en eene muziekzaal. Het gebouw was dus niet enkel bestemd voor heerenmaatschappij maar in den geest van den Townhall te Calcutta, die voor bijeenkomsten van den meest verschillenden aard diende. Misschien dacht de Maarschalk met deze maatschappij de beide maçonnieke loges te benadeelen, die hij als broeines-ten van konkelarij beschouwde. Ter bestrijding der exploita-tiekosten zou aan het gebouw eene galerij met tien te verhuuren winkel-tjes of warong's worden toegevoegd. Vermoedelijk heeft Raffles deze winkelgalerij laten veranderen in het gebouw voor het Bataviaasch Genootschap in de Rijswijkstraat, dat op 24 Aug. 1814 werd geopend, terwijl de eerste openbare feestelijkheid in de Harmonie pas den 18 Jan. 1815 plaats had ter eere van den verjaardag van Queen Charlotte (vergelijk § 750). Naast deze nieuwe Harmonie, waarvan Hollanders en Engelschen lid waren, bleef de oude Harmonie, die een uitsluitend Hollandsch karakter droeg, nog ettelijke jaren voortbestaan, minstens tot 1818.

§ 1286. Het nieuwe gebouw werd niet al te druk bezocht. Zelfs de rente van hare schuld aan de Weeskamer kon de Societeit niet betalen. Om haar in het leven te houden, nam dus in 1815 het Gouvernement die schuld over, welke aan het einde van dat jaar bijna 700.000 Java Ropijen, dat is een klein Millioen, bedroeg. Het verzekerde zich daarvoor het zeer bescheiden recht, om zoo noodig over de zalen te kunnen beschikken. Aldus is de Harmonie een gebouw van historische beteekenis geworden. Ter gelegenheid van de overdracht der kolonie werd hier op 19 Aug. 1816 een noenmaal gegeven. Den 1 Jan. 1826 gaf Van der Capellen in de groote zaal dezer Societeit het bestuur over aan De Kock. Zijn opvolger Du Bus heeft in 1827 het gebouw willen verkoopen om de middelen te krijgen tot voltooiing van het paleis aan het Waterlooplein, maar nog in 1865 werd het gerepareerd op Gouvernementskosten. Omstreeks 1825 en later werden op Koningsverjaardag in de Harmonie groote feesten gegeven, waar wel zeshonderd ge-noodigden verschenen, tot de kleinste ambtenaartjes toe, en die dikwijls uitliepen op Oud-Hollandsche vechtpartijen,

wanneer de klerkjes tegen het eind van het souper gelijk raven op den leeggekomen disch der groote heeren aanvielen en hunne lichtvoetige vriendinnetjes een walsje deden met opgewonden officiertjes. Het laatst werd deze partij gegeven op 19 Februari 1860. Het jaar daarna gaf de Gouverneur-Generaal het verjaardagsdiner in het paleis op Rijswijk. Het eerste vuurwerk op Koningsverjaardag was in 1863, na de vestiging alhier van „professor” Gors (§ 1352), den pyrotechnicus.

Voor dagelijksch bezoek lag de Harmonie te ver buiten het centrum; zij bloeide niet, en zoo lezen wij in de Javabode van 5 April 1861 dat deze Societeit (oneerbiedig gequalificeerd als „jeneverpaleis”) in diep verval is; „reeds één vleugel van het gebouw is ineengestort; het bezoek der zalen, afgestaan voor de boekerij en het museum van het Bataviaasch Genootschap, gaat niet zonder eenig levensgevaar”; het geheel „schijnt een wissen ondergang nabij”. Het gebouw behoorde ook toen nog aan het Gouvernement. Vroeger schijnt de toestand beter geweest te zijn. Omstreeks 1820 was er gewoonlijk eens per maand een bal en souper bij inschrijving; daarna werd het eens per drie maanden en vervolgens hield het op. Einde 1820 kwam er eene primitieve leeszaal. Anno 1847 adverteert de Directie, dat er thans ter lezing zullen liggen twee Nederlandsche kranten, eene Fransche en eene Singapoersche krant benevens drie Nederlandsche tijdschriften.

Bij de oude stad vinden wij nog in 1820 op de Verburchsgracht de societeit Concordia en binnen de stad in 1836 de Eendragt, bekend om hare vuistgevechten. De tegenwoordige Concordia komt het eerst voor in eene advertentie van 29 Maart 1836. Daarnaast verrees natuurlijk eene Discordia. Zij was voorafgegaan door eene societeit „De Militaire Eendragt”, die tot doodelijke tweedracht geleid schijnt te hebben ¹⁾.

1). Curiositeitshalve teekenen wij nog aan, dat de oprichting van den Dierentuin (§ 1243 noot) wordt ingeleid met de verklaring, dat Batavia behoefte heeft aan „eene plaats, waar men zich des daags in de liefelijke natuur kan verlustigen” (Javabode 7 Oct. 1863).

§ 1287. Behalve de verveling werkte in den Compagniestijd ook de zucht naar staatsie in toenemende mate mee om Batavia tot eene druilige woonplaats te maken. Het eigenaardige daarbij is, dat deze zucht om toch vooral wat méér te schijnen dan een ander, systematisch door het Opperbestuur werd aangekweekt.

Uit zijn aard is de Hollander gesteld op de gelijkmatige en effen waardigheid, die van zijn algeheel gemis aan humor uitgaat en deftigheid wordt genoemd. In de Oost trachtte hij deftig op te treden door een uiterlijk vertoon, dat van ouds het booze vermoeden wekte van alleen door particulieren handel mogelijk te worden gemaakt en dus in het Opperbestuur een gezworen vijand had. Verbodsbepalingen tegen weelde waren ook in het Vaderland niet ongewoon, maar daar droegen zij een kerkelijk karakter en hingen meestal samen met den vloek des Heeren over een dartel volk, terwijl in de Oost alle weelde bovendien een verholten diefstal scheen ten nadeele van de Compagnie. Immers van hare traktementen kon men ternauwernood leven, en andere middelen van bestaan waren aan de ambtenaren verboden. Zoo begint dan reeds in 1617 het gejeremieer van Heeren Zeventien over de Indische weelde (§ 315) en het geplaag met verbodsbepalingen, waarbij uiteraard de Heeren der Regeering zooveel mogelijk werden ontzien. Aldus schiep men vanzelf een privilege ten gunste dezer laatsten. Maar omdat de weelde nu eenmaal niet te onderdrukken was (het sprak toch wel vanzelf, dat ieder in die saaie Oost wat plezier van zijn geld wilde hebben), leidde het privilege der Heeren van de Regeering tot het maken van nieuwe privileges ten gunste van hen, die het naast aan dezen volgden en zoo weer van lagere en steeds lagere ambtenaren, totdat ten slotte het gansche kader en elk burger, die met een baantje was versierd, zijne speciale privileges en voorschriften had, die zijn optreden in het dagelijksch leven bepaalden.

§ 1288. Wij herhalen: de stoot tot zulke regelingen kwam steeds uit Holland, de drijfveer was altijd de vrees voor particulieren handel, en dat de Bataviasche samenleving zoozeer is

uitgedroogd, lag aan de verdorrende werking van het Compagniesmonopolie. Zoodra dat monopolie viel, viel ook het beroemde Reglement op pracht en praal van 1754, een soort wetboek van uiterlijk fatsoen in 124 artikelen, waarvan een 50-tal aan de Buitenkantoren is gewijd, eene haast even merkwaardige uiting van den menschelijken geest als het Biercomment der Duitsche studenten. Daarbij werd o.a. de heerenkleeding geregeld tot op de knoopsgaten en schoengespen; van de dames mochten alleen de allerhoogste een met diamanten versierd horloge dragen, enzoovoorts, enzoo-voorts. Dat ging zoover, dat men geen stok op de wandeling mocht meenemen, als men niet minstens Sergeant of Boekhouder was.

§ 1289. Weliswaar ontbraken steeds de strafbepalingen en berustte alles meestendeels op gebruik. Maar de Indische Regeering had er zich gaandeweg volkomen van overtuigd, dat „subordinatie” te beschouwen was als een der „voornaamste zuijlen, waarop het belang der Maatschappije rusten moet,” vooral in een Oostersch land, waar vertoonmaken meer dan in het Westen tot de volkszedes behoort. Die „subordinatie” ging uit van het privilege der meerderen en was in eene maatschappij als de Bataviasche, waar de mindere niet zelden van veel beter geboorte en opvoeding was dan zijn meerdere, alleen vol te houden, wanneer dat privilege tot in kleinigheden werd doorgedreven.

§ 1290. Zoo oordeelt de Regeering na het overlijden van den G.-G. de Haan in 1729, dat het tot hare „laesie” zou strekken, wanneer een ambteloos burger diens mooie rijtuig kocht. Wij zagen reeds (§ 310), dat zelfs de hoofdambtenaren den degen moesten afleggen, wanneer zij 's morgens bij Zijn Edelheid op audientie verschenen, een beleefdheidsvorm, die alleen bij eene natie mogelijk was, welke voor het begrip „fierheid” geen eigen woord bezit. Uiteraard verhaalde een aldus gehoord hoofdambtenaar dit weer op zijne minderen. Kwamen die bij hem op receptie, dan stak *hij* eene deftige kabaalpijp op en liet *hun* een neuswarmertje presentereen — en o wee,

als ze daar niet deemoedig aan gingen sabbelen. De „ondraaglijke hoogmoed” der ambtenaren, waarover Stavorinus zich destemeer ergerde, omdat hij in Britsch-Indië eene zoo geheel andere samenleving had leeren kennen, was in zekere mate eene soort zelfverdediging. Immers waar, zooals de oude Keuchenius zei, „een wonderlijk contrast tusschen kleeren en personen” bestond, waar handen als van een sjouwerman uit de fijnste kanten lubben staken en de taal eener keukenmeid samenging met de brillanten eener prinses, daar had men wel noodig op de „slaafsche onderwerping”, gelijk Stavorinus het noemt, van minderen te staan om zijne figuur te redden. Vandaar dat zelfs na de revolutie van 1795 de Indische Regeering nog het Reglement op pracht en praal heeft trachten te handhaven. Maar de aandrang uit Holland had opgehouden en zoo is dit monument van menschelijke dwaasheid afgebrokkeld. Tijdens Van der Capellen vergaderden de hooge colleges nog in eene soort hofkostuum, steek, rok, korte broek, lage schoenen en degen — in onze dagen dreef zelfs de Hooge Hoed der Edelheeren op den tijdstroom weg.

§ 1291. De eerste schendende hand, welke aan gezegd monument werd geslagen, was die van den G.-G. de Klerk. Bij zijne optreding namelijk verordende hij, dat de rijtuigen der Raden van Indië niet meer voor het zijne zouden behoeven stil te staan (zie § 324). Maar Raffles, die op het stuk van staatsie zooveel mogelijk het spoor zijner Hollandsche voorgangers volgde om te laten zien dat hij geen háár minder was, gelastte nog dat Inlanders en Chineezzen bij ontmoeting van den Lieutenant Governor van hun paard zouden stijgen en uit hun rijtuig stappen, en dat niemand hem van achter mocht voorbijrijden op poene van arrestatie; een koetsier, die het durfde bestaan, ging eene maand de gevangenis in. Aan den anderen kant, men ziet ambtenaren hem in particuliere brieven aanspreken met: My dear Sir! Buiten den dienst zijn zij immers als gentlemen even goed als hij, gelijk elk Fransch edelman als zoodanig de gelijke was van den Roi Soleil en nimmer van diens zijde eenige krenking zijner eer had te duchten. Eergevoel toch en

ridderplicht waren de zuilen van het feodale koningschap. In onze republikeinsche Oost werd echter met het eergevoel van minderen nooit gerekend en had het ceremonieel altijd iets zonderling overdrevens. Men leze eens de beschrijving der terugkomst van Van der Capellen en zijne echtgenoot uit de Molukken ¹⁾ en hunne ontvangst te Batavia à grand fracas: de heele stad op de been, al de troepen in het geweer, eene eerewacht, eerebogen, illuminatie.

§ 1292. Dat de Raden van Indië vanouds zekere staatsie voerden, schijnt uit de schilderij van Batavia in vogelvlucht anno 1627 te blijken. Men ziet daar in de gansche stad slechts één persoon onder eene hem achterna gedragen pajoeng wandelen; dat ééne ventje gaat het buitenplein over naar de kasteelsbrug en achter hem gaan twee militairen. Waarschijnlijk is dit dus een Raad van Indië met zijne twee vaste „oppassers met geweer” op weg naar het Gouvernement of zijne woning. Bij plechtige gelegenheden zaten deze oppassers te paard. Behalve de oppassers, het militair honneur, het naar believen in- en uitrijden der poorten (§ 423), de deftige begrafenis, bewoog zich de staatsie der Edelheeren vooral om hun verguld rijtuig of glazen koets. Zij hadden het recht om de valbrug van het Kasteel over te rijden (§ 268). Ontmoette men hen, men hield stil en maakte eene buiging. Zij genoten het privilege van een Europeeschen koetsier (een militair, dien de Compagnie betaalde), twee lantarens en twee damar's, twee loopers, vier paarden en andere futiele onderscheidingen. Nog in 1812 werd vastgesteld, welke hoofdambtenaren twee zilveren stokken vooruit zouden hebben. Verder mochten alleen de Heeren der Regeering een karmozijn fluweelen pak aantrekken ²⁾. Tot versterking hunner positie was al vanouds verboden, dat Notarissen hun dienst zouden leenen tot het

1). Bataviasche Courant 4 Oct. 1824.

2). De regeling in Jav. Courant 17 Nov. 1829 van het officieel kostuum der Heeren van de Regeering reserveert aan hen nog altijd eene fluweelen jas, thans donkerblauw; verder hebben zij een driekant steekje, een wit vest „met pandén”, een korte broek enz.

opstellen van getuigenverklaringen te hunnen bezware, zoodat men onmogelijk tegen een lid der Regeering kon procedeeën (§ 1013). Dan hadden zij nog het voorrecht om alles goedkoop dan anderen bij den Compagnieswinkel te kunnen inslaan (§ 336) en bij den invoer van slaven de eerste keuze tegen kostprijs (§ 834); zij betaalden geene rijtuig- en paardenbelasting, geen briefport en geene brugtollen. Het Ambachtskwartier werkte voor hen gaarne gratis (§ 667). Hun titel luidde: Wel Edel Gestreng Heer; zij werden echter aangesproken als Edelheer.

§ 1293. De echtgenooten der Raden van Indië heetten Juffrouw (§ 329), totdat, zegt Valentijn, er eens een getrouwd Raad van Indië uit Holland kwam, wiens echtgenoot aldaar Mevrouw had geheeten en dezen titel in Indië behield, hetgeen voor de andere dames der Regeering eene welkome aanleiding was om zich dien ook te verzekeren. Voortaan is de titel Mevrouw haar prerogatief gebleven. Als weduwe heetten zij Douairière. De zoons noemt men soms „Jonker”, de dochters „Jonkvrouw”. Natuurlijk genoten de dames allerlei honneur en sedert 1775 mochten alleen de kinderen der Heeren van de Regeering uit het gouden bekken der Hollandsche kerk worden gedoopt (§ 555), terwijl de weduwen datzelfde jaar het voorrecht erlangden, dat zonder expresse vergunning der Regeering geen burgerlijk proces tegen haar mocht worden gevoerd. Misschien was dit voorrecht soms van veel waarde, want voor weduwenpensioen was niet gezorgd. Hoe hoog de dames ook stonden en welke eerbewijzen zij ook genoten, toucheeren deden de Douairières van Compagnieswege niets dan water en brandhout. Had de Edelheer geen fortuin nagelaten dan moesten zij zich wel in schulden steken.

§ 1294. Daareven spraken wij van de pajoeng der Raden van Indië. Die pajoeng (in de Compagniestaal: quitasol, kiepersol, sombrero, sombree) werd alras eene zóó begeerlijke onderscheiding, dat Van der Lijn zich in 1647 genoopt gevoelde te verordineeren, dat niemand dan de Heeren der Regeering zich

er eene mocht laten nadragen, iets waarover de Bataviasche burgerij anno 1649 in haar rekest aan de Staten-Generaal bitter doleert. Het verbod schijnt echter slecht nageleefd, want op Beeckman's schilderij van 1656 (L 2a) zien wij een Mixtiesch echtpaar daaronder wandelen, Nic. de Graaff sputtert tegen den wedijver der vrouwen om met kostbare pajoeng's naar de kerk te gaan (§ 1380), in 1697 lezen we, dat elk burger zich eene pajoeng laat nadragen, doch dat een officier beneden den rang van Luitenant daar het recht niet toe bezit en Canter Visscher schrijft in 1724, dat zelfs vrouwen, die door de Diaconie worden bedeeld, een kiepersoldrager hebben. Hoe fraai een deftige kiepersol er kon uitzien, blijkt uit Albert Cuijp's schilderij in onze photoverzameling (L 4). Thuis werden de sombreels gezet in een „sombreelvoet”. Valentijn kent reeds eene bepaling, dat ambtenaren beneden den rang van Onderkoopman (te Batavia begon de „wereld” bij den Onderkoopman, evenals te Weenen bij den Baron) slechts een „handkipersolletje” mochten voeren en dit onaanzienlijk zonscherm nog moesten toedoen bij het binnenkomen van het Kasteel (§ 268), hetgeen klaarblijkelijk is afgekeken van den inlandschen beleefdheidsvorm bij het betreden van het erf

§ 1295. eens meerderen. Dit voorschrift moet echter eerder op gebruik hebben berust dan op iets anders, want pas na het verschijnen van Valentijn's boek werd een plakkaat uitgevaardigd betreffende het voeren van groote sombreels (§ 992) en de bepaling aangaande de Onderkooplieden is van nog lateren datum, terwijl een voorschrift omtrent het binnenkomen van het Kasteel eerst in het Reglement op pracht en praal van 1754 te vinden schijnt. En daartusschen door verneemt men weer van een Engelschman, die in 1747 Batavia bezocht, dat zelfs de Europeesche soldaten een jongen achter zich hebben, die eene pajoeng draagt. Daar was echter nogal verschil tusschen. Op het eene plaatje zal een pajoengdrager bijna ongekleeft gaan, op het ander is hij op zijn Europeesch uitgedost. Wanneer de groote pajoeng buiten gebruik is gekomen, valt moeielijk te zeggen. In 1817 liepen officieren en

ambtenaren daar nog onder; men ging onder eene pajoeng naar het rijtuig, de kiepersoldrager klom daar achterop en opende zijn toestel, zoodra zijn heer gevaar liep door zonnestralen of maanlicht, die beide voor allergevaarlijkst werden gehouden, aangerand te worden. Men had bijna medelijden met iemand die zelf zijn paraplu droeg, ayant pour tout laquais son ombre seulement.

Trouwens, men had van den Inlander nog meer uiterlijkheden overgenomen.

§ 1296. Op Beeckman's schilderij van 1656 (photo L 3) wordt de Javaansche Kapitein (of misschien is het Joan de Brito, zie § 707 noot) gevolgd door een stoet van trawanten. Europeanen hadden hoogstens een jongen achter zich aan om de pijpedoos te dragen, evenals de dames eene slavin noodig hadden, die het sirihkistje gereed hield. Maar de parvenusvrouw Cornelia de Bevere schrijft al in 1689: „Drie à vier jongens loopen agter mij en mijn man als wij uijtgaen, oock soo veel mejiden; vijf à ses staetjonkers en staetjoffrouwen, die agter onse stoel aen tafel staen”. Een ander zegt terzelfder tijd: „In de menigte van slaven bestaat de meeste pompe in Indiën”. Het werd zoozeer gebruik voor dames om nooit uit te gaan zonder eenige opgeschikte slavinnen, dat het aantal en de tooi dezer juffers zoowel als de kleeding der slaven bij het Reglement van 1754 zeer nauwkeurig werden vastgesteld: alleen de Heeren der Regeering bijvb. zouden gegalonneerde livreibedienden hebben ¹⁾. Wanneer Mevrouw de Klerk's testament „de slavinnen, welke agter mij gegaan hebben” vermeldt, dan blijkt dit eene aparte functie te zijn, waarvoor denkelijk de aardigste figuurtjes werden uitgezocht (§ 848). Eene Mevrouw had wanneer zij een avondbezoek aflegde vier fakkels vooruit en twaalf slavinnen met brandende kaarsen achter zich, die haar geleide vormden tot het koetsportier en zich denkelijk daarachter in

1). Nog in 1861 werd de Secretaris der residentie Batavia gerechtelijk vervolgd en veroordeeld tot 75 gulden boete plus de kosten, omdat hij een oppasser achter op zijn rijtuig had gezet, welke staatsie hem volgens het reglement niet toekwam.

gelederen opstelden om langzaam en plechtig de stad door te gaan. Nog heden zullen echt Indische menschen naar verhouding meer bedienden houden dan totok's en eerder iemand bij zich hebben om kleine diensten te bewijzen.

- § 1297. Hielden onze Indische autoriteiten van meet af het oog gevestigd op het gebruik der pajoeng (§ 1294), de vaderland-sche namen vanouds het rijtuig in het vizier, niet zoozeer omdat zij tegen een vertoon van gepaste deftigheid waren, als wel omdat een rijtuig geld moest kosten en dus aanleiding zou geven tot ongeoorloofd winstbejag, den vloekwaardigen handel der Compagniesdienaren. Men dacht de natuurlijke zucht tot dien handel tegen te gaan, door te beletten om met de behaalde winst te pronken — alsof dergelijk geplaag niet veeleer tot erger schraperij zou leiden, om des te spoediger met vollen buidel het doodelijk eentonige Java vaarwel te zeggen. Zoo werd dan tijdens Brouwer op last uit Holland de „coetswagen” der Regeering afgeschaft. Maar de kloekmoedige Van Diemen, Brouwer's opvolger, had de stoutigheid zich daaraan niet te storen en den afgeschaften „coetswagen” weer uit den stal te halen. In 1644 zien wij hem met „de carosse” uit rijden gaan in gezelschap van dames en eenige hooggeboren Portugeesche krijgsgevangenen, om daarna in den Engelschen tuin een bescheiden landvermaak te genieten. Buiten de stad was blijkbaar nog geene gelegenheid tot
- § 1298. picnicken. Natuurlijk liep dat in den kijker. Er kwam spoedig weer eene order uit Nederland om die karos weg te doen. Maar reeds was zij onmisbaar. Eens per week ging de Gouverneur-Generaal er deftig mee uit. Zoo oud als ze was, het prestige, dat van dit vehikel uitstraalde, was zoo buitengewoon, dat Van der Lijn in 1647 weigerde om het af te schaffen. Dit is zeker hetzelfde staatsierijtuig, waarvan Tavernier in 1648 spreekt (§ 315) en dat Beeckman op zijne schilderij van 1656 door vier paarden laat trekken (photo L 3). In 1659 hooren wij al van „de koetsen” (§ 247), waarmee de Edeldames naar het Buffelsveld rijden. In 1669 ergeren de Heeren in Holland zich er weer danig over, dat zelfs burgers een

rijtuig bezitten, altijd in verband met verboden handel; in 1676 verbieden zij die weer, behalve aan de Heeren der Regeering, maar het baatte alles niemendal. Anno 1685 waren er al veertig of vijftig en steeds nam het aantal toe, ook doordat thans de omstreken veiliger waren en een paar nieuwe wegen waren aangelegd, en men dus eerder een landhuisje opzette, waarbij dan een rijtuig vrijwel onmisbaar was, wilde

§ 1299. men 's avonds vóór poortsluiten weer in de stad zijn. Het kwam al voor, dat men meer dan één rijtuig hield. Tijdens Valentijn's verblijf in de Oost steeg het aantal te Batavia tot een paar honderd en hij schrijft: „Die geen koets heeft, werd er als niet gerekend”. Dat was dus in 25 jaar eene heele verandering, want de rijke parvenu Jurriaan Beek bezat er in 1689 nog geen. Voorfaan bleef de onmisbaarheid van een rijtuig althans voor een getrouwd man een axioma. Het kon er nog even door, dat een vrijgezel te paard gelijk Sint Niklaas zijne boodschappen deed of bezoeken aflegde, maar de voetganger was gebrandmerkt met het Kaïnsteeken der schunnige armoe. Er kwamen zooveel rijtuigen, dat Zwaardecroon, die prat ging op zijne mooie equipages, daar in nauwe straten last van ondervond. Alzoo en deshalve verscheen in 1719 het eerste verbod om de Heeren der Regeering voorbij te rijden. Een tiental jaren later vond de G.-G. Durven zich door de toenemende weelde der rijtuigen genoopt om het eerste reglement op pracht en praal uit te vaardigen. Maar, zooals reeds gezegd, het was niet enkel pronkzucht. Naarmate welgestelde menschen meer en meer buiten de wallen gingen wonen, op Jacatra, op Goenoengsari, op Molenvliet, werd het steeds onmogelijker om zonder rijtuig bezoeken af te leggen: men zou bestoven en ontdaan en ontredderd zijne opwachting hebben gemaakt. Wie zich een beetje in de samenleving bewoog (de eenige manier om vooruit te komen) moest wel een maandrijtuig huren, wat minstens 600 Rds. per jaar kostte, of eigen rijtuig houden, hetgeen misschien niet zoo duur was, maar weer eene ruimere behuizing vereischte. Men had steeds méér rijtuigen en paarden noodig. Valckenaer, die in 1756

§ 1300.

een vrij goed huwelijk deed, had vijf paarden op stal. Mevrouw van der Parra liet in 1787 zestien verschillende rijtuiggen na met 24 paarden en genoeg leerwerk en verdere benodigdheden om eene rijtuigverhuurderij op te zetten. In een boedel van 1781 vinden wij 28 paarden, in dien anno 1804 van een § 1301. sportlievend Raad van Indië 22 rij- en 40 koetspaarden. Van Braam's stallen en koetshuizen op Rijswijk, thans behoorend tot het paleis, toonen voldoende, hoe ver sommigen gingen, zelfs in tijden van algemeen geklaag over duurte en verval der kolonie. In 1817 zien we iemand, pas uit Holland, zich quasi héél eenvoudig inrichten met 8 paarden, een koetsier en drie stalknechts. In 1819 hebben wij het genoeg een Predikant met 14 paarden te leeren kennen. We zien een ambtgenoot van hem, die naar Buitenzorg gaat, eigen spannen van vier paarden voor den reiswagen vooruitzenden naar drie verschillende halteplaatsen. Men zou wel eens willen vernemen, of de boekenkast van Hun Eerwaarden op even onbekrompen wijze was gevuld als hun stal. Uit advertenties blijkt, dat allerlei doodgewone menschen toenmaals met de vier reden. Pahud, de kostschoolmesjeu, verkoopt in 1818 „drie span van vieren ¹⁾ en eenige rijpaarden”. Zelfs in de Javabode van 17 April 1858 vindt men nog een eigen bendi en paard op het maandelijksch budget van een tweeden commies op 220 gulden. Groote heeren hadden destijds ook „boodschap- of jongenspaarden”.

§ 1302. De modes hebben natuurlijk ook bij rijtuiggen nogal gewisseld. Zij hielden trouwens verband met den staat der wegen. De oorspronkelijke karos was solied gebouwd als een olifant. Wij zien in het klipachtige Zuid-Afrika den Commandeur van der Stel zelfs per karos ontdekkingsreizen doen. Als de G.-G. van Riebeeck op expeditie naar het binnenland ging, kon hij met de karos niet veel verder dan Meester Cornelis; daar deed hij hooge rijlaarzen aan en steeg te paard.

1). Eene advertentie omtrent den verkoop van een koetsier, die kan rijden „met 3 span paarden”, bewijst dat een „span” twee is, tenzij daar „van vieren” bij wordt gevoegd.

Maar wij vernemen toch ook, dat zijne dames met de kinderen in het bovenland per berline reizen, die dus van even soliede samenstelling zal zijn geweest en zeker meer dan twee paarden zal hebben vereischt. Minder voorname personen stegen echter in eene pedati, die geene spaakwielen bezat maar voortbolderde op houten schijven, waar al gauw stukken afsprongen, zoodat zij hoekig werden en nog iets meer zenuwstorend werkten. Zelfs schijnt men bepaalde reispedati's te hebben gehad. Maar slechts heel enkelen deden een reisje landwaarts in. De Krawang'sche bevolking bijvb. kreeg in 1745 voor het eerst een rijtuig te zien. Voor korte afstanden kon men natuurlijk eene tandoe gebruiken, die binnen de stad werd vervangen door een draagstoel.

- § 1303. De Bataviasche draagstoel was van tweeërlei model. Men had er de Japansche norimon, eene soort groote koffer met open zijden, waarin Indodames zich wisten op te schieten in kleermakershouding met gekruiste voeten. De heeren waren minder lenig in de gewrichten en hadden eene zitplaats noodig in den vorm van een stoel, die ook in Europa spoedig hare intree heeft gedaan, maar te Batavia al omstreeks 1760 verdween. Dit heette een palankijn, Oud-Hollandsch „rosbaar”, en was eene Voor-Indische vinding. Er waren er kleine, met jalouzieën, die men in Valentijn's dagen door zijne eigen slaven liet dragen, en grootere, die in Bengalen nog lang in gebruik bleven, waarmee heele reizen werden gedaan. Deze reispalankijn is in Midden-Java een poosje door hooge ambtenaren gebruikt; daar kwam veel volk en vertoon bij te pas. Toen echter te Batavia de draagstoel al lang buiten gebruik was geraakt, kwam hij weer met de Engelschen in 1811 zijne opwachting maken. Men vindt er in de krant een geadverteerd, die, op wielen gezet, als „a neat buggy” te gebruiken zal wezen. Omgekeerd noemt Thackeray de buggy van Joseph Sedley „a one horse palanquin” en in de krant wordt geadverteerd een „Bengaalsche palankijnwagen”. Dus de thans nagenoeg uitgestorven Bataviasche karêta palanki (men ziet er eene op onze photo A 11 van het Stadhuis) is feitelijk niets

dan een op wielen gezette draagstoel, van de soort die Valentijn beschrijft, met jalouzieën. De algemeene Hollandsche naam voor een rijtuig van die klasse is: sjees, voluit: chaise roulante, in tegenstelling tot de chaise à porter, den draagstoel. De sjees heeft een tijdlang bij een deel van het publiek evenveel ergernis gewekt als thans de auto, en herhaaldelijk heeft de Regeering gefulmineerd en gereglementeerd tegen het „periculeus rennen” met sjeezen: men moest binnen de stadsmuren daaruit stappen en het paard aan de hand laten leiden, alsof men zijne eigene teraardebestelling dirigeerde.

§ 1304. Wat precies het onderscheid tusschen eene sjees en eene charet is, valt moeielijk te zeggen. Men heeft sjeezen met twee wielen en één paard, men heeft er ook met vier wielen en een of twee paarden, met aparten bok, en als Van Riebeeck tot Seringsing met eene sjees kon rijden, dan moet het een stevig bakje zijn geweest. Op onze platen zal men hier en daar rijtuigen zien afgebeeld, waarvan men ons tevergeefs de juiste benaming zou vragen ¹⁾. Misschien is Van der Parra's rijtuig op de plaat van den hoek van Pasar Senèn en Gang Kenanga (photo K 27), een rijtuig zonder tree en met oprolbare zeiltjes, de carosse coupé; daar werd dan een bankje bij gezet om in te stappen. Rach's plaat van de Tijgersgracht (photo K 16) schijnt expres door den Directeur-Generaal Jeremias van Riemsdijk besteld te wezen, om zijne mooie glazen koets, pas uit Holland ontvangen, die den ganschen voorgrond vult, aan zijne opgetogen familieleden in het Vaderland te kunnen vertoonen, met zijn Europeeschen koetsier, zijne twee voorloopers, zijn pajoengdrager en twee andere loopers achterop, en daarachter den Oppasser te paard. In de stallen bij dat huis op de Tijgersgracht had hij twintig koetspaarden en drie glazen koetsen, bovendien eene

1). De dos-à-dos vinden wij te Batavia het eerst in 1869, als heerenrijtuig. Denkelijk zijn de huursado's haar ontstaan verschuldigd aan de opening van den tram, die de mindere menschen hun rijtuig deed afschaffen. Ook „velocipèdes met 2 en 3 wielen” deden in evenvermeld jaar hare intrede te Batavia.

Engelsche koets met gaas in plaats van glasruiten. Een rijtuig dat geheel gesloten was, dat is met portieren, mochten alleen de Heeren der Regeering gebruiken.

§ 1305. Zoo komen wij weer, evenals zoo dikwijls, op de staatsiebepalingen.

Was er in den Compagniestijd een geregelde aanvoer van „groote” paarden geweest, dan zou zeker op het gebruik daarvan door het gemeen ook wel een interdict zijn gelegd, maar de eerste Australische paarden (men noemde die toen „walers”, naar New South-Wales) kwamen hier pas in den Engelschen tijd, en de aanvoer van Perzische en Arabische (zie § 261) schijnt in de 18e eeuw zeer gering te zijn geweest. Het meest vindt men hier de kleine, kittige, Bimaneesche paardjes vermeld, later ook die van Makassar, Timor, uit Kedoe, Koeningan en de Preanger.

§ 1306. De staatsie der Edele Heeren bestond eerstens in hun Europeeschen koetsier (§ 326). Onedele heeren moesten zich tevreden stellen met een Inlander op den bok, die dan op zijn Europeesch werd toegetakeld, met het bekende komische effect. Bij het Reglement op pracht en praal van 1754 werd de kleeding der koetsiers niet vergeten. Verder hadden de Edele Heeren twee voorloopers, gewapend met lange stokken, die er duchtig op los sloegen om ruimbaan te maken. Soms was dit wel noodig om ongelukken te voorkomen, zoodat men het gebruik van een voorlooper binnen de Batavia'sche stadsmuren wel in het algemeen voorgeschreven vindt, maar qua staatsie zal het wel uit Bengalen zijn overgewaaid. De voorloopers van den Gouverneur-Generaal (§ 323) droegen meestal een vlug kostuum van rood laken, soms ook van wit satijn, en eene muts met het familiewapen (of wat als zoodanig was aangenomen) in zilver; hunne stokken hadden een dikken verzilverden knop. Degenen die achter op het rijtuig stonden, die men later lópòr noemde, droegen 's avonds een vlammen den obor of in een koperen handvat sel een damar. Twee lantarens en twee damar's voerden enkel de rijtuigen van de Heeren der Regeering, als signaal voor

het militair saluut en het openen der poorten; ieder ander rijtuig had er maar één. Als men in een open rijtuig reed, hield de achterop staande pajoengdrager zijn zonnescerm boven het hoofd van zijn heer, en overigens beschutte hij dezen bij in- en uitstappen tegen de zon en het niet minder gevaarlijke maanlicht.

§ 1307. Verder werd de positie der hooge ambtenaren beschermd door de belastingbepalingen. Sedert 1704 was namelijk eene rijtuigbelasting ingesteld, waarvan de Heeren der Regeering en hunne weduwen waren vrijgesteld. Sinds 1729 bleef het tarief alleen gelden voor de hoofdambtenaren: wie beneden deze élite stond, betaalde méér en steeds méér, naar gelang hijzelf minder en nog minder beduidde. De commies betaalde dus meer dan zijn bureauchef, de ambtelooze burger meer dan de commies, de ambtelooze Chinees meer dan de burger. Natuurlijk kon de Gouverneur-Generaal dispensatie verleenen. In 1754 kwam daarbij eene paardenbelasting, het oorgeld. Sedert 1796, na den revolutieorkaan (te Batavia een zeer modest briesje) betaalden Europeanen en inlandsche Christenen enkel het oorgeld; ook de Regeering betaalde thans deze belasting, als concessie aan den heilloozen waan van den dag, maar Chineezers en Inlanders bleven onderworpen aan de rijtuigbelasting, progressief naarmate elks positie geringer was.

§ 1308. Dit was dus het begin van het einde, wat de staatsie der rijtuigen betrof.

We zagen (hierboven § 1299) dat de bepalingen op het niet voorbijrijden der Heeren van de Regeering beginnen met 1719. Destijds werd hun trots vooral door het aantal rijtuigen gekrenkt. Tien jaar later, in den tijd van den hoogsten bloei van Oud-Batavia, weeklaagt de G.-G. Durven, dat „selvs het geringste soort van menschen” rondzwiert in een mooi geschilderd rijtuig, „tot bijzondere ergernisse en laesie van dese Regeering”, welker leden, jammert hij, „niet meer zijn te onderscheijden van den allergeeringsten burger, handwerksman, tapper of herbergier”. Aangezien dus de Heeren zich

onbekwaam voelen om door hunne persoonlijkheid meer aching en ontzag te gebieden dan tappers en handwerkslieden, wordt fluks een privilege in elkaar geflikt: zij alleen zullen goud of zilver op hun rijtuig hebben, alleen de hoofdamtaren het voorrecht om hun wapen daarop te laten schilderen. Dit fraaie thema wordt dan bij het plechtstatig Reglement op pracht en praal van 1754 uitgewerkt tot een geestvol bundeltje van 29 serio-comische bepalingen, waarbij, naar gelang van ieders rang, de netelige kwesties van tuigen, leidsels, kwasten, stijgbeugels, holsters en schabrakken met Hollandse degelijkheid en ambtelijk vernuft worden gepondereerd, geconsidereerd en daarop gedisponeerd. De beschrijving der rijtuigen bleef echter het plechtanker der staatsie. Goud en zilver hadden alleen de allerhoogsten, snijwerk niemand beneden de Opperkooplieden.

§ 1309. Hoe het verbod van voorbijrijden der Regeering zich tot in het absurde ontwikkelde ter meerdere glorificatie van den Gouverneur-Generaal, hebben wij vroeger verhaald (§ 324). Anno 1760 gaf dit ceremonieel aanleiding tot iets, wat heden ten dage als eene nationale beleediging zou zijn opgevat.

In de Nieuwpoortstraat rijdt op zekeren dag een Raad van Indië een huurrijtuig achterop (kenbaar aan de effen beschrijving en het brandmerk van Heemraden), welks voerman de brutaliteit heeft, niet vol eerbied stil te staan maar zich op inlandsche manier van den domme te houden en door te rijden. Ambtshalve en in qualiteit van Europeaan voelt zich dus de koetsier des Edelheers genoopt om 's mans gebrek aan beschaafde manieren te corrigeeren met eenige goedgemikte zweepslagen. Daar zaten echter Fransche zeeofficieren in dat karretje! Zij stuiven er uit, trekken van leer, flamberge au vent, en willen den hardhandigen Jehu aan de spits rijden. Maar van alle zijden schiet eene „woedende menigte” toe (men denke zich den manhaften Compagnies- ende Stadsapotheker, de vinnige chirurgijns van het Binnenhospitaal, den pootigen Krankbezoeker, de gespierde ziekenvaders met hunne rotan's, allen hunkerend naar een plasdankje van den ontstelden

Edelheer), de officieren worden half dood geslagen en met moeite aan het razend rot ontrukkt. Welke historie eindigde — met het aanbieden van verontschuldiging door den Franschen eskadercommandant.

§ 1310. Zoo verschilt natie van natie. Want toen eenige jaren later Philip Carteret met zijne oude kraak the Swallow op de reede verscheen en op dat mooie ceremonieel van voorbijrijden werd attent gemaakt en gewaarschouwd om op te passen — toen wees Carteret op zijne geladen pistolen, en niemand kikte meer van het ceremonieel. Aan haar verguld rijtuig en wat daarmee samenhang is de Regeering steeds blijven hechten. Nog in 1806 wordt er gejammerd, dat men haar tracht te oversnuiven in de manier van rijtuigbeschildering. Men kan zich nauwelijks voorstellen, hoe de goddelooze Daendels aan alle Kapiteins-Chinees op het gansche eiland het verguld rijtuig durfde vergunnen.

§ 1311. Het verst van dit verguld rijtuig behoorde natuurlijk het huurrijtuig te staan, om van huurknollen niet te spreken. Die huurknollen waren meest in de Nieuwpoortstraat te krijgen en hadden een vast gangetje, als een trampaard, naar de sirentjes bij de Waterplaats, in wier armen ze Janmaat blindelings afleverden. Ook huurrijtuigen, die al in 1697 voorkomen en meestendeels in de Binnen- en Buitennieuwpoortstraat werden gehouden (vandaar nog heden de rijtuigmakerijen in die buurt, later ook veranderd in meubelwinkels), mochten oorspronkelijk alleen aan vreemdelingen en zeelui worden verhuurd. Ze dienden minder om te toeren dan wel voor bezoeken en boodschappen, en werden langzamerhand zoo onmisbaar en gewoon, dat eene rijtuigverhuurderij eene omvangrijke inrichting vormde, met een kleine honderd paarden en half zooveel slaven benevens allerlei werkplaatsen, waar veel kapitaal in werd gestoken. De koetsiers droegen een vergulde toedoen en de bepalingen op het beschilderen werden zoo goed ontdoken, dat er zelfs goud en zilver op de huurrijtuigen flonkerde. Men reed met twee paarden en betaalde minstens vijf gulden. Daarvoor had men het rijtuig dan een

halven dag te zijner beschikking, een heelen dag voor tien.

§ 1312. Het Heerenlogement bezat het privilege om ten gerieve der logés een zeker getal rijtuigen vrij van belasting te mogen houden, maar van lieverlede is daarop veel inbreuk gemaakt. In 1816 hielden alle hotels rijtuigen voor hunne gasten. Het eerste begin van een omnibus is in 1817 een rijtuig, dat tweemaal per dag van het logement op Weltevreden naar de stad reed en terug, à f 1.— per persoon en per rit. Maar als men leest, dat in 1835 het minste ritje per huurrijtuig nog drie gulden kostte, dan voelt men neiging een loflied aan te stemmen op de karpèr, de kar balon zonder portier, waar men over het wiel inklom, de gore sado, de schamele ebro, en zelfs onz' oude goede baakster, die dribbelt en die wiebelt, en soms amechtig stilstaat, en heel niet meer vooruitkan, en dan huistoe gezeuld wordt tot vreugde van de straatjeugd..... en dit is onze stoomtram ¹⁾).

Wij keeren echter van dit griezellig object, de parodie van den vooruitgang, terug naar Oud-Batavia, dat gegruid zou hebben van eene soort gelijkheid, zelfs in vervoermiddel, welke men voor enkele stuivers deelachtig kan worden met de hoogsten in den lande.

§ 1313. Behalve door stoffelijke middelen, juweelen, goud en zilver, dure kleeven, fraai beschilderde rijtuigen, vertoon van bedienden, werd in Oud-Batavia de „subordinatie” ook gehandhaafd door den onstoffelijken, bijna ideëelen „rang” van elk personage, die dan weer langs stoffelijken weg tot uiting kwam.

1). Het eerste plan van een paardentram staat in Javabode 15 Dec. 1860. Het ging uit van een J. Babut du Marès. Eerst in het nummer van 10 Aug. 1867 is sprake van een begin van uitvoering. Aldaar blijkt tevens, dat de karpèr alleen werd gebruikt door Inlanders en Chineezzen en dat men zich haast niet kon voorstellen dat publiek van de betere soort ooit van den tram gebruik zou maken, behalve de gasten der hotels. De tram, getrokken door „drie onnaspeurlijke bokjes”, werd geopend 20 April 1869. De conducteur gaf signalen met een „seinhoorn.” Er reed slechts één rijtuig tegelijk, en alles zat daar broederlijk dooreen. Bij de helling van de Sluisbrug werd „een voorspan van karbouwen” voor den tram gespannen (Javabode 20 Nov. 1869).

Het schijnt den mensch aangeboren, zichzelf hooger te schatten dan zijn naaste. Wie dat niet doet, acht men rijp voor geestelijken zelfmoord — laat hem monnik worden. Historisch was echter de maatschappij van het ancien régime reeds in talrijke groepen en groepjes verdeeld en onderverdeeld, welker rangverhouding vrijwel vaststond. Vondel en Rembrandt mochten groote geesten zijn, heeren waren zij niet en konden zij evenmin worden, al barstte het genie hun uit alle poriën, als een bakker ten Hove kan worden genood, al bakt hij louter ambrozijn. Geen wonder alzoo dat in de Oost, waar eene traditie van rangverhouding niet bestond, voorschriften werden uitgevaardigd om daarin te voorzien. Het is teekeneud, dat de volgorde bij begrafenissen (§ 1258) de eerste aanleiding gaf tot eene algemeene rangregeling: begrafenissen met haar onvermijdelijk gekibbel over voorrang vormden vrijwel de eenige publieke bijeenkomsten in het Batavia der 18e. eeuw. Deze in 1718 bepaalde rangorde werd het volgend jaar door de uitgave van het Naamboekje (§ 1447) bekendgemaakt en nader gefixeerd. Daarop volgden in 1753 natuurlijk ook voorschriften omtrent titels, van den HoogEdelen Grootachtbaren Heer Gouverneur Generaal tot den Eersamen Cadet de

- § 1314. Marine toe. Het werd haast crimineel gevonden om iemand, die maar Monsieur was, te begroeten als Mijnheer. De meeste titels zijn aandoenlijk van eenvoud. De prototyp bijvb. van den HoogEdelGestrengen Heer Directeur der Landsdrukkerij (heden ten dage hangt iemands officieele hoogheid af van zijne bezoldiging) heette: Monsieur de Baas Boekdrukker. De titel van WelEdelGestrenge, waarmee een tokohouder thans met plezier een klerk omwuijt, was toenmaals uitsluitend het predicaat der Raden van Indië. In den volksmond bleven zij evenwel „Edelheer”, wat feitelijk een mindere, dus een oudere titel is, want titels hebben dit met drinkebroers
- § 1315. gemeen, dat zij door den tijd steeds gezwollener worden. Het is een genot, dat geharrewar om een beetje, een greintje, een ziertje méér titel of rang te aanschouwen from the loopholes of retreat. Zoo wilde geen fatsoenlijk man iets te maken hebben

met den Kastelein van het Heerenlogement, voordat dezen de rang van Oud-Luitenant der Burgerij was toegekend. De substituten der Officiëren van Justitie smeekten de Regeering anno 1799 om eene „qualiteit”, aangezien zij zonder rangbepaling ternauwernood geduld worden in het gezelschap. Een Compagniesbaantje gold voor heel wat voornamer dan een stadsbaantje. Vandaar dat een Secretariëklerk hooger in rang stond dan de Stadsdrukker. Overigens waren de burgers al even verzot op den minsten titel. Wie Sergeant van de Schutterij was of Diaken, liet dat in notarieele acten of op zijn grafsteen terdege uitkomen. Het allerfelst vielen natuurlijk de dames op rangonderscheiding aan. Zelfen heetten zij altoegader, zooals wij zagen, juffrouw, behalve de dames der Regeering (zie ook § 992), maar een verschil van meening over de rangverhouding tusschen hare echtgenooten leidde er soms toe, dat eene heibei met vischwijvengetier en gebalde knuisten hare aanspraken op hooge distinctie betoogde.

§ 1316. Uiteraard behoorde bij een rang ook een wapen. Wie zich maar een beetje voelde, had gaarne wat over voor een deftig blazoën. Zelfs Chineesche tokobaronnen ontmoeten wij met dit feodaal distinctief gesierd. Heden ten dage is dat alles héél, héél anders, gelijk een ieder weet. Men moet dan ook bepaald eene mokkende Russin wezen, om over de Bataviasche samenleving te schrijven:

Pays où rien ne se fait simplement,

Mais où tout s'arrange pompeusement.

Misschien zal men vragen: Waar ieder zoo pal stond voor eigen rang en prestige, stond men daar ook gezamenlijk pal voor het algemeen prestige, het prestige van blank boven bruin?

Inderdaad deed men dat, in zoover de Christen hooger werd geacht dan de Onchristen. Zoo hebben tot in den laatsten tijd der Compagnie de crimineele getuigenissen van Onchristenen altijd zeer zwak gestaan tegenover die van Christenen. Maar overigens werd de meerderheid van ras boven ras niet zeer levendig gevoeld of gehandhaafd. Pas in 1706 werd

gelast (§ 663), zoo weinig mogelijk kettingstraf aan soldaten op te leggen, omdat het prestige daaronder leed. Wij zien elders (§ 988), dat tusschen volbloed en halfbloed nogal scherp onderscheiden werd. Maar dat Hollandsche matrozen dronken in de goot lagen of in het blok zaten (§ 113), dat Hollandsche klerken uit armoe in de warong achelden, dat Hollandsche timmerlui of smids of schrijnwerkers door de stad liepen met niets dan eene broek aan, dat een troep Hollandsche hospitaalpatienten op de wandeling aan een doodenmarsch herinnerde, daaraan heeft geen mensch zich ooit geërgerd. Wat de betere klassen echter betreft, „deftigheid, of liever stelligheid, is in Indië eene hoofddeugd, die boven alle andere wordt geacht”, schreef men omstreeks 1820, welke deugd in het minst niet benadeeld werd door „de volstrekte verwaarloozing van al wat tot het gebied van smaak, fraaije letteren, kunsten en wetenschappen behoort”.

HOOFDSTUK XIX.

§ 1317. **M**ET elkaar is het geene bijster aantrekkelijke maatschappij in Oud-Batavia. Ook dit staat wel vast, dat de aantrekkelijkheid er niet op vooruitging. In de eerste eeuw der stad is er een zeker medeleven van de Overheid met de gemeente merkbaar, een wederzijdsch begripen, eene toenadering bij vreugde en verdriet, die in de tweede eeuw verdwijnen achter een masker van fatsoen. Hoe minder de Overheid der achttiende eeuw zich *man* voelde, des te meer beijverde zij zich om *heer* te schijnen. Tusschen een jolig scheimaal in Van Diemen's tijd en de idiote recepties bij een Van der Parra, die wij hierboven schetsten (§ 1282), is evenveel verschil als tusschen de persoonlijkheden zelve.

De periodieke feestelijkheden der 17e eeuw zijn: nieuwjaar, de „verovering”, de optrek der schutterij en de afvaart der retourvloot. In hoever de verjaardag van den Gouverneur-Generaal (§ 328) openbaar gevierd werd, valt moeilijk te zeggen. Behalve de optrek der schutterij, waarover wij elders spreken, droegen deze feesten overeenkomstig den geest der tijden een godsdienstig karakter, dat min of meer verloren ging onder de algemeene zucht tot jolijt.

§ 1318. Nieuwjaar werd altijd voorafgegaan door een heidensch rumoer van klakkebussen en vuurwerk op oudejaarsavond, waarmee de schimmen van het verleden werden verjaagd en booze invloeden van het komende afgeweerd. Telken jare verbood de Overheid dat spektakel en telken jare stak het publiek met dat verbod den draak. Was de oudejaarsnacht in vroolijkheid verstreken, dan begonnen al vóór zes uur 's morgens de plechtige felicitaties bij den Gouverneur-Generaal en Heeren Raden; vervolgens woonde men de godsdienstoefening bij. Na het uitgaan der kerk hield de Regeering

met eene commissie uit Schepenen de jaarlijksche verpachting, waarna een feestmaal de hooge autoriteiten vereenigde. Wij zagen al (§ 287), dat de verpachting later verlegd is naar oudjaar. De burgerij feliciteerde elkaar intusschen eveneens en uit het schutterscorps ¹⁾ ging een peloton de stad rond om de Heeren geluk te wenschen, waarbij natuurlijk een glas wijn werd geschonken. De Chineezen frokken bij groepen in optocht door de straten om aan hunne schuldeischers en de ambtenaren, die zij bij hun bedrijf noodig hadden, geschenken aan te bieden; de pachters vooral weerden zich dan braaf om hunne erkentelijkheid te betuigen en den grond te leggen voor goede zaken. Uiteraard werd ook bij de felicitaties ten Hove menig roemer geleegd, zoodat het verklaarbaar is waarom in 1682 werd bepaald, dat de preek aan de felicitaties zou voorafgaan. Maar het godsdienstig karakter van den feestdag ging meer en meer teloor. In 1766 werd de nieuwjaarspreek behalve in het kleine Kasteelskerkje afgeschaft, omdat de algemeene dronkenschap en luidruchtigheid in de stad eene godsdienstoefening onmogelijk maakten. Anno 1795 schafte men de heele preek af.

§ 1319. De nieuwjaarsreceptie bij den Gouverneur-Generaal kreeg steeds meer een officieel karakter. Omstreeks 1700 was het reeds gebruikelijk, dat daarbij ook de Preanger-Regenten verschenen. In 1746 verordende Van Imhoff zelfs, dat de Regenten van Java's Noordoostkust zouden opkomen om op den eersten dag van het jaar hommage te doen aan den Leenheer, een

1). Wat Valentijn schrijft, dat op 1 Jan. 1686 (den dag na zijne aankomst in Indië) de burgerij haren optrek hield, berust waarschijnlijk op een misverstand. Immers nergens blijkt iets van eene schutterijparade op Nieuwjaar. Maar op 1 Jan. 1686 werd Isaac de Saint Martin op het Paradeplein aan de troepen „voorgesteld” als Sergeant Majoer of Plaatscommandant, en in verband daarmee zal de schutterij toen onder de wapenen zijn geroepen, misschien om in de stad de orde te handhaven. Valentijn heeft dit in het notitieboekje aangeteekend, dat hij toenmaals steeds op zak droeg, maar heeft verzuimd te noteeren waarom de schutters toen onder de wapens waren en herinnerde zich dat niet, toen hij veertig jaar later zijn boek uitgaf.

gebruik dat tot 1762 in stand bleef en buitengewoon bezwarend moet zijn geweest, omdat de westmoeson dan de kustvaart belemmerde. Uit 1772 hebben wij eene beschrijving, hoe op nieuwjaarsdag het heele kasteelsbuitenplein vol rijtuigen van felicitanten stond, die in vaste rangorde werden toegelaten, eerst de Inlandsche Hoofden, die te paard waren verschenen, natuurlijk met hun gevolg, daarna de Heeren der Regeering en zoo vervolgens de mindere colleges en autoriteiten. Ofschoon dit alles later is afgeschaft, vinden wij onder Raffles de officieele nieuwjaarsreceptie bij den Landvoogd weder in vollen fleur. Na het herstel van het Nederlandsch gezag hield zij op. Maar op den 24 Aug. 1818 had 's morgens om 9 uur de eerste audientie plaats, door Commissarissen-Generaal gegeven ter gelegenheid van 's Konings verjaardag, 's avonds gevolgd door een bal en souper in de Harmonie, waartoe „alle Civiele Ambtenaren en Officieren” werden uitgenoodigd. De burgerij mocht thuisblijven. Dit is de oorsprong dezer audientie. Bedoeld als eene vervanging der vroegere nieuwjaarsreceptie, herinnerde zij tot onlangs in hare vormen en vooral in de achterstelling van de burgerij, de vermaarde dertiende groep, bij den ambtenaarsstand, levendig aan onze goede Compagnie ¹⁾.

§ 1220. Gelukkig zijn de geschenken verdwenen, die eertijds zulk een eigenaardig karakter aan den nieuwjaarsdag gaven. Oudtijds vond men het vreeselijk, dat Van der Lijn op nieuwjaar een 150 Rds. uit 's Compagnies kas aan fooien besteedde. Veel erger was echter dat men dit later uit eigen zak deed, duizenden guldens, maar daartegenover evenveel van Chineezen en anderen toucheerde. Dat ging onder de roos, sedert Van Imhoff de optochten verboden had, waarmee de voor hoofdamtbenaren bestemde geschenken aan de bewondering van het publiek werden vertoond. Nog in den Engelschen tijd was echter nieuwjaar „een dag van feesten en vreugde”.

1). Nog in 1880 was het geen gewoonte, dat de Gouverneur-Generaal op Koningsverjaardag eene rede hield. Hij ontving enkel de complimenten. Pas anno 1890 hield hij eene korte toespraak.

Thans is er niets overgebleven dan het afsteken van vuurwerk op oudejaarsavond en het rondtrekken van inlandsche muzikanten op 1 Januari.

De niet minder luidruchtige viering der „verovering” bespraken wij reeds (§ 71 e.v.). Ook het jaarlijksch vertrek der retourvloot ging gepaard met veel schieten en leegen van volle bokalen.

§ 1321. De afvaart der retourvloot hing natuurlijk samen met het waaien der „beurtwinden”. In den regel vertrok de groote vloot, de „eerste bezending”, in November of December. De „tweede bezending”, die wachten moest op de aankomst der schepen van Japan, China, Bengalen en Cormandel, ging in Januari. Later werd het gebruikelijk, in October een „voorzailer” af te zenden en na de tweede bezending een schip met Chineesche waren, vooral porcelein en thee, benevens de boeken over het afgelopen jaar. Dit heette het „theeschip” of „boekschip”. Aangezien er dus slechts twee of drie-maal per jaar verbinding met het Vaderland was (soms werd het viermaal, wanneer de Regeering tusschentijds een paar schepen over Ceilon zond, dat anders niet in de route lag), kan men de algemeene belangstelling begrijpen, wanneer de tijd dáár was. Vooral gold die belangstelling de eerste bezending, omdat na het vertrek van het theeschip de patriasche schepen waren aangekomen (de „kermisvloot”, die in September van het vorige jaar was uitgezeild) en men thans in November of December de eerste gelegenheid vond om de ontvangen brieven te beantwoorden, vooral de zakenbrieven. Passagiers gingen er weinig mee naar Holland, behalve eenige afgedankte en invaliede soldaten en handwerkslui. Des te meer particuliere goederen werden verzonden, en deze waren het, waarin de belangstelling van het publiek zich concentreerde.

§ 1322. De Regeering kondigde het vertrek der retourvloot aan door de publicatie der „gewone plakaten voor de thuisvaarders”, die natuurlijk vooral betrekking hadden op het verbod van particulieren handel. Zij benoemde voorts commissarissen voor de „verlossing”, d.i. het ontslag uit den dienst van

militairen en ambachtsgezellen, en voor het „branden” der gepermitteerde kisten. Het hogere personeel werd door haarzelve „verlost”. Dit bleef dan aan boord salaris trekken en behield ook daar zijn „rang”, tenzij men tot straf „buiten qualiteit en gage” werd opgezonden, zooals aan Valentijn overkomen is. De mindere man kreeg niets dan den kost op de terugreis.

- § 1323. Intusschen was de gansche stad in de weer om zaakjes te doen. Volgens de bepalingen moest ieder die repatrieerde zijn vermogen te gelde maken en het bedrag deponeeren bij de Compagnie, die hem daarvoor wissels op de kamers in Holland gaf (§ 1006). Men was doodelijk bang voor kapitaalvorming in Indië en vooral voor Indisch kapitaal in handen van personen in Holland, die dan natuurlijk particulieren handel zouden trachten te drijven. Oorspronkelijk had men zelfs verboden, dat iemand iets naar Nederland zond of dat eenig opvarende voor meer dan honderd gulden aan goed naar Europa meenam. Maar, zooals dat tijdens het ancien régime zoo dikwijls is te bespeuren, wet en gebruik waren zeer verschillende zaken (§ 1019). Hadden de Heeren in Holland het serieus gemeend met hun verbod van particulieren handel, zij hadden niet telkens en telkens nieuwe plakaten hoeven af te kondigen en, zooals zij hebben gedaan, de hulp der
- § 1324. Staten-Generaal in te roepen. Zij hadden immers kunnen volstaan met een scherp toezicht bij de lossing der retourschepen en de onverbiddelijke confiscatie van alle verboden goed. Maar dat ging nu eenmaal niet. De Heeren zelf of de verwanten en betrekkingen der Heeren waren te veel geïnteresseerd bij den verboden handel, en de heele Compagnie zou lamgeslagen zijn, als de brommende bepalingen waren toegepast. Niemand van eenig fatsoen zou voor de Oost hebben willen teekenen, geen schipper en zelfs geen matroos zou voor de Compagnie hebben willen varen zonder de kans op een slordig winstje bij de retourreis. Al die eindelooze verbodsbepalingen zijn niets dan een scherm, waarachter de zaken zich onzichtbaar afspeelden, dat is te zeggen, onzichtbaar voor het goed-

geloovig publiek, want ieder, die met de Compagnie te maken had, was uiteraard in deze geheimenissen ingewijd en kende § 1325. den weg om daarmee zijn voordeel te doen. Misschien is er in de wereld van schijn en vertoon, die het ancien régime heet, niets van zoo karakteristieke beteekenis aan te wijzen als de bepalingen onzer Compagnie tot handhaving van haar privilege, terwijl toch Both al in 1612 zei, dat er weinigen zouden overblijven, als men ieder straffe, die aan particulieren handel deed, en reeds in 1646 eene heele scheepslading verboden goed met de retourvloot overkwam en al vóór 1670 de Kamers zelve grootere schepen bouwden dan voorgeschreven was, om aldus op kosten der aandeelhouders, die de uitrusting betaalden, goederen buiten de factuur over te krijgen. Maar een nette Bataviasche familie, die volgens de bepalingen een pakje naar Holland wilde zenden, moest beginnen met daarvoor vergunning te vragen; dat „gepermitteerde kasje” of „bestelkasje” moest binnen zekere maten blijven en ten overstaan der Regeeringscommissarissen worden gebrandmerkt in het Suikerpakhuis op de Ankerwerf.

§ 1326. Zóó deed de Compagnie tegenover fatsoenlijke menschen, die zij aandorst. Maar wie als hoofdambtenaar naar Holland terugvoer, deponeerde welstaanshalve een deel van zijn kapitaal bij de Regeering, die hem daarvoor wissels gaf, sloeg een goeden voorraad handelswaren in, vooral thee, lakwerk, porcelein, die in Holland groote winst gaven, verstond zich met den Waterfiscaal en den schipper omtrent uitvoerpremie en vracht, verborg een kapitaaltje aan diamanten tusschen zijne hutbagage, en liet door agenten een bedrag aan soldijrekeningen opkopen van lager Compagniespersoneel, dat liever een beetje op de hand kreeg dan te wachten op de „verlossing” of den terugkeer in het Vaderland (§ 351). Dat opkopen van soldijrekeningen was wel verboden (het kwam de Compagnie veel beter gelegen, den man later in de Oost uit te betalen in licht geld (§ 397) dan de rekening terstond in Holland te voldoen in zwaar geld), maar men deed het natuurlijk toch. Met eene machtiging van den verkooper der

soldijrekening kon het bedrag worden geïnd. Aldus kon het verworven kapitaal van den repatriërende niet enkel worden overgebracht, maar op de retourreis belangrijk vermeerderen. Zag men zich door zijne geringe positie genoodzaakt, zijne extra bagage te declareeren, dan betaalde men eene hooge vracht en onderwierp men zich bovendien aan straffe bepalingen.

- § 1327. Natuurlijk hadden passagiers en opvarenden recht op zekere ruimte voor lijfgoed. Daar werd een gepast gebruik van gemaakt voor de berging van smokkelwaar, vooral thee en porcelein. Had een matroos of soldaat geen geld, hij leende te Batavia het noodige, zooals wij Beeckman (zie de photo J 12) 125 Realen zien leenen van den Secretaris van Schepenen, terug te betalen aan diens gemachtigde in Holland. Tegen het vertrek der retourvloot werden dan ook altijd honderden van zulke schuldbekentenissen opgemaakt, die men nog in de notarieele papieren zal aantreffen. Natuurlijk moet de geldschieder eene enorme winst hebben gerekend, in verhouding tot het groote risico der zeereis. Dat de schuldenaar door zijne vingers zou glippen, was niet waarschijnlijk, want die moest zich bij de Compagnieskas in Holland melden voor uitbetaling van zijn tegoed aan traktement; een woordje aan den kassier was dus voldoende. Echter kon de geldschieder ook enkel van den schepeling diens bergruimte koopen, dezen eene fictieve schuldbekentenis laten teekenen en dan de bergruimte vullen met goederen, die de matroos op zich nam af te leveren aan den agent in Holland, op straffe van vervolgd te worden en in gijzeling gezet wegens de fictieve schuld. Dit systeem was het meest geliefd, omdat het, bij veel risico, kans bood op de hoogste winst. Vooral thee werd op die wijze overgevoerd (porcelein was te breekbaar) en het is te begrijpen dat de matrozen bij aankomst te Amsterdam dat bestelgoed als brieschende leeuwen verdedigden, om niet in
- § 1328. de gijzeling te raken. Zoodra de autoriteiten aanstalten maakten om de bepalingen op smokkelarij toe te passen, liep de heele Zeedijk te hoop voor het Oostindisch Huis, en wie

kon dat kwalijk nemen, bij de wetenschap hoeveel smokkelarij door de vingers werd gezien? Immers er zijn voorbeelden van ambtenaren, die voor een of twee ton aan goederen vrachtfrij en tegen de bepalingen overvoerden. Men durfde Janmaat dus eenvoudig niet aan en liet hem in den „plunjezak” of het „kooigoed” heele balen thee, tot duizend pond toe, naar den wal sjouwen. In 1734 werd berekend, dat op die manier meer dan twee Millioen pond jaarlijks in het Vaderland kwam. Maar de nette menschen, die in eene netjes gebrande kist hun eerlijk goedje netjes overbrachten, liepen alle kans dat de „kruidlezers”, de Amsterdamsche douane-employés der Compagnie (eigenlijk zoekers naar specerijen), met allerlei streken, zooals het verwijderen van het brandmerk, zouden probeeren hun boeltje aan te halen of weg te moffelen. De heele retourvloot was zulk eene smokkelgelegenheid geworden, dat het absoluut niet baatte, toen het Opperbestuur in plaats van de gepermitteerde bergruimte aan alle opvarenden een douceur in geld toekende naar gelang van ieders rang. Dat kostte schatten — en men smokkelde lustig voort. Het curieuse der gansche geschiedenis was, eensdeels dat al die smokkelende en oogluikende menschen allerlei eeden van plichtsbetrachting hadden afgelegd, en anderdeels dat de douanebeambten een derde trokken van hunne aanhalingen en dat volgens de wet elk protest tegen eene aanhaling, elk rechtsgeding wegens machtsmisbruik dezer beambten onbestaanbaar was. Heeren Zeventienen bezaten onbepaalde macht tot wering der smokkelarij, en toch gebeurde dat alles, omdat het Octrooi der Compagnie een onding was, dat tegen den volksaard streed. Handelen en smokkelen kon nu eenmaal den Hollander evenmin worden belet als ademen.

§ 1329. Men kan dus begrijpen, hoe heel Batavia tegen het vertrek der retourvloot in de weer was, welke zaken de tokohouders deden, hoe druk het liep bij de notarissen, om de schuldbekentenissen te laten opstellen, en in de herbergen, om de noodige afspraakjes te maken en een glas te drinken op de veilige overkomst.

§ 1330. Begon de tijd van vertrek te naderen, dan schreef de Regeering een algemeen rust-, dank- en bededag uit, waarop alle neringen en hanteeringen moesten stilstaan. Vervolgens werd het scheimaal gegeven aan de vertrekkende scheepsvrienden. Dat had op het Kasteel plaats, meest in de lange galerij boven den vijver (zie § 307). Het was een oud scheepsgebruik, dat scheimaal of „foij” (van *voie*, weg), hetwelk niet enkel bij het vertrek der retourvloot maar ook bij de afreize van een landvoogd naar zijne provincie aan de vrienden en autoriteiten werd aangeboden en vele uren duurde. Ook dames waren er bij tegenwoordig. In 1763 is het afgeschaft, denkelijk omdat de Gouverneur-Generaal zich te hoog was beginnen te voelen om met schippers aan te zitten. Na het scheimaal werd ten derden male overal door de stad de trom geroerd als sein voor het volk om aan boord te varen. Onze stadstroubadour zingt:

„’t Scheijmaal heb ik verstaan,
Dat is in ’t fort gedaan,
Nu moet ik voort, al onverstoort,
Als de landwind waaijt aan” ¹⁾.

§ 1331. De vloot was dan echter nog niet weg.

De Gouverneur-Generaal moest nog naar boord varen om den Commandeur der retourvloot te autoriseeren en aan het volk als zoodanig voor te stellen, dat dan met luid hoezeegeroep hem in zijn rang erkende en gehoorzaamheid beloofde. Dat ging niet zonder een nieuw feestmaal en veel gebulder van kanonnen. Als vlootvoogd werd de hoogste repatricerende ambtenaar aangewezen. Men was natuurlijk verzot op de eer, aldus de vlag te voeren van den grooten mast en overal begroet te worden als Admiraal. In 1771 beleefde men het vreemde schouwspel van eene retourvloot met twee Admiraals.

1). Een curieus overblijfsel der feestelijkheden bij het vertrek der retourvloot geeft de advertentie in de Bat. Courant van 29 Sept. 1827 betreffende een „bal en collation in het logement aan het Vierkant” ter gelegenheid van het vertrek van een Hollandsch oorlogsschip, entree 2 gulden. Zoo zal het vroeger in de Lepelstraat toegegaan zijn.

Hasselaer, wiens huwelijk met Mossel's dochter wij al eerder vermeldden (§ 330), zou repatrieeren en was als zoodanig benoemd. Maar ziet — Jan Vos, een neef van Van der Parra, kwam op hetzelfde idee. En zoo werd Jan Vos, ofschoon lager in rang, dan ook maar Admiraal gemaakt. Buitengewoon was de staatsie, wanneer een Gouverneur-Generaal repatrieerde. Joan van Hoorn nam aan boord van de Sandenburg behalve zijn Chineeschen dokter, zijn hofmeester, zijn kok en een Predikant, nog een trompetter en drie hellebardiers mee, benevens eene lijfwacht van een sergeant, twee korporaals en zeventien soldaten. De Admiraal der retourvloot placht trouwens aan de Kaap op te treden als Regeeringscommissaris en had daar eenige staatsie wel noodig.

Op de reede van Batavia maakte de vloot van een tien- of twaalfstal met volle zeilen en bonten vlaggentooi wiegelende en dansende kielen, omgeven met een heir van sloepen, prauwen, sampans en biermaats een even levendigen als groot-schen indruk ¹⁾. Eindelijk dan viel het sein van afvaart. Met trommen en trompetten, kanonschoten en hoezeegeroep zette de vloot koers tusschen de eilandjes door naar Straat Soenda.

Van daer zoo ziet men haer weer varen

Al na dat schoone land Patria.

§ 1332. Op dit laatste afscheid volgde dan echter nog een laatster. Vrienden en kennissen waren een eindje meegevaren en moesten terug; men had nog extra water en verversching in te nemen, moest soms nog heel wat vertimmeren als er averij kwam of een schip lek bleek te zijn; de papieren voor de Kamers in Holland, waaraan de Secretarie dag en nacht zat

1). De schilderij echter der retourvloot op de reede van Batavia in Januari 1648, met het eiland Onrust op den voorgrond, welke in het Gemeentelijk Museum te Alkmaar hangt, is het werk van iemand die nooit te Batavia kan zijn geweest. En aangezien de retourvloot zich bij het naderen der Nederlandsche kust splitste (de Zeeuwsche schepen zetten koers naar Zeeland, de Rotterdamsche naar de Maas enz.), kan die retourvloot ook niet in haar geheel aan het Hollandsch strand zijn geschilderd. De schilderij is derhalve een fantasietje, denkkelijk door den Admiraal besteld na zijn veiligen overtocht.

- te schrijven, stond men nog te ontvangen en de Waterfiscaal met de commissie uit den Raad van Justitie, die de vloot werd nagezonden, moest nog inspectie nemen van volk en lading en de „verstekelingen” arresteerden, die buiten de scheepsrol mee naar Holland trachtten te komen. Niet zelden duurde het een paar weken, eer de vloot Straat Soenda uit en in het ruime sop was. Aan de Kaap bleef men weer een tijd liggen om te ververschen en de afgedwaalde makkers in
- § 1333. te wachten. Daar werd een levendige handel gedreven. Men schafte er de dikke kleeren aan, die de Kapenaars van de uitkomende schepen opkochten, en deed er zijne Indische spullen en rariteiten van de hand. Eens de Kaap gepasseerd, begon men echt huistoe te varen. De matrozen werden steeds onhandelbaarder, de schippers steeds toegelijker, uit vrees om anders aan den wal in Holland mishandeld te worden. De scheepskok leefde in angst en beving. Als hij al te slecht opschafte, legden de maats hem over zijn eigen ketel en beukten ze hem met zijn potlepel tot stokvisch. Maar kwam het Hollandsch duin in zicht, dan was alle leed vergeten. Dan voeren deftige Bewindhebbers met het Compagniesjacht aan boord, bedankten het volk minzaam voor zijne goede diensten en ontsloegen het van den eed, en dan repte ieder zich om zijn boeltje binnen te smokkelen en zijne tegoedstaande gage te innen. Was de reis niet al te onvoorspoedig geweest, dan ontving de Admiraal een eerepenning (zie onze photo G 12) voor zijn uitstekend beleid, in overeenstemming met het principe om de haver te geven aan het paard dat haar niet verdient.
- § 1334. Na het vertrek der retourvloot viel Batavia terug in zijne gewone eentonigheid. Soms bracht de komst van een vreemd gezantschap of de ontvangst van een vorstelijken brief eene kortstondige afwisseling, die het best te vergelijken is met de aankomst van een paardenspel in een dorp van den achterhoek.

Natuurlijk had de ontvangst met staatsie plaats. De Compagnie had echter eenigen leertijd noodig gehad, om de gebruikelijke vormen af te kijken van Oostersche Vorstenhoven.

In den beginne kon zij wel eens wat vreemd doen. Zoo zullen de twee Chineezzen, die in 1624 als gezanten werden ingehaald met olifanten, en denkelyk, om toch vooral in stijl te zijn, boven op die dikhuiden hunne entree in Batavia moesten doen, elkander wel onthutst hebben aangegluurd en met eene glunderende grijs op de officieele sirihpruim hebben gekauwd, die hun, steeds in Oosterschen stijl, als welkomst werd gepresenteerd. Maar zoetjesaan raakte men beter in zulke dingen thuis. Dat was ook wel noodig, want zoowel de Keizer van Ceilon als de „groote Chan van Tartarien ende China” en de Groote Mogol zonden gezanten of brieven naar Batavia, steeds begeleid met geschenken, die soms een wonderlijk karakter droegen, zoodat de statieuse inhaling nu eens aan eene circusreclame deed denken, dan weer aan Aladdin's wonderlamp. Want als de Koning van Siam een brief zond met een cadeau van vijf olifanten of de Vorst van Abessynië aan den zijnen „twee seer raar gestreepte woutesels en ook twee Arabische peerden” toevoegde, of een andermaal „twaalf stucx Abessinse slaven, sijnde alle cierlijk in 't root gecleet”, dan spanseerden die olifanten, die woudezels en die in het rood gekleede slaven in den stoet mee naar het Kasteel.

§ 1335. Het ceremonieel werd van lieverlede aldus geregeld.

Wanneer bericht was ontvangen, dat een gezantschap of vorstelijke brief met een Compagnieschip op de reede was aangekomen, dan voer op den bepaalden dag, terwijl alle schepen vlagden, de Regeeringsorembaai, eveneens met vlaggen versierd, aan boord met den Shahbandar en eene feestcommissie, die onder het bulderen der kanonnen van het schip, dat het gezantschap had overgebracht, met deze heeren terugvoer naar het Vierkant. Inmiddels had zich dan in het huis van den Ontvanger-Generaal op de Werf de commissie van hoofdambtenaren verzameld, om de gezanten namens de Regeering te begroeten. Dezen traden door de Vierkantspoort (§ 428) tusschen en haie opgestelde soldaten de stad binnen. Na de gebruikelijke begroeting vormde zich dan de stoet. Voorop eene afdeeling ruitery, daarna voetvolk, vervolgens

de staatsiekaros met vier paarden, waarin de gezanten, de brief en de voornaamste leden der commissie. De brief lag op eene zilveren of gouden schaal onder een geel satijnen doek, beschut door de gele „quitasol van staet", en werd gedragen door een hellebardier, die tegenover de gezanten in het rijtuig plaats nam. Op de staatsiekaros volgden de geschenken ¹⁾, gedragen door in het rood gekleede Compagnies-slaven; vervolgens de overige commissieleden in rijtuigen. Aldus ging het stapvoets eenige hoofdstraten door om den volke deze gewichtige gebeurtenis kond te doen, en eindelijk het kasteelsplein en de valbrug over. Bij de landpoort van het

§ 1336. Kasteel moest men uitstappen. Daar plaatste zich aan weerskanten van elken gezant een Compagnies dignitaris, die hem als blijk van vertrouwen de hand reikte, en zoo ging men hand aan hand („like the two Kings of Brentford", zooals Lord Minto zei, die ook eens eene soortgelijke vertooning meemaakte) tot het bordes van het Gouvernement tusschen twee geharnaste rijen der kasteelscompagnie door, die bij het passeeren van den stoet het geweer presenteerden onder het steken der trompet, het slaan van den marsch, het kraken van salvo's en het regelmatig gedonder van het kanon. Bij den voet van het bordes wachtten de twee jongste Raden van Indië de gezanten op en gingen hun voor naar de vergaderzaal. Aan het hoofd der tafel troonde aldaar de Gouverneur-Generaal met gedekten hoofde, als vertegenwoordiger van den Souverein, terwijl de andere Heeren op twee rijen met ontbloot hoofd zaten. Nadat allen plaats hadden genomen, werd de brief overhandigd, die in kostbare stof was gewikkeld en soms nog besloten lag in een sierlijk kistje; de geschenken werden op de tafel gelegd. Vervolgens werd, terwijl nog steeds de kanonschoten dreunden, de brief geopend en zoo mogelijk voorgelezen. Was hij in het Maleisch gesteld, dan geschiedde dit door den Ceremoniemeester; anders werd hij terzijde gelegd om door deskundigen te worden

1). Naar Oostersch gebruik moesten denkelijk de geschenken vóór den brief hebben gegaan.

§ 1337. overgezet. Niet zelden begon dit epistel met eene opsomming der titels van den vorstelijken afzender. Vooral de Koning van Arrakan (in Britsch-Birma) kon den mond niet openen zonder een elephantisch gesnuif en getrompet over zijne grootheid. Zijn collega van Siam preludeerde steeds met eene opsomming van titels, die aan niets zoozeer herinnert als het piepen van een kanarie: Tsiou Praja Siri Derma Rata Diezit Gadja Matienzit Pipitdri enzoovoorts. Nadat men het dan zoo goed mogelijk met den brief had klaargespeeld, werden natuurlijk (we zijn steeds onder Hollanders) ververschingen en een glaasje wijn rondgediend, waar orthodoxe Islamieten tot ontstichting der Heeren soms „maar sober den mont aan setten”, terwijl anderen met behagen hun roemer leegden. Men praatte ook zoowat en dan werden de gezanten naar hunne woning begeleid, die oudtijds bij de Nieuwpoort was, in een huis dat later bij het Binnenhospitaal is getrokken (§ 598). Een expres gebouwd gezantenhuis benoorden den Heemrudentuin (§ 702; 703) bleek ongeschikt wegens zijne ongezondheid (§ 391); later vindt men een tuin bij Jacatra daarvoor aangewezen. De gezanten werden aldus weken en maanden lang onderhouden op kosten der Compagnie, maar wel eens wat schraaltjes, zoodat er nu en dan klachten vielen.

§ 1338. Soms sloegen de gezanten een hoogen toon aan, zooals in 1679 de Chineezers, die met een brief van hun Keizer heetten te komen en geweldig grootsch in hun wapen waren, terwijl achteraf dat heele gezantschap eene soort mystificatie bleek te zijn geweest en die gezanten, wier onverzadigbare vraagzucht de algemeene verbazing had gewekt, zich ontpopten als doodgewone kooplieden. Dat Batavia echter aan sommige vreemdelingen een wonderland scheen, blijkt eigenaardig uit den toon der brieven van den Vorst van Abessynië. In 1675 betitelt hij den Gouverneur-Generaal, die hem enkel bekend is als het hoofd der kooplieden, welke soms zijne kustplaatsen bezoeken, als „den capteyn van Batavia”. Nadat echter dit gezantschap van 1675 is teruggekeerd, verandert zijne houding zoodanig, dat hij dezelfde autoriteit in 1691 begroet als:

„de Edelste Sulthan van de Sulthans der Hollanderen en de grootste Konink der Koningen van het land Batavia” en in 1696 als „den glorieusten en edelsten Sulthan van de Sulthans der Hollanders”. Inderdaad, de Compagnie handelde wijs, wanneer zij onder Aziaten haar prestige hoog hield (§ 369).

§ 1339. Tijdens die Abessynische gezantschappen stond zij op het toppunt harer glorie. In den Spaanschen Successie-oorlog is het verval reeds duidelijk merkbaar: de Compagnie behaalt geene overwinningen meer op den Europeeschen vijand en van „victorie branden” kon nog enkel sprake zijn bij oorlogen op Java. Zoo moest dit oud gebruik wel afsterven.

Wanneer al kanonneerend een met vlaggen versierd schip ter reede was verschenen met de heuglijke tijding eener behaalde overwinning, of wanneer de Regeering bericht had ontvangen van een in Europa gewonnen slag of gesloten vrede, dan liet zij de tijding afkondigen van de pui van Gouvernement en Stadhuis en schreef zij een dankdag uit om God te loven voor Zijne genade. Soms kregen tegelijk alle Europeesche kettinggangers gratie (§ 663).

§ 1340. Op den bepaalden dag werd dan 's morgens de dankpredikatie gehouden. Van alle poorten en bolwerken, van alle schepen ter reede, woeien vaandels en vlaggen. Dan begonnen de kanonnen op de ree, de stadswallen en de kasteelsmuren met regelmatige tusschenpoozen te bulderen en de klokken te luiden, terwijl de burgerij in de straten baskamers ¹⁾ plantte om met luid geknal hare uitgelatenheid te toonen. Overal werd feest gevierd. De Gouverneur-Generaal gaf eene groote partij, waar eene lange reeks gezondheden werd gedronken bij het schetteren der trompetten, het dreunen der pauken, het geknetter van musketsalvo's en het donderen van het kanon. Voor het Stadhuis, waar Schepenen in hunne benauwde raadzaal een buitengewoon warm festijn hielden, stond eene compagnie schutters om de orde te handhaven in

1). De bas is een ouderwetsch achterlaadkanon met eene van boven open kulas, waarin de „kamer” wordt gezet, eene zware korte bus met zundgat en handvat, die de lading bevat.

geval van brand, want met het vallen van den avond begon men over de victorie te „vieren”, dat is, vuren aan te steken. Groote brandstapels op het Kasteels- en het Stadhuisplein, voor het huis van den zegevierenden Admiraal of Veldoverste en andere ingezetenen, teertonnen op staken, de lampetten op de bolwerken, waarin pikkransen brandden, Chineesche lampions langs de stadswallen, in de straten en op de schepen, vuurwerken en voetzoekers, transparanten met toepasselijke voorstellingen en opschriften veranderden de gewone duis-
§ 1341. ternis van Batavia's avonden in een smokenden gloed. De poorten waren gesloten, men was, om zoo te zeggen, en familie; geene flegmatische nontonnende en glimlachend onder elkaar fluisterende inlandsche toeschouwers bedierven de algemeene feestvreugde; de slaven immers telden niet mee en de Chineezeden deden braaf hun best om met vuurwerk en wajangvertooningen hunne belangstelling te doen blijken. Het garnizoen werd op arak onthaald, de officieren en bureau-menschen op een glas wijn. Het toppunt der feestvreugde was, wanneer omstreeks negenen, anders het uur van kroegsluiten, de Generaal met zijn gezelschap uit het Gouvernement kwam wandelen naar het Stadhuis, om op dezen dag de verbroedering van Regeering en burgerij te betuigen. Daar werd dan weer aangepapt bij de tafel van Schepenen en vervolgens begon een rondmarsch door de stad. Overal stonden de huizen open, was de disch gespreid en klonken de tonen van bas en viool, overal was men welkom en als de Generaal ergens beliefde binnen te treden, dan daverde al spoedig het hoezeergeroep bij eene uitgebrachte gezondheid. „Men soud hem voor geen goetd patriot gehouden hebben, die desen naght had laten doorgaen sonder het bescheijt doen en drincken van verscheijde conditien” zegt een oude Bataviasche kroniekschrijver. De dames waren overal bij maar soms te zoek. En zóózeer rekende men op den Gouverneur-Generaal, dat zelfs het stokoude vadertje Maetsuijker eens in 1674 niet voor daglicht in het Kasteel terugkwam. De heele wijze van feestvieren, de algemeene deelneming, de Oud-Hollandsche

uitgelatenheid, doen prettig aan, maar soms kon het bar toegaan. Toen Van der Laan in 1659 met 500 man victorieus van Ceilon kwam, vereerde de Regeering het volk twee leggers arak. Die werden toen naar den stadsbinnenbarm onder de punt Utrecht gerold en aangestoken; de manschappen legerden zich er omheen en begonnen eene zuippartij, die twee dagen duurde en waarbij een matroos in den drank stikte.

§ 1342. Vergelijkt men met dergelijke feestelijkheden die der 18e eeuw, bijvb. in 1752 ter eere van de optreding van Prins Willem V, dan ziet men de Regeering met hare genoodigden afgescheiden van de gemeente en daarbuiten staand. Het gaat er ongetwijfeld heel wat netter toe, men is immers ook gekomen om te dansen, maar de stijfheid en verveling liggen er dik op. Men fuift niet meer in huis of op straat, maar in een expres daarvoor gebouwd lokaal met allerlei zinledige versieringen, met ceremoniemeesters, met vocale muziek en meer van die nette dingen, welke met de kermispret van vroeger tijden niets gemeen hebben. Het eenige ouderwets Hollandsche is de duur van dit festijn, dat 's middags om half één begint met een diner, terwijl men 's nachts om drie uur nog aan het dansen is.

Er werd nog altijd geweldig zwaar gegeten en gedronken en de tafelluxe was zoodanig, dat de Regeering in 1801 meer dan 11.000 ropijen kon laten slaan uit haar overvloedig zilver, maar van gezelligheid is niets meer te bespeuren. Die kwam pas weer met de Engelschen op Java. Bij Engelsche officieele feesten was de toon heel veel vrijer; daar werd gelachen en gezongen en daar werden de officieele toasts begeleid met allerdolste muziek. Bijvoorbeeld: toast op de Queen and Royal Family, muziek:

Merrily danced the Quaker's wife

And merrily danced the Quaker.

Toast op de Compagnie; muziek: Money in both pockets; toast op de dames van Batavia; muziek: Will you come to the bower? Als het enthousiasme ten top steeg, werd de Lieutenant Governor op zijn stoel de zaal rondgedragen.

§ 1343. Van eene dergelijke familiariteit is onder onze Hollanders nooit iets te bespeuren geweest. Men is bij ons altijd doodgefallen op zijn burgerlijk fatsoen. Maar toch stond de Gouverneur-Generaal in de 17e eeuw de gemeente heel wat nader dan in den tijd van het Reglement op pracht en praal. Dat bleek ook bij zijne installatie of „voorstelling”.

De overdracht van het bestuur had plaats in de vergaderzaal der Regeering en ter presentie van de hooge colleges. Wanneer aldaar de nieuwe Landvoogd was beëedigd, den eed van trouw had ontvangen en gelukgewenscht was, begaf zich de Regeering naar het bordes aan het Paradeplein (§ 273), alwaar de schutterij met een paar compagnieën soldaten een carré vormde, terwijl eene menigte toeschouwers zich binnen de verdere ruimte verdrong. Dan las de Secretaris der Hooge Regeering het benoemingsbesluit voor, waarop het oudste lid der Regeering tot het publiek in het algemeen de vraag richtte, of het den nieuwen Generaal als zoodanig erkende en beloofde te eerbiedigen, en wanneer dan „ja” was gegalmd, werd Zijn Edelheid opnieuw gelukgewenscht en begonnen de salvo's en kanonschoten te daveren, alsof eerst die algemeene erkenning het zegel op de benoeming drukte. Vermoedelijk werd bij deze ceremonie een oud scheepsgebruik gevolgd. Men bespeurt nog een naklank der vroegere gelijkheid van meester en dienaar, schipper en volk, zoodat de schipper eerst schipper was, wanneer zijne maats hem als meerdere hadden erkend. In haar eenvoud was deze plechtigheid heel wat pakkender dan de opgeschroefde en door een reglement beheerschte drukte bijv. bij Van der Parra's optreding, die, als toppunt van smakeloosheid, werd gecombineerd met 's mans verjaarfest.

§ 1344. Overigens was het Bataviaasch leven, zooals gezegd, buitengewoon eentonig. Werd er eens een vuurwerkje afgestoken, dan was de kroniekschrijver direct bij de hand om het gewichtig feit te boekstaven. 's Avonds om zeven uur gingen de poorten toe, om 8 uur werd de taptoe geslagen, om negen luidde de klok voor het sluiten van kroegen en herbergen

en dan stierven de straten uit, gelijk nog heden op Indische binnenplaatsjes. Vooral voor de logés in de hotels, zegt nog de Javabode van 2 Mei 1866, is Batavia buitengewoon vervelend, want zij kunnen nergens naar toe.

Evenwel zijn openbare plaatsen van vermaak niet zoo volkomen onbekend geweest, als men in deze omgeving zou verwachten. Er heeft zelfs een Bataviaasch tooneel bestaan.

Van ouds waren in de zuidelijke en de noordelijke Nederlanden bijbelsche geschiedenissen op eene soort tooneel vertoond, dat gaandeweg ook plaats aanbood voor allegorische voorstellingen en grappen op gebeurtenissen van den dag. Zoo zien we dan ook in 1608 op Verhoeven's schip door de Assistenten eene voorstelling geven „van 't Geloof, Hoope ende Sorghvuldigheydt deser Werelt” en Paaschmaandag 1619 op de bovenzaal onzer loge te Jacatra een „spel” opvoeren „van den Coninck van Denemarken en van den Coninck van Sweden”. De Protestantsche Kerk had altijd een hekel aan zulke onwaardige mommerij ¹⁾, maar Tavernier woonde in 1648 ten huize van den Gouverneur-Generaal eene tooneelvertooning bij ter opluistering van het scheimaal der retourvloot en zoo vinden we meer vermeldingen. Tegen Zijn Edelheid kon de Kerkeraad niet op, maar toen bijvb. Pieter Elmerse in 1680 eene opvoering liet houden in zijn tuin buiten de Nieuwpoort, kregen hij en zijne echtvriendin eene duchtige schrobbeering.

§ 1345. Toen nu onder Mossel het Heerenlogement achteruitging (§ 1049), werd daar bij wijze van proef op den verjaardag van Willem V, den 8 Maart 1757, eene „romijnsche tragedie” opgevoerd, die zoo goed voldeed, dat de kastelein Gabriel Besse du Pouget (nafio comoeda est) vergunning kreeg een schouwburg op te richten binnen dat gebouw, hetwelk daarnaar later den naam Komédie lama droeg. Deze schouwburg was aan de Moorsche gracht in blok L op Van der Parra's kaart, waar men thans enkel klapperboomen en inlandsche huisjes vindt. Het was een liefhebberijtooneel, maar de spelers moesten zich

1). Vandaar ook haar foeteren tegen de Chineesche wajang, § 218.

verbinden voor minstens drie jaar, een hard contract voor Indische dilettanten. Pouget's verzoek, dat zijne acteurs tot het repeteeren hunner rollen twee dagen vrijaf zouden krijgen voor elke veertiendaagsche vertooning, vond bij de Regeering geen gehoor. Men abonneerde zich voor 50 Rds. per jaar. De abonné's hadden recht op eene vaste plaats „naer hunnen rang”; de overige plaatsen konden voor elke voorstelling worden genomen en er was ook een derde rang. Hoe de complicatie werd opgelost, wanneer een persoon van „rang” buiten abonnement eene voorstelling ging bijwonen, of deze dan op eervergeten wijs eene slechtere plaats kreeg dan een abonné zonder „rang”, meldt de geschiedenis niet; denkkelijk zal de man, tot handhaving van zijn „rang”, dan wel den abonnementsprijs hebben voldaan. De dames namen een slavinnetje mee, dat met het onmisbaar spuwpotje aan hare voeten neerhurkte. Om 9 uur, als de herbergen sloten, moest alles uit zijn. Vermoedelijk zullen de acrobatische toeren, waarmee elke voorstelling eindigde, wel het warmst applaus hebben ingeogst. Bij Van der Parra's optreding tenminste werd in den schouwburg geen tooneelstuk opgevoerd, maar een „groot divertissement met dans, konst-, vliegwerken en illuminatien”. Maar Van der Parra was zeer vroom en kan het tooneel wel uit beginsel hebben afgekeurd.

§ 1246. In 1764 verhuisde het tooneel uit het Heerenlogement aan de Moorsche gracht naar een groot huis in het noorderdeel van het blok aan Kalibesar West bezuiden de Utrechtsche straat. De Bougainville, die dezen schouwburg in 1768 bezocht, roemt de fraaie zaal. In 1771 kreeg de eigenaar echter vergunning om hem af te breken en daar andere huizen te bouwen. Waarschijnlijk hield dus hiermee de zaak op.

Anno 1780 echter verzocht en erlangde een Jan Bouhon vergunning om in de Zuidervoorstad een schouwburg te openen, die een zeer kort bestaan had. Want toen vier maanden later het Avondmaal zou worden gevierd en Bouhon gelast werd om op dien dag relâche te geven, had hij de onbeschaamdheid om dat van het tooneel (hij speelde zelf de

hoofdrollen) aan het publiek mee te deelen met de toevoeging: „Andere luijden moeten ook haar tijd hebben om te speelen”, hetgeen de Kerkeraad qualificeerde als „de verregaandste godslastering”. Bouhon moest honderd ducats boete betalen, en toen het volgend jaar de wekelijksche Woensdagavondbedestonden begonnen naar aanleiding van den Engelschen oorlog, besloot de Regeering Jehova's toorn van Batavia af te wenden door den schouwburg te sluiten.

§ 1347. In 1789 werd aan de Kaap door de Wurtembergische officieren een liefhebberijtooneel geopend en te Batavia door den Advocaat-Fiscaal Mr. G. C. J. van Massau en anderen geld bijeengebracht tot het bouwen van een schouwburg, waartoe zij een contract maakten met een Chinees voor 9.300 Rds ¹⁾. Of dit dezelfde vereeniging „Inschiklijkheid voor Lof” was, die omstreeks 1804 op een bovenhuis aan Kalibesar West heet te hebben gespeeld, wellicht in het zeer slecht bezochte Heerenlogement, welks bovenzaal zich daartoe bij uitstek leende (§ 1112 noot), is ons niet bekend. Op zijn goed Indisch schijnt de „Inschiklijkheid” aanleiding te hebben gegeven tot machtig veel uitkaaïen. Men opende tenminste eene reeks abonnementsvoorstellingen met de uitsluiting van veertig vroegere abonné's, en vond het noodig eene gedrukte waarschuwing (zie onze photo H 18) rond te zenden, gericht tegen „veele onbeschaamden” (denkelijk de uitgekaaïde broeders), die zonder abonnementskaart „op veelerlei verachtelyke wyzen binnensluipen” en aan de abonné's „de beste plaatsen ontnemen”, eene waarschuwing, zwanger van damesgilletjes en heerengevloek. Wij vinden bij deze voorstellingen de dames evenals in de kerk en bij avondgezelschappen apart zitten in de loges, de heeren in het parterre, en dat is later gebruik gebleven. Hoe lang deze Inschiklijkheid den levensstrijd heeft volgehouden, vermelden de geschiedrollen niet.

1). De Chineesche geschiedenis van Batavia zegt, dat in 1788 een Hollandsch tooneel werd geopend „aan het einde van eene der straten van de stad”, waar elken Woensdag eene opvoering plaats had. Zij vergist zich dus eenigszins in het jaar.

§ 1348. Intusschen was ook te Samarang een schouwburg opgericht, waar om de veertien dagen voorstellingen bij inteekening plaats hadden. De leerlingen der Samarangsche Marineschool, die zeer slecht Hollandsch spraken, hebben hier wel gespeeld om zich beter te leeren uitdrukken en bewegen. Zooals te verwachten, was de aankleeding het eenige goede bij dit tooneel. De Commissaris-Generaal Nederburgh woonde daar in 1798 een paar voorstellingen bij, waarvan eene door een ballet werd gevolgd. Maar Nicolaus Engelhard sloot deze inrichting, toen hij Gouverneur van Java's Noordoostkust was geworden.

Daarmee zou het tooneel voor zeer langen tijd zijn verstomd, wanneer niet de Engelschen waren gekomen.

§ 1349. Bij de Engelschen bestond veel animo voor tooneelspel. Onze Stavorinus woonde in 1770 eene voorstelling te Calcutta bij. Zelfs aan boord van het oorlogsschip, dat Lord Minto naar Java bracht, gaven de matrozen aardige vertooningen en later speelden de Buitenzorgsche secretarieambtenaren wel bij Raffles aan huis — naar onze begrippen zoowat het toppunt van ondenkbaarheid.

Nog geen jaar na de verovering van Java probeerden dus ook de ongehuwde Engelsche officieren een liefhebberijtooneel te Batavia op te richten, maar het werd 17 October 1814 voordat eene voorstelling plaats had, uitsluitend voor inteekenaren, in eene expres daarvoor gebouwde bamboeloods met 250 plaatsen, waar thans de Schouwburg staat. Het orkest bestond grootendeels uit dilettanten. De Hollandsche bezoekers vonden een paar weken tevoren in de krant een Hollandsch overzicht van den inhoud van het stuk, zoodat zelfs de dames het spel eenigszins konden volgen. De vrouwenrollen werden door heeren officieren vervuld ¹⁾. Voor ons

1). De eerste dame, die op de Bataviasche planken verscheen, was anno 1824 mejuffrouw Cassa, niet in den Schouwburg maar in de militaire cantine, in de Struikroovers van Calabrië. Deze tooneelheldin stond apart op het affiche. Zij zal de dochter geweest zijn van den in 1817 overleden Baljuw A. A. Cassa. Of zij de Clara Josephine Cassa

is het interessantst bij dit tooneel de houding van het publiek. Een der acteurs had bij de openingsvoorstelling een nogal aardigen en zeer onschuldigen proloog ten beste gegeven, die in de krant verscheen en, zooals trouwens elke letterkundige bijdrage in de Gazette, aanleiding gaf tot eindelooze en steeds heftiger kritieken en antikritieken. Maanden verliepen, eer dit malle zaakje doodbloedde. Bij een paar voorstellingen (men durfde alles aan, zelfs Shakespeare) werd ook een Fransch stukje opgevoerd onder leiding van Pierre Paul Piolle, een Parijschen kleermaker op Noordwijk, die in 1810 op Java was gekomen en ook eigen kluchtspelen in elkaar flikte; in 1820 en 1822 heeft hij een liefhebberijtroepje georganiseerd.

§ 1350. Een kinderachtigen streek haalden de Engelschen op het allerlaatst uit. De Nederlandsche ingezetenen, die tot dusver nooit zelfstandig waren opgetreden, zouden een concert geven in den schouwburg der Engelschen. Dat was al weken tevoren geregeld, en men kan zich er in verplaatsen dat onze landgenooten, met het oog op het aanstaand herstel van het Nederlandsch gezag, zich hadden voorgenomen van dat concert eene demonstratie te maken. Maar wat deed het schouwburgbestuur? Het liet op het laatste moment het feest der Hollanders mislukken, door op den bepaalden dag het gebouw te reserveeren voor eene tooneelvoorstelling. Het concert moest worden uitgesteld. De slotvoorstelling der Engelschen was op 3 Juni 1816. Bij hun vertrek gaven zij de bamboeloods aan de ingezetenen ten geschenke, en op 21 April 1817 had daarin de eerste voorstelling plaats van het Nederlandsche „liefhebberijtooneel” *Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas.*

§ 1351. In 1821 verrees terzelfder plaatse de steenen schouwburg uit vrijwillige bijdragen en met steun der Regeering, die behalve den grond ook de materialen van een paar afgebroken

was, die de vrouw is geworden van den lateren Generaal J. B. Th Cleerens (anno 1824, toen Mej. Cassa hare gaven van mimiek en dictie ter beschikking van de cantine stelde, was hij Overste), kunnen wij niet raden.

gebouwen schonk, daaronder de afbraak van het Spinhuis (§ 543). Dolën dus de luchtige schimmetjes der spinhuisvrouwtjes nog soms rond binnen de wanden, waartusschen zij eens in den vleesche zaten opgesloten, dan kunnen zij thans zich eens amuseeren. Het nieuwe, door genieofficieren ontworpen gebouw werd 7 Dec. 1821 geopend met de opvoering van Othello.

Deze schouwburg, die van buiten „niets sierlijks” had, bestond oorspronkelijk uit een rondgaanden couloir, waaraan het balcon der dames grensde, terwijl de heeren als een troep studenten het parterre vulden. Het heet dat daar alleen staanplaatsen waren en bovendien een zwarte rok verplicht was. Voor den Gouverneur-Generaal en de leden van den Raad met hunne dames was er eene loge. Een buffet behoorde niet tot de inrichting; in de pauze picnickte ieder in zijn rijtuig ¹⁾). De vrouwenrollen werden nog lang door heeren gespeeld, soms in japonnen van 3 of 400 gulden. Intusschen is het niet onverklaarbaar, dat er in 1828 al sprake van was om de uitvoeringen te staken wegens het geringe aantal abonné's. Ter herinnering aan Ut desint namen wij in onze prentenverzameling eene abonnementskaart van 1828 op (photo H 19).

§ 1352. Curiositeitshalve noteeren wij, dat te Samarang ter gelegenheid van een bezoek van Commissarissen-Generaal in 1817 een liefhebberijtooneel werd opgericht, dat eene brillante voorstelling gaf in eene „oude vervallene loots”, welke de Overheid mildelijk ter ondersteuning der dramatische kunst had afgestaan. Ook is zeer karakteristiek, dat de Fransche troep, die in 1836 in den Bataviaschen schouwburg begon te spelen, de voorstelling soms afwisselde met een dansnummer, eens zelfs een dans op stelten. Dit voert ons terug tot den „dans”, verbonden met „konst-, vliegwerken en illuminatiën”, uit Van der Parra's dagen en herinnert ons er aan, dat een groot gedeelte van het publiek in dergelijke kunstenmakerij een veel levendiger belang stelde dan in de fraaiste mimiek

1). In 1849 is een café naast den Schouwburg gezet om te voorzien in het gemis eener koffiekamer.

van Minard's troepje en de meest aangrijpende declamatie in vreemde talen, de Nederlandsche inbegrepen. Eerst in 1843 echter werd dit publiek onthaald op een acrobatentroep en pas in Maart 1848 op een miniatuur circus, dat zijne tent opsloeg op het erf van het Hôtel de Provence (§ 1059) ¹⁾ en maanden lang een succès fou had. Het gaf eene slotvoorstelling ter benefice van een Fransch acteur, die achtergebleven was van een troep, die in den Schouwburg abonnementsvoorstellingen had gegeven. Alles dus volkomen in kolonialen stijl: circus één, tooneel twee. Pas in 1856 kwam weer een circus opdagen. Dit speelde op het Koningsplein. Vuurwerken werden oudtijds geleverd door Chineezers. In 1862 echter verscheen uit Britsch-Indië „Professor” Th. Gors, eene specialiteit in deze soort vermaak, stichter der nog bestaande firma. Deze gaf op 17 September van dat jaar bij de raceloods op het Koningsplein (tegenover het tegenwoordig Museum) een „avond-feest en gala” met „een prachtig en kostbaar Vauxhall kunst-vuurwerk”, waartoe men alleen tegen grof geld toegang kreeg.

§ 1353. Dit alles vliegt niet hoog. Waarschijnlijk mogen wij echter de specifiek Bataviasche gemeente eene bonne marque overhandigen voor haar lust tot muziek. Vooral de populariteit der krontjongmuziek getuigt daarvan. Een geliefd avondvermaak was het rondvaren in de grachten met eene orembaai of tentschuit, die niet geroeid maar met pagaaien voortbewogen werd; daar werd dan muziek bij gemaakt, er werd gezongen en Valentijn verzekert halve nachten daarnaar te hebben zitten luisteren. Het kon echter alleen bij hoog water.

De algemeene liefde van onze oude Hollanders voor muziek en zang had zich ook in de Oost niet verloochend, zoolang de volksgeest niet was verstikt. Zelfs in het Behouden Huijs op Nova Zembla gebruikte men zijn liederenboek en zijne dwarsfluit. Op den eersten tocht naar Indië vinden wij aan boord „trompetters ende musiciens”. We zien Admiraal van

1). Hieruit volgt, dat de prachtige waringinboom het erf van het Hôtel des Indes in 1848 nog niet sierde.

Neck in 1598 op de luit spelen om een inlandsch potentaat in goede luim te brengen; we zien Joris van Spilbergen anno 1615 in de barre Straat van Magelhaen een feestmaal geven, waarbij „een schoon accoort van veelderleij instrumenten en de musijcque van vele stemmen” de vroolijkheid temidden der ijsschotsen verhoogde; we zien Admiraal Balthasar Bort anno 1663 in de Chineesche Zee zijn Tartaarschen wapenbroeder amuseeren met het geklank van trompetten, viool en Noorschen balk (een ouderwetsch strijk- en tokkelinstrument met vier snaren) en vooral met „’t dansen van ons volck, daeronder ook was de trompetter met een houten been”. Geen wonder dat we in Bataviasche huizen viool, bas, basson, harp, hobo en klavecimbel, het hakkebord en het orgel en later de fortepiano aantreffen, om van Portugeesche dansmuziek (§ 1354. § 969) te zwijgen. Toen Valentijn pas in Indië kwam, werd hij opgenomen in een clubje dat aan kamermuziek deed, waarin de stoeve Abraham van Riebeeck op de brombas zaagde en notaris Bolswart, wiens vergeelde papieren wij zoo dikwijls hebben doorbladerd, de luchtigste notarieele accoorden aan de fluit ontlakte. Met Van Outhoorn’s dochter Susanna Agnieta, die het orgel bespeelde, gaf onze baardeloze dominé duetten, zonder dat zijn tenorgeluid haar veertienjarig hartjen ontvonkte. *Hem* wachtte zijne Ambonsche weduwwrouw met vier groote kinderen, *zij* reikte haar poezelig handjen aan Joan van Hoorn.....

Op Molenvliet Oost

Steht ein zierlich Gartenhäuslein,

Unten zieht die Welle flüsternd.

Dat is de muziekkoezel, met „waschbak” er onder, die in 1756 werd gebouwd door Georg Friedrich Kircher, een stout en toonkunstig ritmeester der burgercavalerie; wij geven er eene photo van (B 13). Kircher moet daar een orkest hebben gedirigeerd,

Dilettanten, glücklich Völklein,

Denn sie würzen den Genuss sich

Durch die gegenseit’gen Fehler,

hetzelfde orkest, dat het volgend jaar bij Hasselaer's trouwpartij optrad en wekelijksche uitvoeringen van vocale en instrumentale muziek in het Heerenlogement wilde geven. Nog heden klinkt daar bij dien koepel dagelijks muziek, het lied van den arbeid; voorhamers hebben de pauken vervangen, eene stoomfluit de flûte douce.

- § 1355. Trouwens, eene soortgelijke cacophonie zal ook in den Compagniestijd wel eens onder den naam van muziek ten beste zijn gegeven. Wie geen verstand van muziek had, volgde het voorbeeld der Portugeezen en liet zich door slavenarbeid daarvan voorzien. In 1676 vinden wij al aan de Kaap slaven die de harp en theorbe, eene soort luit of mandoline, bespelen. Cornelia de Bevere heeft in 1689 „drie jongens, die op de bas, viool en harp speelen, als wij aan tafel zitten”, en ook Valentijn spreekt van slavenconcerten. Destijds gebruikte men bij voorkeur snareninstrumenten. De pret werd echter pas compleet, toen men zijne slaven met blaasinstrumenten, pauken, Turksche trom en triangel uitrustte, zooals Valckenier's orkest van vijftien man, en dan bij groote feesten deze ronzebons, de gamelan, eenige trompetters en trommelslagers uit het garnizoen benevens ettelijke Chineesche fluitspelers en gongartisten tegen elkaar in liet musiceeren dat de stukken er afvlogen. Die slavenmuziek heeft nog lang geduurd. Anno 1822 vertelt er iemand, hoe hij bij den Resident van Pekalongan logeerde en hoe zijne gehoorzenuwen daar den ganschen avond werden gemarteld door de krassende violen en piepende fluiten van een half dozijn oude maar ontzettend taaie bedienden. Zoo zijn die inlandsche muziektroepjes ontstaan, die men later bij danspartijen liet komen en die nog heden op
- § 1356. Nieuwjaar de stad doortrekken. De Europeesche bevolking had de muziek zoowat verleerd. Von Wurmb, die viool speelde, schrijft in 1776 dat er maar vijf liefhebbers te Batavia zijn. In Daendels'tijd vindt men als eene merkwaardigheid eene serie van zes concerten, bij intekening onder leiding van een Duitscher gegeven in het logement te Weltevreden, en bij het feest in 1816 ter eere van Nederlands herstel (§ 1350) gaven

onze Batavianen eene dappere muziekuitvoering. Maar nog in 1830 wordt te koop gepresenteerd „eene slavin, oud 30 jaren, zijnde harpspeelster, breister, waschter en strijkster”. Wanneer dus de familie eene sentimenteele bevinging had, dan werd de waschvrouw gehaald om op de harp eene romance te tokkelen. Evenzoo anno 1841 eene „bekwame kokin en harpspeelster”. Het zingen aan tafel had men weer van de Engelschen geleerd. Ook na den Engelschen tijd is dit eene poos gebruik gebleven (zelfs bij de officieele diners in de Harmonie, waarbij de Landvoogd aanzat), totdat de vroegere apathie of het Bataviaasch fatsoen opnieuw de overhand kreeg ¹⁾.

§ 1357. Gedanst werd er te Batavia vanouds. Men zou nog meer plezier hebben gehad, als er behalve de vergaderzaal op het Kasteel of Durven's achterzaal (§ 301; 305; 290) eene goede balzaal was geweest. De dames vooral waren dol op dansen, misschien ook omdat dit ongeveer de eenige gelegenheid was, dat zij onder heeren kwamen, want bij recepties zaten zij steeds apart en bij elkaar. In den vooravond was dansen zeer gebruikelijk, maar het ging er wat vreemd toe. De heeren hadden geene jas aan en eene hooge gesteven witte muts op in plaats van de pruik; de verlichting der benauwde „zaal” bestond uit walmende kaarsen; ieder had zijne bedienden meegenomen en het voorhuis of portaal stond daar vol van; vóór de woning was een gewoel van kweekweeverkoopters en dergelijk volk en eene stinkende gracht gaf het Bataviaasch cachet aan dit choreïsch avondvermaak. Pas na den algemeenen uittocht naar Weltevreden en het bouwen van huizen van een ander type is het dansen in den vooravond meer tot zijn recht gekomen ²⁾. Ouden van dagen herinneren zich nog den tijd, toen dit avond aan avond in de voorgalerij gedaan werd,

1). Over de oprichting van Toonkunst zie het eerste jaarverslag in Jav. Cour. 8 September 1847.

2). Daarvoor is echter tijd noodig geweest. In 1820 wordt in de krant geklaagd over het gebrek aan gezellig verkeer, o.a. door de groote afstanden; er worden weinig partijen gegeven en de eenzaamheid van het bestaan te Batavia leidt tot „mismoed, overgave aan den drank” enz.

en hoe de dames nog steeds apart zaten, totdat ze gevraagd werden.

§ 1358. Dat was echter ongeveer de eenige beweging, die men te Batavia nam. Men was er van ouds doodelijk bang voor de warmte. Bontius ried al aan, om in de koele morgen- of avonden wat te wandelen of wat paard te rijden, maar na negen uur 's ochtends geen neus buiten de deur te steken: dat was veel te ongezond. Het zware eten en het vele drinken plachten echter het bloed heftig aan te zetten, en als men dan geene beweging nam, was men gauw klaar voor eene vechtpartij. Wonderlijke staaltjes van de vlugheid onzer vaderen met hunne knuisten komen soms aan den dag. Van der Lijn, „de lange Capteijn”, zooals de Inlander hem noemde, ranselt in 1640 de vrouw van Salomon Sweers in haar eigen huis met zijne rotan af. Sweers klaagt, dat dit heelemaal geen pas geeft, maar wordt vijf jaar later, toen hij Raad van Indië was, zelf door den langen Capteijn „met rottangh sause overgoten” en weet zich enkel te weren met scheldwoorden. Speelman, de toekomstige „schrik der Macassaaren”, wordt als Onderkoopman in 1650 op straat afgerost door de slaven van den Koopman Willem Alma; loopt daarna met opgestoken kuif zijn vijand te zoeken, komt hem eindelijk tegen en smeert hem allerongenadigst af. Rijklof van Goens, Raad van Indië, dreigt iemand met zijn rotting „de beenen aen stucken te slaen”. Een kostelijk droogkomisch verhaal eener vechtpartij ten huize van den Gouverneur van Banda in 1713 geeft Valentijn. De held van den slag is een pootig ambtsbroeder van Zijn Eerwaarde, die, door verschillende belagers aangetast, zich weert als Simson en eindelijk den Kapitein van het Bandaasch garnizoen, een „ongezouten en stinkend stuk vleesch”, tegen den muur smijt „dat hy quatste”, waarna ook de Gouverneur in het donker, want de kandelaar was erbij omgevallen, „een groot getal muilpeeren” oploopt. Valentijn smult letterlijk aan die „muilpeeren” van den Gouverneur.

§ 1359. Even nationaal als vechtpartijen was het zeilvermaak, dat in den Compagniestijd te Batavia altijd zeer geliefd is geweest.

Nieuhof zegt al:

„Verveelt het uw in 't lant te ryden met een waegen,
Zoo maek uw speeljaght ree en vaert na Onrust toe”.

Men voer naar de eilandjes en naar de schepen op de reede, niet zelden met heele gezelschappen. Tavernier stond versteld van de zeilkunst onzer Compagniesschippers, die bij elkaar aan boord kwamen pimpelen en dan stomdronken om het hardst terugzeilden. Onze Batavianen zullen het wel kalmer hebben aangelegd. Die werden langzamerhand de gepersonifieerde kalnte. Het orembaaien werd ten slotte zelfs vervangen door rondrijden 's nachts in dat kleine stadje met zijne gesloten poorten. Dat ging dan in eene lange file van rijtuigen, stapvoets, een paar uur lang tusschen huizen en stinkende grachten, met muziek, flambouwen en allerlei verschijningen, eene soort begrafenisstoet à grand orchestre, geheel in den stijl van de doodelijk saaie vooravondrecepties

§ 1360. (§ 1282). De dames amuseerden zich op hare manier met wandelen in den maneschijn, gevolgd door haar gewonen nasleep van slavinneljes met brandende kaarsen. Dan konden ze uren lang bij eene wajangvertooning kijken. De Chinees, die het feest gaf (§ 940), onthaalde daarbij op thee en confituren, er werd gesnoept en gegiecheld, de nonna's voelden zich echt in haar element en kwamen los en hadden pret en vergaten haar eeuwig „Tramaoe” en „Tjis, tra maloe?” Men ontbood de wajang en de ronggeng's ook wel aan huis en zat een halven nacht naar het gedraai en gewriemel der krijschende nymphen te kijken. Goochelaars en zelfs hanengevechten vond men niet minder aardig.

§ 1361. Zoo verinlandschte men langzamerhand. Daarentegen vinden wij in de 17e eeuw aanduidingen van echt Hollandsche vermakelen. Op de schilderij van 1627 staat vóór het Stadhuis de papegaai opgericht, waar de schutters naar schoten. Dit papegaaischieten zien we in 1677 te Cochin door dames en heeren doen en aan de Kaap tijdens de „Kaapsche kermis”; we zien op Decima en te Casimbasar in Bengalen den meiboom planten en mogen zeker aannemen dat dit ook

te Batavia gebeurde en dat Palmpaschen, Vastenavond, Driekoningen ¹⁾ en Sintniklaas ²⁾ op vaderlandsche wijs werden gevierd. Zelfs van ringsteken is een spoor te ontdekken en aan kolven is altijd gedaan, maar dat kon enkel in de herberg (§ 1046). Thuis werd het voornaamste amusement echter meer en meer kaartspelen. Er werd hoog gespeeld en de dames deden braaf daaraan mee, maar altijd onder elkaar. Op zijne buitenplaats had men vaak een biljart. Het amusement van wedrennen is te Batavia van Engelschen oorsprong. De eerste rennen der Bataviasche Wedloop Vereeniging hadden op het Koningsplein plaats einde 1825, eene maand vóór Van der Capellen's aftreding. De zonderlinge „volksspelen” op Koningsverjaardag, anno 1827, zooals katknuppelen en „het hakken naar de gans” (namelijk om haar den kop af te slaan), „volksspelen” waaraan enkel het uitschot van het garnizoen placht mee te doen om wat jenevergeld te krijgen, zijn gelukkig langzamerhand in onbruik geraakt en tegenwoordig vervangen door sportwedstrijden.

1). Schuchardt geeft een liedje in Toegoesch Portugeesch, dat denkelijk gezongen werd op Driekoningenavond.

2). Omstreeks 1830 werd in de Harmonie tegen Sintniklaas wel eens een bal masqué gegeven. De eerste tokoadvertentie voor Sintniklaasavond is in 1836; deze had enorm succes, zie in de krant van 2 Dec. 1837 de advertentie van Van Heukelom & Co., die dit jaar hunne toko 's avonds „behoorlijk verlicht” zouden openhouden en behalve cadeautjes en surprises ook „diverse soorten van koek, hakblokken en bijltjes, werpbakken enz.” beschikbaar stelden; zoodat deze oudste Sintniklaasvermelding reeds het kermisachtig karakter draagt, dat daaraan nog heden te Batavia eigen is. Dat schijnt toen al dadelijk een rommel te zijn geworden, want het volgend jaar werd het niet weer gedaan. Uit eene advertentie van den vuurwerkfabrikant Th. Gors, 1862, blijkt dat op Sintniklaas vuurwerk werd afgestoken net als op oudjaarsavond, bommen, vuurpijlen, zwervels etc. In 1863 werd het feest gevierd op de Harmonie, met muziek en versverschingen, waaronder „crambambolie”, bekend uit een Duitsch studentenlied.

HOOFDSTUK XX.

§ 1362.

AL vroeger wezen wij er op (§ 205 e.v.), dat de Hervormde kerk in Indië van den aanvang af onder het patronaat der Compagnie heeft gestaan, die vrijwillig de kosten op zich had genomen; dat uit praktische overwegingen den Bataviaschen Kerkeraad eene soort suprematie over de andere kerken was vergund, maar dat de Regeering niettemin de Predikanten als hare ambtenaren behandelde, den Kerkeraad controleerde en niet toeliet dat deze of eene censuur op hare eigene gedragingen uitoefende of zelfstandig beschikte over het kerkelijk personeel.

§ 1363.

Had de Kerk zich financieel onafhankelijk van de Regeering weten te maken, dan was hierin misschien verandering gekomen, maar daaraan was geen denken. Door de kerken in Nederland schijnt nooit een penning voor den Indischen dienst te zijn geofferd, zoodat de Predikanten steeds de bezoldigde dienaren der Compagnie zijn gebleven. De Diakenen, die het beheer der armenmiddelen voerden, maakten tot 1648 deel uit van den Kerkeraad, maar vormden sindsdien een afzonderlijk college, welks kas, waaruit ook de Portugeesche armen werden ondersteund en waarin derhalve ook de collecten der Portugeesche kerken vloeiden, gewoonlijk goed voorzien was (§ 580). De Hollandsche en Maleische kerken hadden eene gezamenlijke kas, afgescheiden van die der Diaconie. Hare inkomsten bestonden in rente van kapitaal, begrafenisgelden en verkoop van graven. Ook deze kas was goed gevuld, totdat de bouw der nieuwe Hollandsche kerk daarin eene zoo groote bres schoot (§ 551), dat anno 1745 de afzonderlijke kas der Portugeesche kerk daarmede moest worden samengesmolten, zonder dat dit echter toereikte om den nood te verhelpen. In 1805 bedroegen de kerkmiddelen nog geen 35.000 Rds., zoodat de Kerk, bij de geringe offervaardigheid der

gemeente, zelfs voor zware reparaties harer gebouwen geheel van de Regeering afhing.

- § 1364. Sedert den tijd van Maetsuijker ¹⁾ was het met een onafhankelijk optreden van den Bataviaschen Kerkeraad geheel uit. De Commissaris Politicus woonde ongestoord de vergaderingen bij tot den Engelschen tijd toe; te Makassar vindt men er zelfs later nog een. Terwijl vroeger het schoolwezen geheel eene zaak der Kerk was geweest (§ 1405), werd de Kerkeraad buiten elke bemoeienis gehouden zoowel met Maetsuijker's Latijnsche school van 1666 als met Van Imhoff's Seminarium van 1745, welke inrichtingen toch allebei de opleiding van leeraren ten doel hadden. Ook in zake de toelating van den Lutherschen eeredienst tijdens Van Imhoff werd de Kerkeraad absoluut niet gekend. Dit kenschetst de achting voor dat college volkomen, en toch was Van Imhoff een warm voorstander der Kerk. Maar zijne hinderlijke bemoeizucht ging zoover, dat hij op een schoonen dag zelf het schema ontwierp van eene in de kerken te houden gelegenheidspreek. De Predikanten persoonlijk behandelde hij als lakeien. Toen Ds. Braarda eens de stoutigheid had, om eene drukproef van den Maleischen Bijbel aan den hellebardier van dienst af te geven in stede van daarmee ootmoedig zijne beurt op de dagelijksche audientie af te wachten en haar aan Zijn Hoogedelheid zelf te overhandigen, die zich verbeeldde Malaïcus te zijn en plaatste Van Imhoff hem tot straf naar het akelige Ternate, ook in taalkwesties het laatste woord wilde spreken, zonder zelfs in acht te nemen, dat hiermee die bijbeluitgave
- § 1365. gevaar moest loopen. In 1746 noodzaakte dezelfde autocraat de gezamenlijke Bataviasche Predikanten (waaronder een man als Mohr) om hem hunne zeer nederige verontschuldighingen aan te bieden voor de niet al te enthousiaste en zelfs lichtelijk ironische dankbetuiging, waarmede zij het bericht hadden ontvangen, dat hunne inkomsten waren verhoogd met..... een half pondje specerijen per maand. Dergelijke

1). Over Maetsuijker's geringe liefde voor de Hervormde kerk zie § 208 noot.

aan het dagelijksch leven ontleende bizonderheden typeeren de erbarmelijke afhankelijkheid der kerkdienaren veel scherper dan de maatregelen van geweld, zooals opzending naar patria „zonder soldij”, waaraan zij bij hooggaand misnoegen der Regeering evenzeer blootstonden als elk ander Compagnies-dienaar. Op Ambon is het zelfs voorgekomen, dat de Gouverneur een Predikant in den ketting liet klinken.

§ 1366. Uiterlijk werd het Christelijk karakter der kolonie gehandhaafd door bepalingen op gedwongen Zondagsrust, door officieele bededagen, door belemmering van openbare afgoderij. Maar die handhaving was in alle opzichten onvoldoende.

De Zondagsrust heeft er in onzen bloeitijd nooit ingewild. De winkelier en de handwerksman te Amsterdam waren veel te bedrijvig om een dag per week te verliezen. Waren er dringende zaken, dan vergaderden G.-G. en Raden op Zondag even goed als in de week. Zij bestemden den Sabbat expres voor de groote parade van het kasteelsgarnizoen (§ 272). De gemeente bleef aan den arbeid, liep naar de herberg, ging uit spelevaren of uit rijden. Er bestonden wel bepalingen op gedwongen Zondagsrust, maar zij werden zeer slecht nageleefd. Men zorgde echter dat de kerkdienst niet werd gestoord door ongepast rumoer. Nog in 1804 moest tijdens den dienst alle straatverkoop worden gestaakt en elke warong gesloten blijven.

§ 1367. Bededagen waren er van ouds twee: de „verovering” (§ 70) en het vertrek der retourvloot (§ 1330). Groote gebeurtenissen of rampen in het Vaderland of in Indië gaven soms aanleiding tot het uitschrijven van een bizonderen dank- of biddag, waarop alle neringen en hanteeringen moesten stilstaan. De gezwollen formuleering van dergelijke afkondigingen naderde in de 18e eeuw soms tot godslastering. Of wat moet men denken van eene publicatie, waarin de achteruitgang van 's Compagnies handel wordt toegeschreven aan „de almachtige hand Gods” en waarin Zijn „welverdiende tooren en grimmigheid” wordt aangeduid als „een stok en roede in de hand der vijanden”, alsof Zijn arm verlamd ware?

Kreeg in het laatst dier eeuw de Compagnie het te benauwd, de Compagnie, om wier welvaren zich niemand wezenlijk bekreunde, dan werden periodieke bedestonden uitgeschreven, waarna men met gevouwen handen biddend bleef opzien of de lucht zou klaren. Zoodra de wolken overdreven, was ook het bidden uit.

§ 1368. Wat de belemmering van afgoderij betreft, wij hebben reeds vernomen (§ 217), dat daarvan in de praktijk zeer weinig terecht kwam. Welstaanshalve achtte de Kerkeraad zich geïroepen om de Regeering nu en dan tot eene vervolging van afgodendienst en Mahumetisdom aan te vuren, maar zelf had dit college gering vertrouwen in den uitslag zijner pogingen. Sedert Camphuijs eene dergelijke aansporing had beantwoord met eene vermaning aan den Kerkeraad om zich liever toe te leggen op de bekeering der ongelooovigen, heeft deze vergadering nooit weer van vervolging durven reppen. De oude puriteinsche geest was trouwens reeds zoozeer aan het wijken, dat de Kerkeraad in 1674 weigerde om belemmerend op te treden tegen een paar inlandsche scholen, waar Koranonderwijs werd gegeven. In 1685 verklaarde hij, niemand van het Avondmaal te zullen afhouden wegens het bijwonen der danse du ventre van Hindoesche bayadères: dat was blootelijk eene „burgerlijke recreatie”, waarmee de goede zeden geen gevaar liepen. Hoe kon ook de Compagnie afgoderij verbieden, zij die zelve op Ceilon nagemaakte afgodsbeelden trachtte te verkoopen?

§ 1369. De bekeeringsijver der Indische Predikanten is nooit overgroot geweest. Reeds de eerste hunner, Caspar Wiltens, stond sceptisch tegenover de zending. Zelfs Heurnius, de eenige Predikant, voor zoover wij kunnen nagaan, die uit wezenlijke roeping om het Evangelie aan de heidenen te brengen, naar Indië is getogen, heeft slechts enkele jaren onder hen gearbeid en is toen naar Nederland teruggekeerd. Het is zeer de vraag, of er op Ambon ooit eene inlandsche Christengemeente zou hebben bestaan, wanneer niet de Portugeezen voorgegaan waren. Toen de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen

de verkondiging van het Evangelie in de Koloniën op den voorgrond had gebracht, oordeelde in 1777 Ds. Vermeer, een als redenaar zeer gezien Bataviaasch Predikant, dat hijzelf en zijne ambtgenooten daar volstrekt buiten moesten staan, immers „dat lieden, die verscheide jaaren bij den Javaan of Maleier gezworven en sig naar derselver trage begripen hadden moeten plooiën, gantsch niet geschikt zijn om door keurige leerredenen aan den kieser smaak onser gemeente te voldoen”. Wel erkende Vermeer, dat „eene gloeiende liefde tot Jesus” den zendeling moest vervullen en bemoedigen, maar wanneer in eene „afgelegene negorij” den godsgezant „de verleidende Delila’s in den schoot gegeven worden”, dan rest hem, naar Zijn Eerwaardes oordeel, „geene andere reden van wederhouding dan die van Joseph”. Platter is zelfs aan de bittertafel nooit over de zending gesproken. Ook de dienstreisen der Predikanten werden steeds zeldzamer. Tenslotte werden de gemeenten te Cheribon, te Bantam, te Padang slechts eens om de drie jaar bezocht, en dan liet de Predikant, alsof het eene doktersvisite was, zich daar nog betalen voor doopen en trouwen.

§ 1370. Tegenover andersdenkende Christenen namen de Predikanten meestal eene vijandige houding aan. Valentijn bijvb. vindt het eene ergernis, dat sedert 1712 Lutheranen als doopvader konden staan over hunne eigen kinderen. Voor Roomsche paters had de Kerkeraad van ouds (§ 219) een heiligen schrik, die door de Regeering niet gedeeld werd. Canter Visscher schrijft wel, omstreeks 1730, dat wanneer met de Spaansche schepen van Manila of de Portugeesche van Macao een priester overkomt, deze gewoonlijk op het Kasteel wordt geïnterneerd zoolang zijn schip op de reede ligt, maar er zijn bewijzen genoeg, dat de bepalingen tot wering der Katholieken niet werden nageleefd. In 1754 kwam zelfs een Roomsche Bisschop te Batavia, die doopte, de mis las en zich in gezelschappen bewoog, zonder dat de Regeering zich door den Kerkeraad liet belezen om daar een eind aan te maken. Het is waar dat de Lutherschen, ook na de toelating hunner

godsdienstoefening, soms kinderachtig geplaagd werden (§ 570). Dit geschiedde echter meer krachtens traditie dan uit geloofsijver. Zoo was ook de Kerk krachtens traditie fel tegen het tooneel en zij vond daarin dikwijls steun bij de Regeering. Van Imhoff bijvb. wilde zelfs niet toelaten dat er marionettenvertooningen plaats hadden op de dagen, waarop godsdienst-oefening werd gehouden, dat is vier dagen in de week. Maar gaandeweg vertoonde zich eene tolerantie, die naar alle zijden werkte op eene wijze, waarover men heden verbaasd staat. Pastoor Philips Wedding, een algemeen geacht en bemind man, overleden 1825, was in den Engelschen tijd lid van de Harmonie, bibliothecaris van het Bataviaasch Genootschap, Secretaris van het Bijbelgenootschap en woonde lang samen met Ds. van den Bijlaardt.

- § 1371. Ook tegenover inlandsche Predikanten werd de Kerkeraad wat meer tolerant. Wij zagen reeds (§ 224) dat hij indertijd Meester Cornelis uit zijn midden had geweerd. Met Louis de Meij, den Mardijker (§ 975), ging dat zoo maar niet. Deze had in 1684 van de Regeering kostelooze passage naar Nederland bekomen, met eene aanbeveling aan Heeren Majores om hem bij zijne theologische studiën behulpzaam te zijn. Toen hij als Predikant terugkwam, gaf de Kerkeraad hem 25 Jan. 1694 zitting in zijne vergadering en stond hij hem toe voor de Maleische gemeente te prediken. Den 25 Jan. 1695 (men schijnt hem precies een jaar respijt te hebben gelaten) werd hij op dienstreis naar Timor gezonden en den 28 Jan. 1696 als surnumerair Predikant op Ambon geplaatst, waar zijne ambtgenooten hem noch op zijne beurt als scriba noch als voorzitter van den Kerkeraad lieten fungeeren. Hij overleed reeds 10 April 1700 op Oma. Louis de Meij had dus gegronde reden tot klagen over achteruitzetting. Maar in 1782 werd een ander Mardijker, Manuel Morgapa (naar het heet volbloed Malabaar), een oudkweekeling van het Seminarium te Colombo, die in Nederland afgestudeerd was, Predikant bij de Portugeesche gemeente en daarna zelfs Voorzitter van den Bataviaschen Kerkeraad. Een derde Mardijker echter werd

later door zijn ambtsbroeder Ross, Professor in de Theologie, enkel „toereikende” bevonden „om de bediening van het eenvoudige Evangelie van Jesus Christus voor eenvoudige Christenen te vullen” en van den voorzittersstoel zorgvuldig geweerd. Men ziet hier opnieuw hoe de Predikant zich veelal beschouwde als publiek redenaar. Het eigenaardigst komt dit aan den dag bij Ds. Th. Vermeer, die in 1779 op verzoek van „veele voorname lieden” om de veertien dagen in het Fransch ging preeken, bij wijze van eene variatie van programma. Een paar anderen hielden nu en dan eene „publieke redevoering tot stichting der gemeente”, alsof de preek een ander doel had.

§ 1372. Het aantal Predikanten geraakte langzamerhand te Batavia buiten alle verhouding tot den omvang der gemeente. Terwijl wij er anno 1669 nog slechts zes ontmoeten, bevond zich hier in 1725 een bataillon van niet minder dan zeven en twintig godgeleerden, deels in actieven dienst, deels als „Buitenpredikanten” op eene plaatsing wachtend. In 1749 werd de formatie te Batavia bepaald op twaalf, namelijk vijf bij de Hollandsche gemeente, vier bij de Portugeesche, drie bij de Maleische. Men vraagt zich af, wat bijvb. bij de uiterst kleine Maleische gemeente drie Predikanten te doen hadden behalve vertaalwerk — en ook daarmee hebben slechts enkelen zich verledigd. Overigens kostte het langzamerhand moeite, om de formatie voltallig te houden. De lust om als Predikant naar Indië te gaan, was in Nederland vrij gering, zoodat er tijden zijn geweest, dat nagenoeg alle Bataviasche Predikanten Duitschers waren. In het laatst der 18e eeuw kwam daarbij de schrikkelijke ongezondheid der stad, en toen in den tijd van Napoleon het verkeer met Europa steeds moeilijker werd, stierven de Predikanten nagenoeg uit. Anno 1809 was J. Th. Ross de eenige Hervormde Predikant te Batavia; de Maleische en Portugeesche gemeenten hadden geen leeraar meer. In 1810 waren op het heele eiland Java slechts drie Hervormde Predikanten, een Lutheraan en twee Katholieke priesters.

§ 1373. Oudtijds ging een Predikant veelal na slechts enkele dienstjaren terug naar het Vaderland. Valentijn was maar 30 toen hij repatrieerde, Baldaeus 33. Later was daarvan niet veel sprake meer. In hoever dit met hunne financieele omstandigheden samenhang, is niet altijd te zeggen.

Heeren Zeventienen hielden nu eenmaal vast aan het systeem van lage traktementen, en konden daarin voor de Predikanten moeilijk verandering brengen zonder evenredige verhooging van andere salarissen. Men staat echter soms verbaasd van hunne zuinigheid. In 1606 maken zij een contract met Henricus Slatius, student in de Theologie te Leiden, denzelfden Slatius, die later betrokken is geweest in den moord-aanslag op Prins Maurits. Drie jaar lang zou deze studiosus eene toelage ontvangen van 270 gulden per jaar, om vervolgens zeven jaar in Indië het Woord te verkondigen tegen genot van kost en kleeren; voldeed hij in zijn herdersambt, dan zouden de Heeren hem na terugkomst een douceur overhandigen naar hunne verkiezing. Zelfs geen Zondagsdubbeltje derhalve! Te Batavia was men al even scheutig. Hier zien we bijvb. in 1640 iemand als Proponent op proef aannemen op een voorloopig salaris van 6 Realen per maand en 4 kannen wijn.

§ 1374. Valentijn berekent het traktement van een Predikant te Batavia anno 1715 op f 3034. Daaronder is begrepen het kostgeld en het rantsoen, dat is de levering in natura, zooveel van dit, zooveel van dat, die een Predikant even goed ontving als elk ander Compagniesdienaar. Ook hij werd betaald half in geld, half in goed; ook hij leed op beide het gewone verlies (zie § 353 en 397) tot een totaal van ongeveer een derde der nominale bezoldiging. Uit 1739 hebben wij het curieuse budget der uitgaven van een Bataviaasch Predikant (zie § 1206), waarop noch voor de kinderen, noch voor een dokter, noch voor een rijtuig, noch voor amusements, noch voor boeken, noch voor den aankoop van meubilair een stuiver is uitgetrokken en welks totaal, 1305 Rds. per jaar, volgens den Kerkeraad niettemin zijne inkomsten overschrijdt. Het

is daarom geen wonder, dat de Kerkeraad anno 1777 zegt, dat een Predikant of zijne vrouw zich genoodzaakt ziet handel te drijven om rond te komen. In 1794 werden de totale inkomsten gebracht op 2304 Rds. Maar pas later werd het wat beter. Professor Ross had in 1813 ongeveer 800 gulden per maand, dank zij den wetenschappelijken titel, dien Daendels hem had verleend om zijne buitengewone maar heden onnaspeurbare verdiensten.

§ 1375. Wij hebben echter opgemerkt (§ 124), dat reeds Ds. Sebastiaan Danckaerts zijn schraal traktement wist aan te dikken met een voordeelighandeltje. Hoe dit bij zijne opvolgers ging, is ons niet bekend; de vreemde noten, die omtrent sommige leeraren op Formosa en elders worden aangeboden, laten wij liever ongekraakt. Maar met 1632, toen Georgius Candidius, een Duitscher uit de Palts, het maar al te bekende (zie § 206) speelkindje van Zijn Edelheid Jacques Specx trouwde, begint de lange rij van Predikanten, die in de huwelijkskoets vooruit zijn gekomen. Eerst vond dit voorbeeld nog niet veel navolging. Toen Rogerius zich te Paliacate wat eenzaam begon te voelen, klaagde hij zijn leed bij den Bataviaschen Kerkeraad, die eene commissie aanwees om naar een passend „partuyr” voor Zijn Eerwaarde uit te zien, welke commissie een oog van welgevallen sloeg op Emmeken Cornelis, de dochter van den boomwachter, en haar tot bruid van Ds. Rogerius bestemde. Maar later vinden wij bijv. Johannes Kiezinga, die eene zeer goede partij deed en eigenaar werd van den huize Batenburg; Wilhelmus Hogerwaert, die den ring wisselde met Agatha van Tets en zoo eerlang Heer werd van Waverveen en Valkenstein; Canter Visscher, die de bejaarde weduwe van een Raad van Indië naar het altaar voerde; Mohr, die van zijne echtvriendin twee-ton kreeg om zijn observatorium te bouwen; Hooijman, die het land Pondokgedeh achter Meester Cornelis het zijne noemde, en zoo-veel anderen.

§ 1376. Wat de dames zoo sterk tot den geestelijken tabberd aantrok, zal wel niet de weduwentoelage zijn geweest, die

Valentijn alles samen op 428 gulden per jaar begroot, maar eerder de nogal beperkte keuze van een passend echtgenoot in eene maatschappij van gelukzoekers. Daar kwam bij, dat een Predikant, al werd hij ook algemeen aangesproken met „Pater” en zelfs wel met „Paap”, een héél goeden rang innam te Batavia, vooral bij de allerbelangrijkste functie, eene begrafenis — en rang en vóórrang wogen bijna tegen den geldzak op. In 1730 werd zelfs bepaald, dat geen Predikant door personen van lageren rang in rechten mocht worden betrokken zonder bekomen vergunning der Regeering. En hoe een dominé zich kon voelen, zien wij uit een brief anno 1732 van een hunner aan de Regeering, waar hij zich teekent: „Uw HoogEdelens Dienaer en Voorbidder tot God”. Buiten hem geene genade.

§ 1377. Overigens, wat karakter betreft, men hoeft Valentijns „Javaansche Zaaken van den Godsdienst” maar in te zien om voorbeelden te over te vinden van allernaangenaamste eigenaardigheden en onmogelijke manieren onder de Bataviasche leeraren. Ook het peil van kennis stond soms niet hoog. Er waren mannen onder, die temidden van eene ellendige omgeving den predikantsnaam in eere hielden, maar men treft ook ongeloofelijke voorbeelden aan van onkunde, zelfs onder de leeraren der Hollandsche gemeente, waarvoor steeds de beste werden uitgekozen. Of wat zal men denken van een hunner, omstreeks 1750, die in qualiteit van scriba de notulen van den Bataviaschen Kerkeraad verrijkt met woorden als: Janewarij, Yakobes, Alksander, curesensen (wat „chirurgijns” moet beduiden)?

§ 1378. De Krankbezoekers, die (§ 220) in een Compagniesgesticht of werkplaats arbeidden (hunne plaatsing berustte bij den Kerkeraad onder approbatie der Regeering), worden door den Kerkeraad anno 1777 gequalificeerd als grootendeels personen, die naar Indië zijn gevaren „nadat ze door een onmatige levenswijz hunne winkels en neringen verzwolgen hebben”. Zij strekten veelal „wegens hunne leevenswijze ten voorwerp van bespotting”, heet het in 1785 en waren meest onbekwaam om de jeugd te onderrichten.

Men kan bij dit alles enkel zeggen: de gemeente kreeg de leeraren, die zij verdiende. In de 17e eeuw was een dergelijke stumper als die man van 1750 nooit uitgezonden; in de 18e begon het er bij Regeering en gemeente minder op aan te komen. Wat den doorslag gaf, was eene soort uiterlijke wel-sprekendheid, die niet zelden naderde tot holle rhetoriek. Men ging naar de kerk, zooals men thans naar den schouw-burg gaat, om menschen en japonnen te zien en van de menschen gezien te worden en eene voordracht bij te wonen, waar men eigenlijk meent boven te staan en die men zich voorbehoudt te kritiseeren.

- § 1379. De vergelijking van den kerkdienst te Batavia met eene tooneelvertooning dringt zich zoo natuurlijk op, dat daarbij van oneerbiedigheid geene sprake kan zijn. Reeds het kerk-gebouw met een eergestoelte en een baldakijn voor den Gouverneur-Generaal tegenover den kansel, met andere eergestoelten voor de Heeren der Regeering, voor hunne familiën, voor al de verschillende colleges, deed denken aan een schouwburg met gereserveerde loges. De talrijke veelkleurige wapenborden langs de wanden, versierd met het fantastisch blazoen van een of ander vooruitgestruggelden oudgast, maakten van het godshuis een tempel der ijdelheid. Wie zijne betrekking verloor, verloor tevens zijne bepaalde plaats in de kerk en het recht om na doode zijn wapenbord op te laten hangen; wie onzeker was omtrent zijne officieele positie moest zich vergewissen, waar hij in de kerk zou zitten. Tusschen de kolommen, waartegen de eergestoelten rustten, bevonden zich de banken voor het ambteloos of ongeacht publiek, dat wil zeggen de mans. Voor de dames (behalve de
- § 1380. Edelvrouwen) was het schip der kerk gereserveerd. Daar stonden geene banken. Elkeene die wat beduidde nam haar eigen stoel en stoelkussen mee, een fraaien ebbenhouten kerk-stoel, die thuis altijd in het voorhuis stond. Het was Zondags een statige optocht naar de kerk. De vrouw des huizes, in haar kostelijkst gewaad plechtig voortschrijdend onder eene groote pajoeng (§ 1294), liefst eene zijden pajoeng met

geborduurde draken en afhangende falbala en gouden kwasten, aan haar arm een bijbélkje aan een zilveren kettinkje, een waaier in de hand; achter haar een slaaf met den kerkstoel, een ander met een kostbaar met goud beslagen psalmboek, soms met edelgesteenten en paarden versierd, een fraai opgeschikt slavinnetje met sirihkistje en kwispeldoor en andere staatsiejuffertjes. De huisheer volgde met een eigen pajoengdrager, elk der kinderen eveneens. Dat gaf dan bij de kerk een groot gedrang en tumult. Dan had men binnen het gebouw de moeilijkheid om den stoel op zijne behoorlijke plaats gezet te krijgen, overeenkomstig den rang van den heer gemaal, die op zijne eerebank, den hoed op den kop, met welbehagen gadesloeg, hoe zijne eega zich weerde om het fatsoen der familie hoog te houden. Soms ging dat met veel gekijf. Als de dame eindelijk was gezeten, hurkte het slavinnetje met sirihgerei en spuwpotje aan hare voeten, opdat zij zich tegelijk aan eene sappige pruim en Gods woord zou kunnen laven. Kwam de Gouverneur-Generaal binnen, dan stond de gansche gemeente op, al was men ook bezig te bidden, en maakte eene buiging (§ 324); voor een Raad van Indië of eene Edel-

§ 1381. vrouw bepaalde men zich tot opstaan. Niet zelden werd de dienst verlevendigd door het lawaai der slaven, die buiten de kerkdeur op hunne meesters stonden te wachten. Na afloop der godsdienstoefening een nog grooter gedrang en tumult op het kerkplein en dan kon men in processie naar huis keeren. Zoozeer was de kerkgang eene mondaine vertooning, dat toen in 1732 de dames van gemengden bloede zich door den goddeloozen G.-G. Durven van hare pajoeng beroofd zagen, zij niet meer naar de kerk wilden. Ook deze overeenkomst had de kerk met een schouwburg, dat zij de eenige plaats was, waar de publieke opinie zich kon uiten. Zelfs in de meest despotische staten kan niemand het publiek beletten, den Vorst koel te ontvangen bij zijne komst in den schouwburg en zelfs te Batavia kon niemand verhinderen, dat men „fa-meuse libellen” in het kerkebuideltje stopte, die vervolgens door de onthutste Diakenen ongeopend aan Zijn Edelheid

werden gebracht. Ook de bouwtrant der nieuwe Hollandsche kerk deed aan een theater denken (§ 549), terwijl omgekeerd die van den anno 1821 gestichten schouwburg, waar de dames afzonderlijk zaten, aan de kerk herinnerde, evenals het ook dáár gehandhaafd gebruik om op te staan bij de binnenkomst van den Gouverneur-Generaal.

§ 1382. Het zou ongepast zijn, de liefdegaven en aalmoezen, die Zondags werden geschonken, met entreegeld te vergelijken, maar wij zien toch in 1680 eene extra preekbeurt instellen, enkel omdat de Kerk geld noodig had. De gemeente begon toenmaals reeds op haar gemak gesteld te zijn, zoodat de vroegpreek moest worden afgeschaft, maar Valentijn verzekert, wel eens een gehoor van duizend personen in de Hollandsche kerk te hebben gezien. Doch reeds in 1730 roept een Predikant, naar aanleiding van het denkbeeld om eene grootere kerk te bouwen: „Hoeveel honderden zouden nu niet nog kunnen geplaatst worden in de kerk so als se is!” Sedert nam de onverschilligheid voortdurend toe. De leden van den Kerkeraad kwamen slecht ter vergadering; de gemeente slecht ter kerk. Zelfs het Avondmaal, van hetwelk men vroeger zoo gevreesd had uitgesloten te kunnen worden, werd schaars bezocht. Ook de Diakenen bleven dikwijls uit de kerk weg. De preekuren werden steeds geringer in aantal. Anno 1777 werden een paar avonddiensten ingetrokken om kaarsen te sparen. En zoo is de kwijning der Kerk verergerd tot alle leven daaruit was geweken.

§ 1383. Men behoeft dit niet rechtstreeks te wijten aan het veldwinnend „ongeloof”. De schuld lag voor een goed deel aan de maatschappelijke verhoudingen en het bestuursstelsel der Compagnie. Immers, wanneer eene gemeente haren geestelijken voorganger met den nek aanziet, wanneer hij in evangelische armoe leeft, en hem tegelijk de middelen tot een ruimer bestaan onthoudt, wanneer de Regeering, die hem bezoldigt, hem door hare karigheid dwingt tot onedele praktijken en hem straft, wanneer hij van den kansel spreekt volgens de inspraak zijns gemoeds, dan ontvalt de leiding der gemeente

tot hooger bewustzijn en inniger geloof aan zijne krachten. Een man als Mohr kon dan verpoozing zoeken in studie, maar welken invloed kon zelfs zijn huisbezoek hebben bij gemeentelieden, die hem deemoedig zagen buigen op den wenk van onwaardige personen, die niets hadden dan hun beslopen ambt en hun benaderden rijkdom? Hoe kon men hem anders beschouwen dan als deelgenoot of agent van een verfoeilijk systeem, dat men lijdelijk had te dulden? Men kon den schijn ophouden en ter kerke gaan, maar wanneer de Regeering zelve genoeg kreeg van de rhetoriek harer leeraren, wien zij zekere uiterlijke achting bewees maar die zij overigens als hare lakeien behandelde, dan verdween voor de gemeente elke aanleiding om zelfs den schijn van vroomheid te bewaren. De geschiedenis der Bataviasche kerk na hare eerste eeuw kan ook enkel een onverkwikkelijk onderwerp worden genoemd — als men tenminste van geschiedenis kan spreken, waar zoo weinig leven valt waar te nemen — en de laatste persoon, om dit onderwerp naar wezen en waarheid te behandelen, is voorzeker een Indisch Predikant.

§ 1384. In deze geschiedenis vindt men ook sporen van een Franschen dienst: Anno 1656 preekte Ferreira in die taal, anno 1665 bestaat er eene Fransche bijbellezing. Ds. Frederik Gueynier, zelf een Franschman, preekte in den aanvang op het Stadhuis (§ 514) in zijne moedertaal, en nog later, tot 1721, ontmoet men een Franschen voorlezer. Het gehoor zal wel grootendeels uit Fransche uitgewekenen hebben bestaan, met enkele soldaten. Van eene Fransche gemeente is echter nooit sprake geweest.

Ook de Maleische gemeente ontstond eerst langzamerhand.

Reeds 14 Jan. 1620 drongen (zie § 122) „Predikanten ende kerkedienaren” aan op eene prediking in het Maleisch. Den 3 Aug. 1621 bood de Kerkeraad opnieuw een voorstel dienaangaande bij de Regeering aan, waarop 26 Aug. werd besloten dat Dubbeltrijck als voorlezer in die taal zou optreden. De Kerkeraad had echter dit besluit niet afgewacht (zeer kenschetsend voor de vrijheid dier dagen) en was al met den

dienst begonnen, in beurtwisseling met den Hollandschen Zondagsdienst. Den 19 Dec. 1621, toen de Regeering nog steeds geene kennis had gegeven van haar besluit van 26 Augustus, bepaalde de Kerkeraad dat, te beginnen met 2 Jan. 1622, elken Zondag zoowel in het Nederlandsch als in het Maleisch dienst zou worden gedaan.

- § 1385. Intusschen was niet het oog op Ambon, waar reeds Caspar Wiltens, de eerste Indische Predikant, in het Maleisch had gepreekt, eene poging gedaan tot opleiding van Maleische leeraren. Men had een paar Ambonsche en Ternataansche kinderen naar Holland gezonden om in de theologie te studeeren. Coen zond in 1621 ook een Javaanschen jongen, maar deze pupillen vergaten in Europa hunne moedertaal en kwamen vrijwel verknoeid terug. Jan Tack, die er wat geleerd had, werd geen Predikant maar ambtenaar. Nu werd in 1622 te Leiden de kweekschool van Professor Walaeus opgericht, waar theologen Maleisch zouden leeren voor den Indischen dienst. Dat baatte echter de Bataviasche kerk niet; integendeel werd hier de dienst al spoedig gestaakt, terwijl in 1625 het Maleische huisonderricht in den godsdienst geschiedde door „eenige jongens, een meester ende een oude Maleijse vrouwe”. Die „meester” was denkelijk Cornelis Senen (zie § 223), en wanneer wij lezen dat er ook in de kerk godsdienstonderwijs in het Maleisch werd gegeven, dan zal hij
- § 1386. dat wel hebben gedaan. Waren de leerlingen in staat gebracht om de gebruikelijke formulieren en gebeden op te zeggen en op zekere vragen te antwoorden, dan werden zij gedoopt; hadden zij bewijs gegeven van Christelijken wandel, dan volgde eene uitnoodiging tot het Avondmaal, gezamenlijk met de Hollandsche gemeente. De Maleische preek werd na eene lange tusschenpooze op Zondag 30 Jan. 1633 hervat in de nieuwopgerichte loods naast de Hollandsche kerk. Maar een paar jaar later ging de voordracht weer over in eene voorlezing; wie eene preek wilde hooren bezocht den Portugeeschen dienst. De Maleische gemeente wies eenigszins aan door de premie van 80 stuiver, welke uitbetaald werd aan

elk „Indiaens persoon” die zich liet doopen, maar zij kwam zeer slecht bij de godsdienstoefening. In 1669 drongen de Amboneesche en Bandaneesche Christenen te Batavia aan op de bediening van het Avondmaal in het Maleisch, omdat § 1387. velen hunner geen Portugeesch verstonden. Toen de Maleische gemeente een eigen kerkgebouw had gekregen (§ 559), werd het bezoek niet beter. Valentijn zegt, dat er soms niet meer dan 5 of 6 toehoorders waren, omdat de preek in het zoo-genaamde Hoog-Maleisch werd voorgedragen, dat de menschen niet begrepen. Intusschen nam van 1675 tot 1705 het aantal inlandsche „leermeesters” in den godsdienst toe van 15 tot 36. In 1766 waren er niet minder dan 62, dikwijls verbazend onkundig en overgegeven aan „geen weergaa ken-nende luijhjd”. Anno 1779 bedroeg hun aantal twintig, waar-van 14 in het Portugeesch en 6 in het Maleisch onderwijs heetten te geven aan een totaal van 66 leerlingen; sommigen hadden niet één leerling. In 1797 werd het getal verminderd tot 8 voor de Portugeesche gemeente en 4 voor de Maleische. De door Chastelein gestichte Depoksche gemeente leide al evenzeer een kwijnend bestaan; in 1816 telde zij 172 hoofden, jong en oud, en het was geene gemeente om trotsch op te gaan.

§ 1388. De prediking in het Maleisch heeft geleid tot de eerste wetenschappelijke beoefening der taal. De bekendste namen op dit gebied te Batavia zijn die der Predikanten Sebastiaan Danckaerts, Justus Heurnius, Melchior Leydecker, Petrus van der Vorm, Georg Heinrich Werndly uit Zürich, Carel Braarda en Johannes Mauritius Mohr. Hunne verdiensten lagen op het terrein der taalstudie, niet op dat der evangelieverkondiging. Intusschen zijn er steeds Maleische Predikanten benoemd, totdat in 1808 de laatste hunner, A. Zomerdijk, overleed. Daarna bleef er nog enkel een leermeester of voorlezer. Na het herstel van het Nederlandsch gezag is de Maleische dienst hervat. De laatste Predikant der Maleische gemeente was Dr. W. R. van Hoëvell, benoemd in 1837, ontslagen in 1848. Daarna vinden wij een Maleischen dienst in een huis op

Noordwijk. Anno 1856 werd daarvoor de kerk achter Pasarbaroe gebouwd, de zoogenaamde „Haantjeskerk”.

§ 1389. De wetenschappelijke beoefening van het Maleisch door enkele Bataviasche Predikanten moge de basis hebben gelegd voor lateren arbeid in die richting, zij had op de kennis dier taal onder de Europeesche bevolking niet den minsten invloed.

Als onze vaderen Maleisch spraken, dan ging dat op de vlotte wijze der fuseliers in de kazerne. Woorden als besi, padi, kati, werden uitgesproken: besje, paadje, katje. In September 1629 komt de Krankbezoeker Seijger van Rechteren kersversch uit Holland. Zes maanden later begint hij reeds op Banda preeken voor te lezen „in de heydensche ofte Maleytsche tale”. Eene phonographische opname van een dergelijk heidensch reciet zou de moeite waard zijn geweest, want het hoogste taalkundig peil, dat de man ooit bereikte, blijkt uit het staaltje: tanjen goejan banja, hetgeen beduidt: tanah gojang banjak. De vele Duitschers in Compagniesdienst konden echter ook tot dit peil niet rijzen, doordat hunne noodlottige verwisseling van scherpe medeklinkers met zachte hun Maleisch tot een onverstaanbaar gebrabbel maakte. Of is er iemand die Georg Meister begrijpt, wanneer hij den leefregel verkondigt: Panggatitor dite pay? Meister was tien jaar mandoer geweest over vijftig slaven in Cleyer's tuin op Angkee, had vroeg moeten opstaan om planten voor zijn baas te zoeken, die in liefhebberij voor botanie opging, en had bevonden dat de morgenstond goud in den mond heeft, dat veel slapen niet goed is, banjak tidoer tida baik. Op die manier werd Maleisch gesproken, maar liever sprak men Portugeesch. Valckenier woonde al 25 jaar te Batavia toen hij Gouverneur-Generaal werd, en had toen nog een tolk noodig om een gesprek met de Chineesche officieren te kunnen voeren, een duidelijk bewijs, dat hij zich placht te behelpen met Portugeesch. Wanneer dan ook zekere invloed van het Maleisch op ons Nederlandsch is te bespeuren, moet men niet onderstellen, dat het Maleisch den onzen in de Oost zoo glad afging. De kennis daarvan bepaalde zich tot enkele

noodige uitdrukkingen. Woorden als: oorlam, bakkeleien, soebatten, sappatouwer dragen den adel hunner geboorte uit een matroos bij de groote vaart en eene nymph van den Zee-dijk aan het voorhoofd.

§ 1390. Al héél vroeg was men begonnen met het vervaardigen van Maleische woordenlijstjes en schoolboekjes, alles ten bate der Evangelieverkondiging. Reeds in 1603 verscheen te Amsterdam Frederik de Houtman's Spraeck ende Woordboek in de Maleysche en Madagaskarsche talen. Ook vertaalde deze voorzeiler verschillende gebeden, formulieren, psalmen, preeken en den catechismus van Aldegonde (het „Cort begriip der Christelijke religie", dat ook te Batavia een paar honderd jaar op de scholen werd gebruikt) en toen hij later Gouverneur van Ambon was, kostte het hem geene moeite, de schoolkinderen zulke producten van zijn vernuft te laten opdreunen. Het ongeluk wilde alleen, dat zijn in Atjeh geleerd Maleisch door de Ambonsche schooljeugd niet werd begrepen en dat de Predikant aldaar weigerde zijne preeken voor te lezen, waarom hij naar het Vaderland opgezonden werd. Sindsdien leverden de vaderlandsche personen eene reeks van Maleische schoolboekjes (§ 91), woordenlijsten, spraakkunsten, vertalingen van stukken van den Bijbel, alles grootendeels te Batavia vervaardigd. Veel ander vertaalwerk van dezelfde soort voor school en kerk bleef in portefeuille zonder de pers te bereiken. Zoo vermaakte Camphuijs in 1695 aan de Buitenkerk een geschreven Maleisch psalmboek, bestemd om door den Voorlezer te worden geciteerd en voorgezongen. Evenzoo berustten bij de Maleische kerk geschreven exemplaren van gedeelten van den Bijbel en bij den Kerkeraad het manuscript van Leydecker's groote woordenboek. Nagenoeg al dergelijke vertaalarbeid werd verricht door kerkelijk personeel. Jan van Hasel, die in Coen's tijd Shahbandar was, en de geleerde Herbert de Jager mogen uitzonderingen worden genoemd, evenals Rumphius op Ambon.

§ 1391. In 1669 begon men te Batavia het voorbeeld van Holland te volgen door het herdrukken met Romeinsche letter van

Danckaerts' Heidelbergischen catechismus in het Maleisch, die niet zoozeer bestemd was voor de kleine gemeente der hoofdstad als wel voor de Oostersche provinciën. Daarop volgden andere soortgelijke werkjes, steeds in Romeinsch karakter. Camphuijs besloot, denkelijk in samenwerking met Herbert de Jager, om over te gaan tot het drukken met Arabische letter en zette daartoe een lettersnijder aan het werk, maar door het overlijden der beide hoofdpersonen had deze arbeid geen voortgang. Nadat nu tusschen 1731 en 1733 te Amsterdam Leydecker's bijbelvertaling, voltooid door P. van der Vorm, was verschenen, eene vertaling, die volgens Van Imhoff „onleesbaar” was wegens de vele Arabische, Perzische en andere uitheemsche woorden, welke de vertalers hadden gebruikt om begrippen uit te drukken waarvoor het Maleisch geen term bezat, besloot deze autoriteit tijdens zijn onvrijwillig verblijf in Nederland om zelf de koe bij de horens te vatten. Hij wist Heeren Majores te bewegen tot een besluit, om te Batavia en te Colombo de noodige boeken te laten drukken voor de inlandsche kerken, schafte de vereischte letters aan en nam zettters in dienst, die daarmee vertrouwd waren. Hoe ver zijne plannen reikten, blijkt wel aardig daaruit, dat men in Terkampi's te Batavia verschenen dichtwerkjes enkele citaten uit Homerus en Pindarus aantreft, gedrukt met Grieksche letters, die door Van Imhoff uit Holland moeten zijn meegenomen voor de theologische werken of klassieke schrijvers, die hij zich voorstelde ten behoeve van zijn Seminarium in het licht te doen geven.

§ 1392. Reeds terstond na zijn terugkeer in 1743 werd een Maleisch woordenboekje in Arabisch karakter ter perse gelegd, hetwelk voor degenen, die alleen het straat-Maleisch verstonden, de moeilijke „bijbeltaal” van Leydecker zou verduidelijken. Door de ziekte en het afsterven van het drukkerijpersoneel binnen het Kasteel werd deze arbeid zeer vertraagd. Eerst nadat in 1745 de inlandsche drukkerij was overgebracht naar een paar huisjes naast het Seminarium op de Verburchsgracht, verscheen dat woordenboekje in 500 exemplaren, waarvan

er geen een bewaard is. Gelijktijdig met dezen sleutel tot Leydecker's bijbelvertaling was de Maleische catechismus in 500 exemplaren ter perse gelegd, het oudste nog aanwezige Indische drukwerk in Arabisch karakter, met opdracht van Ds. Carel Braarda aan Van Imhoff, gedateerd 20 Juni 1746 (zie onze photo H 7). Daarna verschenen een paar theologische werkjes en eene Maleische spraakkunst van Braarda, en na de opheffing van het Seminarium zag in 1756 het Oude Testament van Werndly, Braarda en D. Schieber het licht. Door dezen uitslag aangevuurd, bood toen de G.-G. Mossel aan, op eigen kosten evenzoo het Nieuwe Testament in Arabisch karakter te laten drukken, welke arbeid van J. M. Mohr en H. P. van de Werth in 1758 gereed kwam. Thans had men dus een complete Maleischen Bijbel met eigen karakter in vijf deelen, die echter al even moeielijk verstaanbaar was als Leydecker's Bijbel met Romeinsch karakter. Maar nu waren de lettertypen vrijwel versleten. Men drukte in 1761 nog eene Regeeringspublicatie in Arabisch karakter, doch de latere Maleische werkjes, die in den Compagniestijd te Batavia zijn verschenen, vertoonen weer het Romeinsch karakter.

§ 1393. Evenmin als de Maleische gemeente van Batavia was de Portugeesche een afzonderlijk kerkgenootschap. Zij vormde enkel een onderdeel der Hervormde kerk; haar bestuur was de Bataviasche Kerkeraad; hare armenmiddelen vloeiden in de kas der Hervormde Diaconie. Alleen in zoover was zij onderscheiden, dat zij eigen Predikanten bezat en eene eigen kerkekas, totdat Van Imhoff die kas in 1745 samensmolt met het kapitaal der Hollandsche en Maleische kerken (§ 551).

§ 1394. De Regeering zag in den aanvang, zooals te begrijpen is, het Portugeesch element te Batavia met geen bijster vriendelijk oog aan, en toen Ds. Nicolaus Molinaeus, die vijf jaar lang den Portugeeschen dienst te Paliacate had geleid, in 1633 aanbood in dezelfde taal te Batavia te preeken, werd zulks afgeslagen op voorwendsel dat de Maleische godsdienst-oefening daaronder lijden zou. Nadat echter de Kerkeraad

verklaard had, dat de Portugeesche preek zou strekken tot „stichtinge van de inlantsche mardijckers alsmede van de lijfeijgenen van de Comp. ende borgers, die geboortigh zijn van Manilha, Goa, Macao, Cochin, Ceylon, Malacca ende St. Thome” ¹⁾ en die van de kust van Cormandel, gaf de Regeering toe, zoodat den 14 Mei 1634 de eerste Portugeesche preek plaats vond in de loods, die voor den Maleischen dienst bestemd was (§ 556). Maar de ongunst der Regeering week zoo spoedig niet. Toen Abraham Rogerius, de schrijver van het nog heden hooggewaardeerde werk „Open Deure tot het verborgen Heydendom”, na elf jaar te Paliacate te hebben gestaan en vijf jaar de Portugeesche gemeente van Batavia te hebben bediend, in 1647 den wensch uitdrukte om te repatriëren, tenzij de Regeering hem wilde waarborgen, dat hij niet overgeplaatst zou worden, in welk geval hij bereid was tot het einde zijner dagen te Batavia te blijven, verkoos

§ 1395. de Regeering dit billijk verzoek van de hand te slaan. De ijverigste Portugeesche Predikant is wellicht Joan Ferreira A. d'Almeida geweest (§ 222), een gewezen Jezuïet, die op 6 Maart 1651 als Krankbezoeker zijne opwachting in Kerkerade maakte, komende van Malaka, en te Batavia werd geplaatst, waar hij vervolgens Proponent en in 1656 Predikant werd. Na eenige jaren dienst op Ceilon en Malabar keerde Ferreira naar Batavia terug, waar hij 11 Juni 1663 zitting nam in den Kerkeraad. Pas den 16 Sept 1689 werd hij op verzoek wegens afnemende krachten van den predikdienst ontheven om zich uitsluitend aan vertaalwerk te wijden. Een paar jaar later overleed hij. De gansche periode der ontwikkeling van het Mardijkerdom heeft hij derhalve meegemaakt. In 1654 schreef de Kerkeraad, dat tot dusver de propaganda onder de inlandsche bevolking van Batavia niet zeer geslaagd was; nog bij Ferreira's leven echter kon dit college getuigen, dat door diens „onvermoeijden ijver en neerstigheijt de

1). Men merke op, dat hier enkel vijandelijke plaatsen worden opgenoemd. Deze Portugeesch sprekende slaven waren derhalve niet gekocht maar gevangengenomen. Zie § 832 en 957; ook hierbeneden § 1419.

gemeijnte van de Portugesche taal verwonderlijk door Gods medewerckenden zegen is aangegroeijd". Het zou kunnen zijn, dat zijn karakter van gewezen Roomsche priester veel heeft bijgedragen tot zijn invloed op de Mardijkers. Deze Predikant nu kreeg in 1664 (het jaar na den vrede met Portugal) vergunning, om voor het eerst het Avondmaal te bedienen in het lokaal en het dialect der Portugesche gemeente. Toen hij twee jaar later den Kerkeraad verzocht, dat er Ouderlingen en Diakenen uit die gemeente zouden worden gekozen, ondervond hij eene botte afwijzing — men wilde blijkbaar geene „swarten" naast zich in de kerkelijke colleges zien (§ 978).

§ 1396. Intusschen nam de Portugesche gemeente steeds toe. De godsdienst oefeningen op Zondag en Woensdag bleken niet voldoende; sedert 1665 werd elken Zondag tweemaal voor haar gepreekt, waarbij weldra de Vrijdagavonddienst kwam aan het wachthuis buiten de Jassembrug, uit hetwelk de Buitenkerk is ontstaan (§ 561). In 1698 schat de Kerkeraad het aantal leden der Portugesche gemeente op 4.000. Over het toenemend aantal „leermeesters" spraken wij boven (§ 1387). In 1705 merkt de Regeering op, dat sedert 1688 te Batavia meer dan 4.000 personen op hunne belijdenis (dus als volwassen personen, ongerekend de pasgeboren kindertjes) bij de Portugesche gemeente zijn gedoopt; het aantal catechisanten was toenmaals steeds 2 à 300. De godsdienst oefening had echter dit eigenaardige, dat er gepreekt werd in zoogenaamd hoog Portugeesch, dat is in eene taal met vormveranderingen en een rijkeren woordenschat, welke voor de gemeente even moeilijk was te volgen als eene preek in zuiver Nederlandsch dit is voor eene boerengemeente in Zuid-Afrika. Met het zingen ging het nog wonderlijker. De Portugesche gemeente blaakte van zanglust, maar een gedrukt gezangboek bestond er in hare taal nog niet, zoodat, zegt de Kerkeraad in 1701, naast en door de Portugesche gezangen heen, welke uit gecopieerde exemplaren werden aangegeven, tegelijk de Nederlandsche werden uitgedalmd, die niet enkel andere woorden maar ook andere wijzen hadden;

„den eenen bid meenigmaal en den anderen daarentegens dankt in zijn gesang”. De Regeering vond echter die cacophonie zoo erg niet, want, verklaarde zij met zonderlinge onbevangenheid, de meeste Mardijkers, die lezen hadden geleerd, waren immers aan het Nederlandsch gezangboek gewend — en overstemden derhalve met hunne geestdriftig uitgeboezemde psalmen, waarvan zij helaas geen woord begrepen, het flauwere Portugeesche tegengezang der analphabeten.

§ 1397. Wanneer dit de officieele belangstelling heette in den bloeitijd der Portugeesche gemeente, dan kan men nagaan hoe gloeiend zij later was. De taalkwestie gaf aan de gansche godsdienstoefening iets zeer bizars. In 1708 verklaren de Portugeesche Predikanten zelven met zekeren trots, dat het heele godsdienstonderwijs der Mardijker kinderen in het Nederlandsch plaats heeft, ofschoon de stumpers enkel Portugeesch verstaan, en dat, wanneer een der ambtsbroeders verhinderd is te preeken, een collega van de Hollandsche gemeente zonder blikken of blozen diens plaats op den Portugeeschen kansel inneemt. In 1753 lezen wij evenzoo, dat de catechisatie in het Weeshuis in het Nederlandsch geschiedt, ofschoon vele kinderen dit niet verstaan, en nog in 1811 werden op de school van het Armhuis naast elkaar gebruikt de Portugeesche Catechismo Domingo en een Nederlandsche catechismus en verdere Nederlandsche leer- en leesboekjes.

§ 1398. De ijver der Portugeesche gemeente, die omstreeks 1700 nog zoo onstuimig was, begon sedert 1740 zeer te luwen. Het kerkbezoek werd voortdurend geringer. In 1768 blijkt, dat tot de Portugeesche gemeente personen behooren, die niet eens gedoopt zijn. In 1770 werd de voorlezing in de Buitenkerk op Donderdagavond afgeschaft, omdat er doorgaans geene toehoorders waren; in 1777 het aantal predikbeurten verminderd; in 1781 het personeel der Binnenkerk besnoeid; in 1797 het aantal leermeesters (over wier onbekwaamheid al lang was geklaagd) op acht teruggebracht. Daarbij kwam, dat het aantal Predikanten aan sterke schommelingen onderhevig was. De bekendsten hunner zijn Jacobus

op den Akker, Jacobus Canter Visscher en Johannes Mauritius Mohr. Soms vindt men bij de reeds slinkende gemeente vier Predikanten werkzaam, soms daalt dit cijfer tot één. Zooals reeds Valentijn klaagt, vond de Regeering er nooit bezwaar in om een Predikant, die zich de moeite had getroost eene vreemde taal te leeren, met een dienst te belasten, waarbij zijne taalkennis overbodig was. In 1801 en volgende jaren was er heel geen Portugeesch Predikant meer, totdat Adriaan Zomerdijk, de leeraar bij de Maleische gemeente, zich deze taal genoeg eigen had gemaakt om in 1804 als zoodanig op te treden. In 1807 kreeg hij Abraham Anthonijs Engelbregt naast zich, maar het jaar daarop overleden beiden en bleef er enkel een voorlezer in de Portugeesche taal over. In 1815 was er ook geen Portugeesche catechiseermeester meer te bekomen. Na het herstel van het Nederlandsch gezag heet de gemeente anno 1816 met de Maleische vereenigd te zijn, iets waarvan wij geen bewijs hebben kunnen vinden. De op 25 December van dat jaar overleden J. C. Supper heette echter Predikant der Maleische en Portugeesche gemeente. Bovendien bestond na 1816 nog de gemeente van Toegoe.

§ 1399. De Portugeesche gemeente van Toegoe beoosten Batavia is haren oorsprong verschuldigd aan de toewijzing van zekere perceelen land aldaar in 1661 aan een aantal Christen Bengaleezen en Cormandelers of „kustzielen”. Anno 1676, toen het aantal Christen gezinnen aldaar 40 à 50 bedroeg, werd er een leermeester geplaatst, die te zijnen huize school hield. Eene halve eeuw later, 1735, bedroeg het aantal volwassen doopelingen te Toegoe 134 en het aantal lidmaten 19; men bouwde er dat jaar eene steenen kerk, die door de opgestane Chineezers in 1740 werd verbrand. Maar in 1744 liet de Landdrost Justinus Vinck eene nieuwe kerk zetten op zijn land aan de Toegoe-rivier, welke anno 1747 door Mohr werd ingewijd en wier onderhoud later als een servituut rustte op het land Tjilingtjing. Tweemaal per jaar kwam een Portugeesch Predikant uit de stad het Avondmaal daar bedienen. De gewone dienst werd door een Krankbezoeker verricht,

maar reeds in 1747 wordt alhier behalve een Portugeesche ook een Maleische dienst vermeld. Dezen leer- en tevens schoolmeester treffen wij te Toegoe nog in 1817 aan; hij zal er sindsdien wel bestendig zijn. Wij vernemen omstreeks 1830 dat de Toegoeneezen een hoed dragen en zich liefst in het zwart kleeden, dus evenals oudtijds de Portugeezen. Door hare afzondering (de plaats is nog heden moeielijk te bereiken, dank zij de eigenaardige wegen in de Bataviasche Ommelanden) heeft zich bij deze gemeente het Portugeesch het langst gehandhaafd (§ 969).

§ 1400. Ten behoeve van de Bataviasche scholen en kerken is natuurlijk van ouds af (§ 964) veel vertaalwerk in het Portugeesch verricht, waarvan een groot gedeelte nooit de pers heeft bereikt, terwijl andere werkjes hetzij in Nederland hetzij te Batavia gedrukt zijn. De belangstelling in dergelijken arbeid was niet bijster groot. Toen Ferreira, die wel het vlijtigst vertaald heeft, zijne vier Evangeliën en Handelingen, uit het Spaansch in het Portugeesch overgezet, den Kerkeraad aanbod, vereerde dit college hem eene belooning van 30 Realen, waar de Regeering nog 50 bijdeed. Zijn Nieuwe Testament genoot de onderscheiding, om anno 1681 te Amsterdam buitengewoon slecht te worden gedrukt, zoodat het vrijwel onbruikbaar was. Deze uitgave werd toen herzien door de Predikanten Th. Zas en Jac. op den Akker; hunne verbeterde uitgave verscheen anno 1693 te Batavia en is later zoowel in Holland als alhier herdrukt.

§ 1401. Ferreira's Oude Testament had de Regeering geweigerd te drukken. Het bleef in portefeuille, werd door Op den Akker voltooid en verbeterd en door de Deensche missionarissen in 1719 en volgende jaren te Tranquebar bij gedeelten ter perse gelegd. Van Imhoff vatte dien druk te Batavia op, nadat J. M. Mohr en L. A. Behmer den Portugeeschen tekst nogmaals hadden herzien, zoodat dit Oude Testament van 1745 tot 1753 op de drukkerij van het Seminarium in het licht werd gegeven, waarmee derhalve een complete Portugeesche Bijbel voorhanden was. Reeds waren in 1703 alhier 150 Portugeesche

psalmen van Jac. op den Akker met noten gedrukt, waarvan geen enkel exemplaar bewaard schijnt. Onze photo (H 6) van een blaadje Portugeesche psalmen is naar den druk in 1747 bij den Bataviaschen Stadsdrukker, maar ook deze uitgave moet uiterst zeldzaam zijn, want anno 1762 was de Portugeesche gemeente weer zonder gezangboek. Van der Parra bood toen aan, het op zijne kosten te laten herdrukken, evenals hij in 1773 den herdruk van het Nieuwe Testament voor zijne rekening nam. Wij voor ons zouden al deze bibliographische zeldzaamheden gaarne ruilen voor de in 1672 te Batavia gedrukte fabelen van Aesopus in het Portugeesch door Ferreira of het A-B-boekje van 1788, maar onze lezer kan wel nagaan dat oude Bataviasche schoolboekjes totaal onvindbaar zijn.

§ 1402. Het schoolwezen der Compagnie had natuurlijk overeenkomst met dat in Nederland, in zoover de school een Christelijk karakter droeg, het onderwijs allereerst den godsdienst beoogde, de onderwijzers onbekwaam, de lokalen ongeschikt, de leermiddelen gebrekkig waren. Te Batavia werd echter de moeielijkheid, om op deze wijze de jeugd te onderrichten, nog verzaamd door de taalkwestie. Hoe men deze kwestie oploste of ontweek en welke taal op de scholen gebruikt werd, is niet altijd te zeggen. Wanneer wij bijvb. de benoeming tot schoolmeester vernemen van iemand met den naam Jan Pietersen, kan dit even goed een geboren Nederlander zijn als een Mardijker zonder een druppel Nederlandsch bloed of de minste kennis van de Nederlandsche taal, en behalve Nederlandsche schoolboekjes waren er van ouds Maleische en Portugeesche. Ook heeft niemand van hen, die Oud-Batavia bezochten en beschreven, den staat van het schoolonderwijs de minste aandacht waardig gekeurd, zoodat men uit verspreide aanduidingen moet opmaken, hoe het daarmee gesteld was.

In het algemeen kan men zeggen dat, als een gevolg van den meerderen ijver voor den godsdienst, het onderwijs in de 17e eeuw alhier grootere belangstelling genoot dan in de 18e.

§ 1403. De eerste Indische schoolmeester, van wien onze oude stukken gewagen, was Johannes Wogma, dien Matelief in 1607 op Ambon plaatste. De instructies voor Gouverneur-Generaal en Raden van 1609 en 1617 gelasten reeds de bevordering der bekeering van Onchristenen, de „leering van derzelver jonge jeugd” en de „opbouwning van goede scholen”. Wij zien ook in het oude fort Jacatra reeds eene school (§ 35), waar meester Jan van den Brouck op een betrekkelijk zeer hoog salaris in het Nederlandsch onderwijs gaf aan jongens en meisjes van Europeeschen en Aziatischen landaard, en in het nieuwe Batavia eene dergelijke school (§ 91), tevens kostschool of weezeninrichting en verbonden aan een „vrouwenhof”. Wij vernamen tevens, hoe de groote nieuwe school bewesten de rivier, die veel geld had gekost, aan de Engelschen werd verkocht en afbrandde, en dat de school aan de Heerenstraat (§ 225) in 1632 werd opgeheven. In 1635 bestonden er slechts drie scholen: de armenschool van den Krankbezoeker Isaac Minne, de school van Meester Cornelis (§ 223) en die der Compagnies slavenkinderen (§ 221; 658). Men mag dus wellicht aannemen, dat de kinderen van ambtenaren en burgers particulier onderwijs genoten, dat de ouders er genoeg van hadden gekregen om hunne kinderen op de in alle opzichten zeer gemengde Compagniesscholen te plaatsen, waarbij ook de taalkwestie wel van grooten invloed zal zijn geweest, en dat deze afkeer van de Europeesche gemeente tegen het Compagniesonderwijs de oorzaak is geweest van het mislukken der „groote school”.

§ 1404. Voortaan droeg de Compagniesschool den stempel van armenschool. Het onderwijs was daar kosteloos. Soms betaalde men wel iets, maar waarom en waartoe, blijkt niet. In het geheel bestonden er in de 17e en 18e eeuw zes of zeven Compagniesscholen, de eene wat vroeger geopend, de andere wat later, eene enkele een tijdlang opgeheven en daarna hersteld. Dit waren binnen de stad: die in het Weeshuis (§ 586), die van het Armhuis, die op de Rhinocerosgracht bezuiden het Chineesch Hospitaal (§ 540) en die aan de westzij der

stadsbinnengracht in het noorderdeel van blok S 2, tegenover het latere kruithuis Petruszorg. Deze laatste school, oudtijds betiteld als de school in het Bandaneesch kwartier, waar Meester Cornelis in het Maleisch les had gegeven, werd vervolgens de belangrijkste van alle, toen de kinderen der Mardijkers van de Oostervoorstad er in het Portugeesch les kregen. Zij telde in 1691 niet minder dan 230 leerlingen en wordt sedert aangeduid als de school binnen de Rotterdammerpoort. In 1812 stond zij leeg en werd toen verkocht. De echte schoolbuurt was evenwel de Rhinoceros- of Spinhuisgracht westzijde, waar men drie Compagnieesscholen had en nog bovendien de Chineesche school van het Chineesch Hospitaal (§ 636). Buiten de muren waren er drie Compagnieesscholen: die in de Zuidervoorstad bij het fortje Buren, later verplaatst, die buiten de Utrechtsche poort aan de noordzij der Ammanusgracht en die buiten de Rotterdammerpoort, welke misschien pas in het laatst der 18e eeuw is geopend ter aanvulling van de school aan de ongezonde gracht binnen die poort.

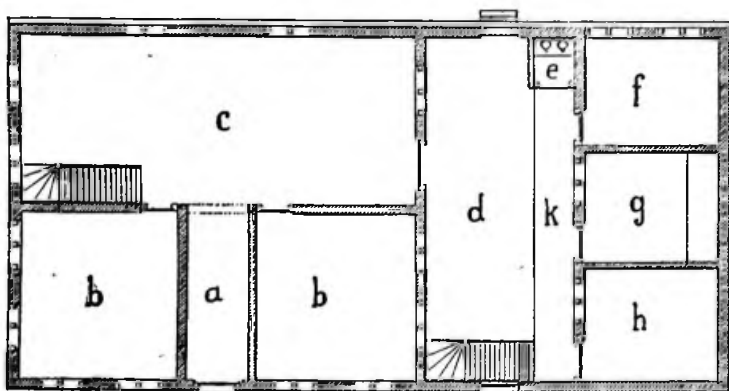
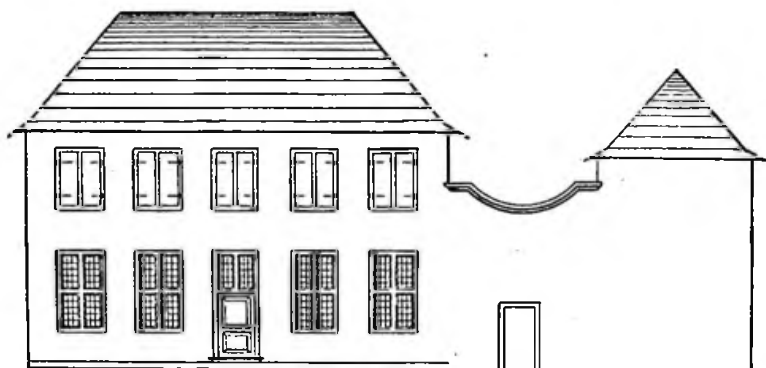
§ 1405. Omtrent het aantal leerlingen dezer scholen verluidt verder niets, totdat in 1778 eene krampachtige poging werd gedaan om het onderwijs en daarmee de evangelisatie te bevorderen. Met zoeten dwang werd toen de schoolbevolking opgedreven tot 549 „stux” jongens en meisjes, daaronder Chineesjes, Mohammedaantjes en slavenkinderen. In 1800 was het totaal beneden de 200 gedaald. Anno 1812 schijnt nog alleen de school in het Weeshuis en die van het Armhuis te hebben bestaan; deze laatste telde slechts 16 leerlingen, meest meisjes, die er naaiwerk kwamen leeren. De school in het Weeshuis bestond nog in 1820. Die bezuiden het Chineesch Hospitaal werd datzelfde jaar afgebroken.

Het toezicht op de scholen berustte bij den Kerkeraad. Bij de oprichting der eerste Latijnsche school in 1642 werd echter een College van Curatoren en Scholarchen ingesteld, dat voortaan dit toezicht uitoefende en, bij het tanen van het aanzien des Kerkerads, meer en meer diens plaats innam

ten aanzien van het onderwijs, zoodat het kerkelijk college geheel buiten bemoeiing met de tweede Latijnsche school werd gehouden. Echter liet Camphuijs in 1684 weer een schoolreglement van de Kerk uitgaan. In 1778 kregen Curatoren en Scholarchen naar aanleiding der prijsvraag van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen omtrent de middelen tot uitbreiding van het Evangelie, het toezicht op het onderwijs in geheel Indië. Er had toen op 1 Aug. 1778 in de kerk te Batavia het eerste openbare examen van de schooljeugd plaats „in het leezen, schrijven, cijfferen, cathecizeeren en zingen”, waarbij niet alleen de beste leerlingen maar ook de beste onderwijzers prijzen ontvingen. Dat is later herhaald, doch spoedig zijn Curatoren en Scholarchen weer ingeslapen en hebben niets meer van zich laten vernemen.

- § 1406. Wat men in Nederland van de school verwachtte, blijkt uit de instructie, die de Amsterdamsche Kerkeraad in 1611 voor de Indische schoolmeesters opstelde: zij zouden onderwijs geven in lezen, schrijven en godsdienstleer. De Bataviasche Kerkorde van 1643 gaat echter verder en neemt in het leerplan eerstens den godsdienst op, tweedens gehoorzaamheid, derdens lezen, schrijven en rekenen, vierdens goede manieren en Nederlandsche taal. Dat beoefenen van de deugd der gehoorzaamheid was vooral eene zaak van belang op de scholen van het Wees- en het Armhuis, waar de kinderen eerbied leerden bewijzen aan den Binnenvader en de Regeering „als van God aangesteld”. Den meester werd uitdrukkelijk voorgeschreven er op toe te zien, dat zijne pupillen op straat voor „alle deftige lieden” hun hoedje afnamen, en net zoo „umble” zouden doen als Uriah Heep, die met zulk uitnemend gevolg de armenschool had bezocht. Het reglement van 1684 eischt, dat de schoolmeesters zullen zijn van de ware religie, dat zij „alle gedruckte boecken en geschreven papieren promptelijk leesen” kunnen, eene goede hand schrijven, de psalmen Davids
- § 1407. zingen en „redelijk cijfferen”. Zooals bekend, werd vooral op mooi schrift gelet en het is een feit, dat vele Mardijkers goed hadden leeren schrijven. Zelfs op Formosa is van schrijven

PLAN EENER COMPAGNIESSCHOOL 1740

0 1 2 3 4 5 6. ROEDEN.

LEGENDA : a. Gang; b b. Woonkamers; c. Schoolvertrek; d. Binnenplaats; e. Gemakhuis;
f. Hok voor brandhout en water; g. Kombuls; h. Dispens; k. Balkon der
bovenverdieping.

zooveel werk gemaakt, dat aldaar nog een honderd jaar lang na de vernietiging der Compagnies nederzetting de landstaal werd geschreven met Oud-Hollandsch karakter. In 1778 nam men geen genoegen meer met dit sober program en drong de Regeering aan op de uitzending van één goeden meester en één goeden ondermeester, beiden op een behoorlijk salaris. Het blijkt niet, dat daaraan gevolg werd gegeven. De woning van den meester was in het schoolgebouw, zooals (photo K 17) op Rach's plaat van de Spinhuisgracht en op nevensgaanden plattegrond is te zien, waaruit ook blijkt, hoe bekrompen de localiteit was en dat er oudtijds geene klassenafscheiding bestond. Behalve vrije woning genoot de meester een rijksdaalder of 8 à 10 per maand. In 1812 wordt het salaris van den meester in het Weeshuis verhoogd tot 12 Realen.

§ 1408. Van hoe gering belang de taalkwestie werd geacht en hoe machinaal het onderwijs geschiedde, volgt wel daaruit, dat ook slavenkinderen werden toegelaten en dat men in 1778, tegelijk met de poging om het Nederlandsch op de scholen meer ingang te doen vinden, Mohammedaansche en Chineesche kinderen naar de scholen lokte, waar zij dan uit Christelijke boekjes lezen zouden leeren. Hiervan, dacht men, zou een bovennatuurlijke invloed uitgaan ten bate hunner bekeering, al begrepen de stumpers geen woord van den inhoud. Een inlandsch soldaat leert immers ook wel een woord als „bovenbandschroef” zoowat nazeggen en dat voorwerp tegelijk heel precies aanwijzen; waarom zouden dus inlandsche kinderen den catechismus niet in het Hollandsch leeren? In 1786 eerst zag men van de poging af om op alle scholen alleen Nederlandsche vragenboekjes te gebruiken. Voortaan zou op ééne in het Maleisch, op eene andere in het Portugeesch les worden gegeven; in 1788 werden twee scholen voor het Portugeesch bestemd, eene voor het Maleisch.

§ 1409. Eerst in 1778 is er sprake van eene verdeeling in klassen, zoodanig dat de kinderen pas in de hoogste klasse rekenen leerden. In plaats van eene klok gebruikte men bij de lessen een halfuurglas. Vacantie behalve de Zon- en feestdagen

en de „verovering” op 30 Mei was niet bekend. Onder de leermiddelen speelden plak en roede natuurlijk eene voorname rol. Bij den Kerkeraad was een depot van stichtelijke boekjes, Nederlandsch, Maleisch en Portugeesch, dat in den regel vrij goed was voorzien, terwijl bijvb. aan A-B-boekjes groot gebrek bestond. De school in het Weeshuis bezat in 1724 slechts drie rekenboekjes van Bartjens, twee leien, negen griffels en heel geen schoolbord. De kinderen leerden blijkbaar schrijven met pen en inkt naar een voorbeeld, dat de meester op hun papier schreef, maar het rekenonderwijs kan op deze manier al heel weinig hebben beduid. In 1788 worden ten behoeve van het onderwijs te Samarang (waar anno 1779 tweehonderd leerlingen heetten te zijn) zes leien en twaalf griffels aangevraagd. En zoo is dit openbaar onderwijs blijven voortsukkelen, totdat na het herstel van het Nederlandsch gezag eene organisatie werd begonnen door den Duitschen § 1410. Professor C. G. C. Reinwardt. De eerste school van beter gehalte werd 24 Febr. 1817 geopend ¹⁾. In den beginne kostte het veel moeite om de leerlingen te wennen aan geregeld schoolbezoek en de ouders aan het betalen van schoolgeld. De zaak werd destijds zoo zwaar opgevat, dat over het schoolexamen van 1825 ettelijke kolommen in de Bataviasche Courant staan; na afloop van dat examen kwamen de schoolcommissie, het personeel en de twee beste leerlingen bij den Gouverneur-Generaal te eten! Als een gevolg van het beter

1). Deze school stond aan de zuidzijde van het paleis aan het Waterlooplein. Einde 1818 zakte zij in. Toen is de school aan den Schoolweg gebouwd. De hoofdonderwijzer alhier, H. van Kraaijenoord, hield in 1826 en volgende jaren tevens kostjongens in zijn huis op Kramat.

Bovendien werd in 1818 eene Gouvernmentsschool in de stad geopend, in de zoogenaamde Koestraat, welke echter eenige jaren later is opgeheven wegens het slechte schoolbezoek.

Einde 1832 werd naast de school te Weltevreden eene andere geopend voor niet-betalende leerlingen, die tevoren samen met de betalende hadden schoolgegaan.

Inlandsche Gouvernmentsscholen bestonden in de residentie Batavia nog in 1860 niet.

onderwijs kon in 1830 een klein ambtenaarsexamen worden afgenomen. Men sukkelde echter nog met de zeer ongeschikte Hollandsche leesboekjes, zoodat in 1829 eene oproeping verscheen voor het samenstellen van schoolboekjes voor de Indische jeugd. Tien jaar later moest deze oproeping worden herhaald. Vooral bij het aanvangsonderwijs had men behoefte aan Indische „leestafels” en leesboekjes. De onderwijzer A. C. Oudemans zond toen eene beantwoording in, die de goedkeuring der schoolcommissie verwierf, maar de eerste Indische schoolboekjes waren toch die van D. C. de Bruin. De traktementen der onderwijzers waren miserabel. In de Java-bode van 27 Maart 1861 klaagt er een, dat hij na 20 dienstjaren nog maar 250 gulden heeft; een pensioen van 1350 gulden was zijn vooruitzicht; de onderwijzers zijn „de ware paria's onder de Indische ambtenaren” jammert hij.

- § 1411. Behalve bovenvermelde Compagniesscholen die, zooals gezegd, alle het karakter van armenschool droegen, waren er particuliere, waaromtrent zeer weinig verluidt. In 1674 zijn er te Batavia zes Europeesche burgers als schoolmeester gevestigd; het aantal particuliere scholen was toen echter achttien, zoodat er twaalf door Mardijkers werden beheerd. De eenige eisch, welken de Regeering aan deze meesters stelde, was het lidmaatschap der Hervormde kerk. Uit 1778 en 1779 hebben wij gedetailleerde opgaven. Er waren toen zes particuliere Nederlandsche scholen, waarvan de belangrijkste was die van Isaac Boterkoper op de Roëa Malaka, met 48 jongens, 21 meisjes, 13 Chineezen, 13 Mohammedanen en slaven. Op deze school ging o.a. Radermacher's zoontje. Op de Tijgersgracht was de school der weduwe Brandes (denkelijk familie van den Predikant van dien naam), waarop behalve haar zoontje slechts dertien meisjes uit de deftigste familiën gingen, daaronder de achtjarige Maria Wilhelmina Senn van Basel, stiefkind van Alting, die op 1 Aug. 1778 een prijs voor vlijt en goed gedrag ontving, de Brieven van Mevrouw de Chapones, evenals al de andere leerlingen dezer deftige school, terwijl over de verdere scholen de prijzen

dunnetjes gezaaid werden. Slechts vijf jaar later trouwde dit kind met Nicolaus Engelhard. Wij vertoonen onder onze photo's haar portret (L 7) van omstreeks 1794. Zij overleed 27 Dec. 1822 en ligt op Tanahabang begraven.

§ 1412. Behalve deze Nederlandsche scholen vond men in 1779 vijf onder Mardijker schoolmeesters, alle met zeer weinig leerlingen. Het tarief der particuliere scholen was: drie Rds. per maand in de hoogste klas, twee in de tweede en anderhalf in de eerste. De meesters hadden echter dikwijls moeite om hun schoolgeld binnen te krijgen. In 1788 is de beste school die van Pieter Munk op Molenvliet; in 1798 bestaat er geene school meer voor kinderen uit de betere klasse en in 1800 zijn van de nog resterende zeven particuliere scholen zes in handen van Mardijkers. Hendrik Baatenburg, „Burger schoolhouder” op de Voorrij buiten de Rotterdammerpoort (eene echte frikkadellenbuurt), adverteert in 1810 dat hij kinderen in den kost neemt om spellen, lezen, schrijven, rekenen en Hollandsche taal te leeren. Evenzoo dat hij een „avondcollegie” in het rekenen wenscht te openen voor jongelieden. In 1811 opent iemand eene school voor de Fransche taal, in 1813 de zendeling W. Robinson eene op Molenvliet, waar schrijven, rekenen, aardrijkskunde, Engelsch en Latijn zouden worden geleerd, een program, dat blijkbaar meer rekening hield met 's heeren Robinson's capaciteiten dan met de behoefte der leerlingen. Zoo waren er destijds nog andere particuliere schooltjes.

§ 1413. Van het gehalte der Europeesche onderwijzers kan men zich eene voorstelling maken uit de omstandigheid, dat Meester Jan van den Brouck in Jan. 1622 werd opgevolgd door een gewezen bootsman, thans voorzanger en koster. Onze bootsman van 1622 vindt zijn tegenhanger in het rekest van een Amsterdammer, anno 1741, om ontslag uit den Compagniesdienst als timmerman in het Ambachtskwartier. Deze vriend gaf namelijk aan de kinderen van „de deftigste deeser stad” in zijne vrije uren les in godsdienstleer, schrijven, rekenen en boekhouden, en wenschte voortaan schaaf en beitel vaarwel

te zeggen, om zich uitsluitend aan zijne paedagogische plichten te wijden.

Men had echter ook huisonderwijs. Tappen, die uit Anhalt aan de Saale was, vertelt in zijne levensbeschrijving hoe hij als soldaat te Batavia anno 1677 en '78 les gaf aan de kinderen van den Raad Extraordinair van Indië Anthonij Paviljoen en wel in zingen, muziek, rekenen en Latijn. Hij verstond geen Hollandsch, zoodat lezen en schrijven van het program moesten worden geschrapt. Voor het Latijn zal wel ergens eene spraakkunst opgeduikeld wezen. Zoo verhaalt J. de Bucquoy in zijne levensbeschrijving, hoe hij in 1724 te Batavia privaates gaf in wiskunde, een vak dat hij als Landmeter natuurlijk verstond. Ook vindt men gevallen, dat een gouverneur uit Europa werd ontboden.

§ 1414. Maar de heele omgeving thuis was noodlottig voor de jeugd. De moeder had veelal niets geleerd en liet het kind opgroeien onder slavenkinderen „Daar is”, schrijft nog in 1820 iemand in de Bataviasche Courant, „in de jaren der kindschheid hier weinig verschil in de opvoeding van dengenen, die bestemd is de pijp te roken, en van hem, die bestemd is dezelve aan te steken”. De slaven, temidden waarvan het kind leefde, bedierven niet enkel zijn karakter maar hielden het ook gestadig voor, dat leeren immers niet hoefde, want dat pa rijk genoeg was. Vandaar dat vanouds de kinderen zoo mogelijk naar Holland ter opvoeding werden gezonden, waar het „Indisch kind” al spoedig eene weinig benijdenswaardige vermaardheid kreeg (§ 989). Dat deze kwade naam niet onverdiend was, leiden wij daaruit af, dat men later de kinderen reeds op zeer jeugdigen leeftijd, 4, 5 of 6 jaar oud, naar Europa zond, voordat de huiselijke omgeving hen onherstelbaar had bedorven ¹⁾. We vinden al zeer vroeg gevallen, dat de ouders repatriëeren ter wille van de opvoeding der

1). Nog in 1849 verklaart de Hoofdcommissie van Onderwijs, dat de opvoeding der kinderen thuis meestal volkomen wordt verwaarloosd; dat de ouders hen eenvoudig aan de baboe overlaten en dat er, wanneer ze op school komen, haast niets mee aan te vangen is. In verband

kinderen; daar klagten Heeren Zeventienen al omstreeks 1660 over. Ook gaf men de kinderen mee aan eene bevriende familie, met een of twee slaven voor de oppassing aan boord. Dan werden ze in Holland in den kost gedaan, dikwijls niet te best en veel te duur. Bij hun terugkeer naar Indië werden zij, als ze geene Compagnies betrekking hadden bemachtigd, op de scheepsrol gezet als lichtmatroos. Omstreeks 1800, toen de communicatie met Nederland bijna gesloten was, vindt men gevallen dat kinderen ter opvoeding gaan naar de Deensche zendelingen te Tranquebar of de Fransche scholen op Mauritius.

§ 1415. Na het mislukken der beide Latijnsche scholen en van het Seminarium en de Académie de Marine, waarover wij beneden spreken, bleef het denkbeeld eener Bataviasche school met internaat rusten, tot De Klerk eene poging deed tot oprichting eener jongenskostschool, welke al even weinig gevolg had als een plan van den Kerkeraad om een meisjesinternaat te stichten. De eerste particuliere kostschool was die van A. D. F. Pahud van Lausanne, den vader van den Gouverneur-Generaal, gewezen kostschoolhouder in Nederland en aan de Kaap. Deze kwam met zijne echtgenoot in 1814 op Java en opende met Regeeringshulp een jongens- en meisjes-instituut in het groote heerenhuis op Laanhof, dat enkele jaren geleden is afgebroken. De zaak rendeerde echter niet. Anno 1815 waren er dertig leerlingen, maar elf daarvan betaalden niets, omdat hun schoolgeld door papa werd ingehouden als korting op voorschot; van de negentien overigen kon Pahud niet bestaan. In 1818 ging hij terug naar Nederland ¹⁾.

daarmee werd op 1 Mei 1850 eene bewaarschool (tevens gymnastiek-school) geopend op Pasar Baroe, ongelukkig met een zeer hoog schoolgeld. De commissie voor deze bewaarschool zegt in het rapport aan het slot van dat jaar: „Het karakter der Indische ouders kan over het algemeen niet te ongunstig worden beoordeeld”. In 1856 woonde Van Kinsbergen in het huis, waar tevoren deze school was, dus in Gang Pasarbaroe.

1). De eerste jongenskost- en dagschool was die van J. Olivier Jzn, anno 1840 op Koningsplein West. Deze stelde zich voor ook op te leiden voor de Universiteit, zie Jav. Cour. 26 Aug. Een paar maanden later gaf de man echter de zaak op en trad in Gouvernementsdienst.

Intusschen had Mevrouw S. B. Gronovius anno 1816 eene meisjes kost- en dagschool in het huis Moenswijk op Molenvliet geopend ¹⁾, waarmee zij meer succes had dan met hare poging om het land der inlandsche Christenen te Depok te bemachtigen, op hetwelk zij aanspraak maakte als afstammeling van Cornelis Chastelein. Hare school heeft een jaar of tien bestaan en moet zeer zeker in eene behoefte hebben voorzien, want in 1824 werd door het Gouvernement eene tweede meisjeskostschool geopend in het groote huis op Molenvliet, waar thans het Hôtel des Indes is, eene inrichting die veel deed verwachten ²⁾ maar op de klip van den trouwlust der onderwijzeressen gestrand is. Minerva's uil scheerde zich krassend weg bij het gejuich van het epithalamium.

§ 1416. Ook wij zouden hiermee niet ongaarne ons afscheid nemen, hadden we niet de Latijnsche school te bespreken. Dit eischt een terugblik naar het begin van den Compagniestijd.

Na de oprichting der kweekschool van Profesor Walaeus (zie § 1385), die in het geheel twaalf Predikanten voor den Indischen dienst afleverde, liet zich niettemin het euvel gevoelen dat de uit Holland gekomen herders, ternauwernood met het blaten hunner kudde vertrouwd geraakt, den pastoralen staf van zich wierpen en zich terughaaften naar het land van melk en boter. Reeds in 1626 begon de Bataviasche Kerkeraad daarom aan te dringen op de stichting van eene school, waar de alhier geboren, bij wie de trek naar Holland minder heftig was, konden worden opgeleid tot Krank-

1). Moenswijk, het vroegere buiten van den Directeur-Generaal A. Moens (ongeveer 1785), grensde ten Zuiden aan het fortje Rijswijk. Het is de tegenwoordige Dependence van het Hôtel des Indes.

Deze school is met 1 Jan. 1824 wegens ongezondheid verplaatst naar Meester Cornelis, in 1825 naar het Koningsplein. Het jaar daarna ging Mevr. Gronovius met verlof. Zij overleed in 1827 te Calcutta; haar boedel bleek later insolvent.

2). Eene kostelijke beschrijving van het eerste overgangsexamen der meisjes, eindigend met een „kort ballet”, vindt men in de Bat. Courant van 6 Juli 1825. Anno 1831 werd de school overgebracht naar Berendregt, de tegenwoordige Weeskamer; anno 1832 werd zij opgeheven.

§ 1417. bezoeker en Proponent. Na herhaalden aandrang werden eindelijk in 1642 twaalf „van de gauwste ende goetaerdigste Nederlandsche [zoowel] als Mistice jongens”, behoorend tot „de arme weesen”, ingekwartierd bij een Predikant op de Tijgersgracht bij de Groenestraat. Voor 6 Realen per maand en per hoofd zou deze herder voorzien in hunne opleiding en onderhoud. Hoe Zijn Eerwaarde dit bolwerkte, is moeielijk te begrijpen. Even wonderlijk is het reglement, dat Maetsuijker met vijf andere gestudeerde heeren voor de school ontwierp. Immers wanneer, volgens Nic. de Graaff, zelfs volbloed Nederlandsche kinderen te Batavia bijna alleen Portugeesch verstonen, hoe kon het dan, zou men vragen, bij deze commissie opkomen om de twaalf „arme weesen” op een dieet van Latijn en theologie te stellen, hun zelfs te verbieden om op school iets anders te spreken dan Latijn? En dan vraagt men: Werden ook andere Compagnieszaken, die wij minder goed dan deze kunnen beoordeelen, op zulke wijze aangevat? Of bewaarde men zijne kortzichtigheid alleen voor zaken van school en kerk?

§ 1418. Wij zeggen: school en kerk, omdat deze eerste Latijnsche school eene kerkelijke zaak was, waaromtrent de resolutiën van den Kerkeraad de meeste inlichtingen geven. Voor het publiek had de school zoo weinig belang, dat juist tijdens haar bestaan het Opperbestuur in 1648 klaagde over het groot aantal kinderen, dat uit Indië ter opvoeding werd overgezonden naar Nederland.

Zooals altijd in de Oost, had men met het personeel der Latijnsche school niet minder hoofdbreken dan met de schooljeugd.

De eerste Rector werd nauwelijks een jaar na de oprichting overgeplaatst. De tweede overleed na 14 maanden. Een ander, expres hiertoe uitgezonden, werd in Indië bestemd voor een gezantschap naar Japan, waar Europeesche geleerdheid in hoog aanzien heette te staan. Daarop fungeerde de Conrector, een Augustijner monnik, die zijne pij tegen een wambuisje had verwisseld, als Rector, tot men het noodig vond hem weg te jagen, en zoo sukkelde het zaakje verder. In 1648 was er eene oproeping voor de betrekking van praeceptor. Daar

boden zich toen twee sollicitanten voor aan, waaronder een fuselier ¹⁾). Bij wijze van vergelijkend examen liet men toen deze kandidaten op het Stadhuis eene Latijnsche oratie houden, den een over de zeevaart, den ander over den handel. De overwinnaar in dit oratorisch steekspel legde daarop nog een examen in het Grieksch af, maar bleek later Luthersche dwalingen te verkondigen en ging dus ook de laan uit. Een ander docent werd weggezonden, omdat zijne „saken meer dan al te vuilj werden bevonden”; een derde vloog in de kaars door zijne liefde voor den Spaanschen wijn.

§ 1419. De salarissen waren overeenkomstig het gansche opzet. In 1650 moest de Kerkeraad er op aandringen, dat de Latijnsche meester een nieuwaarspenning van 8 Realen zou krijgen. Een der leerlingen, die ettelijke jaren muziekles had gegeven, werd daarvoor beloond met eene milde gifte van 6 Realen. Deze jongen was zeker een coryphee, want het gros wordt beschreven als „eenige mestizen, ook zwarten [zie § 951 noot], bij ons van de Portugees veroverd”, die tegen hun 15e of 16e jaar den verkeerden weg plachten op te gaan. De Regeering zelve gaf toe, dat de schooltucht de jongens spoedig verveelde (nog al verklaarbaar bij zulk een reglement) en dat zij dan maar liever klerk werden, hetgeen zeker pleit voor hun gezond verstand. In 1650 maakte de Gouverneur-Generaal schoon schip door „alle de inlantse”, dus de Mardijkerjongens, weg te jagen. Het dozijn leerlingen zal toen wel weer uit het Weeshuis zijn aangevuld, tenminste bij de opheffing der school in 1656 waren er nog elf leerlingen: drie, met zeven of acht zure leerjaren achter den rug, waren gevorderd tot logica en rhetorica, drie anderen beoefenden de grammatica en lazen de brieven van Cicero, de vijf overigen waren „noch maer tot de rudimenta gekomen”, hetgeen denkelijk beduidt dat zij lezen en schrijven leerden. Dat in de 14 jaar van het bestaan der school een leerling het ooit tot iets anders bracht dan klerk of schoolmeester, is ons niet gebleken.

1). Zoo werd anno 1860 een sergeant „docent in de hoogduitsche taal” bij het pas opgerichte Gymnasium Willem III.

§ 1420. In Nederland werd echter al spoedig aangedrongen op het herstel der inrichting. Men verbeeldde zich daar thans in allen ernst, dat eene Latijnsche school te Batavia de opvoeding van Indische kinderen in het Vaderland onnoodig zou maken. Door ondervinding geleerd, hield de Indische Regeering de zaak zoo lang mogelijk tegen. Toen echter de orders uit Holland te dringend werden, besloot men om dan een nieuw systeem te volgen, de jongens op te sluiten als in „een convent” en de slavenbediening te vervangen door Europeesch personeel. Maetsuijker hield den Kerkeraad er geheel buiten, maar haalde waarlijk weer zijn reglement van 1642 voor den dag als leidraad en verhuurde in 1666 aan de Compagnie als schoolgebouw zijn huis aan de Tijgersgracht met een groot achtererf, waarvan Nieuhof eene teekening heeft gemaakt, die onder onze photo's is te vinden (M 8). Tot Rector werd Andreas Cleyer benoemd, een doctorandus in de medicijnen, die in den reuk van groote geleerdheid stond. Het ziekteproces had ditmaal een snel verloop. Men begon met 24 leerlingen. Binnen een jaar steeg het cijfer tot 40. In drie jaar daalde het tot twee. Toen werd de Latijnsche school andermaal opgeheven. Misschien is zij gestrand op het internaat, maar dat zij niet kon bestaan buiten eene beschaafde omgeving, ligt voor de hand.

§ 1421. Na de opheffing der tweede Latijnsche school zag de Indische Regeering nog niet voorgoed van elke poging af om zelve Predikanten op te leiden.

In 1691 stichtte zij het Malabaarsch Seminarium te Jafnapatnam op Ceilon, een hachelijk waagstuk, gegeven de onuitroeibare kastegeest der kweekelingen, die wel in de theologie wilden studeeren, maar bijvb. enkel met zeer harde bedreigingen er toe gebracht konden worden om samen te eten met den Commandeur der stad, die in hunne oogen steeds evenals elk Europeaan een pariah bleef. Deze school werd in 1723 opgeheven. Inmiddels was anno 1690 te Colombo een tweede Seminarium verzezen, waar het onderwijs in het Singaleesch geschiedde, daarna ook in het Tamil. Dit Colombosche Seminarium heeft de Compagnie overleefd en vrijwat

Proponenten afgeleverd, waarvan verscheidene hunne studiën in Nederland hebben voortgezet. In Van Imhoff's tijd o.a. werd te Colombo de twintigjarige Philip de Melho tot Proponent bevorderd, „een swarten Indiaan, met een paar ooren die hem [*volgens de Malabaarsche mode*] op de schouderen hangen”, en die niettemin behalve in het Singaleesch en Tamil ook in het Portugeesch en Nederlandsch preekte.

§ 1422. Als Gouverneur van Ceilon had Van Imhoff anno 1736 den kerkelijken arbeid gesteund door de oprichting eener drukkerij te Colombo, die al spoedig Singaleesche en Malabaarsche werkjes afleverde, en zoo was het geen wonder dat hij in 1741 voorstelde, een Seminarium te Batavia te stichten voor de opleiding van Maleische Predikanten. Heeren Zeventien keurden dit goed, evenals zij destijds alles goedkeurden, wat van den „Hersteller” uitging. In aanmerking genomen de minimale omvang der Maleische gemeente van Batavia, moet deze inrichting bedoeld zijn voor de behoefte der kerken van Anbon en Banda. Het zou echter niet kwaad zijn geweest, vooraf den Bataviaschen Kerkeraad eens te raadplegen omtrent de mogelijkheid van zulke voorbereiding, maar dit eerstijds zoo invloedrijke college werd er geheel buitengehouden en heeft met het Seminarium even weinig bemoeienis gehad als met de tweede Latijnsche school.

Naar Indië teruggekeerd, deed Van Imhoff in 1745 een groot heerenhuis op de Verburchsgracht, dus in de wijk der Mardijkerbevolking, aankopen en daarnaast vier kleine woningen voor de onderwijzers en de eigen drukkerij van het gesticht.

§ 1423. Op 1 November 1745 had met veel bombarie de openingsplechtigheid plaats. Statieuse optocht der Regeering naar de Portugeesche Binnenkerk, trompetters, dragonders, hellebardiers, pauken, standaard; plechtige ontvangst, muziek, plaatsing naar rang van alle mogelijke autoriteiten in het stampvolle gebouw. Dan — een evenement in de geschiedrollen der Compagnie — Zijn Edelheid houdt eene redevoering! Donderende toejuichingen, bedwelmende geestdrift, naar Ds.

Braarda's drie oraties — ja drie, Nederlandsch, Maleisch, Portugeesch — luistert geen kippetje. Nieuwe deining: Rector Mohr thut seine Schuldigkeit, beklimt statig den kansel en laat in sonore galmingen de tale Cicero's volgens de Duitsche oempauitspraak over de hoofden van het verstomd Batavia rollen en daveren, tot de verste hoeken van het kerkgebouw den ienjies fatoeoes zijner gloeiende profetieën naar het spreekgestoelte terugkaatsen..... Stilte, complimenten, meer muziek, statieuse aftocht, boem-boem-boem en tarataara — eindelijk een statig en onmatig middagmaal ten Hove.

§ 1424. Of de vooruitzichten der school al die drukte wettigden, moest voor ingewijden zeer de vraag zijn.

Zij was berekend op 12 leerlingen bij de opening. Als eenige eisch van toelating gold, dat de aspiranten waren „van eerlijke ouders gebooren sonder onderscheid van natie off geslagt”, hoogstens twaalf jaar oud. Voor jeugdige Mardijkers en Mixtiezen, die heel geen Hollandsch kenden, stond derhalve de deur wagenwijd open. Men zag daarin echter niet het minste bezwaar en schijnt te hebben aangenomen, dat de kinderen totaal onwetend op school kwamen. In de eerste klas althans leerden de toekomstige Predikanten lezen en schrijven. Van dit elementair onderwijs deden de jongens een vervaarlijken sprong naar de tweede klas, waar zij met Latijn begonnen, en uit de tweede een saltomortale naar de derde, alwaar onderricht werd gegeven in Grieksch, Hebreeuwsch, „een beginsel van philosophie, historie, oudheeden enz”. Het verdere program was naar rato. Wie door 's Rectors beleid al de klippen van dezen moeilijken tocht was ontzeild, zou ter verdere opleiding naar Nederland gaan; wie onderweg schipbreuk had geleden — daar kon men nog altijd een Krankbezoeker uit timmeren.

§ 1425. Zoo afschrikwekkend dit program, zoo aanlokkend de toekomstigheden. De leerlingen woonden in het gebouw en hadden alles vrij, den overtocht naar Holland en de studie aldaar inbegrepen. Het is waar, dat zij na terugkomst nooit hooger traktement zouden kunnen verdienen dan 90 gulden

per maand, maar zoover hoefde men immers niet vooruit te zien. Tegen eene matige vergoeding werden ook externe leerlingen toegelaten. De Rector beheerde met een provisor het internaat; ook een paar onderwijzers woonden binnen het huis. De Conrector trok behalve kost en inwoning slechts 30 Rds. per maand plus 2 Rds. per betalend scholier.

Afgezien van de grondfout der oprichting van zulk eene school in zulk eene maatschappij en voor zulke leerlingen, was de regeling der lessen en der voeding niet kwaad. Het treft ons enkel, dat er nog steeds geene vacanties bestonden behalve de vrije Woensdags- en Zaterdagsnamiddagen, en dat elk leerling, waaronder kleuters van acht jaar, recht had op eene halve kan witten wijn per dag. Dat zal wel eene rectorale bijverdienste zijn geweest.

§ 1426. De eerste jaren liep alles nogal goed. In 1747 werd er zelfs een groot-auditorium gebouwd en in 1751 eene vierde klas opgericht. Dat was dus ruim vijf jaar na de opening der school, hetgeen bewijst, dat ook de beste leerlingen over eene klas meer dan een jaar deden. Van den dagelijkschen gang van zaken is het moeilijk een begrip te krijgen, maar als men bespeurt, dat er jongens werden aangenomen die niet wisten hoe oud zij waren en dat er een, die bijna klaar was, halsstarrig weigerde om verder te studeeren en dan naar Holland te gaan, waarop hij voor zes weken in de provoost werd geduwd, dan begint er eenig licht te komen. Een verslag van een college in de wijsbegeerte voor leerlingen, die zooveel moeite met hun Hollandsch hadden, zou wel belangwekkend kunnen zijn, en hoe zij Homerus vertaalden zonder het flauwste idee waar de man het eigenlijk over had of wat Grieken en Trojanen voor rare snuiters waren of waarom hunne arme hersens met al dien poespas werden geplaagd, zou men met genoegen vernemen. In 1752 waren er echter niet minder dan 53 externe leerlingen, allen in de tweede klas en derhalve bezig met op een elementairen onderbouw wat potjeslatijn en dergelijke nuttige zaken te leggen. Het aantal dezer externen daalde het volgend jaar tot 20 en het jaar daarop tot

7, misschien omdat het schoolgeld was verhoogd. Internen schijnen er in 1752 achttien te zijn geweest; wij vinden althans 18 nieuwe pruiken à 6 Rds. op het budget. Men deed het nogal ruim: de begrafenis van een der jongens kostte de inrichting 61 Rds. Er was eene bibliotheek van 450 nummers.

§ 1427. In 1753 had zoowaar in het grootauditorium, dat een spreekgestoelte en een orgel rijk was, de promotie plaats der leerlingen Nicolaas Graaij en Anthonij Mooijaart, die „zo in de Latijnsche, Grieksche, Hebreeuwsche en Maleitsche talen als andere nodige wetenschappen en letteroeffeningen” voldoende heetten voorbereid, om de academische lessen te kunnen volgen. Wat er van hun Maleisch (en daarop kwam ten slotte alles aan) zou overblijven na hunne studie in Nederland, schijnt niet bedacht te zijn. Beide jongelui kregen vervolgens van de Compagnie hunne uitrusting en een voorraad reisproviand en gingen 15 Jan. 1754 als eenige passagiers op het schip Bosschenhoven het verre land in het Westen tegevoet, waar Mooijaart ten slotte de sjees der mislukten beklom en de ander afstudeerde om als volbakken Predikant Batavia terug te zien.

§ 1428. Rector Mohr, die zich, naar zijn werkzamen aard, veel moeite voor deze twee discipelen zal hebben gegeven, schijnt hunne promotie te hebben beschouwd als de kroon op zijn arbeid en als eene welkome gelegenheid om zijn Nunc dimittis aan te heffen. Hij was 30 April 1752 hertrouwd met eene schatrijke weduwe, die er weinig voor kon voelen om op de zeer ondeftige Verburchsgracht in het Seminarie te wonen. In November 1753 kreeg Mohr zijn ontslag. De nieuwe Rector, die pas in Augustus van het volgend jaar optrad, zou volgens de Chineesche kerk een echte schraalhans zijn geweest, zoodat de jongens 's nachts uit vrijbuiten gingen, evenals later hunne collega's op de Militaire School te Samarang ¹⁾, aan

1). Opgeheven bij besluit van den Comm.-Gen. 22 Aug. 1826. Over het internaat van het Gymnasium Willem III, dat al spoedig na de oprichting een gepensioneerd Hoofdofficier tot Directeur kreeg, zie

wie het te danken is, dat zakkenrollers aldaar nog steeds worden betiteld als „kadet”.

Toen dus de Regeering in November 1755 de Académie de Marine wegveegde, schrobde zij met denzelfden bezem het Seminarie ook maar van de baan.

§ 1429. Als herinnering aan deze verdwenen inrichting op de thans eveneens verdwenen Verburchsgracht hangt dicht daarbij in de Buitenkerk nog steeds het wapenbord van Herman Munnik, overleden als Oud-Gouverneur van Ternate, die, anno 1743 uitgevaren, al spoedig „Latijnse meester” en daarna Conrector aan het Seminarium was geworden en zelfs eene Latijnsche spraakkunst in het licht gaf. Bovendien bezitten wij een exemplaar der *Tristia* van Ovidius, samen met de *Disticha Catonis* ten behoeve der leerlingen gedrukt op de pers van het Seminarie (zie onze photo H 4). Binnensmonds heeft ongetwijfeld de geleerde Mohr wel eens hetzelfde gemompeld, wat hij in zijne *Tristia* (V, 10, 37) afdrukte:

Barbarus hic ego sum, quia non intelligor ulli,
anders gezegd:

Hier houdt men *mij* voor een uil, want ze kunnen me hier niet
begrijpen,
waarop dan Munnik hem met een ribbestootje een waar-
schuwend distichon *Catonis* toebromde:

Virtutem primam esse puta compescere linguam!
dat is:

Stil toch en zwijg als een Mof, want de wanden zelfs hebben
hier ooren!

§ 1430. Bijna als eene zusterinrichting van het Seminarium kon men de Bataviasche Académie de Marine beschouwen, welke onze belangstelling om twee redenen verdient.

Eerstens was Van Imhoff met de oprichting dezer school tot vorming van zeeofficieren het Vaderland, waar niets van dien aard bestond, evenzeer vooruit als met zijne Bank van Leening. Tweedens staat nog heden het gebouw, waarin zij

diens ingezonden stuk in Javabode 9 Jan. 1867. Deze militair strafte de gymnasiale jeugd o.a. met 14 dagen politiekamer, om den anderen dag op water en rijst. Zijne surveillantten waren meest onderofficieren.

gevestigd was, het noordelijke huis der zoogenaamde Toko Merah aan Kalibesar West. De betimmering der voorkamer van dat huis werd in 1901 overgebracht naar het Museum en aldaar opgezet als Compagnieskamer, terwijl het huis zelf, nu wij dit schrijven, ten behoeve der Bank voor Indië teruggebracht is tot zoo ongeveer zijne oorspronkelijke heerlijkheid.

§ 1431. In Van Imhoff's dagen was niet enkel 's Lands vloot in diep verval, maar evenzeer de zeemacht der Compagnie. Algemeen werd geklaagd over het verouderd maaksel harer schepen, die noch voor den handel noch voor den oorlog deugden, de onbekwaamheid harer zeeofficieren en de minachting waarin zij stonden: „fatsoenlijke luijden”, zegt hij „rekenen het zig voor eene schande naar Indien bij der zee te varen”. Van ouds trouwens had de Nederlandsche zeeman liefst voor een particulier reeder gevaren en het zelfs niet altijd eene eer geacht om op 's Lands vloot over te gaan. Er begon echter in 1740 eenig frisscher leven in de Admiraliteit van Amsterdam te komen, en zoo slaagde Van Imhoff, tijdens zijn onvrijwillig verblijf in Nederland, in de poging om Heeren Zeventien over te halen tot het bouwen van schepen naar een nieuw model en het opleiden van meer wetenschappelijk gevormde zeeofficieren, die onder den titel, niet meer van Schipper en Opperstuurman, maar van Kapitein en Luitenant, om hun een „prickel van eere” te geven, bestemd waren de nieuwe, groote schepen te commandeeren. Bij den terugkeer naar het Oosten nam hij reeds eenige „cadets ter zee” mede.

§ 1432. Het door hem ontworpen plan der nieuwe inrichting werd in 1743 door de Indische Regeering goedgekeurd en een huis daarvoor aangekocht. Dit was het noordelijkste en fraaiste der twee naast elkaar gelegen huizen, welke Van Imhoff aan Kalibesar West bezat. Of hij die zelf had gebouwd, laat zich niet uitmaken.

Den 7 December 1743 had de opening plaats. De reeds aanwezige cadets stonden daarbij met getrokken degen in dubbele rijen geschaard langs de zijwanden van het portaal.

In de voorkamer ¹⁾ werden de Heeren der Regeering gerecipienteerd om zich vervolgens naar de groote zaal te begeven „welkers bovengallerije rondom bezet waeren door een grote menigte menschen”, terwijl voor de bezoekers van hooger rang stoelen binnen de zaal waren geplaatst; „uit een bovenkamer” speelde muziek. Van Imhoff hield natuurlijk eene redevoering en werd als spreker opgevolgd door Ds. W. H. Faber.

§ 1433. Dat Van Imhoff's hart meer aan de Académie hing dan aan het Seminarium, blijkt wel uit de veel royaler inrichting. De cadets betaalden niets en genoten zelfs eene maandelijksche toelage van 10 gulden; zij hadden ook veel meer vrijheid en konden 's avonds van vijf tot acht uitgaan. Hunne uniform was rood met blauw; zij droegen natuurlijk pruik en degen. Nog bij testamente bepaalde de Gouverneur-Generaal, dat bij zijne begrafenis „de cadets de marine met uitgetogene degenen” naast zijn lijk zouden gaan. Minder met de Académie ingenomen waren de Compagnies zeeofficieren, want de nieuwbakken Luitenants stonden in rang boven de Opperstuurlieden en hunne theoretische kennis was volstrekt niet zóó, dat bevaren zeelui daartegen opzagen.

§ 1434. Natuurlijk kwam de meerderheid der cadets uit het gewone

1). Zooals gezegd, is de betimmering dezer voorkamer thans in de Compagnieskamer te vinden (photo's B 24 en 25).

De twee ramen dier kamer zijn de vroegere ramen aan de Kali Besar. Men moet zich dus de straatdeur in den buitenmuur naast die ramen denken. Uit het voorportaal leidde eene deur naar de zijkamer, dezelfde deur die thans naar de Compagnieskamer leidt uit de museumzaal daarachter, maar op geen onzer beide photo's van die kamer te zien is. De twee deuren tegenover de ramen leidden, de eene naar eene tweede kamer, de andere (de linksche, die op de photo openstaat) naar de groote zaal.

Nog heden herinneren aan de Académie de Marine de bovenlichten der Compagnieskamer. In het eene bovenlicht namelijk zit Naatje met een verrekijker hoewel zonder jurk, in het andere Kaatje met een anker, in het derde Keetje met een boek.

In dezelfde kamer had op 24 April 1757 de bekroning der bruid plaats bij het huwelijk van Hasselaer, zie § 330.

Bataviasche milieu. Hoe gevaarlijk Van Imhoff dit milieu achtte, ziet men uit het verbod om in het gebouw Maleisch te spreken. Zelfs werden geene Inlanders binnen de deur toegelaten. De inrichting was dus weer eene soort „convent” evenals de tweede Latijnsche school ¹⁾ maar een „convent” met veel meer vrijheid. Natuurlijk was dit een halve maatregel: wie als bedorven kind op de school kwam, verbeterde daar niet en had alle gelegenheid om daarbuiten de schooltucht te vergeten. Zelfs een toelatingsexamen werd niet afgenomen en het heele leerplan (drie jaar school en een jaar varen) deugde niet, was gebrekkig en te uitgebreid. Even gebrekkig waren de leermiddelen en de onderwijskrachten; in deze laatste natuurlijk vele mutaties. Ondanks alles voorzag de school echter in eene behoefte, want het aantal inwonende cadets is voortdurend op het bepaalde maximum van 24 gebleven. Men had, wat nogal kenschetsend is, gerekend twee per jaar te zullen begraven. Vrijwat jongens hebben de school geheel afgeloopen en zijn vervolgens in Compagnies zeedienst gegaan. Maar na Van Imhoff's overlijden verdween de belangstelling. Met eenig overleg pompte de Regeering de school eerst leeg. Toen, in November 1755, hief zij haar zonder vorm van proces op.

§ 1435. Zooals wij zeiden, bestaat er nog heden eene herinnering aan de Académie de Marine in Toko Merah noord. Van eene andere wetenschappelijke inrichting, Mohr's observatorium, zijn nog slechts sporen te vinden.

Ds. J. M. Mohr, geboren 1716 te Eppingen bij Heidelberg, was, gelijk gezegd (§ 1428), in 1752 hertrouwd met eene schatrijke weduwe, de dochter van den landeigenaar Jan van

1). Evenzoo het instituut voor gymasiaal onderwijs op Pondok Gedeh, genaamd Herwijnen (Jav. Cour. 26 April 1851). Het leerplan dezer inrichting zegt dat ten opzichte der leerlingen gezorgd dient voor „hunne afsnijding van verkeerden invloed van buiten en ook voornamelijk van inlandsche bedienden”. Dit instituut werd in 1856 opgeheven. Over de daarmee gedreven verlakkerij zie Javabode 22 Sept. 1860.

't Hoff. Na zijne aftreding als Rector van het Seminarium, de voltooiing der uitgave van het Portugeesche Oude Testament in 1753 (§ 1401) en van het Maleische Nieuwe Testament in 1758 (§ 1392) had hij zich in het bijzonder gewijd aan de astronomie. In 1761 observeerde hij op zijn land Kliphof bij de monding der Antjolvier den overgang van Venus over de zon. Voor den tweeden overgang van Venus, die in 1769 zou plaatshebben, maakte Mohr groote toebereidselen. Hij kocht in 1764 den tuin bewesten Molenvliet, die oudtijds aan Andries Cleyer had behoord en ten Westen grensde aan het erf van den Chineeschen tempel of krenteng, in welken tuin de G.-G. Durven eene „waterkonst” met springfonteynen had ingericht, waartoe hij de gemetselde waterleiding aangelegd had, die even boven den Overtoom in den Molenvliet naar het Noordwesten liep (zie onze photo A 7 van den Overtoom). Deze leiding heette te dienen om een waterrad te doen draaien, dat de beweegkracht zou zijn der aan de noordzij gelegen Compagnies zijdereederij, die later is veranderd in een Compagnies korenmolen (§ 729). Het rad diende echter voornamelijk voor Durven's „fontainhuijs” aan de zuidzij, dat thans aan Mohr behoorde. Deze begon nu spoedig zijn observatorium te bouwen, een 150 Meter van den Molenvlietschen dijk af, een gebouw van zes verdiepingen, waarvan de benedenste dienden als woonhuis. Daarenboven bevatte dit ruime erf allerlei andere gebouwen. Rach heeft van het observatorium een paar teekeningen gemaakt, waarvan wij er eene als photo K 31 vertoonen. Zij wettigt volkomen den grooten lof, welken De Bougainville in 1768 en Cook in 1770 aan het observatorium toezwaaiden. Deze laatste vooral, die zelf over Kaap Hoorn naar Tahiti was gezeild om den overgang van Venus op 3 Juni 1769 te observeren, stelde levendig belang in Mohr's waarnemingen en publiceerte die in het Latijn. Maar Mohr's rijkdom en positie bezorgden hem zooveel vijanden te Batavia, dat hij in 1768 den steun van den Bewindhebber Thomas Hope moest inroepen om niet te zeer te worden geplaagd. Hij overleed in 1775 en werd uit dezen tuin

begraven. Een astronomische kijker van hem berustte eenige jaren geleden nog in het museum van het Bataviaasch Genootschap, maar is toen weggedaan.

- § 1437. In 1784 werd het gebouw met wat daarbij behoorde eigendom van Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk. Toen nu de Regeering in 1788 middelen beraamde om de „borsten van de pen”, die in het Kasteel ellendig gehuisvest waren (§ 363), een beter onderdak te bezorgen, stelde Van Riemsdijk dit eigendom te harer beschikking, dat in de wandeling de „toren” werd genoemd. De weg, die naar het observatorium leidde, heet nog heden Gang Torong ¹⁾. Voor de inrichting van het Pennistengesticht werd echter vrij wat aan de gebouwen veranderd, waartoe de kosten gedeeltelijk uit eene gehouden collecte werden gevonden. De eetzaal bevond zich buiten den toren. De inrichting was op ruimen voet opgezet. Europeesche pennisten en hunne ouderlooze collega's van gemengden bloede vonden er drie jaar lang vrij logies; daarna betaalden zij hun halve kostgeld. Het aantal inwonende pennisten werd bepaald op 80. Het dagelijksch menu was zeer royaal; voor hunne gezondheid kregen de klerken zelfs eene flesch wijn per dag. Het middagmaal duurde van twaalf tot een. Behalve een Kastelein en een Binnenregent was er een college van Buitenregenten, bestaande uit twee of drie Raden van Indië
- § 1438. en een twaalfstal andere heeren. Wij geven de photo (H 13) van het convocatiebiljet eener bestuursvergadering in 1802, toen Jan Isaak van Sevenhoven, twintig jaar oud en klerk bij Schepenen, in het gesticht woonde, een vlugge jongman, die een paar jaar later door zijn huwelijk met een 15-jarig dochtertje van het Raadslid Mom binnen de coterie van Van

1). Verderop vindt men (als men even links gaat) de gang Petak Baroe. Aan hare zuidzij bestaat deze laatste uit 48 naar één model gebouwde petakken met Oud-Hollandsche houten pilaren, die eene doorlopende voorgalerij vormen. Dit zijn de petakken, welke Van Riemsdijk volgens de Chineesche geschiedenis van Batavia bouwde op zijn erf bij eene „kerk” (waaronder dus het observatorium moet worden verstaan) en die hij aan Chineezzen verhuurde.

Riemsdijk raakte, in 8 jaar Secretaris der Hooge Regeering was en geëindigd is als Raad van Indië. Van Sevenhoven, die met een gezelligen aard was gezegend, zal wel druk hebben meegepraat, wanneer de collega's zich in hun tusschenuur bij de krenteng of „Chineesche kerk” verzamelden evenals vroeger bij de Pinangpoorf binnen het Kasteel (§ 335), waar, zooals Valentijn zegt, „alle nieuwe tijdingen van geheel Indiën” werden bepraat. Door dit luchtig discours bij de krenteng zal het zijn gekomen, dat de „Chineesche kerk” ¹⁾ in heel Indië is bekend geraakt als de bron van onbetrouwbare en meestal eenigszins zure praatjes.

§ 1439. Daendels heeft in 1809 het Pennistengesticht opgeheven en van de gebouwen eene kazerne gemaakt. Een aantal kamers voor pas uitgekomen ambtenaren stelde hij beschikbaar binnen Gaanderijenburg, een complex gebouwen met verdieping, omsloten door een muur en indertijd gebouwd door het Raadslid J. J. Craan, van wien zijn schoonzoon Van Riemsdijk het had geërfd. Naar dit terrein, op den hoek van Molenvliet en Prinsenlaan Zuid, werden sedert 1809 de Gouvernementsbureaux en de archieven overgebracht, waardoor het den naam Kantor Baroe kreeg. Daar was de vergaderzaal der Regeering, de Gouvernementskas, de drukkerij, de Bank van Leening, de Rekenkamer en het Postkantoor. Na de voltooiing van het paleis aan het Waterlooplein zijn deze gebouwen in 1828 verkocht en afgebroken, waardoor een leeg veld ontstond. Op 1 Jan. 1830 werd daar een pasar geopend. In 1849 nogmaals. Het terrein heeft ook een tijdlang gediend voor de oefeningen der schutterij en heette toenmaals het Prinsenveld. Thans staat er de schouwburg Thalia.

§ 1440. Uit de geschiedenis van Mohr's observatorium (de toren stond er nog in 1812) ziet men, hoe vreemd eene zaak zich kan ontwikkelen. Zoo zal niemand op het idee komen, dat

1). Het woord „kerk” wordt ook voor moskee gebruikt. Zoo in Javabode 9 Sept. 1868: „de Makassaarsche kerk”.

de oorsprong van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in iets geheel anders dan een wetenschappelijk of artistiek streven kan hebben gelegen.

Niettemin is dat het geval. De aanleiding was niets anders dan de prijsvraag anno 1774 van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen omtrent de beste middelen tot voortplanting van het Evangelie in de Koloniën. De eerste die zich alhier daarvoor interesseerde, was het Raadslid Jan Vos, die „particuliere genootschappen” wilde oprichten, welke door het uitschrijven van prijsvragen de zaak zouden bevorderen — voorzeker eene handige manier om de moeite op andermans nek te laden. Vos zag zich echter spoedig de loef afgestoken door zijn collega Mr. J. C. M. Radermacher, schoonzoon van den G.-G. de Klerk en oprichter der eerste Vrijmetselaarsloge te Batavia. Door Radermacher's bemoeiing kwam den 24 April 1778 het Bataviaasch Genootschap „tot nut van het gemeen” tot stand. Het doel daarvan heette inderdaad de verbreiding van „het Evangelium”, een arbeidsveld, dat het Genootschap overigens aan de Regeering inruimde, welke dan ook op stumperachtige wijze de school ging dienstbaar maken aan de evangelisatie (zie § 1408).

§ 1441. De opzet van het Genootschap was in den echten Compagniestijl, zwaar en deftig, met den Gouverneur-Generaal als „Opperdirecteur” en andere Heeren der Regeering als Directie (vergelijk § 305). Maar het feit alleen, dat er algemeene vergaderingen werden gehouden, waar de Edele Heeren, ja Zijn HoogEdelheid zelf, op zekeren voet van gelijkheid in sympathieën en van eendrachtig samenwerken bijeenkwamen met doodgewone mensen, maakte van de oprichting eene soort revolutionnaire daad. Het program van het Genootschap droeg een maçonniek karakter en sprak van niets dan sociale en wetenschappelijke kwesties en belangen, tot het maken van een „Nederduitsch Vaers” toe. Men begon spoedig eene bibliotheek en verschillende verzamelingen aan te leggen, dank zij de milddadigheid van sommige leden. Radermacher gaf een huis aan de Kali Besar cadeau, een ander een tuin, een

derde eene „witte Papoesche meid”, niet als damesbediening maar als curiosum.

§ 1442. Ondanks de onverstoorbare deftigheid van het Genootschap (alles ging daar ceremonieus en naar rang, tot het opmaken der ledenlijst toe) en trots den loodzwaren inhoud der Verhandelingen, die het begon uit te geven, had het soms iets onweersstaanbaar komieks. Wat zegt men van eene plechtstatige prijsvraag omtrent de meest aanbevelingswaardige pap voor zuigelingen? En van deze: „Welke zyn de beste Middelen om, gedurende de tegenwoordige ontvolking van Europa, de Europeezen in onze Oostersche Colonien te vermenigvuldigen?”

Hofhout had geen ongelijk toen hij, kort na de oprichting, de vrees uitdrukte dat het Genootschap niet lang bestaan zou. Alle levensvoorwaarden ontbraken immers: belangstelling van het publiek, vrijheid van spreken en schrijven, kunde, talent en karakter in de leidende persoonlijkheden, twee of drie uitgezonderd. Men ziet het Genootschap inderdaad spoedig in alle statigheid bezwijmen en zieltogen. Het had feitelijk reeds den geest gegeven (voor zoover dit voortreffelijk lichaam destijds geest bezat), toen Lord Minto en Raffles het galvaniseerden tot nieuwe levensverrichtingen. De laatste maakte van den bouw der Harmonie gebruik, om als aanhangsel tot die societeit een museum met bibliotheek en vergaderzaal te stichten, het daaraan grenzende en in denzelfden stijl gebouwde huis in de Rijswijkstraat, dat op den verjaardag van Willem I, den 24 Aug. 1814, werd ingewijd bij het feest ter eere van Nederlands herstel als zelfstandige staat. Voor Raffles' denkwijze is het zeer kenschetsend, dat dit gebouw eerder kon worden geopend dan de Harmonie, waarvan het zoozeer een deel heette uit te maken, dat er van aparte bouwkosten nergens wordt gerept.

§ 1443. Ook in zoover is de oprichting van het Bataviaasch Genootschap eene revolutionnaire daad geweest, dat in 's Genootschaps Verhandelingen voor het eerst sedert zeer langen tijd weder iets werd openbaar gemaakt, zij het dan ook onder censuur, aangaande 's Compagnies bezittingen.

De geschiedenis der drukkerij te Batavia houdt verband met de inwendige politiek der Compagnie.

Zooals wij zagen (§ 120), was de Kerkeraad reeds in 1624 doende om eene drukkerij op te richten, natuurlijk in het belang van het Christelijk onderwijs. Er waren toen al letters voorhanden en het zou dus kunnen zijn, dat met deze letters de almanak gedrukt werd, dien Nieuwhof verzekert in 1659 door Cornelis Pijl te zijn uitgegeven. Deze Pijl, geboortig van Spaarndam, komt in 1667 voor als derdewaak of onderstuurman en kan van sterrenkunde eenig verstand hebben gehad, terwijl zijne benoeming tot essayeur en keurmeester van goud en zilver te Batavia hem kenmerkt als iemand die wat meer wist dan een ander.

§ 1444. Misschien heeft dan het drukken van dien almanak den stoot gegeven tot het laten uitkomen van eene betere pers en nieuwe letters.

Den 14 Maart 1668 worden wij althans aangenaam verrast door een besluit van de Regeering, om de pas ontvangen artikelen van vrede met Makassar te laten drukken. Het bewaarde exemplaar van dit oudste aanwezige Indische drukwerk (zie onze photo H 1), 13½ bladzijdjes groot, is zoo netjes afgewerkt, dat men wel onderstellen mag dat het noodige expres uit Holland was aangevraagd. Nog eigenaardiger is evenwel, dat dit eerste drukwerk eene nieuwstijding was, geen schoolboekje, geen godsdienstig traktaatje, geen plakkaat of afkondiging. Wij leiden hieruit af, dat de Regeering met het oprichten eener drukkerij, welke met deze belangwekkende publicatie werd ingewijd, het systeem van geheimhouding terzijde stelde en eene zelfde liberale politiek voortzette als toenmaals, in de laatste jaren van Maetsuijker's bewind, ten opzichte van den handel en de industrie der burgerij werd nagestreefd.

§ 1445. De drukker dezer vredesartikelen met Makassar wordt niet vermeld, maar is ongetwijfeld dezelfde Hendrick Brants, die in den loop van dat jaar 1668 de pers en letters der Compagnie overnam conform het nieuwe systeem, om zoo weinig

mogelijk door de Compagnie zelve te laten verrichten wat de burgerij ook wel kon. Hij sloot toen een contract voor levering van drukwerk met de Regeering. Een paar weken later werd een Censor benoemd, de Waterfiscaal Pieter Pauw, zonder wiens goedkeuring niets gedrukt mocht worden, en 14 Aug. 1668 kreeg Brants voor drie jaar octrooi als Stads- en Compagniesdrukker. Het officieele drukwerk van dat jaar verscheen bij „Hendrick Brants, Boeckverkoper en Jan Bruyning in de Prince-straet”, met als titelvignet een salamander in de vlammen, waaronder: Al Brandende. In 1670 komt alleen eerstgenoemde nog op het titelblad voor. Uit een nieuw contract, anno 1671 gesloten met drie Compagniesdienaren (een drukker en twee lettersnijders, die een privilege voor twee jaar kregen), blijkt, dat de pers en de lettergieterij eigendom waren van de Compagnie, het drukgereedschap van de contractanten ter andere zijde. Dit contract is een dertig jaar geldig gebleven, met verschillende personen, die zich deftiglijk „Boeckdrucker der E. Compagnie” noemen. Wanneer echter hunne drukkerij tegelijkertijd de drukkerij der Compagnie en der stad heet, zal dit laatste wel beduiden dat zij ook voor het publiek werkte, vooral bij kennisgeving van overlijden.

§ 1446. Het interessantst van deze drukkerij zijn hare eerste jaren, die de verwachting konden wekken, dat mettertijd eene zekere persvrijheid te Batavia zou ontluiken. Immers behalve het benoodigde officieele drukwerk en dat voor de kerk zien wij verschillend Indisch nieuws ter perse leggen (een verhaal der oorlogen met Makassar, een verhaal der op de Westkust behaalde zege, vredesartikelen, beschrijving der aardbeving op Ambon) benevens eenig nieuws uit Europa, waarvan wij een titelblaadje in photo geven (H 2). Voorts een paar schoolboekjes, zooals er later nooit weer zijn gedrukt: Ferreira's fabelen van Aesopus en Jacob Steendam's Zeede-sangen, benevens Pieter van Hoorn's berijmde „Eygeschappen van de ware deugd” volgens de leer van Confucius. Eindelijk verscheen in 1677 Grim's Thesaurus Medicus insulae Ceyloniae en in 1679 diens Compendium Medico-chimicum, waarvan

het titelblad in onze prentenverzameling staat (H 3). Met dit laatste werk, dat dus een jaar na Maetsuijker's dood verscheen, is deze periode van goede belofte afgesloten. Wat voortaan de pers verliet, behalve plakATEN en dergelijke, was nagenoeg alleen van godsdienstigen aard.

§ 1447. In 1699 werd de drukkerij overgenomen door den Predikant A. L. Loderus, een zeer lastig persoon, die voortdurend met de autoriteiten overhoop lag. Na zijn dood verlengden G.-G. en Raden in 1719 het privilege ten gunste zijner weduwe Helena Pedel, doch alleen in zoover het drukken voor het publiek betrof. Ten behoeve der Compagnie had de Regeering in 1718 eigen personeel laten uitkomen en haren drukker het uitgeven voor eigen rekening van een Naamboekje der hoogere Compagniesdienaren toegestaan, waarvan de eerste jaargang werd afgesloten onder 30 Nov. 1719 ¹⁾).

§ 1448. Voortaan waren er dus twee drukkerijen. De Compagniesdrukkerij met woning voor het personeel stond in den beginne aan het tweede open pleintje, dat men op onzen plattegrond van het Kasteel (I bl. 148) achter het huis van den Gouverneur-Generaal ziet. In deze buitengewoon bedompte en ongezonde inrichting stierf het werkvolk, dat tijdens Van Imhoff uitkwam voor de Maleische drukkerij, zoo snel weg, dat eene nieuwe behuizing daarvoor in 1745 moest worden aangekocht naast het Seminarium op de Verburchsgracht. Dit is derhalve de derde drukkerij, die alleen voor het Seminarium en de Kerk werkte. Zij bleef tot 1755 nevens de Kasteelsdrukkerij bestaan, maar werd toen daarmede hereenigd in het gebouw aan het Paradeplein binnen het Kasteel (zie § 276), grenzend aan de zuidzijde der kerk en vroeger deel uitmakend van de woning des Directeurs-Generaal. In dit gebouw, dat op onze photo K 5 naar Rach's plaat van het Paradeplein is te zien, bleef voortaan de Compagniesdrukkerij gevestigd. Het toezicht daarop berustte niet bij den Censor, wiens oog alleen over de Stadsdrukkerij ging, maar bij den Eersten Secretaris der Hooge Regeering.

¹⁾ Over de beteekenis van het Naamboekje zie § 1313.

§ 1449. De Stadsdrukkerij bleef bestaan tot 1809. Zij had, zooals gezegd, het privilege van drukwerk ten behoeve van het publiek. Zoo drukte zij telken jare een wandkalender; ter wille van haar privilege was het verboden, een kalender naar Batavia mee te nemen of uit Europa te laten komen. In 1803 klaagt de stadsdrukker, dat zijn concurrent op het Kasteel zijn dierbaar privilege, nader omschreven in 1761, aanrandt door „meenigmaalen” allerlei „gedichten, nodigbrievjes, visitekaartjes en dergelijke” te drukken. Hij neemt een advocaat in den arm en legt aan de Regeering als bewijsstukken twee uitnoodigingen tot het bijwonen van een huiselijk feestje voor, beide met de pen *geschreven* binnen een *gedrukt* randje. De heele soesah was dus over dat gedrukte randje. Als men ooit noodig heeft zich te herinneren wat een privilege is, gelieve men onze photo's H 16 en 17 van die twee corpora delicti te bekijken. Gelukkig was de Regeering zoo verstandig om van 's mans gejammer geene notitie te nemen.

§ 1450. Die stadsdrukkerij had overigens eene kerkelijke tint. We hoorden al van den Predikant Loderus en zijne weduwe, die na elkaar van 1699 tot 1743 de drukkerij hadden en toen werden opgevolgd door den voorlezer der Hollandsche kerk, terwijl de Koster dier kerk sedert een paar jaar het eminent voorrecht genoot om voor eigen rekening het predikbeurtenbriefje (photo H 11) te mogen laten drukken. In 1773 werd de gewezen aanspreker Lodewijk Dominicus stadsdrukker en in diens familie is deze drukkerij gebleven op de Tijgersgracht westzijde, misschien in hetzelfde huis, waar Loderus al had gewerkt. Het voornaamste product dezer pers vormden, zooals Dominicus in 1776 erkent, de begrafenisbriefjes. Bij deftige menschen als Jan van Cloon, wiens briefje wij in photo vertoon (H 21), waren dit kennisgevingen in folioformaat. Zij kostten ongeveer vier stuiver per stuk en voor ééne begrafenis (en er waren heel wat begrafenissen) had men 5, 6, 700 noodig, zoodat onze lezer de consternatie van Dominicus begrijpt, toen de Regeering in 1775 weer eens de vroegere bepaling inscherpte, dat het groot formaat alleen bij het

overlijden der hoogste ambtenaren mocht worden gebruikt. Om zijne schade goed te maken, kreeg hij toen vergunning tot drukken van het *Vendunieuws*. Bovendien had deze drukker een zaakje in kantoorbehoefte. Het blijft een raadsel, waar zijn concurrent de *Compagniesdrukker* eigenlijk van leefde, want anno 1799 had deze held na 18 dienstjaren nog slechts 25 Rds. traktement per maand.

§ 1451. In 1809 nam Daendels de *Stadsdrukkerij* over en vereenigde haar met de *Gouvernementsdrukkerij* op Gaanderijenburg aan Molenvliet (§ 1439), welke dus nu de eenige drukkerij op Java was. Zij leverde echter zulk slecht werk, dat na de verovering van het eiland de zeer bekwame en energieke Dr. W. Hunter, Chef van den *Geneeskundigen Dienst*, in 1812 eene pers met personeel uit Bengalen liet komen, waarop hij met het *Gouvernement* een contract sloot voor levering van drukwerk, o.a. de *Java Government Gazette*. De eigen drukkerij der *Regeering* verviel daarmee. Maar toen Hunter zeer spoedig overleed, nam zij de zaak over en begon weder voor hare rekening te werken. Deze *Landsdrukkerij* is op Gaanderijenburg of Kantor Baroe gebleven, tot zij naar het paleis aan het Waterlooplein werd overgebracht, waar zij nog heden is gevestigd ¹⁾.

§ 1452. Men kan begrijpen, dat bij de censuur en zucht tot geheimhouding van den *Compagniestijd* de drukpers zeer weinig beduidde. In 1780 verbiedt de *Regeering* zelfs, dat de *Kerkeraad* op eigen gezag verslagen aangaande kerk of school in *Nederlandsche* periodieken plaatst. In 1791 weigert zij hare

1). De eerste pers, die sedert werd opgericht, was anno 1823 de *Chineesche* van den zendeling W. H. Medhurst. Deze drukte op zijn *Chineesch* met houten blokken, totdat hij in 1828 met eene lithographische pers begon te werken, die de *Parapatandrukkerij* heette. Daarop volgde in 1834 de steendrukkerij van John Pereira de Sha in de *Buitennieuwpoortstraat*; „men kan ook aldaar worden geportretteerd en in steendruk overgebracht”, adverteert hij (*Jav. Cour.* 22 Febr. 1834). Hij overleed echter spoedig en men hoort er niet meer van.

De eerste drukkerij op Java buiten Batavia was anno 1827 die van Resident H. J. Domis te Samarang.

vergunning tot het drukken van periodieke lijsten van vertrokken en ter reede liggende schepen en van brieven, die onafgehaald op het Postkantoor liggen. Het was derhalve niet minder dan eene revolutionnaire daad, toen zij op 30 Juni 1778 vergunning gaf tot het drukken der Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap. Onaannemelijk is echter, dat het curieuse boekje „Nederlandsch India in haare tegenwoordigen toestand beschouwd” te Batavia zou zijn gedrukt, zooals het titelblad zegt. Dit moet geschreven zijn tijdens Jeremias van Riemsdijk Gouverneur-Generaal was, waarschijnlijk door een lid van den Raad van Justitie. Behalve de twee Hollandsche uitgaven bestaat er eene Fransche en eene Duitsche. De inhoud is zoo scandaleus en het was zoo geheel ondoenlijk om te Batavia iets in het geheim te drukken, dat het onmogelijk op de Stadsdrukkerij ter perse gelegd kan zijn, zooals trouwens reeds uit eene vergelijking met door die drukkerij wezenlijk geleverd werk te zien is. Misschien is dit schotschrift te Tranquebar gedrukt of in een der Engelsche vestigingen, want ook aan de drukkerij, die sedert 1736 te Colombo bestond (§ 1422), valt in dit verband moeielijk te denken.

§ 1453 Over Maleisch en Portugeesch drukwerk spraken wij reeds (§ 1391 e.v. en 1400 e.v.). Wij zouden dit onderwerp dus kunnen verlaten, wanneer niet het krantenwezen onze aandacht eischte.

Gelijk men zal weten, is in Europa de courant ontstaan uit de geschreven „courante nouvelles”. Er waren personen, die er een beroep van maakten om nieuwsberichten te verzamelen en nu en dan rond te zenden. Sedert ongeveer 1619 werden zulke blaadjes periodiek te Amsterdam gedrukt, waarmee de courant geboren was. Zelfs drukte men in Holland nieuwstijdingen in het Engelsch, die vervolgens naar Engeland werden gezonden en de eerste Engelsche kranten zijn geweest.

§ 1454. In de Oost volgde men eene dergelijke gewoonte. Reeds in 1615 zien wij Coen Europeesche nieuwstijdingen verzenden;

in 1644 bespeuren wij, dat de Ambonsche Regeering geregeld Indisch en Nederlandsch nieuws van Batavia ontvangt en ook later wordt hiervan herhaaldelijk melding gemaakt. Soms heet dit blaadje de „Memorie der Nouvelles”. Wij geven onder onze photo's zulk een geschreven blaadje van Augustus 1706, behelzend extracten van brieven, die van verschillende kantoren te Batavia waren ontvangen (photo J 15). Soms bevat zulk eene Memorie, die verzameld en gecopieerd werd door personeel der Secretarie onder toezicht van den Eersten klerk, ook berichten uit patriasche brieven en couranten. Wij zagen (§ 1444) de Regeering in 1668 eene poging doen om dergelijk nieuws, zeer schraal nieuws, te laten drukken, maar spoedig liep dit dood op den reactionnairen geest van het Opperbestuur en ook in Indië werd deze geest zoo overheerschend, dat de Regeering in 1712 de uitgave verbood van een blaadje, dat familieberichten, scheepstijdingen en dergelijke zou bevatten: men kon nooit weten of de concurrenten der Compagnie daar hun voordeel niet mee zouden doen. De geschreven blaadjes, die alleen voor het ambtelijk personeel bestemd waren, bleven dus voortbestaan. Wij vinden ze zelfs nog in 1803, onder den naam „Bataviasche Nouvelles”, maar de magere inhoud was steeds schraler geworden en zoowat verschrompeld tot officieele berichtjes van benoemingen en bevorderingen en vertrokken schepen.

- § 1455. Een kortstondig intermezzo tusschen deze geschreven nouvelles werd op Maandag 10 Aug. 1744 geopend met de verschijning van een klein-folioblad, aan weerskanten bedrukt met „Bataviase Nouvelles” in twee kolommen, opgesteld door den Onderkoopman en Adjunct Eerstgezworen klerk ter Generale Secretarie J. E. Jordens, natuurlijk met vergunning van den Gouverneur-Generaal en vermoedelijk in verband met diens verjaarfest op den vorigen dag. Precies zes maanden later, 9 Febr. 1745, kreeg Jordens octrooi voor drie jaar. Dit blaadje, dat elken Maandagnamiddag bij den Compagnies boekbinder op het Kasteel te krijgen was, gaf dezelfde soort nieuws als de geschreven „Memorie”, alleen wat degelijker

en interessanter. Soms stonden er ook advertenties in, meestal betreffende te houden venduties. Zoodra men evenwel in Nederland van deze stoutigheid lucht kreeg, moest de zaak worden stopgezet (20 Juni 1746). Het is te begrijpen dat exemplaren van dit eerste Indische weekblad thans uiterst zeldzaam zijn; wij geven er een in afbeelding (photo H 8). Intusschen had de doodgraver van het Portugeesche Binnenkerkhof Kees Blik deze weekblaadjes geregeld aan een familielid te Amsterdam gezonden, die er een bundeltje van maakte en dat overdrukte. Men vernam in Nederland zoo bitter weinig van wat er in de Oost omging, dat dit overdrukje waarlijk nog de eer heeft genoten om nagedrukt te worden.

§ 1456. Na dit korte tusschenspel bleven derhalve als nieuwstijdingen niets over dan de geschreven blaadjes met steeds schraller berichtjes. Zenuwachtige nieuwsgierigheid en gespannen uitzien naar wereldberichten kende men toenmaals niet. Men wachtte phlegmatisch af, of er iets ruchtbaar zou worden aangaande den stand van zaken in Europa en sliep er niet minder vast om, wanneer die verwachting on vervuld bleef. De Regeering deed wel eenige moeite om het Europeesch nieuws te vernemen, liet kranten opvragen bij schepen die Anjer of Batavia aandeden, en gaf in kritieke tijden zelfs last om in Straat Soenda de passeerende vaartuigen van bevriende natiën aan te klampen om naar berichten uit Europa te informeren. Onder onze photo's zal men een verpraai-brief vinden (photo J 28), officieele vraagpunten in de Fransche taal, voorgelegd aan den Kapitein van een Spaansch oorlogsfregat, met diens antwoorden. Hoe langzaam destijds het nieuws zich verspreidde, blijkt wel daaruit, dat deze officier, den 5 November 1787 uit Cadiz vertrokken, nog niets had vernomen van den inval der Pruisen in ons land op 7 Augustus, dus drie maanden eerder, zoodat hij in April 1788 daaromtrent geen bericht kon geven — en hoe lang kon het duren, voordat opnieuw een bevriend schip uit Europa de Straat passeerde en latere tijdingen vernomen werden!

§ 1457. Middelerwijl zocht de Bataviasche gemeente haren troost

in het Vendunieuws, dat ook wel zoo interessant was als dat gekakel van vreemde snoeshanen over dingen, waarmee men niets uitstaan had.

Venduties vormden in de Oost steeds het brandpunt der algemeene belangstelling, ook omdat er bij getapt werd, drank en moppen. Vroeg of laat valt ieders have onder het Vendukantoor, die van den klerk en die van den Edelèr,

Et la garde qui veille aux portes du Louvre

N'en défend pas nos Rois.

Het was gewoonte geworden, om lijsten te laten drukken bijvb. van te verkoopen slaven uit groote boedels, die dan rondbezorgd werden; bovendien werden aankondigingen van te houden venduties aangeplakt. Dat was de soerat lèlang. Nu kreeg, zooals we zagen (§ 1450), de Stadsdrukker in 1775 vergunning om wekelijks deze soerat lèlang of dit Vendunieuws uit te geven, zoowel de verkooping voor rekening van particulieren als die van officieelen aard omvattend, eene „vergunning” van eenigszins zonderling gehalte, want de officieele annonces van te houden Compagniesaanbestedingen e.d. werden gratis daarin geplaatst, zoodat de Stadsdrukker het zeer onaangenaam moest vinden, wanneer aankondigingen van verkooping van vaste goederen zijn zak eveneens voorbijgingen en alleen bij rondgebrachte briefjes werden bekendgemaakt. Gelast werd dan ook, dat die verkooping in het Vendunieuws moesten staan; de drukker beloofde dit dan aan de stadspoorten aan te plakken. Men kon zich op dit weekblaadje abonneeren voor 1 Rd. per maand. Exemplaren van dit Vendunieuws zijn uiterst zeldzaam. Wij geven er een in photo (H 9). Men vindt daarin ook een paar toko-advertenties, maar familieberichten ontbreken. Natuurlijk stonden alle advertenties onder censuur, even goed als bijvb. catalogi van boekverkoopingen.

§ 1458. Toen nu in 1809 de Stadsdrukkerij door het Gouvernement werd aangekocht, besloot Daendels door te gaan met het drukken van het Vendunieuws. Maar spoedig kwam hij tot het inzicht, dat het de voorkeur verdiende eene courant uit

te geven, eene officieele courant, waarin het publiek eens per week kennis zou krijgen van het belangrijkste nieuws uit Europa en de gewichtigste maatregelen der Regeering. Professor Ross werd redacteur; het toezicht en de censuur berustten bij den Secretaris der Hooge Regeering. De verschijning van het eerste nummer dezer „Bataviasche Koloniale Courant” op Vrijdag den 5en van Louwmaand 1810 was dus een zeer belangrijke stap buiten het eeuwenoude duister, waarin de Indische Regeering had geleefd en gewerkt. De vrijmoedigheid, waarmee Daendels zijne soms nogal wonderlijke handelingen aan het algemeen oordeel onderwierp, zou zeker te prijzen zijn geweest, wanneer hij zich iets van de publieke

§ 1459. opinie had aangetrokken. Wij geven (photo H 10) de afbeelding van eene door den Secretaris met de pen verbeterde drukproef van een nummer dezer Courant, waaruit men zal zien, hoe de Maarschalk met zijne ambtenaren leefde, als de duivel met de takkenbossen namelijk, en hoe koud het oordeel der goede gemeente hem liet. De nieuwsberichten zijn in den gezwollen officieelen toon van den Moniteur en even onbetrouwbaar. Het grappige dezer officieele courant was, dat de gewone huishoudelijke advertenties óók een officieel karakter droegen. Zij betroffen nagenoeg alleen venduties en nalatenschappen. De familieberichten stonden daar niet onder, maar in het redactioneel gedeelte. De advertenties moesten op zegel worden aangeboden; de redacteur veranderde ze naar eigen verkiezing (de meeste stellers drukten zich trouwens zeer onbeholpen uit) en voor hare plaatsing hadden zij de voorkeur zelfs boven de kennisgevingen der Regeering. De prijs der advertenties van verkoop van vastigheden werd niet berekend naar de plaatsruimte, maar naar de waarde van het eigendom, dus op denzelfden voet als het $\frac{1}{8}\%$ van de verkoopsom, dat de kastelein van het Heerenlogement trok (§ 1050). Een abonnement kostte 20 Rds. per jaar, maar men was zoo weinig gewoon om in de krant te adverteeren, dat er nog steeds, behalve de advertenties, ook losse blaadjes van verkooping en werden gedrukt, die men liet rondbrengen. Dit gebeurde nog in 1825.

§ 1460. Op schrikkel dag van 1812 verscheen het eerste nummer der Java Government Gazette, die een heel ander karakter droeg dan het pompeuse officieele orgaan van Daendels, een karakter van vrijheid en levenslust, dat tot dusver in Indië volkomen onbekend was geweest en zelden is geëvenaard. Zou men willen gelooven, dat in deze officieele courant zelfs goedmoedige aardigheden op de Regeering voorkomen, bijvb. dat bij eene Gouvernementsloterij alle prijzen door de hooge Heeren zijn getrokken? „The Government has got them all”, zucht de inzender van een treurdicht. Die oude krant, met hare curieuse belichting van het toenmalige koloniale leven, van de antipathie tusschen Engelsch en Hollandsch en den strijd tusschen vooruitgang en stilstand, behoort tot de interessantste voortbrengselen der Indische drukpers, terwijl daarenvens in hare kolommen zich het geweldig drama ontwikkelt, dat ginder in het Westen zich afspeelde, Napoleons tocht naar Moskou, Leipzig, Elba, Waterloo. Maar hoofdartikelen vindt men er niet. De redacteur deed niets dan knippen en nu en dan een verslagje schrijven. Voor zijn nieuws was hij zeer afhankelijk van den goeden wil van het publiek. Agenten of correspondenten waren onbekend; zelfs de Britsch-Indische bladen ontving de redactie niet geregeld, maar inzenders werden met groote gastvrijheid verwelkomd. Er was een aparte Poet's corner, en wie een niet al te slecht vers fabriceerde, kon in dat hoekje een plaatsje vinden. Het Europeesch nieuws kwam bij brokstukken en zeer laat. Den 9 Mei 1812 had men sedert tien maanden geene doorlopende berichten ontvangen. In het nummer van 1 Mei 1813 is het jongsfe nieuws van medio September 1812. De tijding van Napoleons terugkeer van Elba ging van hand tot hand, voordat de redactie haar wist te bemachtigen. Eens is het laatste Europeesche nieuws een bericht, dat van Constantinopel door een Tartaar naar Bagdad is gebracht en zoo de kust heeft bereikt. Een andermaal komt het van Koepang op Timor, waar een Australische parelvisscher het heeft aangebracht.

§ 1461. De overgang van deze opgewekte Gazette tot de in 1816

verschijnende Bataviasche Courant, die in 1828 de Javasche Courant werd, geeft weer een gevoel van kilheid en verstijving. Als men echter het geduld bezit om eenige jaargangen te doorworstelen, kan zelfs dit orgaan doen glimlachen. Zoo stelt een abonné den 15 Maart 1817 de vraag, wat het Heilig Verbond toch eigenlijk is. Ja, antwoordt de redactie, dat zouden wij zelf ook zoo graag willen weten. Is er bijgeval een onzer lezers die ons kan inlichten? Dat Heilig Verbond was toen notabene al anderhalf jaar oud, maar de redactie las de Europeesche kranten slecht. Zij schrijft den 3 Jan. 1824 woordelijk: „Men mag gerust vragen, wie moed zoude hebben binnen zes graden van den Equator alle dagen een vel ik zeg niet af te schrijven of te stellen, maar te *lezen*, gelijk aan dat van eene Londensche of Parijsche Courant in plano”. Het Europeesche nieuws geeft dit blad echter nog veel beter weer

§ 1462.

dan het Indische. Behalve officieele festiviteiten en dergelijke wordt het Bataviaasch stadsnieuws door deze Bataviasche Courant stelselmatig doodgezwegen. Zelfs over de Bataviasche „revolutie” van 1848 (§ 706) is daarin geene syllabe te vinden, behalve eene bekendmaking van den Resident, dat openbare vergaderingen „betreffende onderwerpen van Regering of algemeen belang” verboden zijn ¹⁾. Ook een tooneelverslagje zal men pas in 1831 ontdekken en zelfs dit kwam van een inzender. Toen in 1837 eens eene volstrekt niet onwelwillende beoordeeling geplaatst was van een concert van het dilettantentroepje Eruditio Musica, schreef een verontwaardigd inzender, dat „het geheele beschaafde publiek” de plaatsing dier beoordeeling afkeurde, „want het kan nimmer te pas komen, eene openbare kritiek te plaatsen over den uitslag van kunstlievende en onbaatzuchtige pogingen van achttingswaardige liefhebbers”. Voor kinderachtige en onbeschrijfelijk langwijlige verhaaltjes vond dit kostelijk orgaan echter

1). Zelfs nog in de Javabode van 1 Aug. 1870 leest men, dat berichten omtrent hetgeen er te Batavia voorvalt aan de Bataviasche gemeente dikwijls het eerst bekend worden uit Soerabajasche en andere, ja zelfs uit Hollandsche kranten!

altijd plaats. Den 16 Aug. 1827 blijkt de redactie onder vrijheid van drukpers te verstaan de vrijheid van inzenders om te schrijven over hetgeen hun behaagt. Men zond echter bijna alleen prulverzen in. Het merkwaardigst gedicht is zeker een nieuwjaarsvers in de Jav. Cour. van 1 Jan. 1845 uit de pen van den toekomstigen Multatuli, denkelijk zijn eerste in druk verschenen product. Zelve werkte de redactie nagenoeg alleen met de schaar. Bij de oprichting van het Fransche tooneel gezelschap in 1836 drukt zij in het nummer van 12 October de hoop uit, dat „de een of ander kunstkenner” nu en dan voor haar gratis een résumé zal schrijven van een op te voeren stuk; die „kunstkenner” zal dan „eene ruime belooning vinden in de belangstelling van elk die gevoel bezit voor het Schoone”. Met de optreding van J. van den Bosch in het begin van 1830 was deze courant zoo mogelijk nog stijver geworden. Met Baud's troonsbeklimming in 1834 gaat zij nogmaals achteruit. En naast dit officieele en dorre orgaan verscheen jaren lang periodiek niets dan de slaapwekkende Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap! Het in 1838 begonnen Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië stond onder strenge censuur. Iemand die in 1846 de Concordia bezocht, vond op de leestafel enkel het naamboekje van officieren, de Javasche Courant en een oud nummer van een tijdschrift.

Het werd 1852 eer de Javabode verscheen, de oudste der nog bestaande Bataviasche couranten, die voorafgegaan was door een paar zeer kortstondige blaadjes. In den aanvang verschilde dit blad in strekking zeer weinig van de officieele Javasche Courant. Indische politiek werd systematisch vermeden. Hoofdartikelen waren onbekend. Het meest karakteristiek zijn alweer de ingezonden stukken, en wel om hunne onuitstaanbare breedsprakigheid. Hoever in 1855 de censuur nog ging, blijkt daaruit, dat de Javabode ergens belooft, in een volgend nummer iets te zullen meedeelen uit Mossel's Reglement op pracht en praal (§ 1288), omdat dit toch al eens gedrukt is. Desondanks zal men vergeefs naar dat citaat uit Mossel's reglement in een volgend nummer der Javabode

zoeken. Blijkbaar had de redactie een wenk gekregen om dat maar weg te laten: de Regeering, hetzij die uit den Compagniestijd of die van 1855, stond als zoodanig boven alle beoordeeling. De journalistieke bekwaamheid der redactie komt het schoonst aan den dag in een verslag van eene paardenspelvertooning, 13 Sept. 1856. Toen het Bat. Handelsblad was opgericht, ging de Javabode een nieuwen koers uit en besloot (2 Jan. 1858) „nu en dan” een „leidingsartikel” te plaatsen; zij verzocht het publiek dus met de meeste minzaamheid om haar van zulke artikelen wel te willen voorzien — gratis natuurlijk. Nog steeds gingen toenmaals de advertenties vóór; zij vulden zoowat het heele eerste blad, minsten tot anno 1870. En nog altijd begon de courant (na eene vermelding van de mailsluitingen op het postkantoor) met eene opsomming der te houden venduties.

HOOFDSTUK XXI.

§ 1463.

ONDER de stadszaken, waaraan wij dit afzonderlijk hoofdstuk wijden, verstaan wij het stedelijk bestuur, de stedelijke rechtspraak en politie en de stedelijke schutterij. Op eenigen afstand gezien, bestond namelijk dit alles te Batavia. Er is een stadsgebied, onderscheiden van dat van het Kasteel (§ 253); er is een Stadhuis met eene stadsgevangenis, waarin diegenen worden opgeborgen, die voor het College van Schepenen zullen terechtstaan, dat ten Stadhuize zetelt; dit College voert een stadszegel met het stadswapen, heeft eene stadskas, maakt stedelijke keuren, int stedelijke belastingen en beschikt over stadsbedienden en eene stedelijke politie; de schutterij bewaakt de stadslandpoort, welker sleutels berusten bij den aan Schepenen ondergeschikten Baljuw (§ 424), die het recht heeft deze krijgsmacht te requireeren.

Gaan wij het chronologisch verband der zaken na, dan bespeuren wij, dat Coen in vliegende haast een Baljuw heeft ingesteld op het hooren der tijding, dat de Engelschen zich in het Jacatrasche zouden komen vestigen (§ 76) en dat hij dezen ambtenaar het gansche fantastische Koninkrijk Jacatra tot ambtsgebied heeft gegeven. Pas drie maanden later (§ 95), toen de Engelschen zich goed en wel in de westerstad hadden gevestigd, ging Coen over tot de instelling van een „College van Schepenen der stad Jaccatra”, bestaande uit twee Compagniesdienaren en drie burgers met eene uiterst sobere en uitsluitend judicieele instructie, die het College in staat stelde overtredingen, ook die van Engelsche ingezetenen, te bestraffen ¹⁾.

1). Ook de instructie voor den Raad van Justitie dd. 15 Aug. 1620 schijnt in hoofdzaak berekend voor de afdoening van correctioneele zaken, welke volgens het toenmalig recht onder de „civiele” behoorden.

§ 1464. Bij de instelling van het Schepencollege werd derhalve geene de minste aanleiding gegeven om het als iets anders te beschouwen dan eene rechtbank. Maar reeds den 18 Aug. 1620 werd vastgesteld, dat Schepenen belast waren met het zegelen van contracten enz., terwijl zij samen met den Baljuw (die echter alleen adviseerende stem had) keuren zouden maken op het schoonhouden der straten en de rooilijnen. Eerst 16 Juni 1625, dus vijf jaar later, tijdens den G.-G. de Carpentier, werd eene ruimere instructie voor Schepenen gearresteerd, waarin het College wordt gemachtigd „met overstaen van den Bailliu keuren ende ordonnantien te beramen ten dienste ende welstandt van 't gemeene beste in dese stadt ende daerbuijten alomme in de jurisdictie desselfs”, onder approbatie van den Gouverneur-Generaal. Dienovereenkomstig werd in den ambtseed van Schepenen de gelofte opgenomen om „deses rijcx ende stadts welvaren te helpen bevoorderen”. De Statuten van 1642 beperken hunne wetgevende macht aldus: „Schepenen sullen oock ten overstaen van den Bailliu keuren ende ordonnantien mogen maecken aengaende de straeten, bruggen, timmeringen als anderé saecken, de stad ende burgeren rakende, doch en sullen deselve niet afgecondicht worden als met kennisse ende approbatie van de Ho. Overheijt”.

§ 1465. Ongetwijfeld is dit alles afgekeken van of in overeenstemming gebracht met den in Nederland; en wel bijzonder te Amsterdam bestaanden regeeringsvorm, waar Schout en Schepenen zoowel eene rechtbank vormden als een wetgevend lichaam, dit laatste samen met Burgemeesteren. Evenals te Amsterdam de Schout, zoo neemt te Batavia de Baljuw deel aan de jaarlijksche nominatie van een nieuw Schepencollege en aan het maken van stedelijke keuren. Evenmin als te Amsterdam is te Batavia de Schepenbank eene vertegenwoordiging der burgerij; immers deze heette in het Vaderland vertegenwoordigd te worden door de Vroedschap en wij zagen reeds (§ 203), dat de Bataviasche burgerij in 1650 tevergeefs op de instelling eener Vroedschap aandrong.

Vermoedelijk is men bij de instelling der Schepenbank te Batavia uitgegaan van de opvatting, dat de belangen der vrijlieden en vreemdelingen niet geheel veilig waren in de handen der „gerechtshuizen van het fort”, de voortzetting, aan den wal, van den vroegeren scheepsraad, eene vierschaar derhalve van ambtenaren en officieren, die tijdelijk en als bijbetrekking eene rechterlijke functie vervulden en ten zeerste van de Regeering afhankelijk waren (§ 206). In dezelfde richting wijst de instelling eener Schepenbank in het veroverde Malaka, bestaande uit vier Nederlanders en drie Portugeezen, en van een dergelijk College op Formosa, waarin naast vier Hollanders ook drie Chineezers zaten. Op beide plaatsen kregen derhalve de onderworpenen een orgaan tot hunne bescherming evenals te Batavia de burgerij. De Schepenbanken op Ternate, Banda, Ambon, en te Colombo blijven in het duister, maar wij zien dat, zoodra zich te Kaapstad eene burgerij had gevormd, twee harer leden werden opgenomen in den Raad van Justitie, bij de behandeling der zaken van burgers. Dat aan deze beide Kaapsche burgerrechters tegelijk de zorg voor wegen en bruggen was opgedragen, is vermoedelijk geschied om de burgerij te verzoenen met de heffing van belastingen te dien behoeve, evenals te Batavia de instructie van 1625, welke de bevoegdheid van Schepenen tot het maken van keuren uitbreidde, wel samenhangen zal met de gebleken noodzakelijkheid om de burgerij mildelijk te doen bijdragen tot de stedelijke lasten, vooral van fortificatie en grachtenaanleg.

§ 1468. Wij hebben reeds gezien (§ 70), dat al spoedig de jaarlijkse benoeming van Schepenen is vastgesteld op den dag der verovering van Jacatra, welke dag echter sedert 1633 werd bestemd voor hunne installatie, terwijl de benoeming wat eerder geschiedde uit een door het aftredend College opge maakt dubbeltal. Dit heette het „versetten der wet”. Het aantal leden, dat in den beginne nog al varieerde, werd in 1625 op zeven gesteld, namelijk vier burgers en drie Compagniesdienaren. In 1690 werd het gebracht op negen (d.i. vijf

burgers en vier Compagniesmensen) en hierop is het verder gebleven. Evenals te Amsterdam konden de leden worden herbenoemd. Over de Chineesche leden der Schepenbank is elders gesproken (§ 135; 229; 923). Tot aan 1766 trokken de burgerschepenen eene kleine jaarwedde van de Compagnie en elk lid een „mantelgeld” bij zijne eerste benoeming, om daarvoor een cachet en een mantel te koopen, waarmee hij dan ook verplicht was in de vergadering te verschijnen. Dit teekent den eenvoud der oudste tijden. Later voelden de heeren het aan hunne positie verplicht om een rijtuig te houden, want Schepenen waren in rang het eerste burgercollege en de post van Vice-President was de hoogste, waartoe eenig burger kon opklimmen. Volgens de oorspronkelijke regeling was elk lid op zijne beurt eene maand lang President geweest. Er zaten toen echter soms leden in de Schepenbank, die hun naam niet konden teekenen, zoodat al heel spoedig de hoogste ambtenaar in het College tot vasten Voorzitter is benoemd. Eerst bij de Statuten van 1642 werd bepaald, dat een burger nooit kon presideeren. Niettemin bleef de betrekking van Schepen zeer gewild onder de burgerij, ook om de daaraan verbonden gedistingueerde zitplaats in de kerk. Begaf zich het College in staatsie ergens heen, dan reden voorop de twee boden ¹⁾ van Schepenen te paard met de roede van justitie in de hand. Over het zegel der Schepenbank, het zoogenoemde „stadszegel” van Batavia, spraken wij in § 69 ²⁾. Afdrukken daarvan zijn

1). De buiten- en de binnenbode, onderscheidenlijk voor citatiën buiten en binnen de stad.

2). Vermoedelijk is het randschrift pas aangebracht na de uitbreiding van de bevoegdheid der Schepenbank in 1625. Wij zagen tenminste een afdruk van het zegel van Schepenen in 1623 zonder randschrift en zonder den leeuw achter het met zwaard en krans versierde wapenschild. Daarentegen staat de leeuw wél achter het wapenschild op de schilderij van Batavia in 1627.

Men vergelijke voorts onze photo's G 3 en 4 van het groot- en het kleinzegel van Schepenen, benevens die van het steenen beeld (leeuw met wapenbord) in het Hertogspark, vermoedelijk afkomstig van de gerechtsplaats van Schepenen, photo D 1.

buitengewoon zeldzaam, omdat scabinale stukken geregeld de persoonlijke zegels dragen van twee gecommiteerde leden en niet het zegel van het College. Dit laatste verviel bij de nieuwe instructie van 1809.

§ 1467. De vergaderingen van Schepenen, driemaal per week, werden gehouden in de Schepenkamer op het Stadhuis (§ 521). Steeds werden zij geopend met een gebed. In behandeling kwam alles wat de President ter tafel bracht. In eene en dezelfde zitting derhalve konden stadszaken, civiele en crimineele processen worden behandeld; de Secretaris droeg echter zorg, zijne notulen met bijbehorende stukken te verdeelen over drie onderscheiden registers: het resolutieboek, de civiele en de crimineele rol. Uit den aard der zaak was de civiele rol verreweg het omvangrijkst. Hoe het in de vergadering toeging, blijkt niet. Naar alle waarschijnlijkheid draaiden de werkzaamheden geheel om den President en den Secretaris, die altijd vóór de zitting present moesten zijn en waarvan de eerste als Raad van Indië het gezag vertegenwoordigde, terwijl in den ander de rechtskennis van het College was belichaamd. Onder het Engelsch bestuur merken wij op dat Cranssen als President der Bench of Magistrates, die de voortzetting van het Schepencollege vormde, persoonlijk de publicaties opstelde, welke van de Bench heetten uit te gaan, deze ter goedkeuring aan de Regeering voorlegde en zijne medeleden enkel kennis gaf van zijne gestie. Vermoedelijk bleef Cranssen hiermede geheel in de lijn der traditie van Schepenen, waarvan hij zelf de laatste President was geweest.

§ 1468. Tengevolge van den geringen omvang der bevoegdheid van Schepenen als stedelijke wetgevers en stadsbestuur missen hunne resolutieboeken het groot belang, dat men daarin allicht zou vermoeden. En opmerkelijk is, dat dit belang met den tijd veeleer is toegenomen dan verminderd. Wij zagen (§ 202) dat omstreeks 1650 zeer zelden stadszaken bij Schepenen in behandeling kwamen. In de 18e eeuw daarentegen geschiedde zulks veel vaker, en men krijgt den indruk dat de ter tafel gebrachte onderwerpen meer gevarieerd waren dan voorheen

en ampeler bespreking vonden, terwijl de Regeering meer dan te voren het advies van Schepenen inwon. Bovendien zaten geregeld gecommitteerde Schepenen voor de registratie van schepenkennissen, acten van overschrijving van vaste goederen, schepen en vaartuigen, hypothecken, het opmaken van emancipatiebrieven enz., zoodat een ijverig lid van het College werk genoeg vond. Maar over alles lag een waas van goedmoedelijkheid, dat eventjes wordt bijgelicht door den bode, die anno 1792 het volgende rekeningetje presenteert voor de bijeenkomst eener commissie, welke 's morgens van 8 tot 12 placht te vergaderen.

„Aan kleen gebak en banquet	Rds 2:24;
„ bloemen	„ 1:—;
„ thee, coffij, melk, confituuren en zuijker	„ 1:—;
„ morgen wijn en andere d ^o dranken	„ 3:—;
„ huur van vier slaven ten dienste van haar WelEd. Gestr:	„ 2:24;

Teld Rd. 10.—.

§ 1469. De stedelijke werkzaamheden van Schepenen bestonden in de regeling en den omslag der belastingen, welke de Regeering goedvond op de burgerij te leggen; de benoeming van eenig ondergeschikt personeel; het opmaken der voordracht van zekere door de Regeering aan te wijzen Colleges en beambten benevens de registreering der hierop gevolgde benoemingen; de zorg voor zuivere maat en gewicht, voor rooilijnen, bouwverordeningen en deugdelijkheid van bouwmaterialen, onderhoud en reiniging van straten, bruggen, grachten, kadijken, sluizen, plantsoenen, waterloopen en waterleidingen; toezicht op het Stadhuis, de Vleeschhal, de Visch- en andere markten, de prauwenhuizen, op de uitoefening van burgerneringen en bedrijven, op de prijzen van openlijk te koop gestelde voedings- en gebruiksartikelen, op de goud- en zilverkeur.

§ 1470. Met elkaar vormt dit een vrij ruim arbeidsveld. Ongelukkig waren — zooals men dit tijdens het ancien régime overal opmerkt — geene grenslijnen getrokken tusschen de bevoegdheid der Regeering en die van het Schepencollege. Alle macht emaneeerde bovendien van G.-G. en Raden, die, zetelend en woonachtig te Batavia, zich als Opperstadsbestuur beschouwden. Wel waren zij bereid, tot eigen ontlasting eenige werkzaamheden aan de Schepenbank over te laten, maar niet om van hun initiatief afstand te doen en van de macht om in te grijpen waar hun dit noodig scheen. Zoo kondigt reeds in 1633 de Regeering voorschriften af tegen het aanleggen van stegen en slopjes. In 1637 maakt zij eene ordonnantie op het ophoogen der straten, maar is zoo heusch, deze door Schepenen te doen afkondigen als van henzelfen uitgegaan. Ondanks het bestaan van een stadsbroodgewicht is het de Regeering, die al in 1632 den broodprijs vaststelt en sedert daarmee is doorgegaan ¹⁾. Ondanks de stedelijke politie is het de Regeering die geregeld plakATEN uitvaardigt tegen het afsteken van vuurwerk, het rondloopen met voorstellingen van draken enz. op Chineesch nieuwjaar en dergelijke. De niet onverklaarbare neiging van G.-G. en Raden om zaken in hunne onmiddellijke nabijheid vlug en afdoend te regelen, werd in de hand gewerkt door de houding der burgerij, die van háár alles verwachtte. De burgerij was er dus zelve mede schuld aan, dat Schepenen zoo zwak stonden tegenover de Regeering. Zoo hernieuwen Schepenen in 1691 een bestaand verbod tegen het betimmeren van stoepen; daar het College echter niet genoeg prestige bezit om aan deze voorschriften kracht bij te zetten, richt het zich in 1697 tot de Regeering met verzoek om een plakkaat van dezelfde strekking. Zoo stellen in de 17e eeuw Schepenen de prijzen, afmetingen enz. van bouwmaterialen vast; in de 18e doet dit de Regeering,

1). Wanneer in 1811 de Bench of Magistrates den broodprijs regelt bij eene Hollandsche publicatie en tegelijk de Regeering evenzoo bij eene Engelsche, dan is dit vermoedelijk de herhaling van het bovenvermelde geval van 1637.

evenals het ook deze is, die vergunning verleent tot het afbreken van huizen (§ 1545). Zelfs met eene futiliteit als het reglement voor de behandeling der brandspuiten bemoeiden zich G.-G. en Raden; trouwens, de spuitgasten bestonden uit volk van de Werf en het Ambachtskwartier, zoodat de stad met hare spuiten niets beginnen kon zonder de hulp van den Albeschik. Andere stadszaken konden niet zelfstandig worden afgedaan, omdat men de noodige fondsen van de Regeering moest verwachten. Zoo moesten Schepenen telken jare worden gemachtigd, om de halve maand huishuur te heffen voor het uitmodderen der grachten (§ 478); zonder die machtiging kon de belasting niet worden geheven en bleven de grachten ongereinigd. Afkondigingen van het Schepencollege geschieden in het Nederlandsch en Maleisch door een bode, die met een bekken de stad rondging.

§ 1471. De stadsijk bestond van de oudste tijden af. Reeds in 1620 ontmoeten wij eene geijkte rijstmaat. In 1626 werd een Ijkmeester ingesteld, die aan de gemeente zuivere en gewaarmerkte maten en gewichten leverde; tot de maten behoorden ook die van vloer- en metselsteen, dakpannen en kalktobben. De gewichten omvatten het stadsreaal-¹⁾, mark-, pond-, kati- en pikolgewicht. De slapers der stadsmaten en gewichten berustten sedert 1696 in eene kist in de vergaderzaal van Schepenen; een tweede stel bleef den Ijkmeester toevertrouwd. Tweemaal per jaar werden belanghebbenden opgeroepen om hunne maten en gewichten te laten ijken. Van ouds werd voor Ijkmeester geregeld een zilversmid genomen, die tevens optrad als Keurmeester van goud- en zilverwerken. Pas in 1704 werden deze betrekkingen gescheiden. Eens per jaar riep men de zilver- en goudsmiden op om hunne gewichten te laten nazien, maar overigens werd dit gedeelte van het overheidstoezicht nogal verwaarloosd (§ 1068). Met meer zorg werd, evenals in Nederland, gewaakt voor de goede qualiteit en de billijke prijsbepaling van zekere gebruiksartikelen. Een keurmeester van het beestiaal waakte over de

1). — Zie § 1592 noot.

vleeschconsumptie. Officieele prijzen voor brood, vleesch en spek vinden wij zelfs nog in 1860 te Batavia (§ 688; 1067). Nu en dan creëerden Schepenen op deze manier een of ander klein monopolie ten gunste van dezen of genen handigen Chinees, want ook artikelen als klapper- en katjangolie, atapen, brandhout werden wel in de stedelijke prijsbepaling betrokken. Ter herinnering aan dergelijk stadstoezicht vertoonen wij in onze prentenverzameling een „nest” stadsgewichten, de maat van eene dakpan, de stads halve gantang en het stadsbroodgewicht (photo's D 7 en volgende).

§ 1472. Even slecht belijnd als de wetgevende macht van Schepenen was hun recht om stedelijk personeel aan te stellen. Voor zoover wij kunnen nagaan, benoemden zij omstreeks 1700 niets dan de ratelwachten benevens de geïncorporeerde slaggers en bakkers (§ 688 en 1065). Zelfs de stadsboden (hierboven § 1466) en de kastelein van het Stadhuis werden door de Regeering benoemd; evenzoo de Wijkmeesters (Schepenen maakten hiertoe éene voordracht op), de cipier der stadsboeien, de stadsvendumeester, de stadschirurgijn, de stadsrooimeester, de stadsvroedvrouw en al de verdere zoogenaamde stadsbedienden. Schepenen hadden enkel het voorrecht hen te beëedigen. Deze stadsbedienden heetten als burgerlijke ambtenaren onderworpen te zijn aan de rechtspraak van Schepenen. Het zonderlinge van het geval was, dat zij nagenoeg allen werden bezoldigd door de Compagnie, evenals trouwens Heeren Schepenen zelf, wier mantelgeld en jaarwedde niet uit de stadskas kwamen maar uit die der Regeering. De regel dat iemand, om stadsbediende te kunnen worden, eerst ontslag moest nemen als Compagniesdienaar, kwam dus meestal hierop uit, dat de Regeering hem in zijne eerste kwaliteit ontsloeg, in zijne tweede kwaliteit benoemde en voortging hem te bezoldigen. Het voornaamste praktische gevolg eener benoeming tot stadsbediende was de daaruit voortvloeiende rangbepaling, want stedelijk personeel stond in rang achter bij Compagniesdienaren (§ 1315). Soms is de samenwerking van Compagnie en stad zonderling genoeg.

Zoo betaalde de Compagnie het maandgeld van den scherp-rechter, terwijl Schepenen hem voor elke stedelijke terechtstelling eene toelage vereerden; „de opregtinge der gerechtsplaatse ofte het schavot met het daartoe gehorende touwwerk en andere requisites” werd echter weer door de Compagnie bekostigd. Eene lijst van stadsbedienden te geven, is voor ons doel overbodig. In het algemeen kan men zooveel vaststellen, dat gaandeweg méér personeel door Schepenen bezoldigd is geworden dan tevoren, zonder dat zij daarmee het recht erlangen om dit personeel te benoemen.

§ 1473. De stedelijke politie stond, zooals gezegd (§ 76), onder den van Compagnieswege benoemden en bezoldigten Baljuw, die het recht der Compagnie zou handhaven binnen het gansche „Coninckrijk Jacatra”. Na de instelling van den Landdrost echter in 1651 werd dit ressort beperkt tot de stad, de Zuidervoorstad en de singels, terwijl enkele jaren later ook de singels daaraan werden onttrokken. De Baljuw werd terzijde gestaan door de Wijkmeesters, een Europeeschen substitoot ¹⁾ of „knecht” en vier in het rood gekleede „dieffleijders of kaffers”. De Wijkmeesters heetten politietoezicht uit te oefenen op de bewoners hunner wijken. Bij hen moest ieder zich melden, die er zich vestigde en zij waren belast met het toezicht op de reiniging, de brandweer en de waterleidingen. Salaris trokken zij niet en hun werk leverde daarvan hef bewijs. De „kaffers” waren oorspronkelijk inderdaad (§ 536) Afrikanen van Angola of Mosambique, wier ruwheid en lichaamskracht als aanbeveling golden voor het baantje van politieagent of beulsknecht. Later zijn ook Inlanders onder dezelfde benaming als zoodanig gebruikt en is hun aantal

1). Over den havenmeester zie § 431 noot. Een „Schout” komt pas in 1797 voor. De recente verandering van dezen titel is dus geen breken geweest met eene overoude en eerwaardige traditie. Integendeel is de naam „Schout” pas meer algemeen ingevoerd tijdens Koning Lodewijk, die in zulke zaken nationaal wilde doen en ook het gebruik der maandnamen Louwmaand enz. officieel voorschreef. Het gebruik dier Hollandsche namen is dus te danken aan Franschen invloed, evenals heden dat van termen als „hoofdkantoorhoofd” aan Duitschen.

vermeerderd, zelfs tot 44 toe, evenals ook dat der oppassers van den Landdrost, wier uitmonstering groen met geel was.

De Baljuw had zijn blokhuis of arrestantenlogies, waarin behalve eene juffer (§ 538) ook de noodige voetboeien of „kousen” en dergelijke huiselijke artikelen voorhanden lagen.

§ 1474. Minder exotisch dan de kaffers was de stedelijke nachtpolitie, de vaderlandsche en van ouds gunstig gerenommeerde (§ 182) ratelwacht, wier tegenwoordigheid wij nog in 1820 te Batavia waarnemen. Oorspronkelijk was er maar één klepperman beoosten de rivier en één aan de westzij, maar elk had zijn dubbelganger in den „bijwacht”, die van de Mardijker wachtposten (§ 961) werd meegegeven. Licht droegen ze niet mee. De klepper was uitgerust met piek, kapmes en ratel, de bijwacht met eene piek en een stuk touw. Viel eene arrestatie hun te zwaar, dan krasten zij met de piek tegen de steenen om de hulp in te roepen van de ronde der schutterij (§ 1492) of de militaire patrouille, met wie anders nog al eens nachtelijke scheldpartijen plaats hadden, omdat de in het donker rondsluipende ratelwacht natuurlijk het parool niet kende en daarom allicht zelf voor een bandiet werd gehouden. Bij ontdekking van brand ratelde de klepperman „verkeerd”, dat is: linksom, en begon dan „brand” te schreeuwen met den naam der straat, waar het vuur was uitgebroken. In den loop der jaren is het aantal klepperlui natuurlijk uitgebreid, totdat zij een tiental vormden. Bij de Middelpuntsbrug was hun wachtlokaal. De Mardijkerposten en de Moorsche wacht (§ 903) deden geene nachtpatrouille. Buiten de stad schijnt de kampongbevolking nachtwacht te hebben verricht. Ondanks alles is de veiligheid te Batavia na zonsondergang altijd twijfelachtig geweest. Aanrandingen, inbraak, rampokpartijen, waren nooit van de lucht (vergelijk § 564), terwijl de nachtelijke stilte geregeld werd verstoord door rumoer, muziek, schieten, vuurwerk en dergelijke, vooral wanneer ergens eene trouwpartij werd gegeven (§ 1255). Overdag of in den avond deden hanengevechten, ronggèngen en wajangvertooningen allerlei gespuis, waaronder veel

slaven, samenstroomen, dat niet steeds bereid was op last der § 1475. politie uiteen te gaan. Het gansche politiewezen had trouwens iets vaags en slaps. Soms voegde de Regeering aan een of ander politievoorschrift de vaderlijke clause toe, om het maar niet al te streng toe te passen. Maar omdat Baljuw en Landdrost een derde trokken, later zelfs de helft, der door hen opgelegde boeten en verrichte verbeurdverklaringen, waren willekeurige geldstraffen schering en inslag. Om de moeite eener gerechtelijke vervolging uit te sparen, werden vele zaken getoetoept, op zijn Hollandsch: gecomponeerd, door handvulling. De heele politie trok inkomsten van de Chineesche pachters. In het laatst der 18e eeuw bespeurt men het bestaan van zeventien „heilige dagen” per jaar te Batavia, op welke de politie staakte en de wet zweeg. Tegenover deze laksheid stond echter weer de milde en willekeurige toepassing van rotan- en blokstraf op arme drommels, die niets bezaten om zich aangenaam te maken bij het politiegeboefte. Ook werd er nu en dan bij volksoploopen en rustverstoring ongemakkelijk op ingesabeld en losgebrand, terwijl ieder, hetzij Inlander of Europeaan, bij voortduring blootstond aan de kans om door de Regeering administratief te worden gestraft met vrijheidsberooving en verbanning (§ 1014). Veel erger evenwel dan dergelijke buitengewone maatregelen was de politierechtspraak, die alle dagen in het leven vooral der inlandsche bevolking ingreep en met volkomen willekeur handelde, aangezien zij nooit bij de wet geregeld is doch enkel op usance berustte, behalve dan in zake enkele overtredingen, waarin wettelijk was voorzien. Nog in 1861 werd (Javabode 6 November) het aantal zaken, die jaarlijks in de stad en voorsteden op de politierol kwamen, op 6.000 begroot, zegge 115 per week, die alle met groote snelheid en zonder eenigen bepaalden regel werden afgedaan: regelen waren niet voorgeschreven en de politierechter was met zooveel andere bezigheden belast, dat hem de tijd ontbrak voor het onderzoek der voorgebrachte zaken. Appèl bestond hierbij niet. Met andere woorden: de bevolking was vrijwel overgeleverd

aan de willekeur der politie en het regende rotanslagen.
§ 1476. Onder de politieverordeningen ten opzichte van Inlanders trekken er drie onze aandacht, omdat zij van de oudste tijden tot bijna onze dagen van kracht zijn gebleven. Eerstens de bepaling, berustend op een inlandsch gebruik, dat niemand bij donker zonder licht op straat mocht komen ¹⁾. Als begin van den nacht gold gewoonlijk negen uur (§ 1043; 1492). Tweedens eene algemeene vergunning om nachtelijke indringers binnen iemands erf weg te jagen en bij verzet onder den voet te schieten of op andere wijze te massacreeren. Deze vergunning, welke later beperkt werd tot erven buiten de stad, heeft zeer lang in het rechtsbewustzijn der ingezetenen voortbestaan en is zelfs heden nog niet daaruit verdwenen. Het verbod daarentegen om krissen te dragen is ook tijdens de Compagnie meestal slecht nageleefd.

Onder de zorg voor de openbare veiligheid mag men ook die voor de brandblusmiddelen rekenen. Bij voorkeur gebruikte men emmers, ladders en haken. Wanneer wij al in 1659 bij een brand te Batavia „waterspuijten of gieters” en in 1667 „seeker nleuw gemaecte water- ofte brandtspuijt” zien bezigen, of bij Jan de Marre lezen dat in 1721 spuiten werden gebruikt bij den grooten brand op de Werf (§ 650), dan moeten onder het een en ander toestellen van meer primitieven aard worden verstaan dan de tien spuiten, voor welker bediening in 1739 een reglement werd ontworpen. De Fabriek en de Equipagemeester waren Opperbrandmeesters; de spuitgasten namen zij uit het Ambachtskwartier en de Werf. De Compagnie betaalde alles. In geval van brand

1). In 1859, toen er nog geene straatverlichting te Weltevreden bestond en deze politiebepaling nog in vollen fleur heerschte, vinden wij een geval dat de redacteur eener krant 's avonds zijne kopij naar de drukkerij zendt zonder dat de bediende een licht meeneemt, tengevolge waarvan deze een heelen nacht met zijne papieren door de politie wordt aangehouden en pas den volgenden dag nadat zijn meester de boete heeft voldaan, wordt losgelaten. De verplichting tot het dragen van licht werd ingetrokken met 1 Maart 1864, na den aanleg der gasleiding (§ 504).

trad de schutterij 's nachts aan bij het Stadhuis, om voorbereid te staan tegen elke rustverstoring, maar overdag bij den brand zelven, om de orde te handhaven.

§ 1477. Wat de geldmiddelen betreft, waarover het Schepencollege kon beschikken, wij noteerden (§ 202) dat het ook in dit opzicht geheel afhankelijk was van den goeden wil, zelfs de luimen, der Regeering. Reeds in 1622 wordt opgemerkt, dat de „stadts gerechtigeden” zooals de inkomende en uitgaande rechten, de wijnaccijns, de Chineesche hoofdbriefjes, in de kas der Compagnie vloeien. Daar echter de stichting van Batavia niet van de ingezetenen was uitgegaan doch van de Compagnie, was het niet meer dan natuurlijk dat dergelijke belastingen, die het eenig middel vormden om de onkosten van aanleg, onderhoud, uitbreiding en beheer der stad terug te krijgen, in de kas werden gestort, waaruit alle uitgaven waren en werden voldaan. Ongetwijfeld was de burgerij ten volle gerechtigd om tijdens Van der Lijn er op aan te dringen dat zekere pachten, die een eigenaardig stedelijk karakter droegen, zooals die van den Kleedenpasar (§ 674), de Rijst-, de Vleesch-, de Vischmarkt, de Waag, de accijns op bier en wijn, ten bate der stad zouden komen, maar even goed kon het standpunt der Regeering worden gebillijkt, dat er namelijk niet het minste bezwaar aan was verbonden om telkens zoo- veel aan Schepenen toe te leggen als momenteel noodig mocht blijken: alle uitgaven konden alsdan worden gecontroleerd en elke geldverspilling voorkomen. Daar kwam bij, dat het geringe prestige van het Schepencollege zijne inning van belastingen zeer bemoeielijkte. Zoo bespeuren wij in 1766, dat de halve maand huishuur voor het schoonhouden der grachten (§ 478), die namens Schepenen werd geheven door de Wijkmeesters, niet alleen tot veel onduiking leidde (de Wijkmeesters durfden een man van aanzien natuurlijk niet tegenspreken, als hij de huurwaarde zijner woning veel te laag opgaf), maar ook tot allerlei brutale weigeringen om te betalen, zoodat de Wijkmeester soms meer scheldwoorden

§ 1478. of klappen dan rijksdaalders thuisbracht. Het gevolg was; dat

de Regeering er weinig voor voelde om Schepenen zekere financieele zelfstandigheid te verleenen. In 1660 verklaart het College, dat het heel geene „stadtsincompsten” geniet. Welke preciese inkomsten nu tijdelijk aan Schepenen werden toegelgd, doet te minder ter zake, omdat het overschot, na aftrek der van Compagnieswege verordende uitgaven, halfjaarlijks in hare kas werd overgestort, waarvan weder een gevolg was, dat elke onvoorziene uitgaaf tot een deemoedig verzoek leidde om door de Regeering te worden geholpen. In den bloeitijd van Batavia werd de 5% op de overdracht van vaste goederen in de Schepenkas gestort, hetgeen ruimschoots voldoende was voor alle uitgaven. Later trok de Compagnie deze belasting. Iets of niets daarvan legde zij aan Schepenen toe. Zelfs de baten welke Schepenen als rechterlijk College genoten, de defaultgelden, condemnatiën en confiscatiën, werden wel door de Compagnie genaast. De kwart of halve maand huishuur voor de uitmoddering der grachten moest telken jare uitdrukkelijk door de Regeering worden toegestaan, eer Schepenen haar konden heffen. In 1766 bedroegen de inkomsten van Schepenen slechts een 10.000 Rds., waarvan driekwart uit deze halve maand huishuur. Pas Daendels gaf het College, na het te hebben belast met de werkzaamheden van Heemraden en het beheer der posterijen tot Buitenzorg, Bantam en Krawang, ruime inkomsten, waarbij het onnoodig is thans stil te staan.

§ 1478. De uitgaven van Schepenen waren, gezien van het standpunt onzer hedendaagsche deficits, al even bespottelijk nietig als hunne inkomsten. Denkelijk hebben zij nooit meer bedragen dan een f 30.000 per jaar. In den regel bleven zij ver daaronder. Wij zagen reeds (§ 1472) dat het meeste stads-personeel door de Compagnie werd benoemd en bezoldigd. De voornaamste uitgave was derhalve die voor het uitmodderen der grachten, een f 15.000 per jaar. Het onderhoud (§ 502) en de reiniging van straten, wegen en bruggen zal in den Compagniestijd jaarlijks een f 10.000 hebben gevorderd (§ 503). Dan was een bedrag benoodigd voor gast- en feestmalen, voor sirih, thee enz. tijdens de vergaderingen, voor

het schoonhouden en de reparatie van het Stadhuis, voor den kost en het „sluitgeld” der „geldelose criminele gevangens” (§ 531), voor de „twee gemakhuysjes in de stad”, de ratelwachten, de ammunitie der schutterij en meer dergelijke postjes, waarvan een gedeelte nu en dan weer niet door Schepenen doch door de Compagnie voldaan is. In 1795 werd bepaald, dat Schepenen alle stadslasten zouden dragen, waarvoor zij eene evenredige vermeerdering van inkomsten erlangden, maar of dit heeft standgehouden, is zeer twijfelachtig.

§ 1480. Dat de wetgevende en administratieve bevoegdheden van Schepenen ten nauwste waren vereenigd met hunne rechterlijke competentie, zoodat zij in eene en dezelfde vergadering na elkaar zaken van den meest onderscheiden aard behandelden, werd reeds opgemerkt (§ 1467). Het was alweer Van Imhoff, die in zijne Consideratiën van 1741 op eene splitsing van deze bevoegdheden aandrong. Het Charter van 1803 gelastte de creatie van een college, dat alle niet-judicieele bevoegdheden van Schepenen zou overnemen, maar Daendels is hierop niet ingegaan. Wel heeft hij van Schepenen bezoldigde ambtenaren gemaakt, hunne administratieve werkzaamheden uitgebreid, hun rechtsgebied ingekrompen, doch de vermenging hunner ongelijksoortige bevoegdheden is ongerept blijven bestaan tot op 1 Febr. 1812, toen zij hunne slotvergadering hielden om plaats te maken voor de Bench of Magistrates. Deze Bench moest eene soort overgang vormen tot eene volledige scheiding van administratieve en rechterlijke bevoegdheden. Behalve eerstgenoemde zou zij alleen politiezaken behandelen, maar die politiezaakjes waren nogal erg ruim opgevat, want tegenover niet-Europeanen kon de Bench gaan tot twee jaar kettingstraf. Evenals bij Schepenen werden ook bij de Bench de verschillende categorieën van zaken alle in eene en dezelfde vergadering behandeld. Pas na de ontvangen tijding van Napoleon's terugkeer van Elba, die Raffles uitlegde als een waarborg dat Java voor goed Engelsch zou blijven, is hij er toe overgegaan om van de Bench of Magistrates eene zuivere politierechtbank te maken.

§ 1481. Zooals wij zagen (§ 76), omvatte het rechtsgebied van Schepenen het heele zoogenaamde „Coninckrijk Jacatra”. Twee maanden na de instelling van hun College kwam eene scheiding tot stand tusschen hen en de „rechtsluiden van het fort”, dat is, den Raad van Justitie, die de voortzetting was van de oude scheepsraden. Was de Officier van den Scheepsraad de Fiscaal geweest, die van den Raad van Justitie heette thans Advocaat-Fiscaal. Daarbij moet de Amsterdamsche gracht als grens zijn aangenomen; later kreeg deze haar verlengstuk in de Maleische gracht bewesten de kali ¹⁾. Alle zaken van burgers zouden worden berecht door Schepenen, alle van Compagniesdienaren door de rechtsluiden van het fort, gemengde zaken door gemengde rechtbanken. Bovendien nam de Raad van Justitie volgens de Statuten van 1642 kennis „van alle saecken van appel ofte reformatie van den gerechte van Batavia”. Het eigenaardige van dit appèlrecht was, dat crimineele vonnissen van Schepenen daarbuiten stonden. Een crimineel vonnis vereischte de bekrachtiging der Regeering, maar appèl daartegen was, evenals in Holland, niet mogelijk. In 1669 bepaalde de Regeering bovendien, dat bij de rechtbanken in Nederland geen beroep was toegelaten van vonnissen van den Raad van Justitie.

§ 1482. Men kan overigens licht nagaan, wat er van de Schepenrechtspraak moest worden. Eerstens bezaten de meeste leden niet de minste rechtskennis; in den aanvang ontmoeten wij er zelfs, die hun naam niet konden teekenen. Dat woog echter nog zoo zwaar niet, want in 1794 hooren wij uit den mond van Commissarissen-Generaal de verzekering, dat zelfs in den Raad van Justitie een leek niet zelden beter voldoet dan een beroepsjurist „met eene dikwijls voor geld gekogte bulle”.

Verder maakte de jaarlijksche vervanging van het College het zeer afhankelijk van de Regeering, terwijl daarentegen de Raad van Justitie, die oorspronkelijk evenzoo telken jare werd vervangen, meer en meer zelfstandigheid had erlangd, naar-

1). Wij wezen er in § 253 reeds op, dat deze grens al zeer spoedig elke praktische beteekenis moet hebben verloren.

mate het rechterambt meer een beroep was geworden en niet langer een bijbaantje vormde. Soms zelfs geraakte de Raad in conflict met de Regeering, wanneer zijne waardigheid door haar werd aangerand. De belangen der burgerij zouden derhalve bij den Raad niet minder veilig zijn geweest dan bij Schepenen. Hiermee verviel de reden van bestaan van dit laatste College. Buitendien was het zonderling dat bijvb. de eene slaaf terechtstond voor den Raad, de ander om hetzelfde misdrijf voor Schepenen, enkel omdat de meester van den eerste een Compagniesdienaar was en die van den laatste § 1483. een burger. De enorme uitgebreidheid van het rechtsgebied van ons stedelijk College leidde er natuurlijk toe, dat civiele zaken van personen buiten de stad en hare omgeving bijna nooit bij Schepenen in behandeling kwamen. Tot deze civiele jurisdictie behoorden allerlei politiezaakjes en kwesties over zeer kleine bedragen, waarmee de oudste bewaard gebleven „rolle” is gevuld, en die een aardigen kijk geven op het leven dier dagen. Deze rechtspraak had het voordeel weinig te kosten en zeer snel te zijn. Maar toen er wat meer menschen en kapitalen te Batavia kwamen en het aantal zowel als het belang der zaken toenam, werd het hier evenals te Amsterdam gewoonte, om tot tijdsbesparing de „cleijne saecken” niet voor het volle College te brengen doch maar voor twee, drie of vier der leden, met vergunning aan den verliezer om „aen 't volle Collegie reauditie te versoecken” tegen betaling van 3 realen. Daaruit heeft zich gaandeweg eene aparte rechtbank ontwikkeld, de Commissarissen van Huwelijksche en Kleine Zaken ¹⁾. De civiele rechtspraak

1). In 1656 werd bepaald, dat Schepenen elke maand twee leden zouden aanwijzen om over die kleine zaken te zitten, samen met een evenzoo aan te wijzen lid der Commissie van Huwelijksche Zaken (§ 1251). Hierbij is de navolging van Amsterdam al zeer duidelijk, want twee jaar tevoren had aldaar het College van Huwelijksche Zaken eveneens zekere rechtsmacht erlangd. In 1673 werden deze twee gecommiteerde Schepenen uit dit College voor kleine zaken weggenomen en de afdoening dier zaken geheel overgedragen op het College van Huw. Zaken, hetwelk dus voortaan het College van Huw. en Kleine Zaken

was op zijn Oud-Hollandsch ingewikkeld en tijdroovend. Hoe het bij de crimineele rechtspraak toeging, is in bijzonderheden niet na te gaan. Pas uit de notulen der Bench of Magistrates, die, ofschoon slechts politierechtbank, waarschijnlijk de traditie der Schepenbank voortzette, blijkt eerstens dat de beklaagde in den regel niet verscheen voor de vergaderde Bench doch slechts voor een of meer leden, en tweedens, dat er bij voorkeur werd gevonnist op de stukken alleen, zonder dat de beklaagde persoonlijk gehoord werd; zelfs een mondeling rapport van den Baljuw was voldoende om den man een paar jaar ketting te bezorgen. Alles zeer § 1484. gemoedelijk, maar weinig bevredigend. Even gemoedelijk was de toepassing der tortuur. De gewone manier bestond in het ophalen aan de „paleije” of katrol, met een of meer gewichten aan de voeten, bij voorkeur aan den grooten teen. Zoo liet men den patient een kwartiertje of langer in vrede hangen, rookte onderwijl eene kalme pijp en ging dan eens kijken of hij tot betere gedachten was gekomen. Zoo niet, dan kwam er weer een gewichtje bij of men liet hem eens frischjes afstoffen met een bos fijne rotans of versierde hem met een paar scheenschroeven ¹⁾. In 1652 vinden we iemand, dien de Heeren vijf kwartier laten staan met een kogel van 15 pond aan zijn hals. Dergelijke bewijsmiddelen schijnen bij voortduring te zijn toegepast tot aan den Engelschen tijd. Intusschen moet men niet meenen dat alle boosdoeners in de gansche „jurisdictie van Jaccatra”, die pas in 1808 aan Schepenen werd onttrokken, op deze onvriendelijke wijze werden bejegend. Schepenen deden recht op de stukken ten bezware

heette. De gestadige toeneming van het aantal zaken zoowel bij Schepenen als bij dit nieuwe College leidde er evenwel toe, dat zij beide opnieuw leden gingen committeeren voor de afdoening der kleinste soort, elk natuurlijk met een verschillenden maatstaf voor wat van gering belang heette te zijn en wat niet.

1). De bij de lijfstraffelijke rechtspleging gebruikte instrumenten lagen in 1862 (Javabode 15 Maart) nog op het Stadhuis. Later zijn zij overgebracht naar het Museum van het Batav. Genootschap; waar zij thans zijn, is ons niet bekend.

van een opgezonden individu. Scheen daaruit te blijken, dat er voldoende grond was om den man te veroordeelen, dan behandelden zij de zaak; wanneer echter de stukken van dien aard waren, dat aan een proces niet te denken viel, dan legden zij de zaak aan de Regeering voor, die haar in hoogste instantie zonder den minsten omslag afdeed met een vonnis tot bannissement in den ketting. In afwachting van een vonnis vertoefde men in de Stadhuisgevangenis, waarover reeds (§ 522 e.v.) het een en ander werd gezegd.

§ 1485. Evenmin als Schepenen een wezenlijk stadsbestuur vormden, kon de Bataviasche schutterij voor eene stedelijke krijgsmacht gelden, zooals bijvb. de Amsterdamsche.

Al eerder hebben wij een paar maal van dit corps melding gemaakt (§ 70; 182) en er op gewezen, dat de krijgsmacht volgens de opvatting der Compagnie de eigenlijke reden van bestaan vormde van eene Europeesche burgerij in hare koloniën (§ 105).

Ook in Holland gold van ouds het beginsel, dat alle mannelijke ingezetenen van 18 tot 60 jaar tot de landverdediging behoorden bij te dragen, en aan niemand onzer is het onbekend, van hoeveel belang in het begin onzer groote worsteling met Spanje de deelneming der stedelijke schutterijen was. Overeenkomstig die actieve medewerking was ook de politieke invloed dezer burgercorpsen. Naarmate echter het gevaar minder nijpend en de hulp der burgerij minder noodig werd geacht, trad zij ook in bestuursaangelegenheden van den voorgrond terug. Onze schuttersstukken geven een beeld van de burgerweer in hare nadagen, toen het optrekken dezer krijgsmacht tot verhooging van de kermispret diende en er niet meer aan gedacht werd om haar te doen uittrekken.

§ 1486. Te Batavia werd de bedoeling van het Opperbestuur, neergelegd in de instructie voor G.-G. en Raden van 1617, dat de vrijburgers in tijd van nood, vooral wanneer de geregelde aanvulling van het krijgsvolk uit Europa mocht komen te stikken, te water en te land moesten dienen tegen genot van

soldij en voeding, alleen nageleefd in zoover het niet-Europeesche gedeelte der ingezetenen daardoor werd getroffen. Het is waar dat reeds in 1620 een burgervendel werd opgericht, uit Nederlanders, Japanners en „swarten”, dat zijn Mardijkers (§ 958). Ook ziet men in de eerste jaren der stad herhaaldelijk Europeesche burgers deelnemen aan krijgstochten te land en te water. Dit waren dan echter vrijwilligers, ontslagen soldaten en matrozen, die niets om handen hadden en nog graag eens om den buit meegingen. Maar de schutterij, die in 1622 werd georganiseerd, was niet bestemd voor den dienst te velde en zelfs niet voor de verdediging der stad, doch tot handhaving der veiligheid binnen de wallen. Zij zou dus eene gewapende politie zijn. Het is later een paar maal voorgekomen, dat de Regeering eene overvalling der stad vreesde en de schutterij tijdelijk indeelde bij de bezetting. Buiten de wallen echter heeft zich de Europeesche schutterij alleen gewaagd bij de belegeringen van 1628 en 1629, toen zij eerst nogal lastig was, maar vervolgens haar plicht deed (§ 148). De burgercavalerie is in 1741 meegetrokken tegen de bij Bekasi gelegeerde Chineezen en heeft bij den grooten Bantamschen opstand in 1751 het Angkeesche afgepatrouilleerd. Overigens liet deze strijdmacht het vechten over aan Mardijkers en Inlanders en stelde zij zich tevreden met den dienst binnen de veilige stadsmuren.

§ 1487. Misschien was het zoo maar beter ook, want de Bataviasche schutterij was nu eenmaal geene voltigeurcompagnie. Ook van de actie der schutterijen te Malaka, te Gale, te Samarang verneemt men niets. Maar toch, onze Bataviasche landweer was nauw verwant aan de Kaapsche, en alhoewel de burgerij aan de Kaap niet tot de élite eener beschaafde samenleving behoorde en alleen in beweging geraakte wanneer de Compagniesvloeten ter reede ankerden, vormde zij eene schutterij, die te paard in vollen ren naar den papegaai schoot en allerlei kozakkenstukjes uithaalde. Duitsche officieren erkenden, dat het schieten dezer Kaapsche burgers niet onderdeed voor dat der beste troepen in Europa, en uit die Kapenaars is een geslacht voortgekomen, dat de toejuiching

der gansche wereld heeft verworven. Wie weet, welke heroën ook de Bataviasche schutterij nog had voortgebracht, wanneer haar levensdraad niet zoo wreed was afgesneden. De Ambonsche tenminste heeft zich nu en dan evenals die van Menado, waarvan Multatuli een tijdlang Commandant is geweest, niet onaardig geweerd.

§ 1488. De schutterij had echter iets bijster vaags. Zoo is al dadelijk niet precies uit te maken, wie eigenlijk schutterplichtig waren. „Alle burgers ende ingezetenen”, zegt de Regeering, moesten hetzij dienst doen, hetzij in plaats daarvan eene belasting betalen, berekend naar ieders onroerend goed. Maar of nu de in de stad wonende ambtenaren hieronder vielen, is moeilijk te zeggen, en wanneer de belasting eene vervanging van krijgsmilitie was, waarom betaalden ook vrouwen daaraan dan somtijds mee? Wij zien echter reeds in 1648, dat de getrouwde pennisten tot de schutterij behoorden, omdat de getrouwden buiten het Kasteel (§ 129) woonden en dus tot de „ingesetenen” konden worden geteld.

§ 1489. Dan had men het voortreffelijk systeem der remplaçanten, substituten of wakil's. Van de oprichting der schutterij af kon de schutter zich laten vervangen. Zelfs vinden wij notariele contracten, waarbij een baas, die een Europeeschen knecht inhuurt, meteen bedingt dat die knecht in zijne plaats schutten zal. Onderofficieren lieten al in 1655 hun dienst waarnemen door den wachtmeester, den eenigen beroepsschutter, naar het schijnt. Ook het gebruik om persoonlijken dienst te vervangen door betaling van een remplaçant, ging met favoritisme gepaard. Soms heet het, dat bij den jaarlijkschen optrek geene vrijstellingen geldig waren, dan weer ziet men, dat de schutter zich ook hierbij kon laten replaceeren. Natuurlijk was het gevolg dat, wanneer op een hachelijk tijdstip het heele corps werd opgeroepen, de meesten totaal ongeoeffend en onnut bleken. Bovendien wilde geen fatsoenlijk man, al had hij gaarne zijn tijd over voor het algemeen belang, in het gelid staan met allerlei gehuurd rapalje. Omstreeks 1800 was de toestand zóó, dat de „uitkoopers”, zonder ooit

dienst te doen, toch promotie maakten en als officieren een zekeren rang in de maatschappij innamen boven de gewone burgerij. Vandaar hun groot aantal in verhouding tot dat der schutters. Bovendien werden titulaire rangen verleend, die men zeer op prijs stelde. Zelfs een sergeant der schutterij werd in officieele stukken met zijn titel aangeduid. De officieren genoten bij hunne begrafenis de militaire eer hunner compagnie. Gaandeweg was echter de dienstdoende schutterij in eene bende huurlingen veranderd, die eene dagelijksche soldij trok met een kati rijst.

§ 1490. De verschillende overgangen evenwel tusschen de oprichting der schutterij in 1622 en haar einde omstreeks 1815 onttrekken zich aan de waarneming. De officieele opgaven omtrent hare sterkte enz. verdienen zeer weinig vertrouwen. Maar ondanks de pogingen, die men deed om van den dienst af te komen, bewijzen onze photo's van zilveren schutterspenningen (G 13 en 14), dat deze nu en dan bepaald populair was te Batavia. Men had er soms graag wat voor over om een fraai figuur te maken. Zoo ziet vriend Heecq op 21 Juni 1655 „de borgers van Batavia en de Compangs. dienaers aen landt woonende onder 3 verscheijden vaendels seer magnifycq ende ider omt costelyckst gekleedt optrecken”, en eenige dagen later evenzoo de cavalerie. Dus toenmaals bestonden er al twee compagnieën ambtenaren, de getrouwde en de ongetrouwde, of die van de stad en die van het Kasteel. In 1668 werd de burgercompagnie gesplitst in de oostzijdsche en de westzijdsche, terwijl de compagnie ambtenaren van de stad werd verdeeld in de pennisten, het volk van de Werf en dat van het Ambachtskwartier. Alzoo namen thans aan den optrek niet minder dan zes compagnieën voetvolk en eene afdeeling cavalerie deel. Dit is de bloeitijd der Bataviasche schutterij. In de 18e eeuw ging zij achteruit. Eerst verdwenen de afzonderlijke compagnieën van de Werf en het Ambachtskwartier. In 1794 werden de Compagniesdienaren vereenigd tot „het corps pennisten”, in 1803 de beide burgercompagnieën tot „het corps der Bataviasche burgerij”. Toen nu in

1811 het corps pennisten werd opgeheven, bleef enkel het burgercorps over. Dit trok, zooals boven gezegd, soldij en diende alleen ter bewaking van pakhuizen. Geleidelijk ging het te gronde. Hoe in 1825 de Bataviasche schutterij herrees in verband met den Java-oorlog en hoe zij in onze dagen werd gesloopt, valt buiten onze beschouwing.

§ 1491. In den beginne deed de schutterij het zonder ander commando dan dat van den kapitein. Haar titulair chef was de President van Schepenen. Anno 1657 echter werd Willem van der Beeck, gewezen Sergeant-Majoor of plaatselijk Commandant en Raad Extraordinair van Indië, benoemd tot Kolonel over de Nederlandsche en inlandsche burgerij, onder welke laatste benaming zoowel de Mardijkers als de compagnieën Mohammedaansche Inlanders te verstaan zijn. Sindsdien heeft altijd een Raad van Indië als Kolonel gefungeerd, maar niet steeds ressorteerden alle groepen der landweer onder hem. Met den dienst bemoeide deze Kolonel zich nooit. Hij vormde enkel de schakel tusschen de schutterij en de Regeering, vooral om de administratieve bestraffing uit te lokken van weerbarstige elementen. Er bestond wel een Krijgsraad, maar deze kon alleen boeten opleggen. De laatste Kolonel was Jacobus Martinus Baljee, die van chirurgijn was opgeklommen tot een zetel aan de Hooge Tafel. Nadat deze in 1807 was ontslagen, werd tot Majoor Commandant van de schooiersbende, die het „Corps der Bataviasche burgerij” heette, benoemd..... een gewezen afslager van het Vendukantoor. Deze held was het, die in 1811 aan het hoofd zijner vogelverschrikkers de stad Batavia met eene schorre toespraak heeft moeten overgeven of toewijzen aan de zegevierende Engelschen.

§ 1492. Het middelpunt van het schuttersleven vormde het Stadhuis (§ 518). Het plein daarvóór was bij alarm, brand of oproer de algemeene loopplaats. Van af negen uur 's avonds werd het Stadhuis door een peloton schutters bewaakt, dat van hieruit zijne ronde begon. Wie in Oud-Batavia 's nachts dit plein overstak, zag altijd licht branden in het wachtlokaal

der schutters. Nog in 1814 bestond deze nachtwacht. Behalve het doen der ronde (waarbij de schutters soms in botsing of woordenstrijd geraakten met de militaire patrouille of met de ratelwachten) verrichtte de schutterij wachtdiensten bij de Nieuwpoort, die door haar werd geopend en gesloten. Haar wachthuis stond echter buiten de poort. Wij zagen reeds (§ 424), dat de eer der bewaking dezer voornaamste stadspoort later aan de schutterij is ontnomen.

§ 1493. Aangezien dus de schutterij eigenaardig bestemd was voor wacht- en politiedienst, vond men het onnoodig haar te oefenen. Van exercitie was alleen sprake, wanneer er gevaar van buitenaf dreigde, en zelfs dan leek zij meer op een spelletje dan op iets anders en beperkte men haar bijv. tot een dag of acht per jaar. In 1790 liet de Regeering bij wijze van gezondheidsmaatregel de klerken in het Pennistengesticht twee avonden per week telkens een uur exerceeren; misschien vond zij eene kegelbaan of biljart te duur. De tucht liet nogal te wenschen over. Zoo was het noodig, aan de burgercavalerie expres te verbieden om in de gelederen hare pijp te rooken. De Krijgsraad legde, gelijk gezegd, enkel boeten op. Was de schutter een Compagniesdienaar, dan kon de boete op zijn traktement worden verhaald, maar tegen een burger stond de Krijgsraad machteloos, tenzij de Regeering zich liet bewegen om administratief in te grijpen en den man bijv. als soldaat naar een of ander ongezond oord te verzenden, zooals Sumatra's Westkust of Perzië.

§ 1494. Ondanks alles krijgt men den indruk, dat er van de Bataviasche schutterij nog wel wat te maken zou zijn geweest, wanneer haar lust voor een mooi kostuum, voor vertoon en vermaak behendig was benut. In den aanvang, toen er geene uniform bestond en de schutterij zelfs gedeeltelijk met schild en rapier was bewapend (de piekeniersafdeeling komt nog in 1731 voor), had men graag wat over niet enkel voor de bewapening (de schutter betaalde haar zelf, tot het buskruit toe) maar ook voor een fraai kostuum. Het werd 1748, voor men er toe overging om onvermogene burgers van

Compagnieswege te bewapenen, hetgeen reeds een bewijs van achteruitgang is. Na vriend Heecq geven ook Valentijn en anderen uiting aan hunne bewondering voor de fraaie uitmonstering der Bataviasche schutters. Zoo vinden wij in den boedel van een vaandrig of cornet der burgercavalerie anno 1696 niet alleen een geborduurden standaard (die zijn eigendom even goed was als het paard dat hij bereed), maar ook de volgende equipementstukken: zeemleeren kolder en broek benevens riem met gouden gespen; geborduurden draagband; leeren handschoenen met franje van goud en zilver; sjerp met goud en zilver borduursel; toom, holsters en zadel alle met zilver beslag en eene geborduurde schabrak ¹⁾. Ook later, toen de schutters eene uniform droegen, konden zij er soms parmantig uitzien. Van der Parra bijvb. koos voor hen een pakje, waaraan rood en blauw laken, wit satijn, goud en zilver galon de gewenschte distinctie gaven, en dit, naar het schijnt, alleen om zijn zoontje, dat cadet werd, plezier te doen, een cadetje, dat frischjes moet hebben afgestoken bij de jammerfiguur van een Bataviaschen schutter in 1855, die men op onze photo M 5 zal aantreffen, een sloomen, slappen, slodderenden slungel op dansschoentjes, met de intelligentie van een koeskoes in zijne fletse oogjes.

§ 1495. De wisselingen der Bataviasche schutterij in den Compagniestijd waren steeds het gevolg van een of anderen voorbijgaanden invloed. Zoo bestaat er soms eene cavalerie, met pauken en trompetten, bijvb. om den G.-G. van Riebeeck plechtig in te halen, wanneer hij, van een zijner „landtochten” terugkeerend, met een grooten stoet de poort binnentrok. Dan weer is van dit roemrijk en „seer dorstig” corps niets te bespeuren. Ritmeester der burgercavalerie te heeten, was eene kostbare maar zeer gewilde onderscheiding. Pieter

1). Met ware voldoening schrijven wij uit de Jav. Cour. van 21 April 1841 de volgende advertentie over, die lichtelijk herinnert aan dien cornet van 1696:

„Te koop de geheele uitrusting van eenen schutter van de kavallerie, in Europa gemaakt; benevens een voor die dienst gedresseerd rijpaard.”

Erbervelt's vader, de schoenmaker en leerlooier, is het geweest evenals zijne landgenooten Kircher, die den muziekkoepeel op Molenvliet bouwde (§ 1354) en Christoffel Moll, broodbakker en aannemer der nieuwe Hollandsche kerk.

§ 1496. Overeenkomstig het gebruik in Nederland was de jaarlijksche „optrek” der schutterij het glanspunt van haar leven en bedrijf. Eigenlijk maakte de optrek deel uit van de viering der „verovering” (§ 71). Hij hing samen met de installatie der nieuwe schutterofficieren, waartoe eene voordracht werd opgemaakt door Schepenen in overleg met den Burgerlijken Krijgsraad, terwijl de benoeming door de Regeering geschiedde. Oudtijds had dus die installatie plaats na de jaarlijksche „versetting der wet”, dat is de beëediging van een nieuw Schepencollege, terwijl dan eenige exercities voor het Stadhuis en de woning van den Gouverneur-Generaal volgden benevens een rondmarsch door de stad. Van lieverlede wijzigde zich echter het karakter van den optrek. Het Stadhuis was niet langer het middelpunt dier festiviteit en het verband met de „verovering” raakte in het vergeetboek ¹⁾.

§ 1497. Op den dag van den optrek ging het ongeveer aldus toe.

Elke compagnie trad aan bij de woning van haar Vaandrig, waarna een detachement de verdere officieren ging afhalen, onder wier commando zij vervolgens naar het Kasteelsterrein marcheerde benoorden de Amsterdamsche gracht (§ 255). Waren hier de compagnieën met eenige afdeelingen heusche soldaten langzamerhand in orde geposteerd geworden rondom eene met groen en bloemen versierde tribune, dan kwam uit het Kasteel een deftige stoet van heeren en dames aanwandelen, hetzij met of zonder den Gouverneur-Generaal, en op

1). Bogaert's mededeeling omtrent den optrek op 30 Mei 1703 staat op zichzelf. Het Dagregister des Casteels Batavia weet echter niets van dit geval, en aangezien reeds twintig jaar vroeger de „optrek” geen verband meer hield met de „verovering,” moet Bogaert dit verhaal uit zijn duim hebben gezogen. Hetzelfde overkwam hem, toen hij bij de aardbeving van 1699 eene uitbarsting van den Salak fantaseerde, die nog steeds in beschrijvingen van Batavia wordt vermeld als de oorzaak van het opdrogen der grachten.

de tribune plaatsnemen. Vervolgens werden de nieuwe officieren geïnstalleerd en op de tribune genoodigd, waar zij uren lang bleven praten, rooken, drinken en flirten, terwijl de manschappen zich wel op hunne manier lekker zullen hebben gemaakt uit knapzak en veldflesch of zakpistool. Eindelijk, als de zon reeds ter kim begon te dalen, daalden ook de officieren van het „schouwtoneel”, allen vrijwel onder den invloed, evengelijk hunne goedronde krijgsknechten. En dan kwam het slot- en knaleffect, waarnaar de heele vertooning de „afvuring” heette. De compagnieën herstelden zich, zoo goed en zoo kwaad het ging, richtten alle tegelijk de tromp van het vuurroer naar den blauwen hemel (eene héél noodige voorzorg, anders blies men zijns voormans hersenpan in), een kort commando — en de ratelende knal van honderden geweren bewees de geoefendheid en strijdlust der jolige poorters van Batavia. Dat werd dan nog tweemaal herhaald. Soms gaf men ook gelederenvuur af, en dan zetten zich de compagnieën in beweging om al schietend en joelend de straten door te trekken en de vaandels thuis te brengen. Mocht daarbij soms een atapdak door eene geweerprop in brand raken, dan kende de pret geene grenzen. Den dag daarna gaven de schutterofficieren aan hunne „rotgesellen” een feestmaal, hetwelk zoozeer tot den optrek behoorde, dat men deze wapenschouw soms uitstelde als er geen wijn genoeg was. Na den optrek der Nederlandsche schutterij volgde eenige dagen later die der burgercavalerie met de Mardijkers en inlandsche Christenen en daarna nog een van de Mohammedaansche ingezefenen, natiegewijs verdeeld, die gepaard ging met krijgsdansen en allerlei tours de force (zie § 874).

§ 1498. Zóó ongeveer ging het in de glorieijke dagen van Rijklof van Goens en Cornelis Speelman. Na 1685 verneemt men niet veel meer van den optrek. Evenals de heele dienst is ook de wapenschouwing der Nederlandsche burgerij soms weer eens opgeflikkerd om spoedig opnieuw in de pijp te gaan branden. Iets pittoresks, iets aangenaam bizars temidden der eentonigheid van het Indische leven heeft deze populaire

strijdmacht echter altijd aangekleefd. Daarvan getuigt zelfs het kindervers ¹⁾:

„O, ware ik maar wat ouder!
'k Hing dan me een zwaard op zij,
Een snaphaan op mijn schouder,
Als onze schutterij”.

Het doet haast denken aan Burns:

And oh, for ane and twenty, Tam!
And oh, sweet ane and twenty, Tam!

Dat klinkt heel anders, nietwaar, dan de uien van den Schoolmeester op de gelijktijdige schutterij in het Vaderland! Neen neen, de Bataviasche was een dierbaar pand in het stadsleven ²⁾. Nog lang zal men haar met weemoed nastaren; nog dikwijls zal de oudgediende bij het herdenken zijner onbloedige militaire loopbaan zich in vervoering op de borst kloppen met de woorden: Anch'io sono scuttero! De legendarische figuur van een der laatste Commandanten, meer militair dan de krakendste ijzervreter, wiens buiteling van zijn strijdros Bucephalus een vast nummer bij de parade vormde onder den naam lapsus calami, zal in de herinnering der kindskinderen van Batavia's schutters voortleven als de Napoleon van het Waterlooplein.

Zoo niet veertig eeuwen, dan toch het kardoese der gedenkzuil heeft eens met smaak op dezen pacifieken veldoverste en zijne welgedane „rotgesellen” neergeblijkt.

1). Uit J. van Soest, Oost-indische bloempjes, Batavia 1846, een bundeltje verzen dat den schrijver tot Bataviaschen Hieronymus van Alphen heeft gestempeld.

2). Eene beschrijving der oefening op het Koningsplein, Javabode 3 Mei 1865, doet zien dat de heeren in het gelid een glas bier dronken.

HOOFDSTUK XXII.

§ 1499. **I**N de 18e eeuw werd Batavia steeds meer befaamd als de ongezondste stad van den aardbodem, eene euvelere reputatie, welke ten slotte op het gansche eiland Java overging en dan soms in verband werd gebracht met den beruchten oepasboom, die, naar het heette, alles vergiftigde wat in zijn omtrek leven bezat.

Er zijn echter vele slachtoffers gevallen, eer deze kwade naam zich stevig had gevestigd. In de 17e eeuw zijn de uitlatingen omtrent den sanitairen toestand onzer stad zeer uiteenlopend, soms zelfs gunstig genoeg. Zoo prijst Joan van Heemskerck in zijne Batavische Arcadia (verschenen in 1637) hare „gesontheyt en soetigheyt van lucht”. Soms ziet men destijds personen verlof krijgen om tot herstel van gezondheid naar Batavia op te komen. Een andermaal echter wordt de stad gebrandmerkt als „het gasthuys van India, niet alleen omdat vele, eerst uit Europa komende, aldaar sterven, maar dat zij ook de sware lucht niet kunnen verdragen”. Het was, zooals men zal zien, altijd de „lucht” waarvan de gezondheid afhing, nooit de bodem, het water, de kans op besmetting, de leefwijze, de behuizing. Wat echter het eerste verwijt betreft, dat de zieken der aankomende schepen alhier overleden kan toch kwalijk als bewijs van Batavia's ongezondheid worden aangevoerd, zoolang men niet weet, in welken toestand de menschen van boord kwamen. Bovendien gold deze klacht eerder het Hospitaal dan de stad. En wat degenen aangaat die gezond van boord kwamen, laat zij de verandering van leefwijze, de acclimatatie en het drankmisbruik geheel buiten rekening. De „sware lucht” op zichzelf was al veel verbeterd bij vroeger door de ophooging en draineering van het terrein en het dempen van poelen. Toch vernemen wij in Coen's tijd (toen, naar men denken zou, de

toestand veel ongunstiger was dan later) nooit bepaalde klachten omtrent de ongezondheid der stad, al schrijft Coen aangaande zijne eigene ondervinding: „Het schijnt dat de wagen in dese quartieren al craeckende voort moet”.

§ 1500. Het is waar dat onze oude Calvinisten heel anders tegenover de kwestie van leven en dood stonden dan een later geslacht en wat veel neiging vertoonden om zich liever te onderwerpen aan Godes onverzettelijk raadsbesluit dan te zorgen voor verbetering van hygiënische toestanden. Dat toenmaals echter in het algemeen bij de keuze eener plaats van vestiging de sanitaire omstandigheden niet veel gewicht in de schaal wierpen, blijkt ook aan Calcutta, waar onze Engelsche vrienden in een moeras huysden, dat zij anders het uitverkoren verblijf van kikkers, krokodillen en Dutchmen zouden hebben genoemd. De ligging van Bombay was niet veel gunstiger. Uit het van ouds om zijne ongezondheid beruchte Bantam zijn de Engelschen zeer tegen hun zin opgebroken, om zich vervolgens in het niet veel gezonder Benkoelen te vestigen.

§ 1501. Omtrent den sanitairen toestand van Batavia in de 17e eeuw zou met eenige zekerheid zijn te oordeelen, wanneer wij vertrouwbare statistieken bezaten. Nu echter aan de cijfers der bevolking evenmin waarde is te hechten als aan die der sterfte, moeten wij vasthouden aan enkele toevallige gegevens. In 1674 bespeuren wij, dat op eene garnizoenssterkte van 1.260 man er 44 in het Hospitaal liggen, een zeer laag cijfer, vergeleken bij eene eeuw later. In 1685 zendt een Fransch eskadercommandant zijne zieken te Batavia aan wal, „qui furent presque tous guéris en sept jours”. Honderd jaar later had hij in plaats van „guéris” gerust kunnen schrijven „ensevelis”. Aan lof of blaam van reisbeschrijvers heeft men in dit opzicht niet veel, omdat zij er geen oog op hadden. Zoo zegt er een, dat dysenterie alhier van zelf overgaat, maar dat de meeste Hollanders lijden aan beriberi, als een gevolg van

§ 1502. te veel bier en te veel boter. Wanneer wij echter zien dat Valentijn, die maanden achtereen te Batavia heeft gewoond,

niets ergers weet te vertellen dan dat nieuwelingen niet te veel vruchten moeten eten, willen zij daar geen last van krijgen, dan blijkt toch wel dat in 1712 de stad een heel ander sanitair beeld moet hebben vertoond dan eene eeuw later, toen Raffles durfde schrijven dat van 1730 tot 1752 binnen de wallen van Batavia meer dan een millioen menschen waren overleden. Het jaarlijksch sterftcijfer zou derhalve volgens deze opgave dat der geheele stadsbevolking een paar maal hebben overtroffen, of met andere woorden, om de maand of vijf zou de heele stad regelmatig uitgestorven zijn, 23 jaar lang. Dat deze ongehoorde overdrijving niet in den kijker liep, was alleen toe te schrijven aan Batavia's alldroevigste reputatie, welke iedere opgave, mits zij hoog was, zonder protest deed aanvaarden. Valentijn daarentegen noemt lepra „de eenige ziekte die hier sterk doortast”. Aan eene merkbare toeneming echter van het sterftcijfer tengevolge van lepra valt niet te denken. De ziekte had sedert het midden der 17e eeuw sterk de aandacht getrokken door haar afzichtelijk karakter. In 1667 werd daarom een lazarushuis gebouwd tusschen de forten Angkee en Vijfhoek, welke inrichting in 1679 overgebracht werd naar het eiland Purmerend, dat sedert Poeloe Sakit heette (§ 828). Sindsdien echter verneemt men minder en minder van de lepra. Zij werd zoetjesaan eene familiëkwaal, waarvan de buitenwereld door de isolatie der lijders niet veel vernam; omstreeks 1800 heet zij vrijwel uitgestorven.

§ 1503. Grooter verwoestingen zijn ongetwijfeld door de pokken aangericht, maar men was daaraan, schijnt het, zoo gewoon, dat er bijna nooit over gesproken werd. In 1779 verscheen te Batavia Willem van Hogendorp's vernuftig geschrift „Sophronisba of de gelukkige moeder door de inëntinge van haare dochters”, een opstel tot aanprijzing van de variolatie, de inënting met de pokstof van menschen. De kopstukken van het Bataviaasch Genootschap gaven zich daar toen moeite voor, maar na enkele jaren liep die poging dood. Op aandrang van Jan Klopprogge, den Binnenregent van het Buitenhospitaal.

werd in 1804 de van het rund afkomstige pokstof overgebracht van Mauritius, namelijk in het lichaam van slavenkinderen, die daarheen werden gezonden om ingeënt te worden. Een tijdlang genoot daarop de kunstbewerking den steun der Regeering; later verslapte de belangstelling en na eenige jaren was de pokstof op het eiland weer nagenoeg uitgestorven. De Engelschen hebben de inenting meer systematisch op Java bevorderd, maar pas na het herstel van het Nederlandsch gezag is zij met kracht aangevat. Aldus kon in 1829 de vaccinatie verplicht worden gesteld voor de toelating van kinderen op de scholen te Batavia, indien zij de natuurlijke pokken niet hadden gehad.

§ 1504. Waar echter van Batavia's ongezondheid sprake is, heeft men met andere ziekten te doen dan lepra en pokken, en wel met malaria, dysenterie (onze vaders noemden deze het „rood melesoen”, den rooden loop, de „persing” of „persie”) en typhouse ziekten, waarvan de ergste onder den naam „rotkoorts” bekend was. Daarbij kwam nu en dan het „bort”, dat is cholera nostras; de epidemische cholera Asiatica heet eerst in 1819 te zijn opgetreden. Ook van beriberi („borborri” of „lammigheijt”) is niet zelden sprake; men schreef die toe (vooral bij matrozen die te veel gedronken hadden) aan het slapen in de open lucht. Onder de pas aangekomenen woedde in den regel de aan boord opgedane scheurbuik, en het loopen der soldaten, matrozen en handwerkslui op bloote voeten gaf aanleiding tot „seere beenen” en „quade ulceratien”, de zoo moeilijk geneesbare en in zweren ontaardende voetwonden, terwijl personen, die overigens gezond waren, aan het „rootvont”, zooals Bontius den rooden hond noemt, een dagelijksch tijdverdrijf vonden.

§ 1505. Ongetwijfeld is de slechte hoedanigheid van het drinkwater de oorzaak geweest vooral van dysenterie en typhus.

Het drinkwater werd uit de rivier gehaald aan de „Waterplaats”, die eerst bij het fortje Jacatra was en later aan het Molenvliet, op Pantjoeran, vanwaar Van Imhoff's waterleiding (§ 727) hèt in de stad bracht. Regenwater werd weinig

gedronken. Regenbakken waren niet geheel onbekend. Zoo staan de vier ondiepe putten der twee huizen Toko Merah (thans de Bank voor Indië) met elkaar door eene gemetselde leiding in verband en vormen dus samen eene soort regenbak (§ 1109). De put op de binnenplaats van een huis leverde, ook al liep de regenpijp daarin uit, in den regel enkel bodemwater, dat denkelijk wel in de keuken gebruikt zal zijn. Het rivierwater wordt door Tavernier in 1648 voortreffelijk genoemd en kan ook wel goed zijn geweest, zoolang de omstreken der stad onbewoond waren. Naarmate echter die wildernis werd ontgonnen en de vestigingen bovenstreams toenamen evenals de suikermolens en de sawah's (zie § 473), werd het rivierwater meer en meer vervuild en verontreinigd, zoodat reeds Daalmans in 1689 het water der Waterplaats vrij slecht en bij regen modderig noemt. Heydt, omstreeks 1740, verklaart het zelfs voor hoogst ongezond, wanneer het niet gekookt wordt. Aangezien Heydt geen medicus was en weinig opmerkingsgave bezat, moet hij hiermee wel de gangbare meening weergeven, hetgeen niet belette dat enkele jaren later, bij de stichting van het Buitenhospitaal, over het hoofd gezien werd dat alle vuiligheid daarvan boven de stad in de rivier kwam en dat de meeste patienten in dat hospitaal aan dysenterie leden, waarvan trouwens het besmettelijk karakter niet bevroed werd.

§ 1500. Men ziet, het nut van het koken van drinkwater was zeer wel bekend. Reeds in 1661 leest men in een rapport over Bandjarmasin, dat de onzen aldaar gewoon zijn het drinkwater een dag te laten staan „ende daernae kookt men het op”. Ten Rhijne, eene kwarteeuw later, is zelfs op het spoor der waarheid omtrent het nut van het koken, als hij verklaart dat in het water onzichtbare „beesjens” leven, die door het koken worden gedood, waarom „de meeste Hindoústanners en meer andere hierlanders” nooit ongekookt water drinken. Voor zichzelf schijnt Ten Rhijne het nut er echter weinig van te hebben gevoeld. Valentijn dronk op Ambon bij voorkeur het ongezonde „zetbier” (zie § 1043) in plaats van het voorbeeld

der overige Europeanen aldaar te volgen en gekookt water te drinken. Op Ambon, waar hij prachtig water had om zijn „zetbier” te bereiden, ondervond Valentijn van die onverschilligheid geen last, maar toen hij als veldprediker in den oorlog van 1706 evenmin zorg droeg voor het koken, kreeg hij zware dysenterie.

§ 1507. Dat het drinkwater niet geheel aan de aandacht der Regeering ontging, ziet men in 1744, toen zij voorschreef in het Binnenhospitaal gratis thee en koffie te verstrekken, omdat het water dysenterie veroorzaakte. Zoo leest men al in het begin der 18e eeuw, dat het heerlijke bronwater van Banda Neira aan den Gouverneur-Generaal werd geleverd, en in 1773 dat menschen, die het konden doen, hun water uit het Buitenzorgsche lieten komen ¹⁾. Bovendien werd al sedert het midden der 18e eeuw zeer veel Selterswater te Batavia ingevoerd onder den naam *ajer blanda* of *Hollandsch water*. In sommige boedelbeschrijvingen treft men honderden kruiken van dit natuurproduct aan, ook wel *Spa-* en *Fachingerwater*, en De Bougainville schrijft dat rijke menschen te Batavia niets anders drinken. Voor algemeen gebruik was het echter te duur. Omstreeks 1820 betaalde men soms een stuiver of 25 per kruik.

§ 1508. Men zou dus onderstellen, dat het gevaar van slecht drinkwater goed werd ingezien. Des te meer staat men verbaasd over de bewijzen van het tegendeel. Niet alleen Cook blijkt blind te zijn voor dat gevaar (de vele zieken, die hij te Batavia kreeg, schrijft hij eenvoudig toe aan de „rottige lucht van het land”), maar Thunberg, die dokter was, zoekt het nut van theedrinken als middel ter voorkoming van dysenterie niet in het koken maar in de thee. Het sterkst is wel, dat een uitnemend deskundige nog in 1873 bijna aarzelend schrijft, dat het „schijnt” alsof er „soms tijds een zeker verband” bestaat tusschen cholera, typhus en drinkwater; het water der

1). Nog in 1865 wordt het water van Seuseupan (aan den weg van Buitenzorg naar den Poentjak) geadverteerd tegen 6 gulden per dozijn (denkelijk flesch).

Tjiliwoeng, zegt hij (dat toenmaals te Weltevreden nog algemeen gedronken werd), is ook zoo kwaad niet, als men zich maar „heeft gewend om niet te denken aan 't geen er zoo al in dat water wordt geworpen” (dit „geworpen” is een daalder waard). Dat de kali een open beerput kon heeten, moest men dus enkel als een hersengewrocht uit zijn hoofd zetten, hoewel in cholera-tijd, zegt de man, „het denkbeeld om rivierwater te moeten drinken huiveringwekkend is”. Er zat trouwens voor de overgroote meerderheid der bevolking niets anders op, en een inzender schrijft anno 1820 in de Bataviasche Courant, dat op de kantoren in de stad water wordt gedronken, dat „pas uit de rivier geschept” is. Men kon, zooals tijdens de cholera-epidemie van 1821 en later, aan de manschappen in het kampement te Weltevreden thee verstrekken, maar eerst langzaam aan zou de noodzakelijkheid van het koken van drinkwater tot de gansche Europeesche bevolking doordringen. De Inlander geeft nog heden zeer weinig om de qualiteit van het water dat hij drinkt.

§ 1509. Om op de uitreis in het pijnlijk gebrek aan drinkwater te voorzien, had de Compagnie in 1685 een „watermaker” op elk schip geplaatst, die zeewater door destillatie drinkbaar zou maken ¹⁾. De menschen lustten echter zijn brouwsel niet; het werd zelfs voor ongezond gehouden. Bovendien nam het voor de destillatie benoodigde brandhout zeer veel ruimte. Men kan dus begrijpen dat vooral op de zwaargeladen retourschepen voor den ommeslag van den watermaker geene plaats was. In 1707 werd hij afgeschaft. Toen later De Bougainville te Batavia kwam, die op zijne ontdekkingsreis de destillatie van zeewater had toegepast, waarvoor hij eene hoeveelheid steenkool had meegenomen, wekte de gunstige uitkomst van deze bereiding eenige belangstelling, zoodat zij op de retourschepen weer als eene nieuwigheid werd ingevoerd. Men hoort er echter later niet meer van, wel van

1). Dit was eene Nederlandsche uitvinding van zekeren Aegidius Snoek, die haar in Coen's tijd aan Heeren Zeventien aanbood. Misschien is zij reeds destijds toegepast.

het gebruik om een gloeiend ijzer in het drinkwater te dompelen of een luchtstroom door het drinkvat te laten gaan of het water met kalk en zand te zuiveren. Omstreeks 1835 werd ten gerieve der schepen de Waterfabriek gebouwd, die nog heden tegenover den Uitkijk staat, eene particuliere onderneming van A. de Bruijn met octrooi, welke het rivierwater met chemicaliën en mechanische middelen, die men geheim hield, zuiverde. Met eene leiding en eene kraan, die men nog in den wal kan vinden, werd het water in de tonnen eener „waterprouw” overgebracht, die dan naar de schepen op de reede voer, waar de tonnen gelegeerd werden. Maar nog in 1859 was het zeer gewoon, dat de schepen hunne leggers met gewoon kaliwater vulden.

§ 1510. Voor huiselijk gebruik had men destijds eerstens den leksteen, die van Grisse kwam. Men zou denken dat deze primitieve filtreer overoud is. Het woord komt inderdaad al bij Rumphius voor en in Nederland werd de leksteen wel gebezigd ¹⁾, maar in oude Bataviasche inboedels treft men hem nooit aan en nog omstreeks 1780 wordt uitdrukkelijk gezegd dat hij hier niet wordt gebruikt, terwijl wij in 1790 te Samarang water zien filtreeren niet door een steen maar door een doek. De „filtreermachine van bedorven drinkwater” op de schepen, anno 1803, vindt men aan den wal evenmin.

§ 1511. Het zuiveren van kaliwater door het laten bezinken der zwevende stoffen in een aantal martavanen, wier inhoud van de eene in de andere werd overgeschept, totdat men in de laatste helder drinkwater kreeg, wordt in 1753 door Mossel aanprezen. Mossel volgde in zaken van openbare gezondheid het advies van Jan Andreas van Paravicini, wiens carrière van soldaat, daarna van Krankbezoeker of catechiseermeester, nogal moeielijk in verband is te brengen met zijn juiste blik op de ellendige sanitaire toestanden van Batavia. De martavanen of tempajan's vindt men hier al van ouds (zie § 1197), maar pas sedert Mossel's tijd zal men in de

1). Ook later nog. Zoo vindt men in eene advertentie in de Javabode van 3 Juni 1865 „een Europeschen leksteen (zandsteen)” vermeld.

beschrijving van inboedels een voldoende aantal ontdekken, om daarmee het rivierwater op de bovenbedoelde wijze te zuiveren. Dit gebruik werd zoo algemeen, dat de Regeering in 1811, toen eene landing der Engelschen werd verwacht, last gaf die potten, op de allernoodigste na, te ledigen, ten-einde den vijand te noodzaken na zijne landing het ongezuiverde rivierwater te drinken en zich aldus bloot te stellen aan buikziekten. Het nut van het koken was zelfs toen nog niet algemeen doorgedrongen. Nog in 1837 leest men dat *misschien* het drinken van thee de oorzaak is, dat onder Chineezen zoo weinig gevallen van cholera voorkomen. De martavanen en de leksteen hebben het veld behouden, totdat eindelijk de onschatbare artesische putten ¹⁾ zijn geboord, die den gezondheidstoestand zoo verbazend hebben verbeterd. De eerste echter, dien men omstreeks 1840 in het fort Prins Frederik groef, is geen succes geweest. In 1854 werd er een op Onrust gegraven.

§ 1512. Dat de Compagnie, naar toenmalige begrippen, behoorlijk haar plicht nakwam in zake de openbare gezondheid te Batavia, blijkt wel allereerst uit de benoeming eener Vroedmoeder, die wij reeds in 1635 aantreffen. En daar werd waarlijk niet de eerste de beste voor genomen, maar deze feministe deed behoorlijk examen en legde een ambtseed af betreffende kraambedgeheimen. Zij genoot een klein traktementje en had tot taak het bijstaan van onvermogende kraamvrouwen.

Een dergelijke plicht, de gratisbehandeling van misdeelden, rustte op den Stadschirurgijn, die eveneens al zeer vroeg voorkomt. Sedert 1660 werd diens salaris door de Compagnie zelve betaald, en er werd voor gezorgd dat hij daar behoorlijk voor te werken had. Want behalve zijne armenpraktijk had de Stadschirurgijn de verplichte autopsie van omgekomenen en het opmaken van het visum repertum (en er kwamen toen nog al eens gewelddadigheden voor in en bij de stad)

1). Voordien hadden zekere particuliere putten veel naam, vooral die in Kampong Lima en die op Koningsplein Zuid, op het voorerf der Natuurkundige Vereeniging, thans de Leeszaal.

§ 1513. benevens de praktijk in de gevangenissen (§ 529). Bovendien moest de man nog voor zijn smal salarisje bij zich aan huis behoeftige gekwetsten cureeren en onderhouden, vooral Inlanders. Nooit heeft de Stadschirurgijn een hooger salaris getrokken dan 500 Rijksd. per jaar. Hij had dus niet kunnen bestaan zonder de interne praktijk, die hij met een deftig wezen en achtbaar voorkomen maar misschien wat nevelachtige zaakkennis ook maar placht uit te oefenen. Het publiek was overigens zeer over hem voldaan. Want toen Van Imhoff in 1745 een Stadsdokter aanstelde, die de armen en de lijders in godshuizen en gevangenissen intern zou behandelen, toen gaven Schepenen al spoedig te verstaan, dat men zeer weinig aan dezen Aesculaap had en het best afkon met den Stadschirurgijn. Zoo vreemd ons dit voorkomt, het wordt vrijwel bevestigd door Paulus Jacob Valckenaer, die zelf Stadsdokter te Batavia is geweest en er geen geheim van maakt, dat hij zijne officieele praktijk liet waarnemen door een paar ignoramussen van Ondermeesters. Alleen wanneer hem gerapporteerd werd dat er moeilijke gevallen waren in een godshuis of gevangenis, gaf Valckenaer zich de moeite persoonlijk te komen kijken. Het wekt dus weinig verbazing, dat de Stadsdokter in 1779 is afgeschaft, zoodat de Chirurgijn weer het rijk alleen had. Eerst in 1802 is er opnieuw een Stadsdokter benoemd.

§ 1514. Wanneer men nu echter ziet, hoe slecht te Batavia voor geneeskundige behandeling werd betaald, dan wordt het meer begrijpelijk dat een Stadsdokter, die onmogelijk van zijn smal salarisje kon bestaan, maar steeds tusschen de wielen zat om zijne particuliere patienten op te zoeken.

Eerstens had de dokter eene ernstige concurrente aan de doekoen, of, zooals men destijds ook wel zei, de daya, wat een Britsch-Indisch woord is. Behalve dat de doekoen eenige kennis bezat van inlandsche medicijnen, had zij ook oefening in het masseeren of ramenassen (§ 1209). Vandaar dat vooral de dames liever de doekoen hadden dan een dokter, wiens beroep door de barbiersjongens, die als Ondermeester zich

driestweg „Dokter” betitelden, in volkomen discrediet stond. Onze photo J 21 der rekening van den vrij-chirurgijn Domingo Diogo, anno 1722, doet al zien, dat de man zelf zijne „gedane curre” de moeite niet waard vond om onder cijfers te brengen. Het eenige wat hij in rekening bracht waren de
§ 1515. middeltjes uit zijne lapdoos (zie § 622). Een Bataviaasch dokter rekende voor elk bezoek een rijksdaalder ¹⁾, geen tarief zeker om schatten mee te verdienen. Hetzelfde blijkt uit het in 1811 officieel vastgestelde tarief voor genees- en heilkundige behandeling, waarbij de zwaarste operatie op slechts 25 Rds. werd gesteld. De practisijs en chirurgijns moesten het dus evenmin van de „gedane curre” hebben als Domingo Diogo, maar van de medicamenten, die zij tevens leverden en in rekening brachten. Menigeen bereidde die zelf. Elders hebben wij (§ 615) het een en ander verzameld omtrent de bij het Binnenhospitaal toegepaste behandeling en medicijnen, die soms vreemd genoeg waren. Wij vinden echter ook wel sporen van beter overleg. Den cortex Peruvianus of koortsbast ²⁾ ontmoeten wij op de uitkomende Compagniesschepen al in 1767. In 1783 vinden wij deze medicijn bij het Binnenhospitaal in gebruik, 15 pond per maand, terwijl Mevrouw de Klerk 53 pond onder haar inboedel naliet. Maar zulke zaken hangen in de Oost gewoonlijk van kortstondige invloeden en toevallig aanwezige persoonlijkheden af, met wier heengaan zij weer verdwijnen, zoodat een bezoeker onzer stad in 1793 noteert, dat kinine haast niet gebruikt wordt en men bij alle kwalen zijne toevlucht neemt tot kamferspiritus, omdat men gelooft dat kamfer een middel is tegen rotting.
§ 1516. Misschien is daarom die kortstondige opgang van den koortsbast wel aan Jacobus van der Steege toe te schrijven, den meest fortuinlijken medicus, dien Batavia ooit heeft

1). Pas in 1864 werd dit tarief verhoogd tot f 3.50 voor bemiddelde patienten.

2). In een advies der beide stadsmedici anno 1746 wordt cortex Peruvianus als koortswerend middel nog in één adem genoemd met kamillebloesem, gentiaanwortel en andere huismiddeltjes.

gekend. In zestien Indische jaren wist deze wonderman een kapitaal bijeen te tooveren dat op vijf Millioen werd geschat. Men begrijpt echter wel, dat Van der Steege geen vijf Millioen met doktersvisites en geleverde drankjes heeft verzameld, en al is hij tien jaar chef van het Buitenhospitaal geweest, eene bron van ruime inkomsten, hij moet zeker nog meer wegen hebben gekend, die naar het gulden vlies leidden. Een ander medicus met speciale studie van den nervus rerum is de veel oudere Andries Cleyer, een niet onverdienstelijk man (§ 806) maar die zijn best heeft gedaan om het licht te

§ 1517. onderscheppen van zijn collega Willem ten Rhijne. Deze laatste, overleden op 1 Juni 1700, staat met zijne „Verhandeling van de Asiatise Melaatsheid” aan de spits der Bataviasche medici van den Compagniestijd. Natuurlijk bezat Ten Rhijne geen sou. Als man van geest hield hij ook veel van den roemer, en de Rijnsche wijn was niet tegeef in Oud-Batavia. David Beylon, die het menschedom gelukkig heeft gemaakt met de knokkelkoorts (begraven 23 Dec. 1781), verdient ongetwijfeld een woord van dank. Meer naam dan allen verwierf Engelbert Kaempfer, die in 1689 te Batavia vertoefde als chirurgijn in dienst der Compagnie, maar Kaempfer's roem berust op zijne beschrijving van Japan, en wanneer uit dit werk eens alles kon worden gelicht wat Camphuijs daartoe heeft bijgedragen, zou het misschien doen denken aan een lekken luchtballon. Zoo zullen er nog wel meer medici nuttig te Batavia hebben gewerkt zonder ons oog te trekken. In de oorzaken der ongezondheid van de stad is echter, voor zoover wij kunnen nagaan, geen hunner behoorlijk doorgedrongen.

§ 1518. Wanneer Batavia in vroeger dagen betiteld werd als „het kerkhoff der Europeanen”, „das Grab der Deutschen”, wanneer in 1807 wordt geschreven dat het „van vriend en vijand als een besmet Smirna geschuudt word”, dat is als een pesthol, wanneer Junghuhn aantekent: „Schon der Gedanke an Batavia macht manchen schaudern”, dan dacht men in de allereerste plaats aan eene infectie door de lucht. In

het laatst der 18e eeuw leest men zelfs, dat de lucht te Batavia zoodanig met smetstoffen was geïnfecteerd, dat het kleinste huidwondje placht te ontaarden in allergevaarlijkste zweren en ontsteking.

De lage ligging der stad maakte, zooals reeds Valentijn aantekent, dat zij 's ochtends „als met eenen nevel of damp” was bedekt. Niet de morgennevel echter bracht het gevaar, maar de avondnevel kort na zonsondergang en de nachtlucht. Paravicini zegt, dat die avondnevel een stank gaf als zwavel en rotte krenge en Selberg in 1845 beschrijft de kwade uitwerking daarvan. In den Compagniestijd echter hoort men van dien nevel niet veel spreken. Wel was men angstig voor alles wat stonk. Stank was het groote gevaar, stank van grachten, van kalkovens, van looierijen, varkensstallen, houtstapelplaatsen, vischdrogerijen en strandpoelen. Vandaar de herhaalde orders om stankwekkende bedrijven alleen op een afstand van de stad uit te oefenen en later ook die om vischvijvers niet in hare onmiddellijke nabijheid aan te leggen, om stilstaande slooten te dempen, het strand zuiver te houden van kreupelgewas.

§ 1519. In verband met deze algemeene vrees voor stank was men ook beangst voor den wind, die stank overbracht. Daarom hield Bontius den landwind voor zoo ongezond, want die woei over talrijke poelen en moerassen. Toen echter later de moerassen naar de landzij der stad grootendeels gedempt of in sawah's veranderd waren, terwijl daarentegen het modderig strand steeds aanwies, begon men den zeewind algemeen als bij uitstek gevaarlijk te beschouwen, zonder in acht te nemen dat de zeewind eerst doorblaast, nadat alle nevels zijn opgetrokken en liggen gaat, voordat de avondnevel opstijgt. Uit angst voor den zeewind werden over dag de huizen meestal potdicht gesloten, en aangezien 's nachts natuurlijk deuren en vensters ook toegingen, bleven er enkel de pauzen tusschen land- en zeewind, in den morgen en den vooravond, over om de woningen te luchten. Overigens beschouwde men deze pauzen van windstilte ook niet als gezond en vonden

sommigen het verkeerd om dan uit te gaan. Aangezien men niet minder bang was voor de warmte, zou dus iemand, die voor zijne gezondheid leefde, eigenlijk nooit buiten zijn mufte huis zijn gekomen.

§ 1520. Verder werd de regentijd, de „qua mousson”, algemeen voor ongezond gehouden. Van den oostmoeson stond, en terecht, de maand Augustus in een slechten naam wegens den drogen en scherpsten noordoostenwind, die dan pleegt te waaien. Dat omstreeks die maand de kerstmisvloot met hare vele zieken uit het Vaderland kwam, droeg bij om de sterfte in de hospitalen te vermeerderen. Met meer recht dan den westmoeson hield echter Paravicini de kentering voor den slechtsten tijd van het jaar.

Tegen den kwaden naam van den zeewind zijn de Engelschen het eerst opgekomen. De wind van uit de zee, oordeelden zij, moet uiteraard gezond zijn; het beetje stank van koraalriffen en poelen maakte niets uit. Over het algemeen kan men wel zeggen, dat de beste verklaring der ongezondheid van Batavia te vinden is in zeker opstel in de Java Government Gazette van 1815, daargelaten natuurlijk de malaria-infectie door muskieten, waarvoor niemand een oog had of hebben kon. Zoo merkt Selberg in 1845 wel op, dat muskieten in de „Sumpfluft” hun „Lieblingselement” vinden en dat stilstaande poelen deze „Sumpfluft” of dit „Miasma” veroorzaken, maar dat de muskieten in die poelen geboren worden en de draagsters zijn van giftstof, komt bij hem evenmin op als bij Robert Tytler, die onder den naam Benevolus in de Gazette van 1815 schreef. De Engelschen volgden in hunne koloniën een heel anderen leefregel dan onze Batavianen, gaven licht en lucht vrijen toegang in hunne woningen en namen veel beweging. Vandaar dat aan Tytler terstond allerlei nadeelige factoren opvielen, waarvoor men te Batavia door gewoonte weinig of geen oog had.

§ 1521. Dat de heele stadsaanleg verkeerd was, had men hier echter wel ingeziën, want wie het zich veroorloven kon, was buiten gaan wonen. Batavia leek wel expres gebouwd om eens te

toonen hoe men in de tropen *niet* moet doen. Op een moerassigen bodem had men huis naast huis gezet aan modderige grachten, die een open riool vormden, en het geheel omringd met een muur, die alle luchtverversching belemmerde; langs de grachten waren boomen geplant om toch vooral schaduw te hebben en voor bestrating was koraalsteen gebruikt. Op zekere tijden lagen de grachten bijna droog, op andere liepen de straten onder. Bij den bouw der huizen was (§ 1098 e.v.) in de eerste plaats gelet op het weren der warmte. Licht en lucht waren zoo goed buitengesloten, dat alle benedenkamers vochtig uitsloegen en muf roken. Daarmee niet tevreden, deed men het grootste deel van den dag vensters en deuren toe; men hing gordijnen op om de zon buiten te houden en zat in een schemerdonker; men sliep veelal eveneens achter gordijnen, om toch geene kou te vatten (§ 1182). De rotanramen, die vroeger nog eenige ventilatie gaven, verving men omstreeks 1750 door gesloten vensters; de bovenlichten der deuren werden met ruitjes toegestopt of met houtsnijwerk nagenoeg versperd ¹⁾.

§ 1522. Om het tafereel te voltooien, men volgde den slechtsten leefregel die zich denken liet. Beweging werd bijna niet genomen, voor baden voelde men niet veel, men overat zich aan zware spijsen en beschouwde alcohol als een prachtig en onmisbaar voorbehoedmiddel (§ 391). 's Morgens, 's middags en 's avonds, zegt Benevolus, drinkt de Hollander jenever, rum en cognac; algemeen zijn bleeke en opgezette gezichten, bevende handen, waterige en roode oogen, een onfrissche adem; 's avonds zit men boven eene stinkende gracht jenever te hijschen en te rooken, gebruikt daarna een overdadig, zwaar souper en gaat dan zijn halven roes achter dikke gordijnen in eene mufte kamer uitslapen. Junghuhn vond behalve de moeraskoorts, het vele drinken de voornaamste aanleiding

1). Uit de begrafenisregisters van de 18e eeuw blijkt dat, wanneer één lid van een huisgezin overleed, dikwijls zeer spoedig daarna een tweede stierf. Of dit aan het huis lag of aan het drinkwater of het eten van ongezonde spijs, is moeielijk uit te maken.

tot een spoedigen dood te Batavia. Nog in 1846 schrijft een Engelschman: „Gin and brandy have killed five sixths of all the Europeans who have died in Batavia within the last twenty years”. Vandaar dat alhier de vrouwen in den regel een langer leven genoten dan de mannen en dat menschen met een zwak gestel meer kans hadden om gespaard te blijven dan de krachtigen, die meenden dat zij tegen alles konden.

§ 1523. Wanneer men intusschen de loopbaan gadeslaat van bekende personen, bijvb. Predikanten of Heeren van de Regeering, die dertig of veertig jaar aaneen te Batavia hebben geleefd zonder ooit naar boven of met verlof te gaan (Van Outhoorn bracht het tot zestig jaar aaneen, Dominé Mohr in lateren en ongezonder tijd tot acht en dertig), dan moet men wel aannemen, dat dezen een zeer stipten leefregel volgden en de lessen der ondervinding van buiten kenden. Zoo geeft Hofhout (een tijdgenoot van Mohr) eenige heel goede leefregels aan, die hij dan toch in den omgang te Batavia had vernomen en die van veel hooger waarde zijn dan al wat destijds door Bataviasche medici werd uitgekraamd.

§ 1524. Zoekt men nu eene verklaring, waarom Batavia, dat, zooals wij zagen, in de 17e eeuw een redelijk goeden naam had, in de 18e meer en meer als ongezond te boek kwam te staan, totdat het ten laatste voor een pesthol gold, dan vindt de nieuwere wetenschap deze in malaria-infectie, bij onze vaders bekend onder den huiselijken naam van den „koek”, naar de miltzwelling die er een symptoom van is. Zij wordt, zooals men weet, van den eenen mensch op den anderen overgebracht door muskieten. Een malarialijder vormt dus even goed een gevaar voor zijne omgeving als een cholera-patient, en naarmate het aantal geïnfecteerden groeit, neemt ook de kans op besmetting toe, totdat de gansche bevolking geïnfecteerd is en de pas aangelande vreemdeling zich kan voorbereiden op hetgeen te Batavia de „baarsche stoot” werd genoemd, den eersten aanval van de beruchte „Bataviasche koorts”, die volgens Benevolus veel geleet op gevangenis- of hospitaalkoorts. Wie daaraan niet in een dag of acht

bezweek, bleef toch jaren lang sukkelen. Junghuhn schrijft nog in 1844, toen de toestanden al zooveel verbeterd waren en de oude stad bijna niet meer werd bewoond, dat er van de tien Europeanen te Batavia in de eerste twee jaar na hunne aankomst vijf bezwijken aan tropische ziekten; van de overigen blijven er vier een tien of vijftien jaar sukkelen om dan ook te vallen. Deze sukkelaars zullen de „spoken” zijn, die volgens Paravicini de bevolking van Batavia vormden.

§ 1525. Men pleegt boven de nadeelige verandering in den sanitairen toestand der stad het jaartal 1732 te schrijven, toen Van Cloon aan het bewind kwam. Het heet dat destijds eene kanaalgraverij de aanleiding gaf tot eene zware epidemie. Eigenaardig is echter, dat het graven der vele grachten binnen en rondom de stad nooit in verband is gebracht met eene zware sterfte, terwijl de in 1732 ondernomen graverij uit de Mookervaart naar de spruit Kamal op grooten afstand van Batavia geschiedde, een paar paal bewesten de tolbrug Pesing. Niettemin staat vast, dat de kampongs naar dien kant geweldig leden en dat van daar uit de stadsbevolking werd aangetast. Sinds dat noodjaar is de kwade naam der stad gevestigd en houdt het klagen over den gezondheidstoestand niet op.

§ 1526. De Chineezenmoord van 1740 verergerde dien toestand. Door de verbranding hunner huizen waren overal binnen de muren leege plekken ontstaan, die niet weder werden bebouwd maar een beeld van vervuiling opleverden, ook omdat de zorg voor goten en afwatering niet op de stad maar op de verdwenen bewoners rustte. Aldus waren talrijke infectiehaarden gevormd, broedplaatsen van muskietenlarven, die nooit werden opgeruimd. Tegelijk begon de verhuizing der Europeesche ingezetenen naar buiten. Meer en meer woningen stonden leeg en vielen aan verwaarloozing ten prooi, om ten slotte afgebroken te worden. Voegt men daarbij den steeds slechteren toestand der grachten, dan completeert zich het jammerlijke sanitaire beeld van Batavia in de tweede helft der 18e eeuw.

§ 1527. Slechts in één opzicht blijkt van rationeele zorg der Regeering, namelijk in zake de begraafplaatsen. De Chineesche begraafplaats was van aanvang aan (zie § 934) buiten de stad gehouden. De strafgevangenen werden reeds in 1668 benoorden de Ammanusgracht ter aarde besteld, evenals nog heden. Voor Inlanders richtte men in 1687 een doodenakker in op de plaats der latere kampong Goesti (§ 884), vervolgens ook in de daartegenover liggende kampong Boegis. Voor eene nieuwe inlandsche begraafplaats werd in 1707 het terrein der Balische kampong Pisangbatoe benoorden den Gelderlandschen weg bestemd. Overigens liet men den Inlander vrijheid om te begraven waar hij wilde. Men zal dan ook bij oude moskeeën in den regel een zeer verwaarloosd kerkhofje vinden. Wie echter een graf bij de moskee niet kon betalen en te ver afwoonde van de officieele begraafplaatsen aan de Bacherachtsgracht en den Gelderlandschen weg, stopte de lijken zijner afgestorvenen ergens in de kampong onder den grond, waar de kleiachtige, ijzerhoudende bodem een spoedig vergaan tegenwerkte, zoodat deze zorgeloosheid een voortdurend gevaar opleverde. De inlandsche begraafplaats op Karet achter Tanahabang schijnt in 1809 aangelegd te zijn ¹⁾.

§ 1528. Voor slaven werd er in 1686 eene aangelegd in Kampong Baroe benoorden de Ammanusgracht; eene tweede, aan de noordzij van den Gelderlandschen weg, vlak achter de Mar-dijkerbuurten, wordt reeds in 1689 vermeld. Hier begroef men ook de inlandsche Christenen die van de Diaconie leefden (§ 971). Maar niet zelden werden slavenlijken ergens weg-gestopt, om de moeite van het vervoer te besparen.

De Christenbegraving had men, zooals wij zagen (§ 88; 90), reeds vroeg buiten het centrum der toekomstige stad aangelegd. Zelfs is het mogelijk dat de kerk bezuiden de vierde dwarsgracht is gebouwd juist om het daarbij behoorend kerkhof buiten het midden der stad te brengen. Met

1). Over inlandsche begraafplaatsen zie Staatsblad 1855 No. 77 en 1869 No. 103.

dit verstandig plan was echter spoedig gebroken. Ook in het bekrompen Kasteelskerkje waren enkele graven. De Hollandsche kerk was natuurlijk de aangewezen begraafplaats der hooge Compagniesambtenaren. Eerst in 1702 werden de graven der Raden van Justitie en der Predikanten binnen dat gebouw gesloten; de Heeren der Regeering echter behielden bij voortduring hunne rustplaats tusschen de kerkmuren, ook na den bouw der nieuwe kerk. Het is te begrijpen, hoe frisch het daar was, vooral in den vroegeren tijd, toen elk oogenblik een kelder geopend moest worden voor nieuwe occupanten. Men heeft dat ongemak ook zoodanig gevoeld, dat de later gebouwde kerken vrij gehouden zijn van grafkelders.

§ 1529. Het kerkhof rondom de Hollandsche kerk (§ 546), in het centrum der stad, bleef tot 1654 de eenige begraafplaats der Christenen. Vervolgens werd ook dat der Portugeesche Binnenkerk in gebruik genomen (§ 556). Niet lang hierna ziet men de Mardijkers in de Oostervoorstad hunne dooden begraven tegenover de punt Gelderland, waar later de Buitenkerk verrees (§ 561). Dit gaf eene hoogst wenschelijke afleiding; immers in 1704 werd geconstateerd, dat de kerkhoven der Hollandsche en der Binnenkerk geene ruimte genoeg boden om de lijken te laten vergaan, voordat zij door andere werden vervangen. Vandaar het voorschrift van dat jaar, om alle in het Hospitaal overleden Compagniesdienaren naar het Jassenkerkhof te vervoeren, in welks griezellig familiaren naam „Kapitein Jas” zich eene wereld van ellende openbaart. Het Buitenhospitaal had, zooals wij zagen (§ 625), zijne eigene begraafplaats, die eerst in 1808 werd gesloten. Wie een „tuin” of buitenplaats bezat, vond het dikwijls niet onaardig daar te blijven rusten, hetgeen niet direct verboden was (het komt nog in 1846 voor), maar de contrôle van den doodgraver belemmerde, wiens „doodrollen” en voor de Weeskamer en voor de heffing der successiebelasting (het „collateraal”) noodig waren. Men zal aan de noordzij der Prinsenvaan nog een paar zulke graven op een particulier erf aantreffen.

§ 1530. De eerste, die tegen het begraven binnen de stadsmuren

opkwam, was De Klerk. Het vooroordeel ten gunste eener rustplaats nabij de kerken was echter nog zoo sterk, dat hij niet rechtstreeks hiertegen durfde optreden, doch in 1776 eene order van het Opperbestuur daaromtrent uitlokte. Er werd toen echter geene nieuwe begraafplaats aangelegd, en aangezien geen man van fatsoen zich op het beruchte Jassenkerkhof wilde laten begraven (met enkele uitzonderingen, zooals de wapenborden in de Buitenkerk bewijzen), bleef alles op den ouden voet. Zelfs binnen de Hollandsche kerk werden de Heeren der Regeering bij voortdurend bijgezet. Eerst twintig jaar later werd dit verboden. Pas van 1803 dateert het besluit om alle kelders binnen de kerk en op de kerkhoven te dempen. Er heerschte toen al groote verwarring in de graven. De boeken der doodgravers waren slecht bijgehouden en slordig bewaard, en van talrijke grafkelders woonden de eigenaren in Europa, van andere waren zij onbekend; vele zerken droegen andere namen dan de personen die er onder § 1531. lagen. Na de demping der kelders zat men in 1804 belemmerd met 37 zerken zonder eigenaar op het Hollandsche kerkhof en 39 op het Binnenportugeesche. Om er een uitweg voor te vinden, besloot toen de Regeering ze gedeeltelijk over te brengen naar de begraafplaats op Tanahabang (waar men ze nog kan zien in eene lange rij aan de westzijde ¹⁾) en de

1). Men heeft er toen (zie onze photo's E 7 en E 12) de letters H K in gebeiteld, die „Hollandsche Kerk” moeten beduiden, denkkelijk voor het geval dat zich eens iemand zou aanmelden, die recht op den steen had. In de kelders onder deze oude zerken worden nog steeds lijken bijgezet. Het maakt eene vreemde vertooning, op zulk eene zerk van een paar eeuwen geleden een frisschen bloemkrans te zien liggen. Natuurlijk heeft het opschrift van zulk een steen niets te maken met de personen, die thans daaronder rusten behalve in de enkele gevallen dat de familie nog heden te Batavia bestaat, zooals het geslacht Van Riemsdijk.

Afgezien van het besluit van 1804 zijn ook door familieleden zerken van de andere kerkhoven naar Tanahabang overgebracht, omdat men destijds wegens den oorlog met Engeland geene steenen van Cormandel kon krijgen. Zoo bijv. de grafsteen van Jonathan Michiels, die begraven is bij de Buitenkerk, maar wiens steen op Tanahabang

andere te verkoopen. Er schijnen zich echter weinig gegadigden te hebben opgedaan ¹⁾, tenminste vele jaren later ontdekte Van Hoëvell een groot aantal oude zerken, voor een deel met beroemde namen, zooals Van Imhoff, die vergeten lagen ergens in de stad. Door zijne zorg zijn toen de best geconserveerde steenen overgebracht naar den ingang der begraafplaats op Tanahabang. Onlangs heeft men ze daar als affiches tegen een muur geplakt.

§ 1532. Reeds sedert 1795 werd op Tanahabang begraven, ofschoon eerst twee jaar later het project tot aanleg der begraafplaats werd goedgekeurd. Doodgraver aldaar werd Jurriaan Linken van Amsterdam, tevens eerste aanspreker, een oud matroos met zooveel geestdrift voor zijne promotie tot Schipper naar de onderwereld, dat hij uit eigen beurs 50 Rijksdaalders spendeerde voor een extra mooi logboek of register, dat thans soms de vraagbaak is bij genealogische nasporingen. Voor de begraafplaats stond de schatrijke W. V. H. van Riemsdijk den noodigen grond af. Wie eigenaar was van een kelder in of bij een der kerken, kreeg alhier een even groot terrein. Bovendien kon men er een eigen kelder aanleggen of een der huurkelders gebruiken. Het vooroordeel tegen de nieuwe begraafplaats was echter zoo sterk, vooral onder de bijgeloovige inlandsche Christenen of Portugeezen, dat men den gang daarheen wat moest vergemakkelijken, ook wegens den grooten afstand van de Mardijkerbuurten tot Tanahabang. Zoo werd de verplichting om gebruik te maken

ligt, omdat zijne familie in 1800 nog bestond, gelijk zij nog heden bestaat. Evenzoo de zerk No. 20 met het wapen van den Raad van Indië H. van Basel, overleden in 1770 en begraven op het Hollandsch kerkhof, waaronder op Tanahabang Alting en Siberg en Engelhard en meer leden dezer familie zijn bijgezet.

1). Onder de toenmaals verkochte steenen zal die van den G.-G. Carel Reniersz hebben behoord, die vele jaren te Soerabaja heeft gelegen maar onlangs naar de Buitenkerk is overgebracht, waar hij eene zonderlinge vertooning aanbiedt, omdat het jaartal op den steen zooveel ouder is dan dat op het gedenkbord van de opening dezer kerk, hetwelk aan den wand hangt.

van de officieele lijkdragers (§ 1262) en aansprekers opge-
§ 1533. heven. Men kon dus nu met den afgestorvene scheep gaan
in een vlootje van drie prauwen, die de stadsgrachten en dan
de Krokot volgden, welke langs den kerkhofmuur loopt.
Voorop voer de stille hoofdpersoon, daarachter de familie en
betrekkingen en vervolgens de dragers. Het kan zijn dat de
traditie van Kapitein Jas (§ 567) toen ook naar Tanahabang
is overgeplant bij wijze van reclame voor dit kerkhof, want
ondanks dat met ingang van 1 Jan. 1799 alle andere begraaf-
plaatsen voor Christenen gesloten werden, zijn de Mardijkers
nog verscheiden jaren doorgestaan met begraven bij de Jassen-
kerk. Misschien verdient het aanbeveling, thans dezen fameu-
sen militair een goed kwartier te bereiden op Laanhof, dat
al even weinig gewild is als vroeger Tanahabang. Ignoreeren
laat zich de manhafte heer niet, sedert hij zijn mooi marmeren
naambordje heeft gekregen ¹⁾.

§ 1534. Een denkbeeld van de sterfte in het Batavia der laatste helft
van de 18e eeuw geven de volgende voorbeelden.

Thunberg dineert alhier met dertien heeren in Juni 1775
ter gelegenheid van zijn vertrek naar Japan. Begin Januari
1777 terugkomend, verneemt hij dat van die dertien er elf
zijn overleden. Daarbij valt nog op te merken, dat Thunberg's
dischgenooten allen eene zekere positie moeten hebben be-
kleed en derhalve geene nieuwelingen konden zijn, wier le-
venskansen het slechtst waren. Von Wollzogen vindt in 1792
na eene afwezigheid van slechts zestien maanden nagenoeg
al zijne Bataviaschè kennissen gestorven. Onder de mindere
klasse en de nieuwelingen was de mortaliteit zoodanig, dat
van de 159 soldaten, met wie Morgenstern in 1770 uit Texel
voer, er vier maanden na aankomst nog slechts 15 in leven
waren. Dit hield niet enkel verband met de ongezondheid

1). Het begraven van „inlandsche” Christenen, die, ofschoon te
arm om eene behoorlijke begrafenis te bekostigen, *niet* tot de bedeeden
der Diaconie behoorden, heeft tot allerlei gehaspel geleid. Eindelijk is
voor hen eene aparte begraafplaats achter de Buitenkerk ingericht
(Javabode 21 Maart 1863).

der stad, maar lag ook aan de slechte kwaliteit van het uitgezonden volk. De Oost had toenmaals zulk een kwaden naam, dat men zich enkel als laatste uitkomst, om niet te verhongeren, liet aanwerven, en de behandeling ten huize der zielverkoopers en aan boord was van dien aard, dat men Batavia in zeer slechte conditie bereikte. Uit onverschilligheid en wanhoop leefden de menschen er dan maar op los, en vielen binnen enkele weken ten prooi aan dysenterie, typhus of malaria.

§ 1535. Het sterftecijfer te Batavia in verhouding tot dat der bevolking is onmogelijk te bepalen. En dit wel eerstens, omdat de opgaven betreffende het bevolkingscijfer geen het minste vertrouwen verdienen, hoe gedetailleerd zij ook mogen zijn. Wij wezen hierop reeds in § 226. Cijfers zijn er genoeg, want telken jare werd eene bevolkingstabel achter in het Dagregister des Casteels Batavia opgenomen, eene samen-trekking van de opgaven der Wijkmeesters. Niemand echter zag het belang daarvan in; het gebeurde enkel uit ouden sleur, en eene vergelijking der onderscheiden jaren bewijst glashelder, dat de cijfers niet deugen. Zoo weet men nooit, welke Compagniesdienaren eigenlijk als ingezetenen worden meegeteld. Tweedens wordt de Zuidervoorstad soms niet meegerkend, soms wel; of dit aan slordigheid is toe te schrijven, blijkt daarbij niet, maar het schijnt weinig verschil in het totaal te brengen. Soms schijnen de Ooster- en de Westervoorstad ook mee te worden geteld. Men bespeurt onverklaarbare rijzingen en dalingen in het totaal eener bevolkingsgroep welke, zou men zeggen, een afgesloten geheel vormde, zooals de Bandaneezen, die onmogelijk uit Banda of elders konden worden vermeerderd, want er bestonden geene andere Bandaneezen dan de Bataviasche. Tusschen Europeanen, Mixtiezen en Mardijkers wordt tot het einde der 18e eeuw nog steeds onderscheid gemaakt in de statistieken, terwijl toch de grenslijn tusschen deze categorieën al lang was verdoezeld. Dit bewijst derhalve, dat men het oude patroon maar geduldig naschreef zonder acht te geven op de werkelijkheid.

§ 1536. Om een paar voorbeelden van flagrante onjuistheden te noemen: einde 1675 zouden er in het geheel volgens de statistiek in het Daghregister ruim 11.000 slaven minder geweest zijn dan aan het slot van het voorgaande jaar, terwijl nergens blijkt dat in 1675 eene groote sferfte heeft geheerscht. „Binnen de muren” der stad wonen in 1735 méér personen dan in 1730, ondanks de groote mortaliteit der laatstverloopen jaren, en einde 1750 ruim 4.000 meer dan einde 1740, niettegenstaande den snellen achteruitgang van Batavia in datzelfde tijdperk.

Is dit nu de uitkomst van een onderzoek der officieele en gedetailleerde bevolkingscijfers, dan zal onze lezer wel inzien, hoeveel staat is te maken bijvb. op die bij Valentijn of Raffles, welke schrijvers onmogelijk uit betere bronnen dan de onze konden putten. Hun medescribent Stavorinus bijvb. copieert eenvoudig Valentijn's onjuiste statistiek van aanwezige huizen, alsof de laatstverloopen halve eeuw geene de minste verandering daarin had gebracht.

§ 1537. Vraagt men ons evenwel een totaalcijfer der bevolking, dan zouden wij dit bij benadering stellen op 20.000 zielen binnen de muren in Batavia's bloeitijd, van 1700 tot 1730, en op 10 à 15.000 in de voorsteden. Na 1732 daalde de stadsbevolking aanmerkelijk. Vrije Inlanders behoorden daartoe bijna niet. Zoowel in de stad als de voorsteden waren de slaven in de meerderheid tegenover de andere ingezetenen; binnen de wallen was die meerderheid overwegend. Verdere conclusies durven wij uit de statistieke tabellen der Dagregisters niet trekken.

§ 1538. Wilden wij thans overgaan tot eene poging om het sterftecijfer te bepalen in verhouding tot het zoo onzekere bevolkingscijfer, dan zouden wij al dadelijk stuiten op het bezwaar, dat geene aantekening werd gehouden van het overlijden van onchristenen. De eenige cijfers, welke wij hebben, zijn de opgaven der doodgravers van de Christen begraafplaatsen, uitgezonderd de begraafplaats van het Buitenhospitaal. Deze opgaven omvatten dus wel de Christenslaven maar niet de

andere slaven, terwijl de verhouding van het aantal der eersten tot dat der laatsten niet bekend is. Daar komt nog bij, dat de overleden hospitaalsoortpatienten, waarvan een belangrijk percentage zwaar ziek uit Holland was gekomen en wier dood dus slechts gedeeltelijk een gevolg kan zijn geweest van de ongezondheid der stad, niet op dezelfde lijn zijn te stellen als de ingezetenen. Toch vormen de hospitaalsoortpatienten verreweg het grootste contingent der overledenen (§ 569). Bovendien geven deze opgaven der doodgravers aanleiding tot nog andere bedenkingen. Zoo is volgens het Dagregister (dat hunne cijfers resumeert) in 1725 het totaal der overleden Christenen 3.041 en in 1735, midden in de malaria-epidemie, slechts 907. De cijfers van Raffles deugen even weinig. Soms is zijn jaarcijfer lager dan dat van het Dagregister, hoewel dit laatste, zooals gezegd, van onchristenen geene melding maakt. Alles saamgenomen, men zou een zeer onjuist beeld van de sterfte te Batavia krijgen uit een overzicht der officieele cijfers, waarom het ons beter dunkt, deze opgaven te laten waar zij te vinden zijn en enkel het welbekende feit te constateeren, dat Batavia buitengewoon ongezond was. Vooral de Werf, het Jaagpad en de buurt van het Vierkant stonden in een kwaden reuk. Reeds in 1682 heeten de woningen en wachtposten bij de punt Culemborg onbewoonbaar wegens hunne ongezondheid, maar het duurde nog eene eeuw eer men hetzelfde verklaarde aangaande het Heerenlogement, dat § 1540. niet ver daarvandaan stond (§ 1048). De reede van Batavia deed voor de stad niet onder. In 1800 hadden de Engelsche blokkadeschepen binnen twaalf weken zooveel zieken en dooden, dat voor het hijschen van elk anker de gansche valiede bemanning van het eskader aan het spel moest worden gezet. Ten slotte werd de toestand zoo onhoudbaar, dat Daendels bij zijne instructie van 1807 den last kreeg, voorstellen in te dienen betreffende eene verplaatsing der hoofdstad. Bij den echten Bataviaan moest men evenwel met zulke dingen niet aankomen. Die wilde niet weten dat zijne stad zulk een kwaden naam had en zou, klappertandend van

koorts, nog volhouden dat momenteel misschien enkele ziektegevallen voorkwamen, maar dat het hier, alles welbeschouwd, heel goed wonen was. Het overlijden van vrienden en verwanten maakte zeer weinig indruk. Men ging naar de begrafenis en naar de vendutie en dacht er verder niet aan. En de voortdurende wisseling van personeel was zoodanig, dat zelfs de meest geziene persoonlijkheden een paar jaar na hun overlijden volkomen vergeten waren; het kostte moeite, iemand te vinden die zich hunner dan nog herinnerde.

§ 1541. Men zal vragen, of degenen die het konden doen niet voor herstel van gezondheid „naar boven” gingen. Het antwoord is: men hield daar niet van en het was slechts enkelen mogelijk. Reeds in de 17e eeuw noteerde een vreemdeling dat, wanneer te Gamron (Bendarabbas aan den mond der Perzische golf) het heete seizoen aanbrak en de gansche bevolking naar het heuvelterrein verhuisde, alleen onze Compagniesmensen op hun post bleven in de verlaten stad; het was er dan zoo gloeiend, dat zij over dag in eene ton met water moesten zitten. Toen Van Imhoff een hospitaaltje te Tjipanas stichtte, bleek wel, dat vele Compagniesdienaren daar baat vonden, maar tevens dat zij na hun terugkeer in de stad bijna terstond instortten en bezweken, misschien omdat de menschen, na hunne lange verveling en gedwongen onthouding in de bergen, zich eens extra te goed deden aan arak en andere schadelijke dingen. De Gouverneur-Generaal bracht sedert Van Imhoff meestal een paar weken in het najaar te Buitenzorg door, de rijke landeigenaren op hun buitengoed. Er waren echter ook Landvoogden, zooals Alting, die nooit verder kwamen dan Meester Cornelis, en nog omstreeks 1820 heet het, dat de meeste stadbewoners Batavia nimmer verlaten ¹⁾. Het eerste voorbeeld van een Indisch particulier

· 1). Zelfs in de Javabode van 1866 en later vindt men herhaaldelijk eene kennisgeving, dat de diligence naar Buitenzorg niet zal afrijden als er maar één passagier is. Het is waar dat gefortuneerden niet in de diligence staptten maar in den postwagen of den eigen reiswagen, doch hun aantal was niet groot.

sanatorium is het in 1824 door Dr. J. E. Doornik te Kedoengalang bij Buitenzorg gestichte „etablissement”. Daarop volgde in hetzelfde jaar het achter Bidaratjina opgerichte Landshut van Dr. J. G. Knuth, dat echter zeer kort bestond.

§ 1542. Wat men in Holland niet schijnt te hebben geweten, toen, zooals wij zeiden, Daendels de opdracht ontving om voorstellen in te dienen betreffende eene verplaatsing der hoofdstad, was het feit, dat de hoofdstad al sedert eene halve eeuw bezig was zich zelve te verplaatsen, dat binnen de muren steeds meer huizen leeg waren komen te staan, die ten slotte afgebroken werden, en dat daarentegen het aantal landhuizen voortdurend was toegenomen, die niet meer, zooals vroeger (zie § 248), als een optrekje werden beschouwd, waar men over dag heenging om vóór poortsluiten terug te zijn, maar voortdurend bewoond werden.

§ 1543. Het eerste teeken dat de stad achteruitging is eene mededeeling van 1738, dat de huizen thans zeer goedkoop zijn, ongetwijfeld een gevolg der malaria-epidemie, welke de bevolking had gedecimeerd. Ook Jan de Marre spreekt omstreeks denzelfden tijd van het verval der stad door hare ongezondheid, hare ontvolking en den verwaarloosden toestand der gebouwen. Twee jaar later kwam de Chineezenmoord met de verbranding hunner huizen, waardoor vooral aan weerszijden der Kali Besar leegte plekken ontstonden, die in den Compagniestijd nooit weer geheel zijn bebouwd. Hoe nadeelig dit op den algemeenen gezondheidstoestand werkte, stipten wij reeds aan. Bovendien daalde daardoor nog de waarde der vaste eigendommen, omdat er bouwterrein te over was. In 1745 reeds gaf de heffing van het roedegeld van leegstaande huizen aanleiding tot moeilijkheid. De bepaling van 1746, dat een der beide stadsdoktoren altijd binnen de muren moest overnachten, bewijst de algemeene neiging om daarbuiten te gaan wonen, zelfs wanneer men in de stad zijne vaste bezigheden had. Later vindt men meer bepalingen van dezelfde strekking. Een plakkaat van 1757 vermeldt de „veele vervallene en uijt dien hoofde onbewoonbare huijen

- § 1544. en pedakken" en de „woest leggende erven". Nog curieuser is, dat Hofhout in zijne Indische herinneringen aanteekeut, hoe hij in 1758 ging inwonen bij zijn vriend, den doodgraver van het Jassenkerkhof, en alleen als het noodig was in de ongezonde stad kwam. Wanneer een onbeduidend schrijvertje zoo deed, wordt het ons duidelijk, hoe de eigenaren van landhuizen de stad moesten schuwen. Uit hunne boedelbeschrijvingen is inderdaad niet zelden te zien, dat er in hunne stadshuizen geene bedden stonden. Zij hielden die huizen derhalve aan als pied-à-terre tijdens kantooruren, deden daar hunne zaken, recipieerden er in den vooravond, maar brachten den nacht buiten door, zooals Morgenstern in 1772 constateert. Omstreeks 1760 lezen wij reeds dat het Vierkant (waaronder al de buurten benoorden de Chineesche gracht zijn begrepen), dat vroeger vol woningen en pakhuizen stond, een beeld van verlatenheid begint op te leveren tengevolge van zijne ongezondheid en den achteruitgang van den handel, en dat de
- § 1545. waardedaling der huizen steeds verergert. Dit bepaalde zich echter niet tot de stad. Ook de landhuizen langs den Gelderlandschen weg en de Antjolsche vaart begon men al wegens ongezondheid prijs te geven. De trek was naar „boven", en de „bovenstad", zooals men oorspronkelijk het stadsgedeelte boven het Vierkant had genoemd, kreeg een steeds wijder omvang buiten de wallen. Vandaar dat Von Wurmb in 1775 klaagt, dat de menschen zoo ver uiteen wonen buiten de muren, en dat een rijtuig onmisbaar is om bezoeken af te leggen. De platen van Rach uit dien tijd (§ 512) vertoonen ons derhalve een Batavia, welks glorie al ter kimme neigt. In verband daarmee nam het aantal vergunningen om leegstaande huizen af te breken voortdurend toe. Evenzoo de ongezonde zone. Omstreeks 1780 begint men ook de landhuizen aan de Ammanusgracht te sloopen; zelfs de weg van Jacatra krijgt al een kwaden naam. De meest gewilde buitenwijken werden Molenvliet en Goenoengsari. Ongeveer 1790 wordt al gesproken van „ontvolkte wijken" en „onbewoonde straten". Tegelijk neemt men waar, dat Chineezcn zich weer

in de stad gaan nestelen wegens de lage huishuren. Na den aanleg van het kampement Weltevreden (zie § 762) krijgt de verhuizing een centrum. Niet enkel Europeanen vestigen zich hooger op, maar Inlanders en Chineezzen, die in de nabijheid der stad geen bestaan meer vinden, slaan woningen op in de buurt van Pasar Senèn. De aanvragen om vergunning tot het afbreken van huizen in de stad worden zoo talrijk, dat de Regeering er last van krijgt en in 1798 aan Schepenen de bevoegdheid overdraagt om daarop te beschikken. Toen dus Daendels in Indië verscheen, was het pleit feitelijk reeds beslist ten nadeele van Batavia.

§ 1546. Een aardigen blik op het verloop der zaak geeft ons de plaatsing der brandspuiten. Tot aan 1746 stond er maar één van de tien buiten de stad. In dat jaar werd bepaald, dat er drie buiten en tien binnen zouden zijn. In 1810 is de verhouding andersom: er zijn vier binnen en tien buiten, terwijl in 1814 wordt genoteerd, dat er zelfs voor de bediening van de vier stadsbrandspuiten geen volk genoeg in de stadswijken beschikbaar is. De stad vertoonde toen al een beeld van naargeestige verlatenheid, dat nog was verërgerd door de verbranding van de Kasteelspakhuizen op last van den G.-G. Janssens. Ook het gebrek aan bouwmaterialen, tengevolge van den langdurigen oorlog met Engeland, waardoor het overzeesch verkeer nagenoeg tot stilstand kwam en de aanvoer van djatihout ophield, deed steeds meer huizen onder den moker vallen. Bovendien was reeds in 1778 het aantal steenbakkerijen, dat 62 had bedragen, tot 11 gedaald. Zoo werd in 1811 expres een huis aangekocht om de afbraak te gebruiken voor het bouwen der Harmonie.

§ 1547. Ondanks dit alles woonden er echter in de stad en vlak daarbij nog veel meer Europeanen dan men zou denken. Zoo schrijft 3 Dec. 1811 het bestuur van evengenoemde Societeit, dat de leden die in de stad wonen waarschijnlijk het lidmaatschap zullen opzeggen, als zij naar Rijswijk wordt verplaatst (zie § 1285), omdat hun dit te ver is. Uit den Engelschen tijd, toen alle Hollandsche ingezetenen eene vergunning

tot verblijf moesten aanvragen, met opgave van hunne geboorteplaats en woning, hebben wij vertrouwbare gegevens, door belanghebbenden zelven verstrekt, welke toonen dat zelfs in zulke buurten als de Lepelstraat en op de Chineesche gracht nog volbloed Europeanen woonden. In de Koe- en de Kalverstraat, de Binnen- en de Buitennieuwpoortstraat, de Roëa Malaka, de Utrechtsche straat, aan de Kali Besar, woonden nog allerlei personen van goede maatschappelijke positie; op de Tijgersgracht waren nog winkels en woonhuizen. Mannen van den eersten rang, zooals Baljee, Cranssen, Nic. Engelhard, bewoonden nog landhuizen aan den weg van Jacatra, alwaar volgens Verhuell anno 1816 aan weerskanten „de schoonste buitenplaatsen” stonden, waarbij echter aangeteekend dient, dat ook Goenoengsari destijds dikwijls Jacatra werd genoemd. Zulk een fijnbeschaafd persoon als de § 1648. jonge Addison vond het algemeen aanzien der stad, met hare breede en zindelijke straten, hare nog overige grachten en rijen boomen, „very handsome”; de officier Thorn zegt: „The town has a fine appearance”. De ergste vernieling had plaats tusschen 1818 en 1825, in welk laatste jaar Van der Capellen er een stokje voor stak, omdat het den aanschijn kreeg alsof „binnen weinige jaren de stad slechts eene groote ledige vlakke opleveren” zou, waarin alleen het Stadhuis en enkele andere publieke gebouwen en koopmanspakhuizen of kantoren zouden overblijven. Iemand die omstreeks dien tijd Batavia bezocht, verklaart dat de stad er uitzag alsof de kozakken er hadden huisgehouden; de grachten, waaraan sedert Daendels bijna niets was gedaan, lagen vol modder; verwaarloozing en armoe grijnsden van alle kanten. De resteerende groote huizen werden steeds minder bewoond en voortdurend meer verslonsd.

HOOFDSTUK XXIII.

§ 1549.

WAAR ons voorgaand hoofdstuk eindigde met het somber beeld van Batavia een honderd jaar geleden, zal de buitenstaander allicht in ons slotkapittel het relaas van Batavia's ondergang verwachten, met een droefgeestig: „Fuimus Troes” tot besluit. En dit natuurlijk te eerder, omdat sommige landgenooten niet ophouden over haar de doods klok te luiden, die almaar door BAN—DOENG, BAN—DOENG galmt. Daarmee pretendeert men een doorlucht voorbeeld te volgen. De Engelschen immers hebben hun Indisch bestuurscentrum van Calcutta wel overgebracht naar Delhi, den overouden rijkszetel der Groot-Mogols, de reuzenstad vol Vorstenpaleizen. Waarom dus wij niet het onze naar de fleurige hoofdplaats der Preanger? Inderdaad, waarom niet? Het is wel zoo dat het dorp Bandoeng, peu connu dans l'histoire, de stichting is van Daendels en dat Batavia reeds wereldberoemd was, toen niemand ooit van Calcutta had vernomen. Maar men weet, het is zoo koel te Bandoeng. Zoo kil zelfs. En te Batavia daarentegen zoo heet. Hecter nog dan te Malaka, niet toen de Portugeezen dit veroverden, maar toen zij het verloren (§ 188). Een moordend strandklimaat in één woord. Wij onderschrijven dit van harte, want al eene kwarteeuw vermoordt ons dit afgrijselijk strandklimaat. Moet dat maar steeds zoo doorgaan, dan vreezen wij iets onprettigs. Naar Bandoeng snakken wij allen, omdat het er koel is. Kil zelfs. En op die hoogvlakte, binnen die grijnzende omwalling van berggevaarten, zullen onze in onafzienbare zwermen neergestreken plumitieven natuurlijk opgaan in hun vernuftig pennengewip. Er is immers niets anders, er zal nooit iets anders zijn, geen horizon, geen verschiet of uitzicht, geen contact met de landen van overzee. Dus allicht krijgen onze brave pennisten daar eindelijk hunne kans om

den gang der Bataviasche handelsathleten bij te houden. Waarmee het land zou zijn gered, althans een eind gemaakt aan zekere onvriendelijke reflecties.

§ 1550. Oorspronkelijk is echter, gelijk gebleken (§ 1542 e.v.), het plan eener verhuizing allerminst. Eene voorgangster onzer huidige Regeering voorspelde reeds in 1761 „onze totale opbraak”. En vóór dit oude besje zijn er nog oudere besjes geweest om te jammeren over het Indische heden en te kwebbelen van vroeger, toen alles zooveel beter ging.

Batavia heeft sombere tijden gekend. Tot zijne droevigste dagen behoort 24 Augustus 1800, toen het eskader van Ball onze op de modderbanken der havenmonding gezette schepen verbrandde, en 27 November 1806, toen Sir Edward Pellew dit onroemrijk wapenfeit herhaalde. „Laet sorgen die naercomen” was toenmaals de geest, evenals tijdens Linschoten onder de Portugeezen te Goa. Gelukkig kwam daarop Daendels. Als zoon der revolutie miste de Maarschalk allen eerbied voor het verleden. Het vermolmd Batavia boezemde hem noch achting in noch genegenheid. Voor hem zonk alle grootheid van vroeger in het niet bij die van Napoleon. Herscheppen in modernen geest, sentimentloos, onbekrompen, vooruitziend, wordt de leus. Wat tot dusver aan particulieren werd overgelaten, het afbreken van Oud-Batavia, is thans regeeringszaak. De muren vallen, het Kasteel verdwijnt, de buitenposten worden gesloopt, grachten gedempt, het Koningsplein aangelegd, de Harmonie en het Paleis aan de Paradeplaats gebouwd. Bij zijn ontijdig vertrek evenwel is niets af dan het slooperswerk en is de kolonie volkomen geruïneerd. Zoo blijft Batavia jaren liggen, ontlusterd en chaotisch, tot Van der Capellen's heelende hand zich daarover uitstrekt. Hij gaat voort met het wegruimen van wat ten doode is opgeschreven, maar herstelt en verbetert wat voor herstel vatbaar is.

§ 1551. Onder den moker verdween eerstens alles beoosten de Tijgersgracht. In de westerstad maakten de ongezonde buurten benoorden de Maleische gracht voor kampongs plaats.

Beoosten de kali werd met sloopen voortgegaan, maar men begon toch ook weer hier en daar te bouwen. De uitkomst van Van der Capellen's arbeid en dien zijner opvolgers was echter zoo weinig bemoedigend, dat Junghuhn in 1835 verzekert niets te zien dan „Schmutz, Elend, alte Trümmer und neue Armseligkeiten". Dat was de eerste indruk zijner voor ontgoochelingen zoo vatbare sentimentaliteit. „Auch wird Batavia", zegt hij, „da man Nichts mehr auszubessern, viel weniger neue Baue aufzuführen pflegt, nicht lange mehr bestehen". Dat is thans weldra honderd jaar geleden. De dood-zieke patient is inmiddels uit zijne flauwte als een genezene opgestaan en vertoont alle kenteekenen van forsche gezondheid. Misschien zal het dus ook wel losloopen met de sombere profetie van Mr. N. P. van den Berg in 1880, dat heel Weltevreden binnen afzienbaren tijd uit Gouvernementsbureaux zou bestaan „met eene in de achterbuurten en de kampongs opeengehoopte Europeesche bevolking". Het moet ons echter van het hart: Waarom niet tijdig aangevangen met het zetten van monumentale gebouwen op dat nuttelooze Koningsplein? Welk een schitterende parkaanleg had dit kunnen worden en hoe zou dat gekrijt naar Bandoeng zijn verstomd!

§ 1652. De „Koningin van het Oosten" schijnt echter wèl gedaald. Denkelijk is het den lezer niet bekend, dat Batavia dezen veel misbruikten titel aan niemand anders dankt dan aan Valentijn. Bij zijne beschrijving onzer stad verheerlijkt Valentijn haar als „die magtige Koninginne van 't Oosten, die daar als op haren throon zit". In de krant wordt deze qualificatie nu en dan gedebiteerd als men sarcastisch wil zijn in den geest van Paravicini's uitlating van anno 1753: „Hoe meer men Batavia naderd, hoe meer onreyne lugt, damp en stank men ontdekt". Maar dat was in den verval tijd. Wil men de wezenlijke waarheid van Valentijn's eervol epitheton begrijpen, dan dient men uiteraard tot Batavia's bloeiperiode terug te treden. Reeds de oude Heecq, zagen wij (§ 248), was in 1655 een en al opgetogenheid over den vooruitgang der stad tijdens zijne afwezigheid van elf jaar. In denzelfden geest spreekt

anno 1694 Valentijn bij zijn terugzien onzer stede na een verblijf van acht jaar te Ambon en nogmaals in 1705, toen hij elf jaar in het Vaderland had doorgebracht. Ook de schilder Cornelis de Bruin is in dien tijd vol lof voor de gestadige verbetering der stad. Dominé Canter Visscher wordt in 1717 geplaatst te Cochin op de kust van Malabar, en komt in 1724 te Batavia terug. Hij herkent de stad bijna niet, „want daar waren zeer veel nieuwe en schone huizen aangetimmerd; ook was de pragt en zwier zo merkelyk toegenomen, dat men bijna onder een nieu volk scheen te komen”. In 1728 eindelijk lezen wij dat de voorsteden zich voortdurend uitbreiden, de opbrengst der pachten gestadig stijgt; er wordt goed gebouwd en leegstaande vakken worden betimmerd. Van deze bloei-periode geeft het Stadhuis nog altijd getuigenis.

- § 1553. Eenstemmig gunstig is in dien tijd ook het oordeel van den vreemdeling. Weliswaar, voor de „Koningin van het Oosten” geldt Batavia bij hem niet. Maar wat de Abbé de Choisy bij zijn bezoek in 1685 aantekent, de geestige en scherpziende hoveling van den Roi Soleil, komt er al dicht bij: „C'est ici la capitale de l'Empire des Bataves. Leur puissance y est formidable et il ne faut pas s'étonner qu'ils soient fiers sur leur pailler”. De Hollandsche leeuw, men ziet het, brulde destijds nog. Het geschetter in den trant van Valentijn en Jan de Marre klonk den vreemdeling als eene uitdagende klaroen. Zoo stijgt het koor van lofzangen op Batavia tot 1740, toen het verval reeds was ingetreden (§ 1543): de schoone huizen, de breede straten, de aardig beschaduwde grachten, de levendigheid van het verkeer en bovenal de fraaie omstreken, de met buitenplaatsen omzoomde wegen (§ 814 e.v.), alles wordt bewonderd. De omstreken houden nog den roem van Oud-Batavia op, toen de stad reeds in verval verkeerde. Wanneer De Bougainville in 1768 Batavia verheft als de „stapelplaats des rijksten koophandels der geheele wereld”, dan geeft hij niet weer wat hij waarnam, maar het idee dat hij uit Europa daarvan had meegebracht. Om dergelijke ideeën te bestrijden, spreekt von Wurmb in

een zijner Bataviasche brieven van „diesen in vielen Gegenden sehr über Verdienst berühmten Ort”.

- § 1554. De stad teerde dus toenmaals op hare vroegere glorie. Zij was achteruitgegaan niet enkel absoluut, doch ook relatief. Wel niet in die mate als heden, nu tal van groote Europeesche steden in het Oosten haar nabijkomen of overtreffen, nu zelfs een Bandoeng naar hare kroon grijpt, maar toch — Bombay, Madras, Calcutta hadden tevoren niets beduid (§ 184) en waren haar thans voorbijgestreefd. Het was nog enkel eene gangbare meening, zooals Captain Cook met een zuurzoet grimlachje neerschreef, dat Batavia haars gelijke niet had onder de Europeesche volkplantingen in Azië. Bezag men ons eilandengebied, ons Water-Indiën, gelijk Rumphius het noemt, met de bijkomende Nederlandsche vestigingen langs de kusten om de West uit het oogpunt van den zeeman, dan kon men zelfs in Alting's dagen zich nog vleien met de gedachte: „Hoe ver zijn wij niet superieur aan alle andere natien die in dit werelddeel handel drijven en vastigheeden hebben; de Engelsche, enkel bezitting hebbende op de vaste kust, zijn immers in comparatie van ons niets; de andere natien wil ik niet eens noemen”. Het zijn de woorden van den zeeofficier C. A. Ver Huell, welke wij hier aanhalen, een man, dien niemand zou
- § 1555. kunnen verdenken van overspannen chauvinisme. Men vergeet bij ons te licht, dat het gebied der Compagnie een heel ander en veel uitgestrekter was dan ons hedendaagsche, en dat niet in Java het zwaartepunt lag maar in Ceilon (§ 384). Onder „de West van Indië” verstond men de landen bewesten Sumatra, uitgezonderd Ceilon, dat een aparten rang innam, dus Bengalen, Cormandel, Malabar, Sourate, Mocha, Perzië; de „Buiten kust” was Sumatra's Westkust; de „Noord” omvatte Palembang, Djambi, Malaka, Siam; dan voer men bijwijken op Tonkin, Kambodja, Arrakan en China en geregeld op Japan; de „Groote Oost” werd gevormd door Makassar, de Molukken, Timor en Solor, de „Overwal” was Bandjarmasin, de „Oostkust” was Java's noorderstrand. Van dit gansche handels- en belangengebied vormde Batavia niet enkel

het „algemeen pakhuis”, zooals Valentijn het betitelt, maar ook „het middelpunt en het hart van den staat der E. Maatschappij”. Het komend verval openbaarde zich het eerst in het westerdeel. De verovering van Pondichéry op de Franschen in 1693 is de laatste opflikkering van den stouten geest, die de Portugeesche oorlogen tot zulk een schitterend eind had gevoerd. Het oosterdeel daarentegen van 's Compagnies invloedssfeer, Rumphius' Water-Indien en vooral Java, wordt het terrein van Speelman's glorie. Daalt hare zon in het Westen, zij klimt in het Oosten. Eerst door verovering, daarna door de aanmoediging van bestaande en de invoering van vreemde cultures neemt het belang van Java voortdurend toe, totdat het eiland bij den val der Compagnie in staat is een zelfstandig koloniaal leven te leiden zonder hulp uit het Moederland.

§ 1566. Zoo goed mogelijk hebben wij getracht de geleidelijke veranderingen te schetsen, welke de Indische omgeving in den loop dier tijden in onze Hollandsche voorgangers heeft te weeggebracht. Echter zullen wij ons niet verbeelden daarin geslaagd te zijn. Er is zoo veel, wat zich aan de waarneming onttrekt en het is zoo uiterst moeilijk, zich een zuiver oordeel te vormen omtrent een geslacht, dat den aardbodem onder andere omstandigheden heeft bewandeld en daarna is heen-gegaan. Hoe kan iemand van onzen tijd zich verplaatsen, volkomen verplaatsen, in de gedachtenwereld van menschen, die nooit eene krant lazen die minder dan een jaar oud was, die nooit hebben kunnen droomen van zaken, welke thans ieder boerenkinkel als de meest alledaagsche beschouwt en die terugbeefden voor schrikbeelden, waarover nu elk schoolkind zou lachen? Zoo is voor ons het bijgeloof der 17e eeuw even onbegrijpelijk als voor de menschen van toen de radio-telegraphie zou zijn geweest. Daar hooren we onzen Seijger van Rechteren (§ 1389) het droevig verhaal opdisschen der hellevaart van den bosschieter Cornelis Slim, dien Satan op Neira „in de lucht” meenam, waarna de arme Slim door geen menschelijk oog is teruggezien. Een tijdgenoot van hem.

Compagnieesschipper en een kerel van stavast, raakt heelemaal overstuur bij het zien van een Hindoe, die slangen laat dansen op de maat eener fluit: daar speelt natuurlijk de baarljke droes weer onder. Schepenen veroordeelen in 1639 iemand ter dood wegens „swarte tooverkunst”; de Raad van Justitie in 1652 een anderen armen drommel, precies zoo bijgeloovig als de heeren rechters, omdat hij zich „bij conditionele geschrifte” aan den Duivel heeft verkocht; de rechters helpen Zijne helsche Majesteit dus aan eene spoedige levering van het artikel. Buitengewoon weldadig doet het ons aan, wanneer de Bataviasche Kerkeraad den 7 April 1642 iemand van het Avondmaal uitsluit, omdat hij „eenichsins de tooverije in syn huys geloof geeft”, denkelijk een geval van stille kracht, dat door den Kerkeraad rondweg als „bijgeloof” wordt beschouwd. Maar hiermee was dit college den tijd ver vooruit. We zien zelfs onder het Engelsch bestuur den Sitting Magistrate nog eene klacht aannemen van iemand, die beweert dat men hem heeft willen beheksen.

§ 1557. Waar wij modernen ons beter in kunnen verplaatsen, is het provincialisme van vroeger, dat in het Vaderland nog lang niet is uitgestorven. Zelfs eene stad als Amsterdam, ja zelfs als Parijs, kent nog altijd buurtgewoonten, buurttypen, buurtidiomen. Dat Bontius bovenal Leidenaar en Valentijn in de eerste plaats Dortenaar was, dat een Zeeuw altijd wat voor had bij De Klerk en een Groninger bij Alting, is voor ons zoo vreemd nog niet. En wij verheugen ons te bespeuren, hoe geheel eens wij ons voelen met onze republikeinsche vaderen in het Oosten, als zij denzelfden machtigen hefboom aanzetten, dien Napoleon later zou gebruiken onder de leuze: *La carrière est ouverte aux talents*. Men moet de verbazing eens gadeslaan, waarmee Duitschers en Franschen gewaagden van het wonderbaar beginsel, dat ieder, ieder, in dienst der Nederlandsche Compagnie tot de hoogste ambten kon opklimmen, een koksjongen als Caron, een fuselier als Patras. Bij hen thuis immers was dat zoo heel anders! En deze republikeinsche Hollanders ontzien Koningen noch Keizers. Van Goens

zet zoowaar een Koning van Cochin de kroon op het hoofd! „Voilà comme des vendeurs de poivre se piquent de faire des Rois!” roept de verontwaardigde Tavernier bij deze ontluis-tering der koninklijke majesteit, die hem heilig is zelfs onder § 1558. zwarten en ongeloovigen. Als gevolg misschien van dergelijke vrijzinnige opvattingen vertoont onze Compagnie in de 17e eeuw een wonderlijk assimilatievermogen. Hare uit allerlei landen samengetrommelde dienaren sieren zich met een Hollandschen naam en leeren eene soort Hollandsch spreken (§ 965 noot). Wanneer een gewezen Compagniesdienaar later zijne avonturen te boek stelde, dan kwam dit aangeleerde Hollandsch, als hij een Duitscher was, telkens weer om den hoek. De menschen voelden zich min of meer Hollanders. Zelfs von Wurmb schrijft omstreeks 1775 aan zijne kennissen in de Heimath geheel argeloos over „unsre Indischen Besizzungen”. Eene Duitsche nationaliteit moest toen nog geboren worden. Omstreeks 1840 schelden sommige individuen van dat beminnelijk ras, die bij ons in de Oost hadden gediend, al aardig op ons „Dreimillionenvölkchen”.

§ 1559. Maar voelen wij ons nu en dan één met onze vaders, de afgrond, die tusschen het heden gaapt en het verleden, is maar zelden te overbruggen. Het gewemel aan den overkant verbaast ons dikwijls, ergert ons niet zelden, doet ons een andermaal trillen van bewondering. Een oordeel is zoo gauw uitgesproken en het is dikwijls zoo glad mis.

Daar heeft men bijvb. Aernout van Overbeke, in zijne jonge jaren als „dronken Nout” in alle taveernen van den Haag bekend, een verloopend advocaat, die ten slotte zijne schuldeischers ontvlucht en naar Indië vaart. Aan boord amuseert hij zich met het opstellen eener quasi-grappige en vrij onsmakelijke reisbeschrijving en te Batavia met het knutselen van onbenullige en soms nogal smerige gelegenheidsversjes. Hij wordt er in den Raad van Justitie geplaatst en keert eenige jaren later naar het Vaderland terug. Als hoogste in rang onder de repatriërenden op deze retourvloot van tien schepen benoemt de Regeering hem tot Commandeur.

Alles gaat voorspoedig, totdat men in de Engelsche wateren (het was de rampmaand Juli 1672) het dreigend oorlogsgevaar verneemt. En daar besluit hij nu — hij, de dronken Nout en prulddichter — om rechte door naar Holland te stevenen „en ons bij ontmoetingh van vyandt soodanigh te dragen, als alle goede en oprechte patriotten en Comps. dienaren schuldigh zijn”. Bij geluk ontmoet hij De Ruijter, die hem te Delfzijl binnenbrengt. Bezieet men dan eens de portretten van Antonio van Diemen en Cornelis Speelman, beiden ontsierd door het „weak chin”, dat bij onze Engelsche vrienden voor het onfeilbaar kenteeken geldt van een hinderlijk gebrek aan wilskracht, dan begint men den humor te beseffen van karakterbeschrijving, vooral wanneer die eene gansche van den aardbodem verdwenen generatie of een vreemden landaard betreft.

§ 1560. „Passing among these people, once so mighty and ambitious”, zegt een Engelsch schrijver onzer dagen, die pas Frans Hals’ levenslustige karakterkoppen heeft bewonderd en nu in een Haarlemsch koffiehuis een broodje eet en het publiek gadeslaat, „now so material and selfcentred” (allen verdiept in een krantje en een kop koffie), „so bound within their own small limits” (het zal wel niet veel zaaks wezen wat hen interesseert), „one has a vision of what may perhaps be our own lot”. Onbewust teekent hier onze Brit, overigens een zeer wellevend mensch, nief den Haarlemmer of den Hollander (hij verstaat geen woord Haârlemsch of Hollandsch) maar den Engelschman, voor wien „the continent” toch altijd iets minwaardigs blijft. Soms doen de inboorlingen daar wel aardig, nu en dan staat men er zelfs verbaasd van, maar eene gedegen samenleving is toch heel anders. Die vindt men enkel in Old England. Mocht Old England eens in wortel en tak verbasteren, dan, ja dan zou men zich er desnoods in kunnen verplaatsen dat de Engelschman gelijk zou kunnen worden aan de nuchtere krantjeslezers in dat Haarlemsch café — maar tot dien trap van ontaarding reikt, Gode zij dank, de Britsche verbeeldingskracht niet.

§ 1561. Al eerder (§ 298) wezen wij er op, en daareven (§ 1553)

herhaalden wij het, dat Batavia het centrum vormde van een zeer wijd handelsgebied. Dat dit handelsgebied van lieverlede in een bestuursgebied is veranderd, wordt eigenaardig gesymboliseerd door de Nederlandsche vlag vóór de woning van elk hoofd van gewestelijk bestuur in Indië. Oorspronkelijk immers woei de driekleur op eene Compagniesloge enkel om haar te onderscheiden van de factorijen der andere Europeesche natiën, Franschen, Engelschen, Denen, die in dezelfde havenplaats hare eigen vlaggen voerden. Zij was dus evenmin een symbool van gezag als thans het wapenbord of de vlag van een vreemd consulaat. Maar in een verwonderlijk korten tijd heeft onze Compagnie, in volkomen tegenstelling tot de Engelsche, eigen kasteelen en vestingen verworven, van het fort de Goede Hoop aan de Kaap tot Zeelandia op Formosa. Zelfs het „geheele nieuw ontdeckte Zuijtlant¹⁾”, dus Tasmanië, Nieuw Zeeland, de West- en Noordkust van Nieuw Holland, nam zij in bezit en dacht zij te koloniseeren¹⁾, alles om steunpunten te hebben voor fiaren handel, die een nog wijder veld beheerschte dan deze reeks van forten. Soms had de Compagnie ergens eene factorij zonder territoriaal gezag, dan weer voer zij op eene haven zonder zich aan den wal te vestigen, omdat de profijten er te gering of het risico te groot was. Men staat verstomd, niet alleen van den ondernemingsgeest en de volharding onzer vaderen (het liep dikwijls lang mis eer men ergens slaagde), maar ook van de geringe middelen, waarmee de Compagnie feitelijk werkte.

§ 1562. Het aantal harer uitkomende schepen bedroeg door elkaar

1). Het is wel aardig, de eerste aanrakingen waar te nemen tusschen onze Oost en de jonge kolonie New South Wales, welker stichting na Cook's ontdekkingen was ondernomen door het uitzenden van bannelingen. De eerste zending onder Arthur Phillip, Captain R. N., landde te Botany-Bay in het begin van Januari 1788. In Juli 1790 kwam te Batavia eene bede om hulp van Governor Phillip, omdat er hongersnood was tengevolge van gebrekkigen aanvoer uit Europa. Er werden hier toen eetwaren voor de noodlijdende kolonie ingekocht. In 1814, tijdens het Engelsch bestuur over Java, werd opnieuw rijst gehaald; van eene Australische retourlading was echter ook toenmaals nog geen sprake.

slechts 25 per jaar; het grootste getal, dat ooit naar Indië is gevaren, beliep 43 in 1722. De ruimste daarvan waren slechts 160 voet lang, de inhoud hoogstens 300 last, zoodat er nooit meer in een jaar is uitgevaren dan een 13.000 last. Deze Oostindievaarders, die in de 18e eeuw vaak de namen droegen van buitenverblijven der Heeren Bewindhebberen (vele er van bestaan nog heden, zooals Persijn, Trompenberg, Goudestein, Beverwaard) voeren in drie groepen per jaar. De grootste vloot stak in zee omstreeks de Amsterdamsche kermis in September en heette de Kermisvloot; daarop volgde in December of Januari de Kerstmisvloot en in April of Mei de Paaschvloot. Aangezien Indië nagenoeg geene Europeesche waren noodig had of verlangde, bestond de lading behalve uit geld, grootendeels uit artikelen ten behoeve van 's Compagnies dienst en van de kleine Europeesche gemeente, zoodat hierop weinig winst werd gemaakt. Eene reis van zeven maanden plus de ligdagen aan de Kaap en elders gold voor

§ 1563. zeer bevredigend. De sterfte aan boord was zeer verschillend, naar gelang van de qualiteit van het volk, den duur der reis, de betere of slechtere victualiën, drinkwater en verzorging. Er zijn gevallen geweest, die elke beschrijving tartten. Zoo kwam er in 1615 een schip uit Europa, dat 163 dooden had gehad en waarop nog maar negen man gezond waren. Over het algemeen echter schijnt de sterfte het zwaarst te zijn geweest in de laatste helft der 18e eeuw; tenminste er werd destijds vaker op gewezen dan in de 17e, toen men meer geneigd was de zaken te nemen zooals de Hemel ze beschikte. Nu en dan is er moeite gedaan om het drinkwater aan boord te verbeteren (§ 1509) en men treft ook pogingen om door middel van eene luchtpomp de atmosfeer tusschendecks te zuiveren, maar dergelijke zaken waren gewoonlijk niet veel meer dan de liefhebberij van een of ander philanthropisch dilettant onder Heeren Zeventienen. In den regel werd voor de zieken even weinig zorg gedragen als voor de gezonden. Kwamen derhalve de schepen te Batavia, dan was dat weliswaar een vroolijk en opwekkend gezicht, men bestormde ze

om brieven af te halen (§ 1583) en een frisschen dronk naar binnen te slaan (§ 1224), biermaats en kadraaiers kwamen vruchten en versnaperingen ruilen tegen Europeesche kleeren en dergelijke,

Mostert en Klaesjen

Die leggen an,

Elk als een baesjen

Met sijn sanpan,

maar al spoedig begonnen de sloepen over en weer te varen om de honderden zieken naar den wal en het Binnenhospitaal te brengen.

§ 1564. Zoo weinig gevarieerd de invoerhandel der Compagnie was, zoo verscheiden was haar export. De belangrijkste artikelen vormden thee, porcelein, tallooze Voor-Indische stoffen, specerijen, kaneel en later koffie. De concentratie van dezen handel, de enorme pakhuizen en werven, de drukke verkooping en door de zes Kamers, de hooge winst op sommige monopolie-artikelen wekten onder de gemeente in Nederland eene nogal overdreven voorstelling van het belang der Geoctroyeerde Compagnie voor de Republiek. De allerhoogste opbrengst harer verkooping in één jaar heeft slechts 27 Millioen bedragen. Met een jaarcijfer van 20 Millioen waren Bewindhebbers zeer tevreden. Onthoudt men nu, dat hieruit op zijn minst alle onkosten in Nederland moesten worden voldaan voor er van winst sprake kon zijn, dus alle salarissen (ook de Indische), kosten van gebouwen, schepen, uitrusting, uitvoerladingen, renten op geleend kapitaal, bijdragen ten behoeve van den Staat of de provincie en wat dies meer zij, dan zal men wel erkennen dat bijvb. de vaart op de Oostzee van veel grooter waardij moest heeten dan die op de Oost.

§ 1565. Deze Oostzeevaart trok echter minder het oog, eerstens omdat zij over tallooze reederijen was verdeeld, en dan, omdat 's Compagnies monopolie in allerlei kostbare en zeer gewilde artikelen den vreemden handel dwong bij haar te markten. Haar zin voor geheimhouding verstond de kunst om zulk een alledaagsch natuurproduct als rotan voor iets heel bizonders

te doen aanzien. Maar voor een niet gering deel teerde zij op den schijn van voorspoed. Hare winsten waren niet groot. Echter behoort daarnevens wel in het oog te worden gehouden, dat er veel in Indië werd verdiend buiten de Compagnie om, dat met de retourvloten enorm veel sluikgoed en particulier kapitaal overgingen (§ 1327; 1328; 1007), waarvan de boeken der Edele Maatschappij geene kennis droegen of aantekening hielden. Dit alles kwam het Moederland ten goede, al bleef de Compagnie daar nuchter van. In 1725 begint haar Indische dienst een verlies op te leveren, in 1736 evenzoo die in Nederland. De particuliere kapitalen echter, die uit Indië overkomen, worden voortdurend grooter.

§ 1566. Uit de vermelding dezer datums bespeurt men, dat ook de bloei van Batavia niet noodzakelijk den bloei der Compagnie beteekende en omgekeerd, want in 1725 en volgende jaren stond onze stad in vollen luister (§ 1552).

Wel kan het zijn, dat Batavia reeds destijds bij de boeken een lastpost vormde, maar dit lag dan niet minder aan de boeken dan aan de stad. Bij de Compagnie namelijk had elke factorij eene aparte rekening van de aldaar gedane uitgaven en geboekte inkomsten, zonder dat in het minst in aanmerking werd genomen, of die uitgaven werden gedaan voor locale dan wel voor algemeene behoeften. Aangezien nu Batavia het centrum van den ganschen Indischen dienst vormde en op de Bataviasche rekening derhalve hooge posten kwamen zooals voor de Werf, Onrust, het garnizoen, de schepen, het Hospitaal, het Ambachtskwartier, de centrale pakhuizen en bureaux, waarvan de factorij Batavia weinig nut trok maar het lichaam der Compagnie des te meer, zouden hiertegenover buitengewone inkomsten moeten staan om een batig slot te kunnen opleveren. Zoo gold opium voor een der voornaamste bronnen van inkomsten van Batavia, enkel en alleen omdat de Regeering dit product hier en niet elders op vendutie bracht en het aldus aan de Bengaalsche boeken ontrok, bij welke het als schadepost voorkwam, omdat het daar werd ingekocht. De officieele klachten derhalve over den last

van Batavia voor de overbelaste Compagnie, verdienen niet veel aandacht.

- § 1567. Wat nu den handel van Batavia betreft, Coen had zich reeds voorgespiegeld, zijne stad tot het centrum te kunnen maken van den ganschen handel van Oost-Azië (§ 141) en dat wel, volgens zijne gewoonte, door harde middelen. „Daer geen dwang is, is geen eere” was zijne leus. De bij uitstek gunstige ligging van Batavia (§ 2) brengt in 1675 evenzoo Pieter van Hoorn op het denkbeeld om hier „een emporium van gants India” te vestigen, maar met heel andere middelen, door bevordering der inlandsche en burgervvaart. In het Vaderland wil men daarvan echter niet hooren (§ 1023); men wenscht daar het monopolie met alle geweld te handhaven. De inlandsche vaart, die Batavia met zijne vele douanebepalingen steeds had geschuwd en na den val van Malaka zich naar Atjeh had verlegd, kiest omstreeks 1665 Bantam tot haar centrum en maakt daarbij gebruik van de handelskennis, de zeevaartkunde, den ondernemingsgeest en het kapitaal der Engelschen, die in den oorlog met de onzen nagenoeg al hun eigen schepen hadden verloren. Tengevolge daarvan wordt het weinig beduidende Bantam een wezenlijk gevaar voor de
- § 1568. Compagnie. De Regeering weert dit af eerstens door Bantam te veroveren en tweedens door toelating van de vaart der vreemde Europeanen op Batavia. Het spreekt vanzelf dat dit laatste geheel in strijd was met de beginselen der Compagnie. Volgens het Regeeringsreglement van 1650 was het immers verboden aan vreemde natiën „eenige accommodatie” te verleenen. Niet te hunnen gerieve had de Compagnie Batavia gesticht, werven en pakhuizen gebouwd, scheepsbehoeften en leeftocht aangevoerd, maar voor zichzelf. Zij stond hiermee op volkomen hetzelfde standpunt als andere Europeesche natiën in het Oosten, de Spanjaarden te Manila, de Portugeezen te Macao, de Engelschen te Bombay, die niets wilden weten van Hollandsche schepen in hunne havens, maar tevens aan hun eigen landgenooten de noodige vrijheid lieten. Onze Hollandsche Compagnie evenwel moest ook van den burger-

- § 1569. handel niets hebben. En zoo begint nu na den val van Bantam, terwijl nominaal het monopolie in volle kracht blijft en alle verbodsbepalingen tegen het huisvesten enz. van vreemdelingen worden gehandhaafd, de sluikhandel der ambtenaren en der burgerij met de vreemde, vooral Engelsche schepen, die steeds meer voorliefde voor Batavia aan den dag leggen, terwijl de onze, voor zoover blijkt, nooit op de Engelsche havens voeren. Daarbij genieten deze vreemdelingen faciliteiten, speciaal in verband met den invoer van lijnwaden en opium, die steeds aan den burgerhandel waren onthouden. Ook Macao en Manila beginnen een handel in Chineesche artikelen op onze stad; Manila wordt gaandeweg zelfs de voornaamste afneemster onzer Ceilonsche kaneel. Aldus vangt Batavia tersluiks aan te bloeien. De in 1704 optredende G.-G. Joan van Hoorn tracht den toestand te regulariseeren door de denkbeelden zijns vaders weder onder de aandacht van het
- § 1570. Opperbestuur te brengen. Dit laatste, ofschoon vermoedelijk (er zat altijd wel een klikspaan in Rade van Indië) volkomen op de hoogte van den wezenlijken stand van zaken, houdt stijf aan het monopolie vast. Batavia's bloei neemt niettemin toe tot het rampjaar 1732, toen Diderik Durven bij den kop werd gevat (§ 1022; 1023) en de malaria-epidemie uitbrak (§ 1525). Van dit moment dateert de ondergang der stad. Tegelijk echter herleeft aan of bij Straat Malaka in plaats van den vroegeren handel van Atjeh die te Djohore en Riouw, waar geene of geringe tollën worden gevorderd en die langzamerhand den handel van den Archipel tot zich trekken. Het is weer hetzelfde antagonisme tusschen de vaart langs Straat Soenda en die langs de Straat van Malaka, hetwelk al
- § 1571. lang vóór onze komst in het Oosten bestond (§ 1). Van Imhoff zou Batavia wel gaarne tot eene „vrije handelsplaats”, tot „eene oplegplaats of een entrepôt” maken, maar hij zit zoo verstrikt in reglementen, verbodsbepalingen en toltarieven en er wordt door de douane zoo geknoeid, dat enkel de sluikhandel der ambtenaren eene levenskans heeft. Men hoort eindelijk de Regeering in 1771 de kettersche leer verkondigen

dat „de Bataviasche colonie een openen weg behoort te hebben om zig van haare overvloedige producten te ontdoen”. Die „colonie” was echter een ietwat beperkt begrip en aan open wegen dacht men zoo weinig, dat nog in 1804 aan de Bataviasche Chineezers werd verboden om uit de eerste hand te koopen. De bloei van Riouw blijft voortdurend hinderlijk. Het wordt in 1784 veroverd, maar een paar jaar later vestigen de Engelschen zich te Penang, en daarmee is de toekomst van den handel door Straat Malaka verzekerd. De monopoliegeest onzer Compagnie is zoo volkomen op den achtergrond gedrongen, dat Commissarissen-Generaal het in 1799 „eene zeer nuttige en wenschelijke zaak” noemen, dat vreemdelingen zich te Batavia vestigen. Anno 1801 jammert de Regeering openlijk over het gering aantal vreemde schepen dat thans Batavia aandoet.

§ 1572. Wanneer men elkaar heden nazegt dat „het monopolie eerst het rustbed, daarna de doodssponde der Compagnie is geworden”, dan vergeet men een weinig, dat dit monopolie meestal niet veel anders is geweest dan een naam en een schijn, iets wat zelden een levend organisme op de „doodssponde” heeft geworpen. Wat de Compagnie op hare „doodssponde” bracht, was niet de trage rust harer slapende monopolisten, maar veeleer hunne bedrijvigheid om persoonlijk met de middelen der Edele Maatschappij hun voordeel te doen, waarbij het schijnbeeld eener monopoliseerende handelsvereeniging voorop werd geschoven ter verberging hunner machinaties en wering van concurrenten, zooals de burgerij.

Maar genoeg afgedwaald. De stadsgeschiedenis van Batavia is ons onderwerp en niet die der Compagnie.

Voordat wij van Batavia als handelsstad scheiden, willen wij nog enkele zaken aanroeren, die ons voorkwamen in dit verband het best te passen, en wel het Vendukantoor, de Bank van Leening, de brievenpost en het muntwezen.

§ 1573. Eene eigenaardige zijde van den handel te Batavia vormen namelijk de venduties, Maleisch *lèlang*, naar het Portugeesche *leillao*, waarmee ons oude woord voor vendutie, namelijk „uijt-roep”, overeenkomt.

Reeds eerder wezen wij er op (§ 140), dat het crediet, hetwelk de Compagnie gewoon was aan Chineezten te verleen, die goederen van haar kochten, voor deze geslepen handelen het middel vormde om aan contanten te komen, waarmee zij dan eene of andere speculatie begonnen, van welke de Compagnie feitelijk het risico droeg, omdat van den uitslag dier speculatie zou afhangen of de Chinees zijne schuld bij haar zou kunnen aanzuiveren. De Europeesche burgerij, aan welke de Compagnie geen crediet placht te verleen, beschouwde zich hierdoor zoo ernstig benadeeld, dat de Regeering in 1651 besloot, hare lijnwaden voortaan enkel te verkoopen bij wekelijksche venduties. Van crediet zou geen

§ 1574. sprake meer zijn. Intusschen was dit schoone voornemen te zeer in strijd met reeds gevestigde gebruiken, dan dat het kon standhouden tegen de middelen, welke de Chineezten wisten aan te wenden om toch crediet te bekomen. Behalve deze dikwijls straatarme Chineesche speculanten bespeuren wij later ook de aanwezigheid van Europeesche of halfbloed „venduloopers” of „smousen”, die op soortgelijke manier een bestaan vonden bij 's Compagnies venduties, niet enkel in den lijnwaadhandel maar bij den verkoop van allerlei uit Europa en elders aangevoerde goederen. Vooral sedert de Regeering papiergeld uitgaf, werd het gewroet dezer venduloopers van zeer nadeeligen invloed. Zij kochten op crediet tegen papiergeld en werkten dan op de daling van dit betaalmiddel, teneinde hunne schuld met een geringer bedrag te kunnen voldoen, na het gekochte onmiddellijk van de hand te hebben gezet.

§ 1575. Behalve de Compagniesvenduties vinden wij venduties van insolvente boedels door den Griffier van den Raad van Justitie, wanneer de gefailleerde een Compagniesdienaar, en door den Secretaris van Schepenen, wanneer hij een burger of onchristen is, door den Curator ad Lites van de nalatenschappen der ab intestato overledenen, door de Weeskamer en Boedelmeesteren van onder hunne administratie gevallen boedels en eindelijk door de Stadsvendumeesters, die ondanks

hunne burgerlijke qualiteit door de Regeering werden benoemd. Van wanneer de instelling van den Vendumeester dateert, is niet te zeggen; hij wordt het eerst vermeld in de Statuten van 1642. In eene zoo fluctueerende maatschappij als de Bataviasche, van welke elk lid steeds blootstond aan de kans op een overhaast vertrek, waardoor hij zou worden belet zijn eigendom te realiseeren, was de instelling van een Vendukantoor, dat hem tegen genot van zekere procenten de opbrengst der vendutie zijner goederen binnen korten termijn uitbetaalde en het risico overnam, een groot gerief. Bovendien echter hield het Vendukantoor verkooping van pas aangebrachte scheepsladingen, die bij kavelingen plachten van de hand te worden gezet. Ook toko- en pakhuisvoorraden werden door het Vendukantoor verkocht. Particulieren mochten geene § 1576. vendutie houden. Men wist dit echter te ontduiken door verloting van zijn goed, soms tot aanmerkelijke bedragen. Nog in de courant van 1825 vinden wij eene verloting aangekondigd van zilver- en kristalwerk tot eene waarde van meer dan 60.000 gulden, nog in die van 1845 de verloting van het land Bidara Tjina en in de Javabode van 1858 de verloting van al de paarden van een circus ¹⁾. De verkoop van vastigheden moest volgens privilege plaats hebben in het Heerenlogement, dat $\frac{1}{8}$ % der opbrengst genoot, waartegen de kastelein tracteerde op thee, confituren en diverse dranken, die van goeden invloed konden wezen op de willigheid der gegadigden. Zoo zal het ook elders bij venduties wel zijn gegaan, hetgeen hare buitengewone populariteit verklaart. De kijkdag heette „toondag”. Uit boedelbeschrijvingen zou men opmaken dat op dien „toondag” de meubelen enz. nog in de kamers stonden evenals tegenwoordig; de verkooping echter had niet, zooals thans, binnen het huis plaats, van de eene kamer gaande naar de volgende, maar onder een afdak of uitgespannen zeil aan de straat. De soerat lèlang, later het Vendunieuws

1). Daarna begint de tijd der geldloterijen, die toenmaals onder geene overheidsconstrôle stonden en zeer nadeelig werkten, zie Javabode 27 Oct. 1866. Bij Staatsblad 1868 No. 80 is hierop orde gesteld.

(zie § 1457), was voor onze Batavianen minstens even belangwekkend als heden de telegrammen omtrent koersen of internationale verwickelingen. Ook sprak het haast wel vanzelf, dat er bij het Vendukantoor vreemde praktijken bestonden. Niemand minder dan de Gouverneur-Generaal was daarin betrokken. Ook toen het kantoor failliet gegaan en in 1796 eene Compagniesinstelling geworden was, hielden de kwade praktijken niet op. Er werd zonderling met credieten gewerkt en personen van het minste kaliber trokken uit het Vendukantoor een ruim bestaan.

Even ongunstig stond het destijds met de Bank geschapen.

§ 1578. De oprichting der Bataviasche Bank van Leening in 1746 was een dier goed bedoelde maatregelen geweest, waarmee Van Imhoff ongetwijfeld gunstige uitkomsten zou hebben behaald, wanneer zij slechts waren uitgegaan van de bestaande verhoudingen. Ongetwijfeld was het wenschelijk, dat de handel de koopmanschappen in zijne pakhuizen zou kunnen beleenen, om niet in verlegenheid te geraken, wanneer er momenteel geen afzet was; ongetwijfeld was Batavia met de oprichting eener hiertoe bestemde Bank zelfs Amsterdam vooruit. De vraag was echter niet alleen, of de handel eene dergelijke Bank noodig had, maar ook of de Bank van den handel bestaan kon en of haar kapitaal van 300.000 Rds. (waarvan 200.000 door de Compagnie gefourneerd) wel op onderpand van handelsgoederen zou kunnen worden uitgezet. Al spoedig bleek dit niet het geval. In plaats echter dat men toen de Bank ophief of althans inkromp, breidde men haar bedrijf uit door het geld ook bij kleine bedragen uit te zetten op onderpand van roerende goederen en alzoo eene concurrentie te openen tegen de Bataviasche kapitalistjes, voor wie het pandhuisbedrijf (§ 1030) een zeer gewild middel van bestaan vormde ¹⁾. Aldus werd de Bank van Leening niet enkel overbodig maar zelfs schadelijk. Nu kwam daar nog bij, dat Van Imhoff zonder het minste besef van de rechten

1). Ook de Javasche Bank leende nog in 1848 geld uit op onderpand van preciosa.

der aandeelhouders en andere belanghebbenden, telkens in de zaken der Bank ingreep wanneer hij dat noodig vond en daarmee hare bedrijfszekerheid vernietigde. Het personeel der Bank (zij stond op Tijgersgracht Oost tegenover het midden van het Stadhuisplein) was grootendeels uit Compagniesdienaren samengesteld en had slechts te gehoorzamen.

- § 1579. Na Van Imhoff's dood werd de Bank van Leening in 1752 uitgebreid met eene Wisselbank of Bank Courant, welke geen eigen kapitaal bezat maar bankbrieven uitgaf op onderpand van specie. In onze bespreking van het Bataviasche muntwezen zullen wij toonen, op welk een gelukkig idee ook deze maatregel was gebouwd en welke voortreffelijke diensten de Wisselbank kon bewijzen (§ 1611). De vraag bleef echter wederom, wat de Wisselbank moest aanvangen om de bij haar gedeponeerde gelden rente te doen dragen. In tegenstelling tot de Bank van Leening zette zij hare kapitalen bij voorkeur uit op onroerende goederen. Al aanstonds werd echter bepaald, dat zij ook geld op losse onderpanden kon uitzetten. Aldus absorbeerde zij de bestaande Bank van Leening, zoodat thans de naam der bank werd: Bank Courant en Bank van
- § 1580. Leening. Het uitzetten van geld op hypotheek bleek echter onvereinigbaar met de uitgifte van bankbrieven. Immers wanneer deze tot een belangrijk bedrag aan de loketten ter inwisseling werden gepresenteerd, was er soms geen voldoende kasgeld en was de Bank genoodzaakt hypotheeken op te zeggen. De schuldenaren moesten dan soms hunne eigendommen beneden de waarde verkoopen, terwijl de schuldeischers der Bank, de houders der bankbrieven, intusschen op hun geld wachtten. Op andere tijden, wanneer het geld overvloedig was, wist de Bank daar geene belegging voor te vinden; dan verlaagde zij hare rente maar of bepaalde dat boven zeker bedrag geene rente zou worden voldaan. Elk oogenblik had zij de hulp der Regeering noodig om hare zaken gaande te houden. Van lieverlede slopen bovendien misbruiken binnen. In strijd met het reglement ging het bankpersoneel ook geld uitleenen op schuldbewijs zonder

onderpand; er werden bankbrieven uitgegeven waarvoor geen deposito aanwezig was, wat het crediet der Bank niet ten goede kwam. Bovendien maakte de uitgifte van Compagniespapiergeld hare onsoliede bankbrieven overbodig.

§ 1581. In 1794 werd daarom de Bank Courant opgeheven. De Bank van Leening bleef bestaan, doch zonder particulier kapitaal, dus als Compagniesinstelling. Zij leende geld uit op onderpand en ook, volgens hare statuten, op schuldbewijs. Onze photo van een pandbriefje van 20 April 1803 ¹⁾ ver- raadt, hoe zonderling er nog steeds bij de Bank werd gehandeld: in plaats van de reglementaire $\frac{3}{4}$ % rente per maand berekende men $2\frac{1}{2}$ % plus een bedrag voor kleine kosten. Anno 1809 werd de Bank van de Tijgersgracht overgebracht naar een gebouw binnen het erf van Kantor Baroe aan Molenvliet Oost. Het benoodigd kapitaal ontving zij voortdurend van de Regeering. Toen deze in 1813 zelve zonder fondsen zat, terwijl het oude Bataviasche papier uit de wandeling werd genomen, begon de Bank Promissory Notes uit te geven op onderpand, welke soms, wanneer zij bij de kas werden aangeboden, moesten worden uitbetaald in producten. Steeds zijn de Nederlandsche ambtenaren, die het personeel der Bank van Leening vormden, aan het knoeien gebleven, tot dat deze instelling met 18 Juni 1818 is opgeheven.

Vertoont dus het bankwezen van den Compagniestijd een geleidelijken achteruitgang, de brievenposterij kwam langzaam aan vooruit.

§ 1582. Hoe in den Compagniestijd de briefwisseling van personen in de Oost met hunne betrekkingen in Nederland eigenlijk toeging, zou aan de waarneming ontsnappen, wanneer de Overheid geene censuur had toegepast.

Op zichzelf is die censuur, welke reeds vóór de stichting van Batavia bestond, wel verklaarbaar. Als handelslichaam wenschte de Compagnie natuurlijk te voorkomen dat concurrenten kennis kregen van hare aangelegenheden; als monopolist

1). Op het Museum houdt men dit pandbriefje voor een bankbrief. Zie photo G 39.

trachtte zij uiteraard den particulieren handel te belemmeren door elke briefwisseling over handelszaakjes te onderscheppen. Daar niemand dan zij zelve uit Nederland op de Oost voer, scheen deze censuur wel uitvoerbaar. De Compagnie schreef derhalve voor, dat alle brieven bij hare kantoren moesten worden afgegeven om in de „doose” te worden overgevoerd na het cabinet noir te hebben gepasseerd, waar zij werden geopend en verder behandeld zooals wij dat in de jongste oorlogsjaren zelf ondervonden. Herhaaldelijk zijn de oude bepalingen aangaande deze censuur in den loop der

§ 1583. tijden hernieuwd. De goede kant dier vriendelijke bemoeiing was, dat de Compagnie geen porto rekende en dat men, door zijne brieven aan de „doose” toe te vertrouwen, wat meer zekerheid bezat dat zij terecht zouden komen. Aan de andere zijde was niemand bijzonder op hare dwarskijkerij gesteld. Vandaar dat men gaarne zijne correspondentie aan een of ander kennis onder de scheepsofficieren, de bemanning of de passagiers meegaf, die wel zoo goed was zich met de bezorging te belasten. Nog in 1818 bestond het algemeen gebruik, dat passagiers naar Europa een pakket brieven van kennissen meekregen. Slechts zelden bespeuren wij, dat onze Compagnie wezenlijk moeite deed om zulke correspondentie te belemmeren. In den regel bleef het bij knorrige bepalingen. De massa der met eene vloot clandestien overgebrachte brieven moet echter enorm geweest zijn, want men had in de Oost maar een keer of drie per jaar gelegenheid om naar Holland te schrijven (zie § 1321). Bovendien liep men steeds groote kans dat de brieven verloren gingen. Vandaar de gewoonte om per volgende gelegenheid een duplicaat te zenden. Het nieuws kwam zoo langzaam over (zie § 1456) en de schepen konden in den oostmoeson zoo verbazend veel tijd verliezen over het eindspurtje tusschen Straat Soenda en Batavia, dat in 1766 werd bepaald, dat de brieven en pakketten in de Straat zouden worden afgegeven aan eene boot te Anjer, om vandaar over land naar Batavia te gaan.

§ 1584. In 1788 begon de Compagnie een aparten pakketbootdienst.

Om de drie maanden zou een snelzeiler eene geregelde en spoedige verbinding tusschen Europa en Indië onderhouden. Men hoort er echter later niet veel van; denkelijk is deze dienst in de volgende oorlogsjaren gestaakt. Eene snellere verbinding met Europa dan deze Compagnies pakethooten, die 5½ maand over de reis deden, gaven de Engelsche, die sedert 1798 van Bombay op Bassora aan de Perzische golf voeren. Van Bassora gingen de brieven dan over land langs den ouden Venetiaanschen handelsweg via Bagdad en Aleppo naar de kust en zoo verder over zee naar Engeland ¹⁾. Op Java was in den Engelschen tijd nog steeds slechts om de 5 of 6 maanden eene officieele gelegenheid tot verzending van brieven. Daarnevens bestonden echter particuliere gelegenheden. In de Bataviasche Courant van 1823 vinden wij eene verontwaardigingsbetuiging van de voornaamste Engelsche kooplieden te Batavia, naar aanleiding van het feit dat zeker schepskapitein geweigerd heeft een pakket brieven van Londen naar Java mee te nemen. Dat schijnt dus eene soort moreele verplichting te zijn geweest, want het blijkt niet dat de kapitein er wat aan verdiende.

§ 1585. Met de afgifte der brieven, die in de „dooze” overgingen, bemoeide onze Compagnie zich evenwel niet. Kwam er dus een schip uit Holland, dan moest ieder maar zien of er wat voor hem was gekomen. Dit bracht in 1633 den Deurwaarder van den Raad van Justitie op den gelukkigen inval, om een soort postkantoor te openen. Hij kreeg van de Regeering gedaan dat alle brieven uit de „dooze”, na in het cabinet noir behandeld te zijn, bij hem thuis werden gebracht, waar hij ze sorteerde en registreerde. Men behoefde dus enkel bij dezen schranderen deurwaarder aan te loopen om in een oogwenk

1). In 1832 gaat een spoedbericht uit Londen naar Bombay per koerier in een rijtuig tot Boeda-Pest, vandaar te paard tot Benderabbas aan de Perzische golf en verder over zee, totaal 102 dagen. Anno 1844 begint de verzending van brieven van Batavia over Singapore naar de Roode Zee, waar de landengte van Suez per rijtuig werd gepasseerd, en dan verder over zee naar Marseille. Van Londen tot Batavia duurde eene reis langs deze route anno 1846 slechts 7 á 8 weken.

te worden geholpen. Natuurlijk kreeg hij dan wel iets voor zijne moeite. De talrijke brieven echter, die buiten de „doose” werden binnengesmokkeld, schijnen meest in de herbergen te zijn gedeponneerd. Ieder waard had ze graag, want dat gaf natuurlijk aanloop. Later vinden we (zie § 335) een brievenzak in de Pinangpoort van het Kasteel, waar elkeen zijne gading kon zoeken. Onder onze photo's zal men eene vinden (J 23) van een brief eener Amsterdamsche burgervrouw aan haar zoon te Batavia tweehonderd jaar geleden, het oude lied van alvergevende moederliefde.

§ 1556. Eindelijk echter begon de Regeering (het was alweer Van Imhoff die de zaak aanvatte) zich wat meer moeite voor de brievenpost te geven. In 1746 werd op de Werf (§ 651) een postkantoor geopend, dat tweeërlei bestemming had: de bestelling van brieven en pakketten bij te Batavia woonachtige geadresseerden en de verzending van brieven naar de Buitenkantoren. Met de voor Europa bestemde correspondentie had dus het postkantoor geene bemoeienis: die ging nog steeds door den Secretaris der Hooge Regeering. Alles wat bij het postkantoor inkwam werd geregistreerd. Als bestellers dienden een paar „putgers”, d.i. scheepsjongens, van de Werf. Later ging het te paard ¹⁾. De kosten werden voldaan door dengene die het pakket of den brief ontving. Heeren der Regeering, de leden van hun gezin en enkele andere bevoorrechte personen ontvingen alles vrij van onkosten, dus franco. Op welke wijze de verzending van het postkantoor hetzij over land of over zee naar de kantoren op Java en elders plaats had, laten wij thans onbesproken. Alleen willen wij aantekenen, hoe opvallend weinig er werd gecorrespondeerd. De drukste briefwisseling was van Batavia met Samarang, waar de Gouverneur van Java's N.-O. Kust zetelde en dat vóór den tijd van Daendels eene veel belangrijker plaats was dan Soerabaja. Welnu, in 1804 bedroeg het aantal brieven

1). Uit hetgeen wij in § 1452 aantekenden, blijkt dat vele brieven onbezorgd op het Postkantoor bleven liggen, denkelijk doordat de geadresseerden overleden of onvindbaar waren.

naar Samarang waarvoor betaald werd (dienstbrieven waren vrij) hoogstens 90 per week; niet zelden bleef het beneden de 40. Naar Soerabaja bedroeg het 6 tot 18 per week, naar Rembang 3 of 4, naar Solo 1 tot 7 enz. Meestal was het porto 5 stuiver.

§ 1587. Destijds derhalve kon men zijne brieven vooraf betalen. Liet men evenals vroeger de betaling aan den geadresseerde over, dan was er kans dat hij den brief weigerde te ontvangen. Wij herinneren ons, brieven uit het laatst der 18e eeuw te hebben gezien, die afgestempeld waren met het Compagniesmonogram, maar tot ons leedwezen waren zij niet bij de hand voor onze photoverzameling. Alleen kunnen wij de photo geven (J 31) van een tijdens het Engelsch bestuur afgestempelden brief. Enveloppes waren niet bekend. De brief zelf werd zoodanig gevouwen, dat een wit zijdje naar buiten kwam, en daarop werd het adres en het stempel gezet. Men sloot den brief met een ouwel of een lakstempel. Ook toen nog was men verplicht alle brieven te bezorgen op het Postkantoor, dat in den Engelschen tijd op Kantor Baroe aan het Molenvliet was (§ 1439). Daar werden de brieven geboekt om aan den afzender terug te worden bezorgd, wanneer de geadresseerde weigerde het porto te betalen, dat dan dubbel op eerstgenoemde werd verhaald. Ook wanneer de geadresseerde bereid was te betalen, liet hij den besteller dikwijls lang wachten, betaalde hem met groot geld, waarvan de man niet in staat was terug te geven, vloekte den armen drommel dan erbarmelijk uit en bezorgde hem in het algemeen zooveel oponthoud, dat het Postkantoor in 1851 dreigde er werk van te zullen maken, wanneer het publiek zich niet fatsoenlijker tegen de bestellers gedroeg. Als zulke tooneeltjes zich wat veel herhaalden, begrijpt men hoe vlug het bestellen ging.

§ 1588. In 1828 werd het Postkantoor gevestigd in het Paleis aan het Waterlooplein. De eerste bus werd in 1829 geplaatst op de bovenverdieping van het Stadhuis. Natuurlijk diende zij alleen voor ongefrankeerde brieven, want de bedoeling met de bus was juist, om het tijdverlies met de registreering der

brieven uit te sparen. Brieven met „gefrankeerd” er op, die in de bus werden gevonden, werden niet besteld. De afzenders der ongefrankeerde brieven rekenden er blijkbaar op, dat voor hunne onbetaalde brieven evenveel zorg zou worden gedragen als voor degene die vooruitbetaald waren. Men ziet hieruit weer eens, welk eene moeite de eenvoudigste uitvinding heeft gekost. Wat is voor ons natuurlijker en eenvoudiger dan een postzegel? Maar honderd jaar geleden kwam niemand nog op het idee van een opgeplakt betalingsbewijs. Het porto was toenmaals verbazend hoog. In 1821 kostte een brief van Batavia naar Bezoeki al 34 stuiver; in 1826 werd het tarief zoodanig veranderd, dat een brief van hier naar Soerabaja op f 1.50 kwam. Nog in 1861 bestonden er geene brievenbussen, geene postzegels, geene postwissels; een brief van Tjaringin naar Banjoewangi kostte f 1.20 en wegens de groote onkosten werd er weinig gecorrespondeerd. Pas in 1863 werden er zeven bussen geplaatst, die eens per dag werden geleegd. De noordelijkste was in de Stadsherberg (§ 1059), de zuidelijkste bij den grenspaal op Kramat (Javabode 19 Aug.). Postwissels en postzegels begonnen met 1 April 1864.

§ 1589. Uit den tijd van Daendels dateert de eerste regeling van het personenvervoer over land, waaromtrent hier niet kan worden uitgebreid. De eerste aannemer der paardenposterij naar Buitenzorg was dezelfde J. B. Zimmer, die de Hollandsche kerk voor afbraak heeft gekocht (zie § 553). Spoedig is deze posterij kunnen worden uitgebreid, hetgeen verband hield met de verbetering van den grooten weg. Raffles leverde het sterke stukje om, den 29 Dec. 1811 van Samarang vertrekkend en dag en nacht doorrijdend, op nieuwjaarsdag 1812 te Buitenzorg uit te stappen. Men hield echter in het algemeen niet van reizen over land en maakte slechts matig van deze gelegenheid gebruik ¹⁾). Bovendien misdroegen de passagiers

1). De plaats van afitr dezer wagens heette het „postkantoor”, het „posthuis” of de „posterij”. Dit kan aanleiding geven tot onzekerheid betreffende de plaats die wij thans aldus zouden noemen, waar de brieven werden geregistreerd. Zoo vinden wij in 1822 het „posthuis”

zich onderweg soms op de onhebbelijkste wijze. Daendels stopte er eens eenigen voor veertien dagen in het cachot, omdat zij hunne plaats niet hadden willen betalen. Uit den Engelschen tijd vertoonen wij de photo (J 32) van een pas om over land van Samarang naar Batavia te gaan. Van 1811 dateert de eerste Engelsche telegraaf op Java. Geene electrische natuurlijk, maar de optische telegraaf van Chappe. Zij werkte tusschen Weltevreden en Buitenzorg met semaphoren, hooge stellages waaraan ballons van zeildoek hingen. Deze dingen voldeden echter zeer slecht, o.a. omdat de ballons bij regen niet te zien waren. Na enkele maanden zijn zij weer afgebroken.

§ 1590. Wat wij daareven opmerkten, dat zaken, welke wij thans als vanzelf sprekend beschouwen, zooals het plakken van een postzegeltje op een brief, niet zelden eene lange en pijnlijke wordingsgeschiedenis hebben doorgemaakt, geldt in nog hoogere mate voor ons huidige muntwezen. Men kan er zich thans geene voorstelling meer van maken, tot welk harrewarren en getwist elke inkoop en verkoop in den Compagniestijd leidde, hoe lastig de eenvoudigste boekhouding viel, hoe de handel werd bemoeielijkt door de geringe hoeveelheid, de vervalsching, de variëteit, de onzekere waarde der muntspeciën en welk een gedoe het was om geld te verzenden, te bewaren en te beleggen.

§ 1591. Van ouds moet de handel in Indië bijna geheel ruilhandel zijn geweest. Er bestaan wel inheemsche munten, maar deze zijn zoo zeldzaam, dat zij haast meer vervaardigd schijnen ter eere van Vorsten dan voor algemeen gebruik. De Chineezers brachten groote hoeveelheden hunner welbekende kopermunt met vierkant gat naar Java, die bij opgravingen even veelvuldig voor den dag zijn gekomen als de inheemsche

ter plaatse van het tegenwoordige postkantoor en in 1844 evenzoo de „paardenposterij”, maar, gelijk boven gezegd, het brievenkantoor werd in 1828 gevestigd in het paleis aan het Waterlooplein, vanwaar het pas met 14 Aug. 1853 werd overgebracht naar het gebouw „naast de Comedie”.

munten zeldzaam zijn. Maar aangezien er geene Chineesche zilver- of goudmunt bestond, konden zij de edele metalen enkel met behulp van weegschaal en toetssteen als ruilmiddel gebruiken. Met de gewone Chineesche slimmigheid wisten zij echter den toestand in hun profijt te keeren, door eene allergemeenste, broze munt, een mengsel van koper en lood zonder eigenlijke intrinsieke waarde, te fabriceeren en daarmee den invoer hunner goede kopermunt uit te sparen. Al de Chineesche munt liep onder de namen *pitis*, *caixa*, of, zooals de onzen zeiden, *pitje*, *casje*; het Maleische woord *pitjis* voor ons dubbeltje herinnert er nog aan. Voor den kleinsten inkoop had men eene handvol van het gemeene goed, aan een touw geregen, noodig (men denke aan het woord *setali*, een „touwvol”), bij grootere transacties zakken vol. Wanneer dus onze eerste Indischvaarders de markt te Bantam bezochten, werden zij door een scheepsjongen gevolgd, die gebukt ging onder een geldzak.

§ 1592. De komst der Europeanen had echter reeds verbetering gebracht. Met de Portugeezen deed behalve eenig kleingeld, de Spaansche mat zijne intrede, eene munt die door hare zuiverheid (Spaansch Amerika was de grootste zilverproducent) zoowel als door haar juist gewicht en hare stempeling, welke snoeien onmogelijk maakte, terstond ingang vond en tot op onzen tijd in sommige streken van den Archipel veel meer geliefd was dan onze eigen niet minder goede munt: wijzelven, die dit schrijven, hebben op Sumatra nog rijksdaalders moeten wisselen tegen oude Spaansche matten om door de Tobalanden te kunnen reizen. Er waren ook halve, kwart, achtste en zestiende. Behalve deze gemunte Spaansche mat, reaal, piaster of „stuk van achten” kwam later van de Philippijnen de „vierkante” of „kantige” Mexicaansche reaal, real batoe (photo G 16), eene curieuse munt, van even zuiver zilver als de ronde doch in vorm niets dan een brok van eene dikke plaat, waarop een wapen en een paar streepjes geslagen zijn, de streepjes om de halve te onderscheiden. 's Compagnies kaneelhandel bracht deze vierkante realen van

Manila naar Batavia. Zij konden natuurlijk alleen bij het gewicht ¹⁾ worden verhandeld, omdat zij zich bijzonder leenden tot snoeien; het stempel waarborgde enkel de zuiverheid. De waarde was meest 60 stuiver.

§ 1593. De noodzakelijkheid om veel zilvergeld naar de Oost te brengen, was door onze vaders van aanvang af begrepen. Men kon wezenlijk nooit genoeg aanvoeren, omdat het niet enkel versmolten ²⁾ of opgepot werd, maar voortdurend aan den handel werd onttrokken door uitvoer naar China, waar het eene bijzonder hooge waarde had. En aangezien nu tengevolge van den oorlog de Spaansche matten moeilijk te bekomen waren, begon men reeds vóór de oprichting der O.-I. Compagnie te Amsterdam en Middelburg eigen matten te slaan, even zuiver en zwaar als de Spaansche doch natuurlijk met ander stempel. Men lustte ze in de Oost echter niet. Zooals elke huismoeder weet, is de inlandsche koopman tengevolge van de kunstgrepen der Chineezzen buitengewoon wantrouwig en scherpziend bij het ontvangen van geld, en zoo moesten van Compagnieswege de oude Spaansche matten weer worden opgekocht en overgebracht. In welke hoeveelheden dit gebeurde (§ 1029), ziet men uit de geweldige daling van hunne waarde, want terwijl zij oorspronkelijk te Bantam 30.000 pitjes deden, was in 1623 de waarde aldaar reeds gedaald tot 8.000. Maar zoo beperkt was het overzeesch verkeer, dat anno 1660 de mat te Bandjarmasin nog altijd 30.000 pitjes gold.

§ 1594. Er deed zich bovendien reeds in Coen's dagen eene nijpende behoefte gevoelen aan pasmunt, omdat de ingevoerde schellingen, dubbeltjes en stuivers almaar door verdwenen. Al in 1618 wilde Coen op Java zilver- en kopergeld gaan munten. Bovendien zat op den aanmaak ook van minder goede soort kleingeld een groot profijt. En zoo begon reeds omstreeks 1630 te Batavia de vervaardiging zoowel van looden pitjes,

1). Bij merken van 9 realen zwaarte; de reaal zwaarte is 27.046 gram.

2). Nog in 1859 lezen wij dat Europeanen en inlandsche Hoofden veel zilvergeld versmelten.

waarvoor Bencon en Jancon anno 1633 octrooi kregen, als vooral van koperen, die bij tienduizenden werden uitgevoerd en voor welker aanmaak in 1640 octrooi werd verleend.

§ 1595. Door deze octrooiverleeningen tot muntslag matigde zich de Regeering echter een recht aan, dat bij uitstек en bij uitsluiting den Souverein toekomt, en 'Heeren Zeventien en hadden destijds voor den Souverein nog zooveel ontzag, dat zij in 1640 de pitjesmakerij verboden. Maar men hield zich te Batavia niet enkel Oostindisch doof, doch werd nog brutaler. In 1644 gaf men Conjock (§ 228) octrooi tot het gieten (slaan was niet mogelijk) van koperen halve en kwartstuivers, en het volgende jaar aan den burger goudsmid Jean Ferment (§ 657) en Conjock tot het gieten van heele, halve en kwartkronen van Japansch zilver, de heele ter waarde van 48 stuiver (zie onze photo's G 25a en b en 26a en b). Dit deed nu de bezorgdheid der Zeventien ten top stijgen: daar zagen ze koperen en zilveren munten met hun eigen „signaal" of monogram er op! Thans volgde eene zeer scherpe order om er een eind aan te maken. Maar de G.-G. van der Lijn was zoo onzeggeggelijk, dat hij zijne kronen alleen introk, omdat zij te veel werden nagemaakt en de intrekking zijner kopermunt uitstelde tot 1648.

§ 1596. Men had nu echter het verbod van Zeventien en verstaan, en toen in 1658 de „groote haspeling en onlusten" onder het Bataviaasch publiek tengevolge van het gebrek aan klein kopergeld voorziening eischten, besloot de Regeering om bij de Wapenkamer koperen tangen te laten maken, die in 1660 door tinnen werden vervangen. De tanga was eene om de West van Indië overal gebruikelijke zilveren munt van verschillende waarde, in het fatsoen van eene korte en zeer dikke haarspeld ¹⁾. Zij leek dus op geene enkele Europeesche munt,

1). Wij vertoonen curiositeitshalve onder G 24 de photo der eenige nog bestaande Bataviasche tang, welke berust in het Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage. Dit uniek exemplaar heet echter van lood te zijn en zou dus namaak moeten wezen, want looden tangen heeft de Compagnie nooit vervaardigd.

en als men aan de uiteinden, om snoeien te voorkomen, in plaats van het Compagniesmonogram het wapen van Batavia als stempel zette, dan konden Heeren Zeventienen gerust zijn, meende men. Dat vonden deze Heeren zelf ook. Zij waren nu al zoo gewend geraakt aan de achteloosheid der Staten-Generaal, dat zij in 1661 den vroeger verboden muntslag, thans voor de Molukken, uitdrukkelijk toestonden.

§ 1597. Sindsdien is in de Oost naar het souvereine recht der Heeren Staten nooit meer omgezien. Men heeft er naar hartelust gemunt in lood, in koper, in tin, in kanonspijs, in zilver en in goud, en dit niet enkel te Batavia maar ook op allerlei plaatsen om de West van Indië, te Ragimahol en Casimbasar in Bengalen, te Cochin, Negapatnam, Tutecorijn en Paliacate, wellicht nog elders ¹⁾. Het onderscheid was, dat de Compagnie in Voor-Indië enkel de daar gebruikelijke munten sloeg, terwijl te Batavia allerlei vreemde munt is geslagen, papiergeld is uitgegeven en zelfs een allerprimitiefst betaalmiddel is gefabriceerd, dat nergens ter wereld zijns gelijke had, de bonk of batoe (photo's G 31a en b en 32), officieel de „Japansche kopermunt" geheeten, bestaande uit een brok ruw Japansch koper, aan weerskanten gestempeld, welke bonk tengevolge van verkorting, verlenging, snoeien en na-maak een aantal variaties heeft gekregen, talrijk genoeg om den speurzin van den meest enthousiasten numismaat te bevredigen. Alleen de koperen duit, de leelijke, afgesleten, versmadede koperen duit, staat in zijne schatting hooger.

§ 1598. Want de varianten van den duit zijn talrijker dan het starrenheir. Voor munterij heeft men immers stempels noodig. Hoe meer men een stempel gebruikt, hoe eerder het slijt en vervangen moet worden; het nieuwe stempel kan nooit zóó precies gelijk zijn aan het versletene, dat het oog geene kleine verschillen zou ontdekken, soms eene opzettelijke afwijking van het model, soms eene onwillekeurige. Dat geeft dan eene

1) Nog in 1861 wordt geklaagd over het wegvloeien onzer zilveren muntspeciën naar Britsch-Indië, waar zij wegens hare hoogere waarde worden vermunt tot ropijen.

variant. En aangezien nu de duiten bij ongetelde millioenen zijn geslagen en, zooals de rechtgeaarde numismaat dankbaar erkent, bovendien in massa zijn nagemaakt, zou men koperen duiten bij pakhuizenvol één voor één moeten bekijken, bespeculeeren, vergelijken, sorteeren en rangschikken om de echte van de valsche te schiften en de tallooze varianten te beschrijven en in beeld te brengen.

Mijne vrienden, dat *is* gedaan! Die gigantenarbeid, waarbij de torenbouw van Babel wel bellenblazen lijkt, *is* verricht! Sisyphus *heeft* zijn numismatischen steen op den bergtop gerold. Tantalus *heeft* het numismatisch lekkers bemachtigd, dat onbereikbaar leek. Prometheus *wordt* niet langer ontvleesd door de felle beten van numismatischen twijfel.....

§ 1599. Zooals wij zeiden, men kan zich geene voorstelling maken van den last, dien men vroeger dagelijks met het geld had. Als geld werd zoowat alles gebruikt, wat maar gemunt was en in zekere hoeveelheden werd ingevoerd of binnengesmokkeld. Vandaar het beroep der wisselaars (§ 676). Nu en dan bepaalde de Regeering wel, wat als wettig betaalmiddel zou worden erkend, maar aan zulke bepalingen kon zij nooit de hand houden, omdat er veel te weinig van dat wettig betaalmiddel circuleerde. In het algemeen hebben de muntmaatregelen der Compagnie den lachlust gewekt van ieder, die verstand van zulke zaken heeft, een weinig vergetend dat onze vaders in de Oost weliswaar geene bijster diepzinnige economisten hebben getoond, maar dat zij een verduivelden slag hadden om hun zak te spekken. Den hoon, die over hunne muntregelingen wordt uitgestort, zouden zij met gegrinnik hebben beantwoord. De Compagnie mocht daar schade bij lijden en het publiek er overlast van ondervinden, maar de heeren wetgevers (die behalve voor de Compagnie en het publiek ook voor zekere private belangen hadden te waken) begrepen in zulke dingen niettemin weergaasch goed wat zij deden ¹⁾. Het onverstand lag niet bij hen, maar ligt bij ons, die niet op de hoogte zijn van alle

1). Men vergelijke het aangeteekende bij onze photo G 22.

bijkomstigheden en daardoor niet in staat om de wezenlijke en verborgen bedoeling van elken maatregel te vatten. Heeren Zeventienen waren geen haar minder goochelers dan de Heeren te Batavia, en wanneer zij jaren lang dingen toelieten en zelfs in de hand werkten, die op een schadepost voor de Compagnie moesten uitloopen, dan wisten zij in den regel maar al te wel waarom.

§ 1600. Van de enorme verwarring in het Bataviasche muntwezen krijgt men het best een idee uit het Collecteboek der kerk. Sommige Diakenen hebben de moeite genomen om, als zij natelden hoeveel er Zondags in het buideltje was gedaan, precies op te schrijven welke muntstukken zij daarin hadden aangetroffen, die zij dan omrekenden in rijksdaalders en stuivers. Nu is het natuurlijk niet ondenkbaar, dat een enkel kerk-ganger juist de zilverlingen, die hij anders niet kwijt kon raken, listiglijk in het kerkebuideltje loosde, maar de Diaken kende ze dan toch min of meer, anders had hij de waarde niet kunnen boeken. Men had inderdaad eene enorme kennis noodig en een scherp oog en fijn gehoor, om alle munten te kunnen taxeren en de valsche en gesnoeide te onderscheiden van de goede.

§ 1601. Daar waren eerstens in omloop massa's Nederlandsche munten, al van ouds af, goudgeld, hard geld (dat is groot zilver) en payment of kleingeld, gouden dubbele en enkele ducaten, gouden ducats en halve ducats, zilveren rijksdaalders (Maleisch: *real*) van verschillende provinciën, kronen of kroondaalders en leeuwendaalders, ducats of zilveren ridders (Maleisch: *keton*) en halve ducats, drieguldens, achtentwintigen (ook „stukken” genoemd), guldens, schellingen (Maleisch: *setali*) van allerlei soort, zesthalven van 5½ stuiver en flappen van 4, allerlei soorten van dubbeltjes (Maleisch: *wang*) en stuivers (Maleisch: *setengah* of: *teng*). Bij sommige dezer munten maakte men nog onderscheid tusschen gekartelde en ongekartelde, elk weer met eene aparte waarde; bij andere tusschen nieuwe, die meer, en oude, die minder golden. En dan ziet men nog dat de Diaken,

die zijne kas opmaakt, om onbekende reden aan eene en dezelfde munt nu eens eene hoogere waarde toekent, dan weer eene lagere. Denkelijk sloeg hij er dan maar een slag naar, omdat die bepaalde munt (bijvb. de achtentwintig) zelden voorkwam. Hij maakte zijne rekening op in rijksdaalders en stuivers, zooals ieder ander en de Compagnie zelve ook deed. Maar juist deze twee munten zijn gaandeweg geheel uit den omloop geraakt en eene bloote rekenmunt geworden, terwijl in het gewone verkeer de ducats, schellingen en dubbeltjes de overhand hielden. Nederlandsche duiten had men in de 18e eeuw in omloop trachten te brengen; in 1724 probeerde men het opnieuw, omdat de gebruikelijke Japansche koperen pitjes begonnen te mankeeren.

§ 1602. Dit alles was derhalve gewone in de Nederlanden eveneens rouleerende munt. Eerst anno 1726 begon men in het Vaderland opnieuw (evenals vóór de oprichting der Compagnie) expresse munt voor Indië te slaan, kenbaar vooral aan het monogram der Compagnie doch overigens gelijk aan de Nederlandsche muntsoorten. Dit zijn zilveren ducats (photo's G 20a en b) en koperen duiten, later ook halve duiten. De duit heeft een harden dobbel gehad om de gele Chineesche en roode Japansche koperen pitjes of kèpèng's van tien op den stuiver te verdrijven, en zelfs veel later is het nog wel voorgekomen, dat de Compagnie wegens gebrek aan duiten zelve kèpèng's invoerde. Maar er werd op de duiten zoo grof gewonnen, dat men in Nederland het munten van Indische duiten met ijver behartigde en de invoering bij den Inlander gaandeweg doordreef. Op Bali echter waren nog in 1861 de kèpèng's de eenige pasmunt.

§ 1603. Naast bovengenoemde Nederlandsche munten was te Batavia gouden en zilveren munt van allerlei anderen Europeeschen oorsprong in omloop, in de eerste plaats de Spaansche mat (photo's G 15a en b), die altijd de voorkeur heeft genoten boven elke andere muntsoort en daardoor aan koersveranderingen onderhevig was. Hij werd zooveel uitgevoerd, dat bijvb. de koers rees tegen het vertrek der Chineesche

jonken. Het koersverschil verklaart misschien de zeer uiteenlopende berekening van den Spaanschen mat in het Collecteboek der Diaconie. Behalve de Sevillasche en de Mexicaansche realen kwam sedert 1752 eene nieuwe soort in omloop, van minder waarde dan de oude, zoodat reeds alleen de Spaansche mat aanleiding moet hebben gegeven tot veel gehaspel, chicane en speculatie. In den Engelschen tijd vindt men bijvb. prijzen van 45 tot 64 stuiver per stuk. Daarbij denke men nog de verschillende in omloop zijnde gouden ducaten (Venetiaansche, Hongaarsche, Turksche), de vreemde zilveren daalders en thaler's, de Fransche kronen en eindelijk de velerlei Aziatische gouden en zilveren munten, die van hand tot hand gingen.

§ 1604. Van deze Aziatische munten is de beroemdste de Japansche gouden kobang (photo G 17), in den vorm, zooals Valentijn zegt, der „zool van een schoen”. Goud had oudtijds in Japan eene veel geringere waarde dan bijvb. te Sourate; vandaar dat de Compagnie in de 17e eeuw enorme winsten maakte op het halen van kobang's. Te Batavia golden zij tien rijksdaalders; bij grootere transacties moesten zij echter gewogen en getoetst worden, want er liepen nog al wat gesnoeide en zilver vergulde onder. Verder had men het „boontje”, de vierhoekige Japansche gouden itzeboe (photo G 18) ter waarde van $\frac{1}{4}$ kobang. Omstreeks 1700 was er zoo veel Japansch goudgeld te Batavia in omloop (zilvergeld vloeyde altijd weg), dat de Chineesche pachters hunne betalingen bijna geheel in goud plachten te voldoen. Maar men begon toen in Japan attent te worden op het verdwijnen van het goud en fabriceerde een nieuwen kobang van minder gewicht en slechter allooi, zoodat ook deze munt te Batavia een lastig circulatiemiddel werd. Zij kwam daar echter nog in 1779 voor. De naam is blijven leven: onze gobang of halve stuiver herinnert er nog aan. Japansch zilvergeld schijnt te Batavia niet in omloop geweest te zijn, wel daarentegen allerlei soorten van vreemde zilveren ropijen en halve ropijen, Perzische, Souratsche, Bengaalsche, Bombay- en Madras-

ropijen van verschillend allooï en gewicht en bovendien diverse variëteiten van de gouden ropij, mohur of „moor”.

- § 1605. Nu denke men daarbij nog eventjes aan de vele slechte, gescheurde en valsche munt, aan de „schroyinge ofte dievelijcke amputatiën”, die van ouds met een mes of vijl of sterkwater op goud- en zilvergeld werden toegepast, aan het groote prijsverschil, dat tusschen goud en zilver op de eene plaats bestond vergeleken met de andere, en in Nederland, vergeleken met Indië, en aan de vele muntsoorten, die in de onderscheidene Aziatische rijken in zwang waren, van de Bengaalsche cauri's of kinkhorentjes tot de gouden pagoden toe — dan zal men eindelijk eenig begrip krijgen van de geweldige ingewikkeldheid der Compagnies boekhouding en van de buitengewone plaats, die het ruilmiddel in de dagelijksche speculatiën van elk Bataviaasch koopman moest innemen. Men kan daarom met volkomen zekerheid zeggen dat, als er iets was, waarbij de Regeering verstand van zaken had, hare maatregelen in verband met het muntwezen goed over-
- § 1606. legd waren. Op het oog lijken hare orders dikwijls zonderling. Zij bepaalt willekeurig de waarde van het geld, verklaart even willekeurig eene of andere muntsoort ongangbaar, probeert de gangbare munt van de ongangbare te onderscheiden door er een klein stempeltje op te slaan (dit heeten dan „geklopte” munten, photo's G 21, 22 en 23) en handelt in het algemeen op eene wijze, die onbegrijpelijk zou zijn, als men niet wist dat de keuze tusschen Compagniesbelang en eigenbelang zoo dikwijls uitviel ten gunste van het ego. Men stelle zich nu een speculant voor, die het in de hand heeft om eene bepaalde munt voor ongeldig te verklaren, haar vervolgens op te koopen en opnieuw als geldig in de wandeling te brengen, of die naar believen kan vaststellen, dat zijne schuld van 100.000 Rds. in andere munt kan worden voldaan met 80.000, eenvoudig door prijsverlaging van den rijksdaalder! Wij zeggen niet dat zulke dingen wezenlijk zijn gebeurd; wij teekenen enkel aan dat zij mogelijk waren en dat dergelijke mogelijkheden in aanmerking moeten worden

genomen bij de beoordeeling der muntmaatregelen uit den Compagniestijd.

§ 1607. Ook onder de eigen munterij en de papieruitgifte te Batavia kan onzichtbaar heel wat „particuliere menschelijkheid” hebben gescholen. Wij spraken al over de pitjesfabricatie en hoe die op last uit Nederland werd gestaakt. In 1664 kreeg de Baas der Wapenkamer opnieuw last tot aanmaak. In 1744 zijn als eene soort noodmunt uit lood en tin pitjes in het Ambachtskwartier gefabriceerd, waarvan er 4 op een duit gingen, eene veel fijnere soort derhalve dan die nog in 1810 te Cheribon werd vervaardigd (photo G 19), waarvan de 25 twee duiten deden, maar die buiten het Cheribonsche niet in omloop waren. Het naast bij de pitjes staat de in 1796 en 1797 uit tin en spiauter te Batavia geslagen duit (photo's G 29a en b), thans bijna even zeldzaam als de Bataviasche tang, terwijl daarentegen de in 1813 en 1814 alhier door de Engelschen gemunte tinnen duit nogal gemakkelijk te bekomen is. Koperen duiten zijn te Batavia enkel geslagen in 1764 en 65 en opnieuw in 1783 en volgende jaren (photo's G 27a en b en 28a en b); te Soerabaja daarentegen in later tijd bij groote massa's ¹⁾. Het dichtst bij den duit staat de in 1799 en 1800 geslagen Bataviasche metalen stuiver (photo's G 30a en b).

§ 1608. Dat er ooit in zijne veste gouden munt is vervaardigd, zal onze Bataviasche lezer, die een goudstuk als rareit aan zijn horlogeketting hangt, misschien niet gelooven. Daar was dan ook een Van Imhoff toe noodig. In 1745 liet hij hier gouden ropijen slaan, sedert 1746 ook dubbele, eene muntsoort, die wegens haar hoog allooi spoedig opgekocht en versmolten werd en zeer zeldzaam is geworden (photo's G 36a en b); in 1748 reeds is deze goudmunting gestaakt. Dat men later de goudmunterij (halve, heele, dubbele, tweedubbele ropijen) weder bij tusschenpoozen heeft opgevat, was niet om dat geld in omloop te brengen, doch als negotiepenningen ten

1). In 1840 is er te Batavia weer eene duitenmunt, zie de advertentie van den Resident in de Jav. Cour. 27 Mei 1840.

gerieve van particularien, aan wie deze muntstukken veel gecijfer, geweeg en getoets bespaarden. In 1807 is men er mee uitgescheiden, nadat eene groote massa goudwerk, in vroeger jaren de trots van rijke familiën, in den smeltkroes was verdwenen. Het volgend jaar eindigde ook de zilverbmunterij. Deze omvatte de heele en halve ropijen (photo's G 33a en b; 34a en b; 35a en b) en was in 1747 met de heele begonnen, nu eens gestaakt, dan weer voortgezet, met ongelijk allooi, verschillend gewicht, dikte en grootte. Het curieuste van deze zilveren ropijen is, dat het opschrift in Arabische karakters zoo dikwijls door stempelsnijders, die er niets van begrepen, is nagesneden, dat het ten slotte enkel eene aaneenschakeling van streepjes, krullen en stippels is geworden, waarvan de knapste Arabier te kijken staat. Na de sluiting der ropijmunt in 1808 bleef te Batavia slechts de bonkenfabricatie over, waarover boven is gesproken. Hierbij kwam in den Engelschen tijd de reeds vermelde aanmaak van tinnen duiten. De bonken zijn door het Britsch Bestuur ingetrokken en versmolten, maar in 1814 weer aangemaakt en later nog te Soerabaja.

§ 1609. De localiteit der Bataviasche munt was eerst het Ambachtskwartier; omstreeks 1750 vinden wij haar bij den Houtkap, omstreeks 1800 ergens binnen het Kasteel. De bonkenmakerij was buiten de Rotterdammerpoort. Het zal er nogal primitief zijn toegegaan, tenminste wij vernemen dat later te Soerabaja eene pletmachine in gebruik was, die door 60 à 80 koeli's in beweging werd gebracht.

Zooals reeds gezegd, heeft men te Batavia altijd moeite gehad met het wegvloeien van het zilvergeld. Toen daarbij later nog de uitgifte van te veel papiergeld kwam en ieder zijn zilvergeld vasthield (een minder goed betaalmiddel maakt altijd dat het betere verdwijnt, omdat ieder dit laatste voor zich houdt en niet uitgeeft) zijn er tijden van crisis geweest, zooals men zich haast niet meer voorstellen kan. De rijkste menschen konden in den Engelschen tijd hunne schulden niet betalen, omdat er geen geld was, en liepen dus kans om

geëxecuteerd te worden en hunne bezittingen voor spotprijzen te zien verkoopen. Men gaf dan maar weer papier uit, dat onmiddellijk beneden pari daalde, omdat er geen zilver was en de invoer niet met het papier betaald kon worden.

§ 1610. In den beginne was de papieruitgifte een zegen voor Batavia.

Behalve eene papieren noodmunt in 1661 vinden we reeds in 1738, dat de Compagnie hare koffie betaalt in rentende obligaties; in 1740 en 1748 gaat de Regeering eene leening aan, en geeft daarvoor verhandelbare schuldbrieven uit, rentend 4 %, tot het bedrag van ieders storting. Men moet terstond gevoeld hebben, welk groot gemak deze obligaties in den handel opleverden. Betaalde men immers daarmee, in plaats van met contanten, dan was er geen tellen, geen wisselen, geen toetsen, geen wegen en geen cijferen noodig; men kon ze makkelijk bewaren en verzenden, en zij gaven nog rente ook. Bovendien moeten zij wel bij de Compagnie geboekt zijn — dus men was zelfs tegen diefstal en verlies gewaarborgd. Het hinderlijke was het uiteenloopend bedrag der obligaties en de omstandigheid, dat zij niet te allen tijde bij de kas der Compagnie konden worden ingewisseld.

§ 1611. Beide bezwaren werden ondervangen door de sedert 1752 uitgegeven obligaties der Bank van Leening. Deze waren op naam, rentend 3 %, overdraagbaar bij endossement en te allen tijde bij de Bank inwisselbaar, eene combinatie van gemakken, die nog nergens anders ter wereld bestond; want de overdracht bij endossement was iets geheel nieuws en rentegevende deposito's kende slechts ééne bank in Europa. Het is daarom zoo jammer, dat geen enkele dier Bataviasche bankbrieven bewaard is. Er zijn er van zeer verschillend bedrag uitgegeven, zelfs van 5 Rds. en daarbeneden, maar toen de Bank haar crediet verloor en men niet meer zeker was ze te kunnen verzilveren, werden zij minder gewild en sedert de Regeering zelve papier uitgaf, had men ze niet langer noodig. Bij de opheffing der Bank Courant in 1794 zijn de loopende bankbrieven ingewisseld.

§ 1612. De Regeering begon in 1782 papier uit te geven en is

daarmee tot in den Engelschen tijd doorgedaan (photo's G 37 en 38). Men kan begrijpen dat exemplaren van dit papiergeld, dat later natuurlijk ingetrokken en ingewisseld en vernietigd is (het laatste restant pas in December 1827), merkwaardig zeldzaam moeten ~~wezen~~ ^{zijn}. Muntstukken, die buiten omloop zijn geraakt, zal men nog bewaren als curiositeit of sieraad; zij slijten niet en breken niet. Maar een bankbiljet, dat ingetrokken wordt, zal wel niemand voor de aardigheid willen behouden. De enkele exemplaren van het Compagniespapier, die nog bestaan, moeten derhalve bij de finale inwisseling over het hoofd gezien zijn, ergens in een boek of een hoek hebben gelegen. Het curieuse er van is de kinderlijke eenvoudigheid. De kleinste papiertjes, uit den tijd van Daendels, van 3 Rds. en daarbeneden, gedrukt op allergeemeenst „Javasch papier”, zijn niet eens genummerd, zoodat de drukker (het ging alles met de gewone drukpers) in samenspanning met de twee heeren die het papier teekenden, precies zooveel van die soorten kon fabricceeren als hem beliefte, zonder dat het surplus door iemand kon worden

§ 1613. geconstateerd. Van den aanvang af is het Compagniespapier vervalscht. Natuurlijk heeft het ook nooit op pari gestaan. Niet enkel konden vreemde handelaren er niets mee beginnen, maar de Regeering zelve nam het niet aan voor wissels op Europa, en toen er steeds meer papier in omloop kwam en het zilver steeds schaarscher werd en de Compagnies producten, die het onderpand van het papiergeld vormden, onverkoopbaar waren geworden, daalde het papier op angstwekkende wijze. Ofschoon de G.-G. Janssens, die Java aan de Engelschen overgaf, zijn best had gedaan om de producten te vernietigen, die het onderpand waren, heeft Lord Minto het papier erkend. Met 1 Mei 1813 is al het vroegere papier ingetrokken. De Engelschen hebben al evenzeer met de munt gesukkeld als hunne voorgangers (het is zelfs voorgekomen dat traktementen werden betaald in koffie) en ook later zijn er vele moeilijkheden geweest, die wij hier voorbijgaan.

§ 1614. In verhouding tot het geharrewar met de munt zal de

overlast, dien de handel in den Compagniestijd heeft onder-
vonden door het verschil van maat en gewicht wel niet zwaar
zijn opgenomen. Het had anders nog al beteekenis. Zoo placht
de Compagnie te rekenen met overwichten te haren voordeele.
Niet zelden was een zelfde gewicht verschillend hetzij naar
gelang van het artikel, dat er mee werd gewogen, hetzij naar
de localiteit. In de maten bestonden gelijksoortige grillighe-
den. Maar onzen veelgeplaagden lezer kunnen wij daarmee
niet verder lastigvallen.

§ 1615. En zoo nadert de taak, die wij in een uur van onbedacht-
zaamheid op ons namen, het schrijven eener geschiedenis van
Oud-Batavia, thans haar einde.

Hoe dan ook volbracht, hoe onvolbracht dan ook, met een
zucht van verlichting zullen wij de pen neerleggen, onzen
beenketting en kanonskogel dáár laten en een gunstig ge-
sternte danken voor de gratie dezer gebenedijde verlossing.
Indische geschiedschrijving heeft nu eenmaal iets neerdruk-
kends, zoowel voor den schrijver, die nergens belangstelling
zal ontmoeten, als voor den lezer, die zoo zelden aanleiding
vindt tot sympathieke kennisneming. Wat er sympathieks in
het onderwerp of de behandeling mocht zijn, het is steeds
on-Indisch, het is altijd Hollandsch en steekt daarom we-
zenlijk af tegen den valen achtergrond, waar zich nooit iets
schijnt te bewegen dat de moeite van onderzoek wettigt.

§ 1616. Op den voorgrond echter wemelt het van schilderachtige
figuren, expressieve karakterkoppen, flinke gedaanten in
ouderwetsch en nog ouderwetscher kostuum, meest den de-
gen of het rapier aan de zijde, gebruind door de oosterzon
en zich deftig voortbewegend onder groote kiepersols, maar
westersch van kruin tot voetzool, de heeren van het land en
zich 's lands heeren voelend. Staat men op een helderen
ochtend, terwijl, naar Vondel's woord

„de dag

Batavië verguld met d'eerste stralen

En geuren brengt, uit ootmoed en ontzag”,

Batavia, dat daar eenzaam ligt te dommelen in de rust van den Zondag, staat men dan voor het oude Stadhuis, door de oude Prinsenstraat, waar de Portugeezen eens hunne gedenkzuil plantten, starend naar de plek waar Coen's kasteel is verzezen, en luistert men met aandacht en eerbied, dan zal men wellicht uit het ver verleden de geheimzinnige lotjeng koewasa vernemen, de kasteelsklok, waarop in stille nachten de echte stadbewoners, de Serani kota, nazaten onzer oudste Mardijkers, nog altijd de uren hooren slaan. Mompelt men dan bij wijze van bezwering het versjen uit Coen's dagen:

Waer dat men sich al keer of wend
End' waer men loopt of staet,
Waer dat men reyst of rost en rent
End' waer men henen gaet,
Daer vint men, tsy oock op wat ree
d' Hollander end' de Zeeuw,
Sy loopen door de woeste zee
Als door het bosch de leeuw,

dan doet zich voor het peinzend oog tusschen schemerende huisjes met uitsteker en stoepbank een gedrang en gewoel op, waarin wij met schik bekende gezichten terugzien, Coen den schralen en Valentijn den buikigen, Tasman den boerschen en Van Imhoff den hoofschen, Rogerius den lankmoedigen, die de broederen van den Kerkeraad verzocht eene bruid voor hem te willen zoeken en den heetbloedigen Maarschalk § 1617. Daendels, die elke bruid aanhaalde welke zijn oog trok. Wien men in dat gewemel van aangezicht niet kent, dien zoekt men naar de voorstelling, die men er zich van heeft gevormd. Aan zijne stoere kracht en monteren blik kennen we Willem Cornelisz Schouten, die voor en na een keer of vijf de Oost heeft bezocht en op eene retourreis is overleden, een der grootste onzer groote zeevaarders. Anno 1622 lag hij te Batavia eenige weken ziek in eene herberg. In 1624 zien wij hem in den Kerkeraad verschijnen. Men moet Jack London's boek eens lezen ¹⁾ om te voelen wat het had willen zeggen,

1). The mutiny of the *Elsinore*.

tegen de loeiende westerorkanen in, trots vorst, hagel, sneeuw en stortbuien „the Horn” het eerst om te zeilen, zooals Schouten’s Kaap Hoorn veeltijds wordt misnoemd. Helaas dat ons volk de gave derft van het woord! „Onse victorie” heet de omzeiling dier landspits eenvoudig in het oude reisverhaal. Toen die „victorie” was bevochten „stelden wij alle swarigheidt, als niet, terug”, luidt het verder. De geweldige inspanning, de prangende nood, het schitterend beleid (want den ganschen onmetelijken tocht volbracht Schouten nagenoeg zonder verlies van menschenlevens), het is alles verzwegen en thans zoo goed als vergeten, caret quia vate sacro.

§ 1618. Minder onversaagd, nogal klungelachtig zelfs, doen zich de Genueesche edelen voor, die in 1649 de twee schepen, waarmee zij onze Oost wilden bevaren (het begon reeds *onze* Oost te worden) door Van Goens in Straat Soenda zagen opsnoepen. Of liever, hunne Hollandsche matrozen werden hun afgesnoept. En dan moeten de edele Genueezen hunne Santo Bernardo, waarmee zij door de masterly inactivity van Gouverneur-Generaal en Raden niets meer konden aanvangen, wel aan onze oude kennis Bastiaan Bouillon overdoen ¹⁾.

Dat was in den heldentijd der Compagnie. Omstreeks 1700 is het met de verslapping van den ouden geest bij haar reeds zoover, dat zij voor William Dampier, het ideaal der Engelsche jongelingschap onzer dagen, nooit een anderen naam overheeft dan „den bekenden swerver”. De dienst ter zee begon bij haar al te lijken op eene beurtvaart. Op avontuur uitgaan was onfatsoenlijk geworden en heette „swerven”. Zelfs schipper Jan de Marre weet voor de kloeke Ostendenaars, die de thee rechtstreeks uit China gingen halen, geen

§ 1619. eervoller naam dan „het zwervend rot”. Het meest onbehoorlijke personage onder al dergelijk „rot” was ongetwijfeld Dampier, de stormvogel, de te laat gekomen Viking, scheepsjongen, plantagemandoer op Jamaica, boekanier in de Antillen,

1). Zie de photo J 11 der hierbij opgemaakte acte, die ook Tasman’s handteekening draagt. Over Bastiaan Bouillon zie § 215.

op de landengte van Panama en langs de kusten der Stille Zuidzee, ontdekkingsreiziger, reisbeschrijver, een tijdlang de lion der Londonsche highlife, dan weer kapitein van een oorlogsschip, vervolgens bij de kaapvaart, eindelijk piloot van Woodes Rogers. Op al zijne vier groote reizen schijnt Dampier een bezoek aan Batavia te hebben gebracht. Hij liet er een blijvend aandenken in de notarieele acte van 31 Juli 1706 (photo J 18), toen hij op zijne derde reis eene Spaansche brigantijn genomen en met zijne equipage ruzie gekregen had over de verdeeling van den buit. Vergelijkt men verschillende gegevens, dan komt men tot de gevolgtrekking, dat Dampier een paar weken eerder te Samarang dominé Valentijn heeft ontmoet, een veel te deftig heer in eigen oogen om van den kalen „swerver”, die pas op Batjan drie dagen in het blok had gezeten, notitie te nemen. Daarop moet Dampier te Batavia onzen Cornelis de Bruin hebben getroffen, den schilder, die juist zijne groote landreize door Perzië had volbracht en te Persepolis Assyrische inscripties had gecopieerd, welke nog altijd in de geschiedenis der Assyriologie eervol vermeld worden.

§ 1620. Maar zeker het merkwaardigst incident dezer derde reize van Dampier is het zetten van Robinson Crusoe op zijn onbewoond eiland. Het is immers geen hersengewrocht, de Robinson onzer kinderjaren, maar Defoe's geniale conceptie van Alexander Selkirk, die bij dezen derden tocht van Dampier op Juan Fernandez werd afgezet, waarvan Woodes Rogers hem vier jaar later lichtte. Rogers' reisbeschrijving bracht Defoe op het idee van zijn meesterwerk. Het eiland Juan Fernandez (bewesten Chili) was anders zoo onbekend niet. Wij hebben er oude Hollandsche berichten van. Zelfs hadden er lang vóór Selkirk gedroste matrozen van ons gehuisd. Maar idealiseeren van matrozenavonturen ligt niet in den aard der Hollandsche nuchterheid. En toch hebben wij tot Robinson Crusoe zekere betrekking. Want het allereerste bericht van 's mans wijdvermaarde lotgevallen staat zoowaar te lezen in onze stadskroniek, het Daghregister des Casteels Batavia.

§ 1621. Dat zit zoo. Kapitein Woodes Rogers kwam op 3 Juli 1710 met de Bristolsche kaperschepen Duke en Duchess te Batavia. Op een daarvan diende, gelijk boven verhaald, Dampier als piloot. Nu verzocht de Regeering (wij waren midden in den Spaanschen Successieoorlog en Engeland was onze bondgenoot) aan Woodes Rogers om een verslag van zijn kruistocht. Volgaarne werd hieraan gevolg gegeven, en zoo lezen we nu in het Daghregister, dat de gezagvoerder op Juan Fernandez had aangetroffen „eenen Alexander Salerigh, een Schotsman, die door Capitain Stradling, metgesel van Capitain Dampier, op zijn laaste reijse aldaar gelaten was. Hij leefde op 't gemelte eijland vier jaren en vier maanden sonder verkeerung van menschen als met wilde geijten en sijn kat. Geen Europeanen zijn in al dien tijt aldaer geweest. Hij was van voornemen, indien hij van zijn landslieden niet gehaelt en wierd, sijn leven daar te eijndigen [*liever*] als sig de Spanjaarden te onderwerpen”. Na zijne verlossing was Selkirk door Woodes Rogers stuurman gemaakt en te Batavia deed hij inkoop voor de menage. De Duke en Duchess zijn bijna vier maanden hier blijven liggen en het zou aardig geweest zijn, als wij de handteekening van Robinson Crusoe onder een notarieel papier uit die dagen hadden kunnen vinden.

§ 1622. Van Mr. Jacob Roggeveen, die acht jaar in den Raad van Justitie heeft gezeten, geven wij het eigenhandig protest, dat hij met zijne drie kapiteins in 1722 bij de Regeering heeft ingediend (photo J 22), die aan het einde zijner Zuidzeevaart de twee resteerende schepen in beslag had genomen. Roggeveen is wel eene sympathieke figuur, maar van zijne bekwaamheid, vooral zijn praktischen zin, valt het moeilijk een gunstig denkbeeld te vormen. Qu'allait-il faire dans cette galère? Olivier van Noort, wiens spoor hij volgde, was tenminste herbergier geweest, had een oog in het zeil leeren houden bij zijne tapkast en voor heete vuren gestaan, maar deze oud-notaris en jurist behoorde op zijne vingers te hebben uitgerekend dat, als zijn tocht gelukte en als hij om Kaap Hoorn de Oost mocht bereiken, zijne schepen zouden

worden aangehaald, even zeker als hondêrd jaar eerder Lemaire's Eendracht. Of die schepen aan de Westindische Compagnie toekwamen en of Roggeveen's zwager in Rade van Indië zat, zou niets aan de zaak veranderen: voor spitsvondige uitleggingen van 's Compagnies Octrooi zou de Regeering immers niet wijken in eene zaak van zooveel belang als de toelating van concurrenten uit Nederland!

- § 1623. Na Tasman, Dampier en Roggeveen komen Carteret en Cook ons met origineele stukken in zake de ontdekking van het vijfde werelddeel verrijken, eene ontdekking, welke de zonderlinge uitspraak of profetie der Oudheid heeft bewaarheid:

Austrinis pars est habitabilis oris

Sub pedibusque iacet nostris ¹⁾).

Tasman's roem heeft in de jongste jaren nogal eenige aanvechting geleden, want een ontdekkingsreiziger, die opzettelijk eene doorvaart voorbijzeilt en ignoreert, om zijne schepen niet te riskeeren, heeft wel iets bedenkelijks. Niettemin, hij blijft de meest illustre burger van Batavia. Aan de oostzij der stad buiten de Nieuwpoort bezat Tasman in 1652 het huis „de Jonge Prins”, welks benaming hem kenschetst als een braaf Oranjeklant. In October 1659 is hij hier overleden. Zijne weduwe Jannetje Tjerks hertrouwde in Febr. 1661, toen zij zwaar ziek lag, nadat zij haar bruidegom tot universeel erfgenaam had benoemd. Tasman's dochter uit zijn eerste huwelijk, Claasje, werd eerst de vrouw van den Opperchirurgijn Philip Heijlman, wien zij een zoon baarde, die op 14 Maart 1652 gedoopt werd als Abel, en daarna die van Jacob Breemer, die Schepen en Binnenregent van het Hospitaal is geweest.

- § 1624. Omtrent Carteret en Cook zeiden wij reeds het een en ander (§ 298; 1053; 1055; 1310; 1436). Het waren groote mannen met eenige gebreken. Wanneer Cook bijvb. zich hier kapitein

1). Ongeveer aldus:

Ver om de Zuid ligt een land voor menschen bewoonbaar,
Tegen ons voeten de voeten gekeerd.

van een koningsschip noemde, terwijl hij inderdaad als Luitenant eene oude kolenschuit commandeerde, dan was dit nogal verklaarbaar. Maar geen van beiden was grooter dan onze Samuel van de Putte, die gelijk Tasman te Batavia zijn gebeente heeft gelaten, thans uiteraard even onvindbaar als dat van Coen, Van Diemen of Speelman.

§ 1625. Van dezen grooten landgenoot en Bataviaschen blijver heeft onze lezer vermoedelijk nooit gehoord of vernomen. Zijne schuld is dat niet, maar die van Samuel, wiens minachting voor eer en roem het noodlottig gevolg heeft gehad, dat zijne wonderbaarlijke levensgeschiedenis vergeten en al zijne kennis en ondervinding onthouden is geworden aan zijn geslacht en wie na hem zijn gekomen. Wij zullen enkel dit in herinnering brengen, dat hij op 28-jarigen leeftijd het Vaderland en de loopbaan, die hem daar wachtte (hij behoorde tot eene deftige Zeeuwsche familie), den rug heeft toegewend en op marsch is gegaan om nooit terug te keeren. In 1723, toen hij vijf jaar reizende was geweest, duikt Samuel in onze Compagniespapieren op: wij zien de Regeering hare ontstemming uitspreken over de hulp, die hare ambtenaren in Perzië hem hadden verleend. Hij was van te goede geboorte om voor „swerver” te gelden, maar de Compagnie moest nooit iets hebben van dwarskijkers, ook al waren het landgenooten. Daarna is hij nog twintig jaar blijven reizen. Ceilon, Hindostan, Nepal en Tibet heeft hij bezocht. Hij is een der tien Europeanen, die Lhasa hebben gezien vóór de Engelsche expeditie van 1904, onder welke tien er acht Roomsche zendingen worden geteld. Van de Putte was van dit tiental de eerste leek. Niet enkel heeft hij de heilige stad betreden, maar jaren lang daar gewoond en met de Lama's vriendschappelijk verkeerd. In welken schat van kennis had deze onderzoekende geest ons kunnen laten deelen, als hij zijne aantekeningen niet had neergeschreven op kleine vodjes papier en bovendien bij testament bepaald, dat zijn journaal en verdere schriftelijke nalatenschap moesten worden verbrand! Van Lhasa is hij, vermomd als kameeldrijver, naar

Peking getogen, dan naar Lhasa terug en daarop weer naar Hindostan. Eindelijk zien wij hem in 1743 naar Batavia afzakken. Uit dat jaar hebben wij een zijner curieuse papier-snippers met eene korte aanteekening van wetenschappelijken aard, een papiertje dat thans te Middelburg berust, waar het voor ons werd gefotografeerd (photo J 24). Van Batavia voer de rustelooze Van de Putte naar Malaka. In Augustus 1745 kwam hij hier ter stede terug, met het voornemen om nu eindelijk zijne retourreis naar de „lage landen bij der zee” te aanvaarden, die hij in 1718 had verlaten. Misschien voelde hij zijn uur reeds gekomen. Den 27 September blies hij hier den laatsten adem uit. Twee dagen daarna werd hij bijgezet op het Portugeesche Binnenkerkhof. Hetzij dat Van Imhoff zijne geboorte respecteerde, hetzij dat hij, wat ons aannemelijker dunkt, in Van de Putte een man van ongewone beteekenis erkende, hij liet in het Daghregister des Casteels Batavia en in de Bataviasche Nouvelles een beknopt levensbericht van dezen merkwaardigen landgenoot plaatsen en eerde hem met eene statieuse begrafenis.

E p n d e.

AANTEKENINGEN.

bl. 49 en 59. De beide plattegronden van oude Bataviasche huizen benevens het gezicht op de achterplaats van het grootste dezer beide (bl. 61) zijn ontleend aan het belangwekkend opstel van mijn hooggeachten vriend Overste H. D. H. Bosboom in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap jaargang 1898.

Daarentegen is de doorsnee van het huis op bl. 55 naar de natuur opgenomen.

De plattegrond op bl. 59 vertoont helaas eene fout. Wanneer men hem namelijk vergelijkt met de teekening op bl. 61, dan zal men bespeuren dat het lokaal N aan zijne zuidzijde geene deur bezit, zooals de plattegrond aangeeft; die deur moet een venster zijn.

bl. 70. De plattegrond van Jan Schreuder's huis is vergroot naar dien op bl. 438 van ons Eerste Deel.

bl. 97 en 98. De tegenover deze bladzijden afgebeelde meubelen, eigendom van den heer R. H. Bloemendal te Bilthoven, zijn geëxposeerd geweest op de tentoonstelling te Amsterdam in 1919 ter eere der herdenking van Batavia's stichting.

De exceptioneel fraaie photo's, welke ik daarvan ontving, stelden mij beter in staat het verschil tusschen „oude mode” en „nieuwe mode” te verduidelijken, dan de niet extra mooie meubelafbeeldingen, welke alhier voor mij werden vervaardigd.

bl. 226. Bij nader inzien lijkt het mij twijfelachtig, of op de schilderij van 1627 wel een papegaai vóór het Stadhuis staat opgericht. Men ziet daar op een staak een bolvormig voorwerp; daarbij schijnt het cijfertje 18 te staan, hetwelk volgens de Legenda een „Sonnewijzer” aanduidt, waarmee het voorwerp inderdaad meer overeenkomt dan met een papegaai. Er staan twee kereltjes bij, waarvan het eene met de hand naar dit instrument wijst.

bl. 258. De teekening der Compagnieschool werd gevonden in de Bijlagen bij de Resolutie van G.-G. en Raden dd. 27 Sept. 1740, alwaar gehandeld wordt over de reparatie der vervallen school buiten de Utrechtsche poort (§ 1404) onder den „inlandschen” (d.i. Mardijker) schoolmeester Pieter Diogo. Dat de teekening in de Bijlagen (dus in het voorstel der Scholarchen om de school te repareeren) is blijven berusten, is een bewijs, dat de reparatie *niet* op deze wijze is geschied. Pieter Diogo zegt dat zijne tegenwoordige school „met de minste regen onder het water lagh”, dat zij vier vensters noodig heeft „om de

donkerheidshalven" en dat „de agterste singelmuur" zoo defect is, dat hij „met een kleijne beweging om verre vallen zal".

Behalve onze beide teekeningen dezer school hebben wij nog een gezicht uit de binnenplaats *d* op het achterhuis, waaruit blijkt, dat dit op de bovenverdieping een vooruitspringend balcon bezat, waarachter drie slavenkamers, elk met eene deur en een met dubbele luiken gesloten venster.

DE GOUVERNEURS-GENERAAL VAN 1610 TOT 1870.

Pieter Both	1610—1614
Gerard Reijnst	1614—1615
Laurens Reael	1615—1619
Jan Pietersz. Coen	1619—1623
Pieter de Carpentier	1623—1627
Jan Pietersz. Coen	1627—1629
Jacques Specx	1629—1632
Hendrik Brouwer	1632—1636
Antonio van Diemen	1636—1645
Cornelis van der Lijn	1645—1650
Carel Reniersz	1650—1653
Mr. Joan Maetsuyker	1653—1678
Rijklof van Goens	1678—1681
Cornelis Speelman	1681—1684
Johannes Camphuijs	1684—1691
Mr. Willem van Outhoorn	1691—1704
Joan van Hoorn	1704—1709
Mr. Abraham van Riebeeck	1709—1713
Christoffel van Swoll	1713—1718
Hendrik Zwaarddecroon	1718—1725
Mattheus de Haan	1725—1729
Mr. Diderik Durven	1729—1732
Mr. Dirk van Cloon	1732—1735
Abraham Patras	1735—1737
Adriaan Valckenier	1737—1741
Johannes Thedens	1741—1743
Gustaaf Willem Baron van Imhoff	1743—1750
Jacob Mossel	1750—1761
Petrus Albertus van der Parra	1761—1775
Jeremias van Riemsdijk	1775—1777
Reinier de Klerk	1777—1780
Mr. Willem Arnold Alting	1780—1796
Mr. Pieter Gerardus van Overstraten	1796—1801
Johannes Siberg	1801—1804
Albertus Henricus Wiese	1804—1808
Mr. Herman Willem Daendels	1808—1811
Jan Willem Janssens	1811

Engelsch Bestuur.	{	Lord Minto	1811
		Thomas Stamford Raffles (Lieutenant Governor) ..	1811—1816
		John Fendall (Lieutenant Governor)	1816
		Godart Alexander Gerard Philip Baron van der Capellen...	1816—1826
		Leonard Pierre Joseph Burggraaf Du Bus de Gisignies (Commissaris-Generaal)	1826—1830
		Johannes van den Bosch	1830—1833
		Jean Chrétien Baud	1833—1836
		Dominique Jacques de Eerens	1836—1840
		Carel Sirardus Willem Graaf van Hogendorp (waarnemend)	1840—1841
		Mr. Pieter Merkus (waarnemend)	1841—1843
		Mr. Pieter Merkus	1843—1844
		Jhr. Joan Cornelis Reijnst (waarnemend)	1844—1845
		Jan Jacob Rochussen	1845—1851
		Mr. Albertus Jacob Duijmaer van Twist	1851—1856
		Charles Ferdinand Pahud	1856—1861
		Mr. Arij Prins (waarnemend)	1861
		Mr. Ludolf Anne Jan Wilt Baron Sloet van de Beele ...	1861—1866
		Mr. Arij Prins (waarnemend)	1866
		Mr. Pieter Mijer	1866—1872

DE KAART VAN VAN DER PARRA.

Deze kaart, overgenomen uit het werk: Batavia in deszelfs gelegenheid I pag. 114, heeft twee voordeelen: zij is duidelijk en zij geeft de letters en nummers der blokken, waardoor zoo dikwijls allerlei lastig nazoeken overbodig is gemaakt.

Dezelfde blokletters komen reeds, doch alleen binnen den wal, voor op eene kaart van 1667. Door deze laatste en eenige verdere gegevens worden wij in staat gesteld eenige fouten in onze kaart te verbeteren. Eerstens moeten de blokken van de Hollandsche kerk en het Hospitaal *geene* blokletters dragen en het blok van het Stadhuis niet de R maar de K. De vier blokken Q zijn van Noord naar Zuid: Q 1, Q 2, Q 3 en Q 4, de twee blokken S evenzoo van Noord naar Zuid: S 1 en S 2. Bewesten de kali moet het ongenummerde blok tusschen de Vischmarkt en blok I van Noord naar Zuid worden gesplitst door eene straat, de Sitsestraat (§ 674); het westelijke halve blok moet de letter P dragen, het oostelijke de letter Q.

Een wezenlijk gebrek dezer kaart is, dat op de afmetingen en den stand der gebouwen ten opzichte van elkander weinig vertrouwen kan worden gesteld. Zoo zijn de afmetingen van het Kasteelsbuitenplein verkeerd.

Het cijfer 25 der Legenda moet zijn: de Flèche; 26: Zeeburg; 27: Culemborg. De muur langs de kali bezuiden Culemborg, waardoor de Equipagepakhuizen der Werf worden gedekt, is niet te zien op Rach's teekening van dit stadsgedeelte, onze photo K 11. No. 17 is niet Grimbergen doch Diest. De Diestpoort behoort natuurlijk niet te liggen achter een blinden muur, maar in den muur zelve. De open ruimte tusschen den muur en de gebouwen daarachter is eene ongelukkige poging om de walgang voor te stellen, die boven op den muur langs de daartegenaan gezette gebouwen liep (§ 343). Vergeten is de brug in de Nieuwpoortstraat over de stadsbinnengracht. Verkeerd is ook de open ruimte tusschen het Chineesche Hospitaal en het Spinhuis: daar stond de woning van den Binnenvader van het Hospitaal benevens de school; zie onze photo K 17. Verzuimd is, den kasteelsvijver met waterlijntjes aan te duiden.

De Zandzee moet heeten: Lepelstraat; de Jonkersstraat kan ook genoemd worden: Zandzee (§ 501). De naam Kalverstraat moet doorloopen tot de Buitennieuwpoortstraat, de Buitentijgersgracht zuidwaarts tot aan de kali.

Verzuimd is de Chineesche gracht (bewesten den Diamant naar het bolwerk 23) van een naam te voorzien. De namen der bolwerken aan den westerwal vermelden wij in § 417.

De Waag schijnt vergeten (§ 691), tenzij deze toenmaals was

gevestigd in de vroegere Vleeschhal (§ 686); evenzoo zijn de loodsen langs Kalibesar Oost vergeten (§ 675). De Vrijmanshaven is aan haar N. W. einde gesloten met een dam; evenzoo vindt men een dam bij de punt Amsterdam, terwijl daarentegen bij Zeeland een boerenverdriet is.

Tusschen deze kaart en die in het werk van Arij Huijsers is nogal verschil; deze laatste is de slechtste.

De letteren A. B. C enz. bepaalen de Wyken der Stad.
Deze platte grond is verwaardigd in 1770,
op hoog bevel, onder de regeering van den
Hoog-Edelen Heer P. A. van der P. B. R. R. b.
Nu in Plaats gebragt, en te bekomen
TE AMSTERDAM,
By PETRUS CONRADI,
TE HARLINGEN,
By VOLKERT VAN DER PLAATS,
Kasteel MDCCLXXX.

20 40 60 80 100 160 Rhynl.
Roeden